

ԱՐՇԱԻԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

ԿՏՈԿՆ

ԷՐ

ՆԱՅԱՏՈՒՆԵՐՈՒՆ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Երևան 1991

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 52
Շ 642

ISBN 5-8079-0326-9

Այս տպագրությունը հրատարակության Այոն Ի Հայաստանի Հանրապետության Անկախությունը:

Շիրակյան Ա

Շ 642 Կոտակն էր նահատակներուն: – Եր. Ադանա, 1991.

Այս գիրքը հուշեր է: Հուշերը մի մարդու, որի անունը իր ուրույն տեղն ունի Սողոմոն Թեհլերյանի, Միսաք Թորլաքյանի, Արամ Երկանյանի եւ այլոց կողքին:

Մեծ Վրիժառուն պարզ մատչելի լեզվով վերապատմում է իր հոգեկան ապրումները, ընթերցողին ականատես դարձնելով հայոց ցեղասպանությունը հղացած ճիվաղների ահաբեկմանը:

Շ 0503020913
734(01)91

Փ Ո Ք Ր Ի Կ Ն Ե Ր

Ա Ի Օ Ո Ւ Ն Ճ Ե Ա Ն

Համագգայիմի Ն. Փալանճեան ճեմարանէն

Ե Վ

Ա Բ Օ Գ Ա < Վ Է Ճ Ե Ա Ն

Հռիփսիմեանց վարժարանէն

ԱՐՇԱԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆԻ

«Կ Տ Ա Կ Ն Է Ր Ն Ա < Ա Տ Ա Կ Ն Ե Ր Ո Ւ Ն»

գիրքի Բ. հրատարակութիւնը

կը ձօնեն

<ԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐՈՒՆ

Ա. ՃԻՐԱԿԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
ԵՒ
ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ

ԱՐԾԱԻՐ ԺԻՐԱԿԵԱՆ

ՀԱՄԵՍՏ, ԿԱՐԳԱՊԱՀ ՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ

Արշաիր Հիրակեանի խիտ կենսագրականը իր տեղը ունի իր իսկ հեղինակութիւնը եղող «Կտակն էր նահատակներուն» գիրքին սկիզբը, հակառակ ընթերցումէն իսկ ի յայտ եկող այն իրողութեան, որ իր եւ ոեւէ մարդու, նոյնիսկ քանի մը մարդերու կեանք լեցնող, իմաստաւորող ու արժեւորող սխրագործութիւնները իրենց բաականաչափ մանրամասնութիւններով տրուած են նոյնինքն իր կողմէ: Այսուհանդերձ, դէպքերն ու իր ապրումները տալով մէկտեղ, Ա. Հիրակեանի խառնուածքով անձ մը ինքնիրեն պիտի չթոյլատրէր եւ չէ թոյլատրած աւելին ըսել ինքնիր մասին եւ պարտականութիւնը կատարած մարդու խղճի հանգստութեամբ եւ գիտակցութեամբ, գիրքը աւարտած է հոն, ուրկէ կը սկսի անձնական կեանքը: Աւելի եւ աւելորդ ոչինչ՝ ինք իր մասին:

**

Արշաիր Հիրակեան ծնած է Պոլիս, 1900ին: Կամ, հաւանաբար 1899ի վերջին օրը, Կաղանդի օրը, 31 Դեկտեմբերին, որովհետեւ, Սայիտ Հալիմի դէմ վճիռի գործադրութենէն վերջ, իր Հոռմէն մեկնումը եւ Վիեննա ժամանումը նկարագրելէ ետք, կը գրէ.— «Հետեւեալ օրը Կաղանդ էր եւ ծընընդեանս տարեդարձը տօնեցինք խնճոյքով: Այնքան երգեցինք, պոռագինք-կանչեցինք եւ աղմկալից ծիծաղեցանք, որ խեղճ վիեննացիք մեզ աղմկարար իտալացիներու տեղ դրին ու իտալացի մկրտեցին»: Մէկ օր առաջ կամ ետք բնականաբար ոչինչ կը փոխէ տարիքէն, հետեւաբար Հիրակեանի ծը-

նշնդեան թուականը ընդունուած է 1900ը (ուրեմն, կարելի է ըսել, 1 Յունուար 1900):

Հիրակեանի ծննդեան ու յատկապէս անուանակոչութեան պարագաներու մասին վկայութիւն մը կը բերէ ուրիշ արդարադատ մը՝ Տաճատ Թերլեմէզեան, որ կը գրէ.

«1890ական թուականներուն, հայրս Պոլիս կը գտնուէր: Հոն էր նաեւ Արշաւիրի հայրը, որոնք մօտիկ բարեկամներ են եղած: Երբ Արշաւիրին հայրը կ'ամուսնանայ՝ հայրս կ'ըլլայ ւոյգին կնքահայրը:

Քանի մը տարի ետք, լոյս աշխարհ կ'իյնայ Արշաւիրը: Եւ հայրս, իբրեւ կնքահայր, մէկդի կը հրէ աստուածաշնչական երկարաւուն Աբրահամ Քրիստոսատուր անունը, զոր կ'ուզէին տալ նորածինին, մի պահ կը նայի երեխային դէմքին, հոն կը նշմարէ կայծակնային ճառագայթ մը եւ փոքրիկը կ'անուանէ Արշաւիր, որ պահլաւերէն կը նշանակէ առիւծասիրտ:

Այդ օրէն արդէն կ'որոշուի Արշաւիրի ապագայի գործունէութիւնը»:

Փոքրիկն Արշաւիրը հասակ կը նետէ Պոլսոյ հայաբոյր միջնավայրին մէջ, ուր կը ստանայ ազգայնաշունչ կրթութիւնը: Հայաշունչ ազգայնականութեամբ կը թրծուի յատկապէս իր պատանի տարիքին, Առաջին աշխարհամարտի տարիներուն, դաշնակցական մտաւորականներու եւ գործիչներու ժամադրավայր դարձած ընտանեկան յարկին տակ: Արդարեւ, պատանի Արշաւիրը իրենց տան միջնավայրին շնորհիւ ականջաւոր կ'ըլլայ իր տարիքին համար տակաւին կանխահաս խօսակցութիւններու, որոնք կը դրոշմեն իր միտքն ու հոգին եւ զինք ժամանակէն առաջ կը հասունցնեն: Ոչ թէ մակերեսային այլ իւրացուած, մարսուած հասունութիւն մը, որ հետագային մեծապէս պիտի սատարէ իր կեանքի ընթացքին: Որովհետեւ իրենց «տունը ժամադրավայր դարձած էր բարձրագոյն ուսում ստացած դաշնակցական մտաւորականներու եւ շարք մը գործիչներու, որոնք յաճախ կը հաւաքուէին, խօսելու եւ վիճելու համար օրուան դէպքերուն շուրջ, հետեւութիւններ հանելով կամ եպրակացութիւններու յանգելով: Անկիւն մը, բազմոցին վրայ խելօք մը նստած, ժամերով մտիկ կ'ընէի այդ վիճաբանութիւնները, որոնք երբեմն կը տաքնային: Ոմանք

ԱՐՇԱԽԻ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

յուսալից էին առկազայի մասին, ոմանք ալ յոռետես: Բայց մէկ կէտի վրայ համաձայն եւ համախոհ էին՝ ծառայել մտահոգութեան մատնուած ժողովուրդին, կուսակցական կարգապահութեամբ եւ նուիրումով»:

Այսպիսի միջավայրի մէջ ապրող պատանիին կը վստահէին ոչ միայն իրենց տունը թաքնուած փախստականներուն համար լուրեր ու տեղեկութիւններ հաւաքելու գործը, այլ նաեւ, աւելի ետք, պէնքեր փոխադրելու կամ պահելու գործերը:

Զինադադարէն ետք կ'աշխատի հանրակառքի սպասարկութեան մէջ, ուր, իր ճարպիկութեան շնորհիւ աւելի քան օրապահիկը կը շահի եւ միաժամանակ կը շարունակէ տեղեկութեանց հաւաքման գործը, ինչպէս նաեւ ամէն հաւանականութեանց պատրաստ ըլլալու նախատեսութեամբ շարունակուող պէնքերու տեղափոխութեանց ու մթերման, աւելին՝ թուրք պինտուրներէ պէնքերու գնման գործերը, անցընելով վտանգաւոր պարագաներ:

Հայութեան հանդէպ գործադրուած թալանի, տարագրութեան, բռնագաղթի ու ջարդերու մասին թուրք շրջապատէն լսածներէն իր տպաւորութիւններու մէկ մասը կ'արձանագրէ հետեւեալ ձեւով.—

«Անտառլուցիներէն ոմանք երբեմն ուրիշ բաներ կը պատմէին, ինչ որ մեծապէս կը հետաքրքրէր զիս. ականջ կը կտրէի. մարդիկը կը պատմէին դրուագներ հայերու տարագրութենէն. թէ ինչպէս ոստիկաններն ու ժանտարմները զանոնք հաւաքած ու խումբ խումբ քշած էին դէպի անծանօթ վայրեր, այրերը կիներէն ու երախաներէն զատելով. եւ թէ ինչպէս իրենք ալ առիթներէն օգտուելով, տիրացած էին այդ կեաւուրներու տունին-տեղին, ինչքերուն եւ հարստութեան: Ասոնք կը պատմէին այնպիսի հաճոյքով եւ այնքան բնական բան մը ըրածի պէս... «Հայերու կոտորածի պատմութիւններ եւս պատմեցին, ամենայն բնականութեամբ, կարծես ոչխար մորթելու պարագայ մը պատմած ըլլային: Լսողները նոյն հաճոյքը կ'ունենային»:

Պատերազմի տարիներուն անմարդկային նման արարքներու միայն արձագանգներուն ականջալուր եղած Արշալիրը՝ երբ նոյնինքն դերակատարներու իսկ բերնէն կը լսէր այս

ԱՐՇԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ ՍԱՆ ՓԱՌԻԼՈՅԻ
ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ՅՈՒՇԱՐՋԱՆԻՆ ԱՌՋԵԻ (1908)

պատմութիւնները ու մանաւանդ կը հաստատէր պատմողներուն եւ ունկնդիրներուն «բնականոն» ընթացքը, մինչ իր հոգին կը խոռովէր, կ'ընդվզէր, կ'ըմբոստանար, բնականաբար կը սնանէր վրէժխնդրական ոգիով ու ձգտումով: Ընտանեկան ու ընկերային նման դաստիարակիչ միջավայրի մէջ մեծ-

ցած հապի երիտասարդ Արշալիրին համար չէր կրնար ուրիշ կերպ ալ ըլլալ: Զգացական ու մտածողական բնական հակադէցութիւն մը:

Երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատասխանատու Մարմինը կ'որոշէ, կը ծրագրէ ու կը սկսի գործադրութեան դնել հայկական ցեղասպանութեան պատասխանատուներն ու դերակատարները պատժելու աշխատանքը, հապի քսանամեայ Արշալիրը կը ներկայանայ Պատասխանատու Մարմնին, որուն անդամներու մեծ մասը իրեն ծանօթ էին իրենց տան միջավայրէն եւ կը խնդրէ իրեն յանձնել մատնիչ Վահէ Իսսանը պատժելու գործը: «Հատ վերապահութեամբ նկատի առած էին առաջարկս: Տարիքս փոքր էր եւ անփորձ կը գտնէին զիս ու կը կասկածին յաջողութեան մասին: Բայց երեւի ուզեցին փորձել եւ շաբաթ մը միայն պայմանաժամ տուին»: Դաւանափոխ Վահէ Իսսանը պատերազմի եւ զինադադարի այդ տարիներուն իր ցուցմունքներով եւ մատնութիւններով եւ Արշալիրենց տան քանի մը խուկարկութիւնները ինք առաջնորդած ըլլալով, աւեր գործած էր Պոլսոյ հայութեան կեանքին մէջ:

Հակառակ արձանագրուած եւ պատճառները բացատրուած վերապահութեան, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատասխանատու Մարմինը այդպիսի պատասխանատուութեամբ պարտականութիւն մը կը վստահի պատանիի արտաքինով քսանամեայ փոքրամարմին Արշալիրին, կը յենու քանի մը տուեալներու եւ դէպքերու վրայ, որոնք ի նպաստ Արշալիրին էին, — ընդհանրապէս զէնքի յաջող փոխադրութիւնները, թուրք զինուորներէ վանապան տեսակի զէնքերու գնումը, նոյնինքն Վահէ Իսսանի բռնագրաւած տան մէջ նախապէս պահ դրուած զէնքերու վերատիրացման գործողութիւնը, որոնց ընթացքին ի յայտ եկած էին Արշալիրին յանդգնութիւնը, խիպխութիւնն ու շրջահայեացութիւնը եւ ի վերջոյ ընտանեկան միջավայրէն եկող ծանօթութիւնն ու ապահովութիւնը:

Հետեւողական հետապնդումներէ ետք, 27 Մարտ 1920ին, Արշալիր Հիրակեան կ'ունենայ իր «կրակի մկրտութիւնը» Պոլսոյ Թարլապաշը պողոտային վրայ գետին փռելով մատնիչ դաւաճան Վահէ Իսսանը, որուն «գանկը ջախջախուած էր եւ ուղեղէն մաս մը դուրս ցայտած: Այն ուղեղը, որ տարիներ

շարունակ անմեղ հայերու շարչարանքին եւ մահուան պատ-
ճառ եղած էր»:

Երիտասարդ ահաբեկիչը իր պարտականութիւնը վերջնա-
պէս կատարելու ապահովութիւնը ունենալու համար, կը վե-
րադառնայ դիտելու. միաժամանակ կը դիտէ շուրջը եւ շրջա-
կայ բնակարանները, ուրկէ բարձրացած աղմուկէն աւելի, ու-
շադրութիւնը կը կեդրոնանայ տիկնոջ մը վրայ, որ «տրտում-
տխուր կը դիտէր Իսսանի սատակը»: Անոր զոհերէն մէկուն
կինն է, որ կը դիտէ արձանացած վիճակով: Ու Արշաւիր կ'ու-
նենայ ապրում մը, որ երբեք չի կրնար ըլլալ պարզ ահաբե-
կիչի մը ապրումը, այլ միայն ու միայն արդար գործ մը կա-
տարած ըլլալու, պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու ապ-
րումը, խղճի պարտքը կատարած ըլլալու հանդարտած խղճի
մը հանդարտ գոհունակութեան զգացումը: Արդարեւ, Արշաւիր
կը գրէ. «Փափաք ունեցայ խօսք մը ըսելու տիկինին, յայտ-
նելու համար, որ մատնիչը վերջապէս գտաւ իր արդար պա-
տիժը, բայց ժամանակ չկար եւ կացութիւնս սկսած էր վտան-
գալից դառնալ: Հուրջս բազմութիւն մը հաւաքուած էր»: Զգա-
ցական այս թմբիրէն սթափումէն ետք, կը յաջողի վտանգա-
ւոր կացութենէն դուրս գալ ու փախչիլ:

Այս նուիրական գործի յաջողութենէն եւ աւելի քան ա-
միս մը Պոլսոյ մէջ փախստական մնալէ ետք, կ'ուղարկուի Ե-
րեւան, ուր կը հասնի Սեւաստափոլի, Կերչի, Պաթումի եւ
Թիֆլիսի ճամբով: Երեւանի մէջ յանձնարարականով մը կը
ներկայանայ պատերազմական նախարար Ռուբէն Տէր Մի-
նասեանի, որուն թելադրութեամբ ոստիկանապետ Լեւոն Քա-
լանթարեան Արշաւիրին պաշտօն կու տայ գաղտնի ոստիկա-
նութեան բաժանմունքին մէջ:

Աւելի ետք, Ռուբէնի կողմէ իրեն կը վստահուի Խալիլ եւ
Էնվեր փաշաները մաքրագործելու պարտականութիւնը: Այս
առթիւ կ'իմանայ, որ Վահէ Իսսանի ահաբեկման մէջ իրեն
գործակից չենկիլերցի Արշաւիր Փափապեան բանակային հե-
տախուզութեան մը ընթացքին մահացած է: Կը կորսնցնէ ըն-
կեր մը, գործակից մը, սակայն կը գտնէ նոր ընկեր մը, նոր
գործակից մը՝ յանձինս Արամ Երկանեանի: Այս վերջինին հետ
Բագուի ճամբուն վրայ, Թիֆլիսի մէջ կը ձերբակալուին: Գոր-

ծաղրելի ծրագիրը յօդս կը ցնդի: Բանտ, չարչարանք, անարգանք, ապա Մետեխի բանտ փոխադրութիւն՝ զնտան, տանջանք, խոշտանգում, որոնց ենթակայ, երանի կու տայ միւս բանտարկալներուն, հակառակ անոնց ալ աննախանձելի վիճակին: Մահուընէ մազապուրծ փրկուելէ ետք, այլ արգելավայր մը փոխադրութեան միջոցին փախուստ կու տայ ընկերներու օժանդակութեամբ:

Այս միջադէպէն ետք Արշալիր կը վրադառնայ Պոլիս, ուրկէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատասխանատու Մարմնի կողմէ կը ղրկուի Եւրոպա, որպէսզի նուիրեալ ահաբեկիչի մը ստորոգելիները մարմնատրոգ եւ արթնամտութեան, աչալըջութեան, վճռակամութեան, արագաշարժութեան ու քաջութեան ապացոյցները անսակարկօրէն տուած Արշալիր Հիրակեանը շարունակէ Հայկական Յեղասպանութեան պատասխանատու բորենիներու հետապնդման ու չէզոքացման աշխատանքներուն իր գործօն մասնակցութիւնը բերել:

Պարտականութիւնը զինք կը տանի Հռոմ, ուր երկարատեւ հետապնդումներէ եւ գործին պահանջած դժուար հանգըրուաններէ ետք, աննախընթաց խիզախութեամբ մը 5 Դեկտեմբեր 1921ին Հիրակեան կը գործադրէ Եղեռնի օրերուն Թուրքիոյ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշայի դէմ արձակուած մահուան վճիռը:

Հռոմի մէջ, ի յայտ կու գայ մէկ այլ արժանիք, որ իր պարտականութեան պահանջներուն անպայմանօրէն չ'առընչուիր: Իր հասցէն նոյնիսկ հիւր շրջանակէն զաղտնի պահելու նախանձախնդրութեամբ, իբրեւ ուսանող բնակարան վարձելու ատեն կ'իյնայ երիտասարդ, գեղանի, հարուստ եւ ի վերայ ամենայնի այրի կնոջ մը մօտ, որ կը փարի իրեն անշահախնդիր ու ամուր սիրով մը: Ատոր ապացոյցը այն է, որ Մարիան համոզումը ունի, թէ Արշալիրն է Սայիտ Հալիմը սպաննողը, սակայն օրինականց գտնուելով ոստիկանութեան լուր չի տար: «Եթէ զիտնայի թէ քեզ այստեղ, այս տունիս մէջ պիտի բանտարկեն, անմիջապէս կ'երթայի ոստիկանատուն...» կ'ըսէ Մարիան: Յուշերու ընթերցումէն յայտնի կը դառնայ, որ Արշալիրն ալ որոշ համակրանք մը ունի աղջկան հանդէպ, սակայն, հակառակ ամէն տեսակի խայծերուն, սիրոյ թակար-

դը չ'իյնար, որովհետեւ ազգային պագումն ու գիտակցութիւնը այլ հիմնական պարտականութիւն սահմանած էին իրեն: Իր կեանքի այս միջադէպը ի յայտ կը բերէ իր ազգային ուղիղ ու պօրեղ նկարագիրին մէկ այլ երեսը:

Հոռմի մէջ իր պարտականութեան այդ հանգրուանն ալ յաջողութեամբ կատարողի արդար գոհունակութեամբ, Արշաւիր Արամի ընկերակցութեամբ կը մեկնի Վիեննա, ապա՝ հակառակ բոլոր վտանգներուն, Պոլիս, ուր նախորդ կայքին հանդիպած էր եւ կապուած հետագայի իր կանգի ընկերոջ՝ Գայեանէին:

ԱՐՇԱՎԻՐ ԱՐԱՄԻ ԵՐԱՆՔԵԱՆ ԾԱՌԱԿԵՓՈՒՆՔ ԿՐ ԳՆԷՆ՝ ՄԻԻՍ ԶԵՐՈՍՈՒՆ՝
ԱՐԱՄ ԵՐԱՆՔԵԱՆԻ ԱՅԻՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ՝ ՔՈՐՏՈՊԱՆ ՊԱՐՔԱՆՔԻՆ:

Պոլսոյ մէջ Սայիտ Հալիմի թաղման մասնակցութեան փորձութիւնը ունենալէ ետք, կը ղրկուի Պերլին, ուր նախապատրաստական եռուն աշխատանքներէ ետք, 17 Ապրիլ 1922ին, Պերլինի փողոցներուն մէջ ինք ու իրեն գործակից ընկեր Արամ Երկանեան գետին կը փռեն Պեհաէտտին Շաքիրն

ու ձեմալ Ազմին, պիրենք շրջապատող խումբէն ջոկելով պանոնք: Այս յաջող գործողութենէն ետք կը յաջողին խոյս տալ պիրենք հետապնդող անցորդներէն, ապա անցնիլ Վիեննա:

Ծննդավայր Պոլսը Արշաւիրի համար ձգողական ոյժ մը ունի, մանաւանդ երբ իր սրտին ընտրեալ Գայեանէն ալ հոն է: Անգամ մը եւս Բազմաթիւ վտանգներ անտեսելով կ'անցնի Պոլիս, ուր պաշտօնապէս կը նշանուի:

Դաշնակիցներու շահադիտական ապիկար քաղաքականութիւնը, ապա քեմալական շարժումի բանակներուն յաղթանակները փոխած էին Պոլսոյ պատկերը եւ ընդհանրապէս քրիստոնեաները կը լքէին պայն: Հայ դեկավար դէմքերն ալ կը մեկնէին Պոլսէն, Արշաւիրէն ալ պահանջելով հեռանալ այդ վտանգաւոր միջավայրէն, որովհետեւ կարգ մը դէպքեր ցոյց տուած էին արդէն, որ ինք՝ իբրեւ ահաբեկումներու հեղինակ, հետապնդումի ենթակայ է: Մօտ երկու ամիս Պոլիս մնալէ ետք, 10 Հոկտեմբեր 1922ին բեռնատար նաւով մը, Սուրէն Ղապարեան կեղծ անունով կը մեկնի եւ Մարսիլիոյ վրայով Փարիզ կը հասնի 21 Հոկտեմբեր 1922ին: Կ'ընդունուի հերոսի մը արժանի յարգանքով: Հակառակ առաջարկներու եւ պընդումներու, կը մեկնի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր կը գտնուի 1923ի սկիզբը:

Արշաւիր Հիրակեան, շնորհիւ իր աշխատասիրութեան ու հնարամտութեան, Միացեալ Նահանգներու մէջ յաջողութիւն արձանագրեց: Գայեանէի հետ ամուսնութենէն ունեցաւ աղջիկ պաւակ մը՝ Սոնա:

Ապրեցան Նիւ Եորքի մէջ: Ատեն մը արեւելեան գորգերու ձեռնարկ մը վարած է, հաստատած է նաւերու մաքրութիւնը ստանձնող ձեռնարկ մը:

Կեանքի մէջ յաջողութիւնը բնականօրէն իրեն ընծայեց նաեւ նիւթական, աշխարհիկ կարելիութիւններ, որոնք սակայն զինք երբեք այլ փառասիրութիւններու չառաջնորդեցին:

Իր առաքելութիւնները կատարելէ ետք, քաշուած էր, ապրելով ընտանեկան կեանք մը, առանց իրեն դրամազուլիս դար-

ԱՐՇԱԽԻՐ ԵՒ ԳԱՅԵԱՆԷ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

ձընելու այն հերոսական արարքները, որոնք ոչ միայն իրեն այլեւ պանոնք որոշող ու ծրագրող կազմակերպութեան եւ ողջ հայութեան համար անչափ պատուաբեր եւ հպարտադիք ձեռնարկներ են: Այսուհանդերձ, իր համեստ ու օրինակելի ընթացքը չէին կրնար պատճառ ըլլալ, որ իր անունը հայ ժողովուրդին համար Հայկական Յեղասպանութեան արդարադատ հատուցման խորհրդանիշը չըլլար ու չմնար, միւս հերոսներու շարքին, Սողոմոն Թեկիլիբեան, Միսաք Թորլաքեան, Արամ Երկանեան, Ստեփան Ծաղիկեան եւ բոլոր միւսները:

Այս հերոսն է՝ Արշաիր Հիրակեան, որ անողոք հիւանդութեամբ մը քանի մը ամիս տառապելէ ետք, կը մահանար 12 Ապրիլ 1973ին:

Հայկական Յեղափոխութեան տարիներուն կամ անկէ ետք, կեղեքիչներու, բռնացողներու, մատնիչներու եւ դաւա-

ճաններու դէմ յաճախ մահաւճիռը ինքզինք պարտադրած է, իբրեւ ազդարարութիւն անոնց ու այլոց: Պատժամիջոցները գործադրողներու օրինակելի ընթացքը միայն հիացում կ'առթէ ռեւէ մէկուն, որովհետեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ ահաբեկիչը ոչ միայն անձնուրաց ու սրբապան ուխտով մը իր կեանքը արդարադատութեան նուիրած բազմակ մըն է, այլեւ այն հերոսական, վեհոգի անձն է, որ դաւադիր միջոցներու հանդէպ զարշանք ունի եւ ուղիղ ճակտէն հարուածելու գործելակերպով կը կնքէ պատմի գործադրութիւնը: Միջոցներն ու հարուածը իրենց կարեւորութիւնը ունին:

Արշալիր Հիրակեան պատուհասող բազմակը, այս իմաստով, բացառիկ տեղ կը գրաւէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան արդարադատ ահաբեկիչներու շարքին մէջ: Առաջին գործողութենէն ետք, Վեկուցելու համար երբ կը ներկայանայ պատասխանատուներուն, որոնք իր ուշացումին համար մտահոգ են ու կը հարցապնդեն զինք, ինք հանդարտ, բնական ձեւով մը կը պատասխանէ, թէ «ոստիկաններու եւ ժողովուրդին հետ կը փնտռէինք հարուածին հեղինակը»: Այս պաղարիւն ընթացքը պատասխանատուներուն եզրակացնել կու տայ, որ «ահաբեկիչի իսկական տիպարը գտնուած էր»: Այս դրուագը պատմող Կ. Սասունի, Ա. Հիրակեանի մասին կը հաստատէ.

«Ցուցամոլութենէ հեռու, գաղտնապահ, պաղարիւն ու անտարբեր անցորդ մըն էր բազմութեան մէջ եւ սակայն ամէն բան կը նշմարէր, արարքի մը հնարաւորութիւնը կը չափէր եւ վճռական նախաձեռնութեամբ, գործին մէջ կը նետուէր»:

«Արդարադատ բազմակը իր դերը կը կատարէ շմեցնող հարուածներով ու այդ բոլոր գործերուն մէջ առաւել չափով ի յայտ կու գար քաջ ու հնարամիտ ահաբեկիչի նկարագիրը, նախաձեռնող ու վճռական մարդը, պաղարիւն ու աշալուրջ պատերազմիկը, որ մինակ էր վտանգներուն դիմաց ու ինք իր նախաձեռնութեամբ պիտի կարենար ազատիլ վտանգէն:

Մինչեւ կեանքին վերջը մնաց այդպէս, ինչպէս նաեւ եռանդով լի, զոհաբերութեան պատրաստակամ միաժամանակ համեստ, այլեւ ներքնապէս տազնապող, փոթորկող, պանական հարցերու եւ երեւոյթներու դէմ յանդիման:

Ա. Հիրակեանի մահուան առթիւ գրած յօդուածի մը մէջ,

Բ. Փափապեան, որ զինք անձնապէս ճանչնալու եւ հետն ըլլալու առիթը ունեցած է, ի միջի այլոց կը կատարէ հետեւեալ հաստատումները.

«Իր ըսելիքներն ալ փամփուշտի կրակոցներու կը նմանէին իրեն համար եւ իր ամբողջ գործելակերպը արագահարուած հրապէնի մը արձակումին կը նմանէր:

Աղուոր էր տեսնել, թէ այդ բոլորը զինք չէին գինովցուցած ու խորունկ պատկառանք մը ունէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերաբերմամբ, որուն պաշտամունքը կը կատարէր իր ներքին աշխարհին մէջ, զրեթէ ամէն օր, ամէն առիթով:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իրեն համար պարզ կուսակցութիւն մը չէր, պարզ կազմակերպութիւն մը չէր. անիկա ժողովուրդի վճռական կամքն էր, ու այդ կամքին դիմաց պէտք է ծալուէին բոլոր եսերը բոլոր անոնց, որոնք կուսակցութեան ծառայելու երդումը կատարած էին: Իրեն համար տարբեր մօտեցում գոյութիւն չունէր: Անպիջող չէր, ըմբռնող էր, ներող էր, սակայն երբ հարցը հասցնելու ըլլային հո'ն, ուր կուսակցութեան դիմաց անձնական եսեր պիտի ցցուէին, Արշալիր Հիրակեան չկար այդ պարագային, նմաններուն հետ չէր կըրնար ըլլալ, կը սարսափէր նման մտածումէ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իրմէ վեր, Սողոմոններէն վեր, բոլորէն վեր սաւառնող բան մըն էր, սրբութիւն մըն էր, որուն մերձենալու համար անհրաժեշտ էր սեփական բոլոր պահանջները մէկդի դնել, եսը ծալել ամբողջովին:

Այդպէս եկաւ ան Դաշնակցութեան գիրկը, գործեց այդ համոզումներէն մեկնելով, դարձաւ Դաշնակցութեան կամքին գործադրողը, որոշ պարագաներու՝ զայն մարմնաւորողը: Ապա վերագտաւ իր պարզ շարքային կուսակցականի նուիրումի ու ամբողջական կոհաբերութեան կարողութիւնը, մնացեալ կեանքը նուիրելով իր կազմակերպութեան, իր ընկերներուն, առանց խնայելու, առանց սակարկելու»:

Այդպէս մեծցաւ, հասունցաւ,

Այսպէս գործեց, հերոսացաւ,

Այսպէս մնաց՝ համեստ, կարգապահ ու զաղափարական:

Ե. Մ.

ԱՐՇԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

Այս գրքին հեղինակը եւ արտակարգ իրական վէպին հերոսը նոյն մարդն է, — Արշաւիր Շիրակեան :

Բացառիկ տեղ մը կը կը գրաւէ պատուհասող այս բազուկը
Հ. Յ. Դաշնակցութեան արդարադատ ահաբեկիչներու շար-
քին մէջ :

Արտակարգ, բայց ամբողջովին իրական եւ վաւերական
են այն բոլոր արարքները, որոնք կը տողանցեն Շիրակեանի
այս յուշագրութեան մէջ, վնռական ու զգեստնոյ հարուած-
ներ, որոնք սփռվանքն ու մխիթարութիւնը կը մնան մէկ
միլիոն նահատակներու սուգն ապրող Հայ ժողովուրդին :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ ահաբեկիչը
արդարադատ բազուկ մըն էր, անձնուրաց, եւ իր կեանքը
դրած դատավճիռ նժարին մէջ, սրբազան ուխտով մը :

Արշաւիր Շիրակեանը այդ նուիրեալներէն մէկն էր,
աչառու իր արարքներով, ուշագրաւ իր տաղանդով եւ
հմարքներով :

Անոր յուշերու հրատարակութեան առիթով, պարտա-
կանութիւն կը զգամ վկայելու թէ այս բացառիկ ահաբե-
կիչը արտակարգ արթնամտութիւն, քաջութիւն, անընկրկե-
լի վնռականութիւն ունէր իր հարուածողական արարքնե-
րու ընթացքին, ինչ որ ինքնայատուկ նկարագիր մը կուտան
Արշաւիր Շիրակեանին :

Ու այս վկայութիւնը կ'արժանագրեմ հոս, յայտնելով
միաժամանակ թէ Արշաւիրի մանկութիւնը մեծցաւ իմ աչ-
քերուս առջեւ, պատանեկութիւնը զարգացաւ Ա. Ընդի.
Պատերազմի դաժան պայմաններում մէջ :

Մանկութենէն մինչեւ պատանեկութիւնը, ամէնօրեայ հանդիպումներուն, — որովհետեւ նոյն տունը կը բնակէինք, — լուռ ու խուսափուկ այս տղեկին աչքերուն մէջ մտածում եւ հնարամտութիւն կը տեսնէի: Լուրջ ու պազարիւն երիտասարդի մը տպաւորութիւնը կ'առնէիր այս տասնամեայ աշակերտէն, որ իր փոքրիկ մարմնով անշմար կը մնար, եւ սակայն քաղի պատանիներուն վարիչն էր, հնարամիտ առաջնորդը եւ արարքին առաջին դերակատարը:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի դաժան տարիներուն կազմաւորուեցաւ Արշաւիրի պատանեկութիւնը, ու երբ պատերազմը վերջացաւ, ան արդէն թրծուած երիտասարդ մըն էր իր նկարագրով, միշտ մնալով փոքրիկ պատանի մը, որ ուշադրութենէ կը վրիպէր, բայց ամէն տեղ կը մտնէր ու կ'ելլէր խորհրդաւոր բան մը որոնողի պէս:

Ահա այդ օրերուն փորձուեցաւ այս տղան, որ պատարաստակամ էր կրակի մէջ նետուելու, հայոց անսահման արեան վրէժը լուծելու համար: Ու առաջին արարքին իսկ, այդ գործին իրական նկարագիրը յայտ բերաւ:

Հարուածէն կ'իյնար դաւաճանը, ու ամէն կողմ գործի պատասխանատուները Արշաւիրը կը փնտռէին, որ չկար: Ու երբ եկաւ զեկուցելու, իրմէ հարցուեցաւ, թէ ո՞ր կը գտնուէր մինչեւ հիմա: Արշաւիրին պազարիւն պատասխանը կ'ըլլար.

— Ոստիկաններու եւ ժողովուրդի հետ կը փնտռէինք հարուածի հեղինակը:

Ահաբեկիչի իսկական տիպարը գտնուած էր:

Ցուցամօլութենէ հեռու, գաղտնադահ, պազարիւն ու անտարբեր անցորդ մըն էր բազմութեան մէջ եւ սակայն ամէն բան կը նշմարէր, արարքի մը հնարաւորութիւնը կը չափէր եւ վնասական նախաձեռնութեամբ՝ գործին մէջ կը նետուէր:

Այդպէս մնաց մինչեւ վերջ:

1920-ին օր մը կը մտնէր Շիրակի մահանգապետարանը, գարմանքի մատնելով զիս.

— Եկայ Հայաստանը տեսնելու:

Բնական է, ըմբռնեցի թէ Հայաստան պտտելու համար

եկած չէր Արշաիրը :

Ոչ ոքի ուշադրութիւնը գրաւող այս անցորդը երեւանէն Թիֆլիս, Թիֆլիսէն Բագու, ճամբորդեց. Ապրիլեան եղեռնի դահիճները փնտռելու համար :

Յեղաշրջումները սլատնառ դարձան որ վերադառնայ Պոլիս եւ նետուի այն մեծ արարփներուն մէջ. որոնք տեղի ունեցան Պերլինի եւ Հոմի փողոցներուն մէջ :

Արդարադատ բազուկը իր դերը կը կատարէր շշմեցնող հարուածներով ու այդ բոլոր գործերուն մէջ առաւել չափով ի յայտ կու գար քաջ ու հնարամիտ ահաբեկիչի նկարագիրը, նախաձեռնող ու վնասկան մարդը, պաղարիւն եւ աշաւորջ պատերազմիկը. որ մինակն էր վտանգներուն դիմաց ու ինք իր նախաձեռնութեամբ պիտի կրնար ազատիլ վտանգէն :

Արշաիրի կատարած բոլոր գործերուն մէջ մեր մատնանշած յատկութիւնները աւելի չափով արձանագրուեցան իր հաշուին ու ինք դարձաւ Հայ Ժողովուրդի իր տուրքը տուող երախտաւորը ու դասուեցաւ Սողոմոն Թէհլիրեանի կողքին :

Քառասուն տարիներէ ետք, կրնանք վկայել թէ պարզ կեանքի ասպարէզին մէջ իսկ Արշաիրը եղաւ նախաձեռնող, հնարամիտ եւ իր նախաձեռնութիւնները յաջողութեամբ պսակուեցան :

Այսօր սովորական կեանքի Արշաիրը կողք-կողքի կը քալէ անսովոր ահաբեկիչի հետ, որ քսանամեայ եղբայր մըն է կարծես, իրմէ անբաժան, որուն ներկայութիւնը իր սիրտը կը լեցընէ հպարտութեամբ :

Եւ իրաւունք ունի, խղճի սրբազան պարտք մը կատարողի գահունակութեամբ :

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Պէյրուք

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ

Հայ ժողովուրդի վերջին դարերու կեանքին մէջ կոտորածներն ու սարսափները յաճախողէպ եղած են. բայց այն մէկը, որ Ա. Ընդհ. պատերազմի օրերուն յղացուեցաւ եւ դորձադրութեան դրուեցաւ թրքական կառավարութեան կողմէ, աննախընթաց էր համայն մարդկութեան պատմութեան մէջ: Հին ու հարուստ մշակոյթի տէր ժողովուրդի մը մէկ կարեւոր հատուածը տեղահան եղաւ բաղմադարեան իր հայրենիքէն եւ անլուր դաղանութեամբ կոտորուեցաւ Միջագետքի անապատներուն մէջ: Համաշխարհային կարծիքը սոսկաց ի լուր այս աներեւակայելի բարբարոսութեան, որ կը գործուէր քաղաքակիրթ համարուած քսաներորդ դարուն մէջ. բայց եւ իր մեծ պետութիւններով ու միջազգային ատեաններով անդօր եղաւ ոչ միայն դադրեցնելու գործուող Ոճիրը, այլեւ՝ աւելի ուշ, ի գործ դնել Արդարութիւնը՝ պատժելու համար Ոճրագործները եւ հատուցում ընելու անմեղ պատուհասուածներուն:

Շուրջ յիսուն տարիներ անցած են սարսափի այդ օրերէն ու համայն հայութիւնը կը պատրաստուի պատշաճ չուքով ոգեկոչելու յիշատակը իր աւելի քան մէկ միլիոն նահատակներուն: Այս առթիւ, իւրաքանչիւր հայ մարդու միտքը դարձեալ կը չարչրկուի հետեւեալ հարցումով.— Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս կատարուեցաւ այդ եղեռնագործութիւնը:

**

ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն հայկական դաւառներու

մէջ հալածանքներու սաստկացումը պատճառ եղած էր որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանը աւելի ուշադիր ըլլար թուրք պաշտօնեաներու ապօրինութեանց եւ քիւրտ ցեղերու յարձակումներուն ենթարկուած՝ ներքին գաւառներու Հայոց կեանքին ու ապահովութեան. եւ որովհետեւ օսմանեան նախորդ սուլթաններու կողմէ եղած հանդիսաւոր խոստումները՝ կայսրութեան մէջ ընդհանուր բարեկարգութիւն մտցնելու՝ կամ մեռեալ տառ մնացած էին եւ կամ անոնց գործադրութեան փորձերը՝ ձախողութեան մատնուած առաջին օրերէն իսկ, հայ եւ օտար հանրային կարծիքը յանգած էր այն եզրակացութեան, որ սուլթանական թուրքիան անկարող էր ինքզինք բարեկարգելու եւ քաղաքակիրթ նոր աշխարհին պատշաճելու։ Ասկէ ծագած էր հպատակ ժողովուրդներէն ոմանց մօտ անջատողական ձգտում մը, իսկ ուրիշներու մօտ՝ ինչպէս Հայերու՝ այն գաղափարը որ իրենց վիճակին բարւոքումը կարելի պիտի ըլլար ձեռք բերել միայն շնորհիւ եւրոպական մեծ պետութիւններու ճշնշտմին, որոնց ազդեցութիւնը երկար ատենէ ի վեր արդէն զգալի էր տկարացած օսմանեան կայսրութեան ներքին և արտաքին գործերուն մէջ։ 1877-78ի ռուս-թրքական պատերազմը լաւագոյն առիթը համարուեցաւ հայկական հարցը ներկայացնելու միջազգային քաղաքական ատենաին, ուր Հայերը կը դիմէին վարչական ինքնավարութեան մը համեստ պահանջով, որ իրականութեան մէջ աւելի չէր քան Հայաստանի մէջ թուրքին համահաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ ու պարտաւորութիւններ ունենալու պահանջը։ Այդ իրաւունքն ալ զլացուեցաւ եւ Պերլինի 61րդ յօդուածով թուրքիա յանձն առաւ բարեկարգութիւններ մըտցնելու հայկական գաւառներուն մէջ եւ ատենի վեց մեծ պետութիւնները տեղեակ պահել անոնց մասին։

Մինչեւ համաշխարհային առաջին պատերազմը, անլի խօսքով ամբողջ այն ժամանակաշրջանը, երբ արեւմտահայութիւնը կը գտնուէր օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ, հայկական հարցի տարողութիւնը 61րդ յօդուածի շրջանակին մէջ ամփոփուեցաւ։ Այսուհանդերձ, թրքական կառավարութիւնը գործնական ոչ մէկ քայլ առաւ իր յանձնառու-

Թիւնները իրագործելու համար: Ընդ հակառակն, Սուլթան
 Համիտ Բ., որ սկսած էր կայսրութիւնը կառավարել որպէս
 բիրտ բռնակալ մը, օգտուելով մեծ պետութիւններու հա-
 կամարտութիւններէն, Հայերու նկատմամբ որդեգրեց սիս-
 տեմաթիկ հալածանքի եւ կոտորածի քաղաքականութիւն
 մը: Հայաստանի մէջ քրտութիւնը եւ ընդհանրապէս՝ պահ-
 պանողական եւ կրօնամոլ թրքութիւնը իր ձեռքին լաւա-
 գոյն գործիքները եղան, որոնց շնորհիւ կրցաւ ամբողջ 33
 տարի (1876—1909) ճնշումի տակ պահել Թուրքիոյ մէջ ապ-
 բող ալլազան ազգութիւնները: Սուլթան Համիտի վարած
 քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ ալ բարիք չբերաւ. պալքան-
 եան ազգութիւնները գլուխ բարձրացուցին այս անօրինակ
 բռնակալութեան եւ անոր հետեւանք հանդիսացող անարդա-
 րութիւններուն դէմ. խլրտեցաւ նոյնիսկ մահմետական ա-
 րաք աշխարհը սուլթանական խալիֆայութեան դէմ. իսկ
 Հայերը, որոնց հլութիւնն ու համբերութիւնը չարաչար
 գործածուած էին միաժամանակ Սուլթան Համիտի եւ եւրո-
 պական պետութիւններու կողմէ, արթնցաւ իր դարաւոր
 թմբիրէն հետեւելու համար Խրիմեան Հայրիկի քարոզած
 «երկաթէ շերեփ»ի քաղաքականութեան: Մնունդ առին յե-
 ղափոխական կուսակցութիւնները, որոնք զինուած ինքնա-
 պաշտպանութեան պատրաստեցին հայաբնակ նահանգներու
 երիտասարդութիւնը: Սուլթան Համիտ եղաւ աւելի անո-
 դոք, եւ անգէն ու խաղաղ բնակչութեան վրայ թափեց իր
 զայրոյթը: Ձինեց քրտութիւնը եւ օգտուելով եւրոպական
 պետութիւններու հակամարտութիւններէն, ինչպէս նաեւ ա-
 նոնցմէ ոմանց լուռ բարեացակամութենէն, հրահանգեց
 1894-ի Սասնոյ ապա, 1895—96-ին, հայկական ընդհանուր
 կոտորածները, որոնց զոհ դացին ոչ պակաս քան 200․000
 Հայեր: Հակառակ անոր որ միջազգային քննիչ յանձնա-
 խումբը ամէն տեղ հաստատեց թուրք կառավարութեան
 մեղսակցութիւնն ու մասնակցութիւնը կատարուած ջարդե-
 րուն մէջ, Մեծ Մարդասպանը դարձեալ անպատիժ մնաց:

Քսաներորդ դարու սեմին գործուող այս բարբարոսու-
 թիւնները առիթ եղան որ հայկական հարցը միջազգային
 հանրային կարծիքին առջեւ պարզուի իր ամենէն արիւնալի

երեսներով. բայց եւ այնպէս, եւրոպական դիւանագիտութիւնը անկարող եղաւ բարենորոգումներու լուրջ ծրագրի մը շուրջ համաձայնութիւն գոյացնել եւ զայն պաշտադրել Թուրքիոյ: Այս պայմաններուն մէջ, եւ նկատի ունենալով արտաքին միջամտութեանց անզօրութիւնը, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները, եւ գլխաւորաբար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, առաւել թափով առաջ տարին ժողովուրդի զինումը՝ ինքնապաշտպանութեան գործը ամուր հիմերու վրայ դնելու համար: Յեղափոխական կազմակերպութիւնը շօշափելի արդիւնք ձեռք ձգեց Սասուն—Տարօն—Վասպուրական շրջանին մէջ, ուր Ֆէտայիները իրենց բազմաթիւ սխրագործութիւններով մասամբ զսպեցին քրտական սանձարձակութիւնները եւ կառավարութեան պարտադրեցին աւելի խոհեմ ընթացք:

Թուրք ազատամիտ եւ հայրենասէր մտաւորականութեան համար եւս համիտեան վարչակարգը դարձած էր անտանելի. ընդդիմութիւնը հետզհետէ հող կը գտնէր եւ կը զօրանար աքսորեալ եւ փախստական անձնաւորութիւններու Եւրոպայի մէջ համախմբումով: Այս վերջինները, որոնք իրենց համախոհները ունէին Թրքական բանակի սպայութեան մէջ, ջանացին համիտեան վարչակարգի այլացեղ ընդդիմադիրներու ուժեղ ճակատ մը կազմել, որուն նպատակը պիտի ըլլար տապալել Սուլթանը եւ ժողովրդավարական իշխանութիւն հաստատել Պոլսոյ մէջ: Երիտասարդ Թուրքերու այս կազմակերպութիւնը, որ «Իթթիհատ վէ Թէրաքքը» անունով էր ծանօթ, լայն տարածում ունեցաւ Սելանիկի Թրքական բանակին մէջ: Այս վերջինն էր, որ 1908 յուլիսին քալեց Պոլսոյ վրայ, ուր Սուլթան Համիտ աճապարեց սահմանադրութիւն հռչակել: Ասիկա աղատական գաղափարներու մէկ փայլուն յաղթանակն էր, զոր Թուրքիոյ բոլոր ազգաբնակչութիւնները խանդավառութեամբ ու յոյսով դիմաւորեցին: Բանտերէն արձակուեցան քաղաքական յանցաւորները. տարագրեալները վերադարձան հայրենիք. Ֆէտայիները զէնքը վար դրին ու իջան լեռներէն. Թուրք, Հայ, Յոյն ողջագուրուեցան փողոցներուն մէջ. խօսքի, մամուլի եւ դաւանանքի ազատութիւն, ինչպէս նաեւ ցեղերու իրա-

ահաւասարութիւն հռչակուեցան: Երիտասարդ Թուրքերու այս յեղափոխութիւնը առաջին ծանր տազնապ մը անցուց 1909ի ապրիլին, երբ Սուլթան Համիտ գործի լծեց մոլեռանդ եւ յետադիմական տարրերը, որոնք դժգոհ էին մնացած եղած փոփոխութիւններէն. ասոնք՝ բանակի որոշ մէկ մասին կռթնած՝ յաջողեցան նոյնիսկ իշխանութեան տիրանալ. Սեւլանիկի յեղափոխական բանակը երկրորդ անգամ քալեց Պուսոյ վրայ ու, գահընկէց ընելով Սուլթան Համիտը, կառավարութիւնը յանձնեց Իթթիհատականներուն: Պետական հարուածներու եւ հակայեղափոխութեան այս խառնակ օրերուն, հայութիւնը անգամ մը եւս ծանր կերպով վճարեց իր արեան տուրքը՝ Ատանայի եւ Կիլիկիոյ մէջ 30.000 զոհեր տալով:

Ինչպէս կը տեսնուի, Սահմանադրութեան շրջանի գիւնդութիւնը երկար չտեւեց. ոչ միայն թրքական յետադիմութիւնը չյաղթահարուեցաւ, այլեւ իրենք, Երիտասարդ Թուրքերը, չուղեցին կամ չկրցան իսկական արդիականացման ուղիի վրայ դնել նոր վարչակարգը, եւ, առաջին առթիւ, ճանչնալ ազգային միաւորներու ուրոյն իրաւունքները. իրենք եւս վարակուեցան Թուրքը առանձնաշնորհեալ եւ տիրապետող ազգութիւն դաւանելու մտայնութենէն, նպաստելով այդ ձեւով միւս ցեղերու մօտ անջատողական շարժումներու զարգացման: Մոլեռանդութիւնն ու նեղ ազգայնականութիւնը ծայր աստիճանին հասցնելով, իշխանութեան դուռի գտնուող Երիտասարդ Թուրքերը ձեռնարկեցին ոչ-Թուրք ազգութիւնները իրենց մէջ ձուլելու կամ թրքացնելու քաղաքականութեան, բան մը որ սուլթանական վարչակարգը իր հինգ հարիւր տարիներու իշխանութեան ընթացքին չէր կրցած իրագործել: Իրենց նպատակին հասնելու համար անոնք գործադրեցին նաեւ բռնի միջոցներ նոյնիսկ մահմետական ժողովուրդներու վրայ, որոնք Եմէնի, Պաղեստինի եւ Իրաքի մէջ ապստամբութեան դիմեցին: Այս բիրտ քաղաքականութիւնը, ինչպէս նաեւ բարենորոգումներու գործադրութեան ձգձգումը, Պալքաններու մէջ անկախացած պետութիւնները մղեցին զէնքի դիմելու իրենց կրօնակից կամ ցեղակից ժողովուրդները ազատագրելու հա-

մար: Պալքանեան պատերազմէն պարտուած դուրս եկած Թուրքիան փոխանակ զգաստանալու՝ միւրճուեցաւ համաթուրանական ծաւալուն կայսրութիւն մը ստեղծելու արկածախնդրութեան մէջ:

Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ ապրող ոչ-թուրք ազգութիւններէն հայութիւնն էր միայն որ ամենէն շատ փարած էր Սահմանադրութեան զաղափարին եւ անկեղծօրէն կը գործակցէր Երիտասարդ Թուրքերուն, նոր եւ արդիական պետութիւն մը կառուցանելու ի խնդիր. եւ ասիկա այն ըմբռնումով ու ակնկալութեամբ, որ այդ պետութեան մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները պիտի ունենային տեղական եւ վարչական բաւարար իրաւասութիւններ կազմակերպելու եւ զարգացնելու համար իրենց ազգային, մշակութային ու տնտեսական կեանքը: Այս յոյսերը եւս ի դերեւ ելան. հայկական նահանգներու մէջ գործադրուելիք բարենորոգումները մնացին մեռեալ կէտի վրայ. Թուրք պաշտօնէութիւնն ու քրտական ցեղերը շարունակեցին արտօնուած մնալ իրենց ապօրինութիւններուն եւ կեղեքումներուն մէջ: Այս պայմաններուն տակ է որ հայութիւնը, իր արեւելեան ու արեւմըտեան հատուածներով, էջմիածնի կաթողիկոսով ու Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանով, ձեռնարկեց կրկին անգամ դիմելու եւրոպական դիւանագիտութեան, որպէս զի այս վերջինը պարտադրէր Թուրքիոյ գործադրել առ նուազն Պերլինի ճիշդ յօդուածով խոստացուած բարենորոգումները: Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա թիկունք կանգնեցան հայկական պահանջներուն ընդդէմ Գերմանիոյ, որուն ազդեցութիւնը վերջին տարիներուն աճիլ սկսած էր Թուրքիոյ վրայ: Երիտասարդ Թուրքերու պաշտպանի իր դերին մէջ, Գերմանիա յաջողեցաւ ներկայացուած բարենորոգումներու նախաժրագրին տարողութիւնը մեծ չափով նուազեցնել: Վերջապէս, 1914 Փետրուար 8ին, կարելի եղաւ կնքել ռուս-թուրք (գերման) համաձայնութիւնը, որով արեւելեան նախկին եօթը նահանգները, Էրզրում եւ Վան կեդրոններով, կը բաժնուէին երկու ընդարձակ շրջաններու: Այս մարզերէն իւրաքանչիւրը օժտուած պիտի ըլլար Եւրոպացի Ընդհանուր Քննիչով մը, որ պիտի հսկէր պաշտօնէութեան, վարչական

գործերու եւ Արդարութեան գործադրութեան. պիտի ստեղծուէին տեղական խորհրդարաններ, պիտի կազմակերպուէր ոստիկանութիւնը եւ ապահովութեան ուժերը, որոնց մէջ Հայերը մահմետականներուն հաւասար կամ իրենց ընդհանուր թիւին համեմատութեամբ տեղ պիտի ունենային: Նշանակուած երկու ընդհ. քննիչները եղան նորովեկիացի Հոֆը եւ հոյանտացի Վեստենենկը, որոնցմէ առաջինը միայն հասած էր իր պաշտօնատեղին՝ Վան, երբ ծագեցաւ Ընդհ. Պատերազմը: Թրքական կառավարութիւնը, որ արդէն աւկամայ ենթարկուած էր եղած կարգադրութեան, առիթէն օգտուելով, պաշտօնէ արձակեց ու ճամբեց երկու մարզպանները:

1914 Օգոստոսի սկիզբը Եւրոպան բռնկած էր աշխարհամարտով. Գերմանիա եւ Աւստրո-Հունգարիա մէկ կողմէն, Ֆրանսա, Անգլիա, Ռուսիա միւս կողմէն, իրենց փոքր դաշնակիցներով ճակատ յարդարած էին իրարու դէմ: Թուրքիա եւս, որ տակաւին պատերազմի չէր մտած, ընդհանուր զօրակոչ յայտարարեց. Թուրք ղեկավար շրջանակներու մէջ տիրող մթնոլորտը կասկածիլ չէր տար որ Թուրքիա եւս մարտին մէջ պիտի մտնէր եւ կռուէր Գերմանիոյ կողքին: 1913ի սկիզբին արդէն զօր. Շեքիւենտորֆ Թրքական սպայակոյտի պետն էր, իսկ բազմաթիւ ուրիշ սպաներ գերմանական զէնքերու գործածութեան եւ ռազմավարութեան կը վարժեցնէին Թուրք զինուորը: Թուրքերը համոզուած էին գերմանական յաղթանակին եւ պատերազմը, ըստ իրենց, լաւագոյն առիթը պիտի հանդիսանար իրագործելու համար իրենց այնքան սիրելի մէկ երազը. Գերմանիոյ ժաշնդակութեամբ եւ զէնքի ուժով վերցնել ռուսական արգելքը, որ զիրենք կը բաժնէր Կովկասի եւ Թուրքեստանի իրենց ցեղակից Թաթար, Թուրքմէն, իւզպէկ, խրրիւրզ եղբայրներէն. միանալ վերջիններուն եւ ստեղծել Պոլիսէն մինչեւ Կեդր. Ասիա Թուրանական հսկայ կայսրութիւն մը, որուն գաղափարական առանցքը կրօնականէն աւելի ցեղայինը պիտի ըլլար: Այս ուղղութեամբ հարկ եղած բանաւոր

եւ գրաւոր քարոզչութիւնը կատարուած էր արդէն. բանաստեղծներն ու գործիչները երգած ու ջատագոված էին թրջութեան եւ թուրանականութեան դաղափարները. այժմ հասած էր գործելու ժամը:

Երիտասարդ թուրքերուն համար, թուրանական ծրագրի իրապօրծման մէկ ուրիշ արկելքը հայութիւնն էր, որ ցեղային, կրօնական, մշակութային եւ ասոնց նման ուրիշ ոչ մէկ կապ ունէր թրջութեան հետ եւ կրնար լուրջ դժուարութիւններ տալ իրենց: Այս նպատակով է որ պատերազմի առաջին օրերուն, 1914 օգոստոսին, Իթթիհատ կուսակցութեան երկու ղեկավարներ՝ Պէհաէտտին Շաքիր եւ Նանիպէյ՝ էրդրիւմ պալով, ուր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նոր էր աւարտած իր Ը.րդ Ընդհ ժողովի աշխատանքները, հետեւեալ առաջարկները կը ներկայացնեն Դաշնակցութեան ղեկավարներուն.

ա) Հայկական կամաւորական զուգորդութիւն կազմել եւ կըռուել Ռուսերուն դէմ.

բ) Անդրկովկասի մէջ հակառուսական աշխատանք տանիլ եւ ապստամբութիւն առաջացնել ռուսական բանակի թիկունքին.

գ) Արտասահմանի մէջ եւս միացեալ ճակատ կազմել եւ գործակցիլ թուրքերուն:

Իթթիհատի ղեկավարներուն հաւաստիացումով, Անդրկովկասի միւս ժողովուրդները, ինչպէս Վրացիներն ու Թաթարները, համաձայնութիւն յայտնած էին արդէն այս ծրագրին. կը մնային ուրեմն Հայերը, զոր վարձատրել կը խոստանային թուրքերը պատերազմէն ետք, թուրքահայ եւ ռուսահայ որոշ հողամասերէ ինքնավար Հայաստան ստեղծելով: Դաշնակցութիւնը քննադատեալ համոզել Իթթիհատի ղեկավարները որ թուրքիոյ շահը կը պահանջէր չեղծութիւն պահել եւ հեռու կենալ պատերազմէն, որ միայն վնաս կըրնար պատճառել երկրին. իսկ եթէ վճռած էին անպայման մտնել պատերազմի, այդ պարապային հայութիւնը լրիւ կերպով պիտի կատարէր իր զինուորական եւ քաղաքացիական պարտականութիւնները, օսմանեան բանակին եւ հայրենիքին բերելով իր ծառայութիւնը. իսկ ինչ կը վերաբե-

րէր կովկասահայութեան, Դաշնակցութիւնը չէր կրնար անոնց անուենով պատասխանատուութիւն վերցնել: Իթթիհատի զեկավարներուն դիտել կը տրուէր նաեւ որ, վերջին հինգ տարիներուն, հայկական հարցին հանդէպ իրենց բռնած քաջասական կեցուածքով, կովկասահայութեան համալիրանքը շահած ըլլալու ո՛չ մէկ իրաւունք ունէին: Այս պատասխանէն չախորժեցան անշուշտ իթթիհատականները. դժուո՛հ մեկնեցան յայտնելով որ Կովկասի ապստամբներուն չմիանալը ծանր հետեւանքներ կրնար ունենալ Հայերուն համար:

Այդպէս ալ եղաւ: Պատերազմը չյայտարարուած, օդոստոսէն եւ սեպտեմբերէն արդէն Պոլսոյ Պատրիարքարան կը հասնէին հայկական դաւառներու մէջ ի վորժ գրուած բռնութիւններուն լուրերը.— բռնադրաւում, կոլոպուտ, յարձակում եւ Հայերու մասին Թուրքերը զրզուող ամբաստանութիւններ: Գանդատներն ու բողոքները սաստկացան երբ Թուրքիան, Հոկտեմբերի վերջերուն, պատերազմի մէջ մըտաւ: Այս բոլորը անապահով վիճակի կը մատնէին գաւառի բնակչութիւնը եւ կասկածիլ կուտային հայութեան զլիւն պատրաստուող դաւի մը մասին: Եւ սակայն պատահելիքին տարողութիւնը ոչ ոք պիտի կրնար զուշակել:

Օգոստոսի զօրակոչին Հայերը եւս ներկայացած էին զօրանոց. Սահմանադրութենէն առաջ Հայերը, ինչպէս բոլոր ոչ—մահմետականները, բանակի մէջ չէին ընդունուեր. այնպէս որ, բոլոր անոնք որ զինուորական ծառայութեան տարիքը անցուցած էին նոր օրէնքի հրատարակութենէն առաջ, իրաւունք ստացան փրկագին վճարելու եւ զերծ մնալու զինուորադրութենէն. սակայն, չուտով նոր հրահանգով մը կառավարութիւնը 18—50 տարիք ունեցող բոլոր այր մարդիկը, նոյնիսկ անոնք որ նախապէս փրկագին էին տուած եւ կամ ընտանիքի միակ նեցուկն էին, զօրահաւաքի ենթարկեց: Աւելի խստութիւն ցոյց տուաւ կառավարութիւնը բռնադրաւումներու մէջ. դիւղացիներու անասունները, ձմերուան պաշարը, փոխադրական միջոցները, շալակաւորները բռնի տարուեցան ու ծառայեցին զօրքին. ծեծի եւ բռնութեան տակ, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր մարդիկ տարուեցան գիւղերէն բանակի թիկունքային աշխա-

տանքները կատարելու համար. քաղաքներու մէջ, Հայոց պատկանող խանութները իրենց ապրանքներէն պարպուեցան. հարուստներէն մեծ գումարներ կորզուեցան: Այս զրաւումները եւ բանակին նպաստ հաւաքելու պատրուակով կորզուած «նուէր»ները յաճախ կողոպուտի հանգամանք ստացան. կողոպուտ՝ որուն մասնակցեցան կառավարութեան պաշտօնեաները, ոստիկանները, աղաները, քիւտ պէկերը եւ նոյնիսկ պարզ դիւղացիներն ու քաղաքացիները: Յայտնի կը դառնար որ այս միջոցներն ու հարկերը, որոնց մեծ մասէն զերծ էին Թուրքերը, պարտադրուած էին մասնաւոր կերպով Հայերուն:

Թուրք կառավարութիւնը պատերազմին ուղեց կրօնական հանգամանք տալ. ատոր համար ալ, Իթթիհատը սուլթան Ռէշատին ստորագրել տուաւ «ճիհատ»ի, սրբազան պատերազմի, յայտարարութիւն մը. որպէս իսլամութեան ընդհանուր խալիֆա, սուլթան Ռէշատ մահմետական բոլոր ժողովուրդներուն կոչ կ'ուղղէր մասնակցիլ քրիստոնեայ պետութիւններու դէմ սկսուած կռուին: Մզկիթներու մէջ նման յայտարարութիւններ կատարեցին Շէյխ-իւլ-իսլամ եւ՝ անոր օրինակով՝ բոլոր մուլաններն ու շէյխերը, որոնք Աստուծոյ ու անոր մարգարէին անունով երկնային երջանկութիւն կը խոստանային սրբազան պատերազմի մասնակցողներուն: Ամենէն զրգռիչը սակայն արաբերէն լեզուով հրատարակուած զրթոյկ մըն էր, ուր մանրամասն ցուցմունքներ կատարուած էին սրբազան պատերազմի մասին. նկարագրուած էր թէ ինչպէս Ասիոյ եւ Արիւիկէի մէջ, մահմետական ժողովուրդները կը գտնուէին Ալլահին թշնամի քրիստոնեաներու անարգ լուծին տակ, ենթակայ անոնց չարչարանքներուն եւ կեղեքումներուն: «Գիտցէք, գրուած էր Գերմանացիներու կողմէ պատրաստուած այդ զրթոյկին մէջ, որ ամհաւատներու արիւնը, քացի դաշնակիցներէն՝ որոնց պաշտպանութիւն խոստացած ենք (ակնարկութիւնը Գերմանացիներուն եւ Աւստրիացիներուն է), կրնայ անպատիժ կերպով քափուիլ... Իւրաքանչիւր մահմետական, աշխարհի որ անկիւնն ալ գտնուի, թող հանդիսաւոր երդում կատարէ իր շրջապատին մէջ գտնուող նուագագոյն երեք կամ չորս քրիստոնեայ

սպաննել... ո՛վ որ հնազանդի այս օրէնքին, կ'ազատի Վերջին Դատաստանի ահէն եւ կ'արժանանայ յաւիտեանական յաբուքեան»։ Կառավարութիւնը եւ բանակը իրենց վիճակուած պարտականութիւնները պիտի կատարէին, իսկ ժողովուրդը ատելութիւն պիտի սերմանէր քրիստոնեաներու նկատմամբ եւ չէթչական գունդեր կազմած պիտի երթար կոտորելու զանոնք։

Սրբազան պատերազմի գաղափարը յղացուած եւ ծրագրուած էր Գերմանիոյ կողմէ, որ կը կարծէր թէ գրգռելով իսլամ աշխարհի կրօնական մոլեռանդութիւնը 300 միլիոն մահմետականներ ոտքի պիտի հանէր Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ դէմ։ Ի հարկէ այդ ծրագիրը ձախողեցաւ, որովհետեւ Արաբները, ինչպէս նաեւ Ասիոյ եւ Ափրիկէի միւս ժողովուրդները չհետեւեցան թուրք խալիֆայի կոչին։ Բայց փոթորիկը պայթեցաւ հայութեան գլխուն...

Իսկ ի՞նչ կը բանէին այս վերջինին առաջնորդները։

Թուրք կառավարութեան եւ ժողովուրդի տրամադրութիւնները, հոս ու հոն սպրդող շշուկները, ինչպէս նաեւ շրջաններէն տեղացող լուրերը պուշակել կուտային մօտալուտ վտանգի մասին. բայց անոր բնոյթը եւ զայն կանխելու միջոցները դեռ անյայտ կը մնային։ Այս պայմաններուն մէջ, Պատրիարքարանի եւ միւս կազմակերպութիւններու կեդրոնական մարմինները երկար խորհրդակցութիւններ ունեցան եւ, նկատի ունենալով պատերազմի պատճառով ստեղծուած փափուկ կացութիւնը, հրահանդեցին շրջաններուն ղգոյշ ու համբերատար ըլլալ ու տեղի չտալ գրգռութեան. խորհուրդ տրուեցաւ խաղաղութեամբ փակել միջադէպերը եւ նոյնիսկ աչք գոցել դործուած կարգ մը գրգռութիւններու եւ անիրաւութիւններու վրայ։ Հաշտուած էին վատին հետ՝ խուսափելու համար վատագոյնէն...։ Պատրիարքարանը հեռագիր եւ շրջաբերական ղրկեց բոլոր առաջնորդարաններուն, յորդորելով որ տեղական կառավարութիւններուն ամբողջական աջակցութիւն ցոյց տան. հայութիւնը «իբրեւ անբաժան մէկ մասը օսմանեան հայրենիքին», ինչպէս որ դարերէ ի վեր ապացուցած է պետութեան իր հաւատարմութիւնը, այս անգամ եւս լրիւ կերպով պիտի

կատարել իր գինուորական եւ քաղաքացիական պարտականութիւնները: Զաւէն Պատրիարքին այս հրահանգները այնքան պնդանաւորաբար չէին, որ Ահմէտ Սըտուլի պէյ «Ժէօն Թուրք» թերթին մէջ գրած էր որ «յարգելի Հովիւին խօսքերը կը կապմեն կանոնները ճշմարիտ օսմանցիութեան»: Ազգ. իշխանութիւնները կարգ մը ուրիշ ձեռնարկներով եւս փութացին իրենց անկեղծ օգնութիւնը հասցնել կառավարութեան եւ բանակին: Այդ. Ս. Փրկիչ հիւանդանոցը տրամագրրուեցաւ Տարտանքի ճակատէն բերուած վիրաւորներուն, Պոլսոյ «Հայ Բժշկական Խիութիւն»ը մայրաքաղաքի զանազան թաղերուն մէջ հիւանդապահութեան դասընթացքներ հաստատեց, որոնց պիտաւոր դասախօսները եղան Տոքթ. Թորգոմեանը եւ Ռուբէն Սեւակը: Գաւառներու մէջ եւս, բանփէն օգնելու համար, Հայերը հիւանդանոցներ կը բանային, Ազգատախնամ Ընկերութիւններ կը հիմնէին, դրամ եւ չափուստ կը հաւաքէին:

Այս բոլորը սակայն չէին բաւած կիրքերը հանդարտեցրնելու. կառավարութիւնը կը շարունակէր անբարեացակամ մնալ, իսկ գաւառներէն կը հասնէին առաւել սաստկացող տարառութիւններու եւ միեւն իսկ սպանութիւններու լուրերը: Երգնփայի առաջնորդ Նշանակուած Սահակ Վրդ. Օտապաչեան համբողջութեան բնթացքին սպաննուած էր կառավարութեան հրահանգով. յուրեր չըլած կ'ընէին նաեւ գաւառի չայութեան տեղահանութեան մասին: Կառավարութիւնը պատերազմական չըլածի գրաքննութիւն հաստատած էր, որ չձուգնաւ խոտացաւ եւ տարածուեցաւ նաեւ մարդոց տեղափոխութիւններու վրայ. Բզթակցութիւն եւ չափորդակցութիւն փորութեան Պոլսոյ եւ չըլածներուն միջեւ այդուհանգիստ, ստոյգ ազդիւրէ իմացած ըլլալով Հայոց տեղահանութեան մասին, Նիկիիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսը կրցած էր 1915 Մարտի 6-էնքուն յուրը Պատրիարքարան հասցնել: Կառավարութիւնը կը խուսափէր իրեն ուզողուած չարքունման յուսարանութիւն տալ, կապածները փութաւել, իսկ Ներմանքոյ գնապանը՝ Վանփէնույս, որ 1915-ի նոր տարուան չնարուարութեան ցացող Հայոց պատրիարքական փոխանորդը փառանցուցած էր թէ շարժաք տանք որ

Գերմանիա Թուրքիոյ դաշնակից է, ոչ մէկ քրիստոնեայ պէտք չէ վախճալու իրաւումք ունենայ: Ապահով եղէք բռնութիւն, ոչ մէկ Հայու քիթը պիտի արիւնի, ոչ հոս եւ ոչ գաւառներու մէջ», այժմ կ'օրօրցնէր Հայերը դաւառներու մէջ հակառու քարոզչութեան համար խառն յանձնախումբեր կազմելու ծրագիրներով, երբ միւս կողմէ շատ լաւ գիտէր որ կարգ մը դաւառներու մէջ կոտորածն ու տեղահանութիւնը սկսած էին արդէն: Երբ այս վերջին դէպքերը տեղի կ'ունենան, երբ քսան Հնչակեաններ կախաղան կը հանուէին Պոլսոյ մէջ, երբ Հայերու տունները գէնք փնտռելու պատրուակով խուզարկութեան կ'ենթարկուէին, երբ կառավարութեան հայ պաշտօնեաները, ոստիկանները գործէ կ'արձակուէին, երբ հայ ղինուորները, հակառակ պատերազմական նախարար Էնվէր փաշայի իսկ նպաստաւոր վկայութեան (*), դաւաճանութեամբ կ'ամբաստանուէին եւ գինաթափ կ'ըլլային, երբ հայկական նահանգներէն աւելի ծանրակշիռ դէպքերու լուրերը կը հասնէին, եւ երբ վերջապէս, Պատրիարքը, Աղդ. իշխանութիւնները եւ պետական հայ երեսփոխանները ասոնց մասին բացատրութիւններ կը պահանջէին թուրք կառավարութենէն, մեծ Եպարքոս Սալիտ Հալիմ փաշա, պատերազմական նախարար Էնվէր փաշա, ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյ շնական ան-

(*) 1915ի Փետրուարին, Էնվէր փաշա կովկասեան ճակատի վրայ կատարած իր ճախոզ արշաւանքէն վերադարձաւ Պոլիս. Զուէն Պատրիարքին, որ բարի գալուստ մաղթելու էր զացած իրեն, կը յայտնէ իւր հայ զինուորները օրինակելի արիութեամբ ու հաւատարմութեամբ կը կռուէին, եւ թէ Յովհաննէս չաւուշ տնունով Հայու մը եւ ամբար ընկերներուն կը պարտին իրենց փրկութիւնը, թէ իմք եւ թէ իր սպայակոյտի անդամները: Պատրիարքին կ'արտօմէ ճանւ քերթերուն մէջ հրատարակութեամ տալ Գոնիայի առաջնորդին գրած իր մամակը, որուն մէջ ի միջի այլոց ըսուած է՝...օսմանքով բանակի հայ զինուորները կռուի ճակատին վրայ խզմտաբար կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները. բան մը որուն մասին կրնամ վկայել՝ անձամբ տեսած ըլլալուս համար: Կը խնդրեմ ձեզմէ որ հայ ազգին, որուն գոհաբերութիւնը կայսերական կառավարութեան համդէպ ծանօթ է, մերկայացնէք իմ գոհումաւութեանս եւ երախտագիտութեանս զգացումները»:

տարբերութեամբ մը կ'ուրանային վերոյիշեալ բոլոր եղե-
լութիւնները:

*
**

Ասկէ ետք, Հայերու կոտորածն ու տեղահանութիւնը, իր ընդհանուր գիծերուն մէջ, գործադրուեցաւ այնպէս՝ ինչպէս՝ իր Յուշերուն մէջ կը պատմէ Իթթիհատ վէ Թէրաք-
քը կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէի անդամ Մեվլանզադէ Րիֆաթ, որ մասնակցած էր 1915ի սկիզբները գումարուած ժողովին; ուր նախապէս արդէն կայացուած Հայերը բնա-
ջընջելու որոշման գործադրութիւնը կը մշակուի. այս գոր-
ծը կը յանձնուի գործադիր յանձնախումբի, որ բաղկացած
էր Տոքթ. Նալըմէ, Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիրէ եւ կրթա-
կան նախարար Շիւքրիէ: Անհրաժեշտ է մէջբերել գործա-
դիր յանձնախումբի մշակած ծրագրի հիմնական մասը, ո-
րուն գլխաւոր հեղինակը եղած է Պէհաէտտին Շաքիր.—

«Ո՛ր քաղաքի եւ գիւղաքաղաքներու մէջ որ Հայ կայ եւ
ասոնցմէ ո՛ր մէկուն առաջին անգամ բնաջնջուիլը հարկ է,
այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կ'որոշենք եւ իւ-
րաքանչիւր շրջանակին պէտք եղածին չափ այս ուժերէն կը
դրկենք (ակնարկութիւնը բանտերէն արձակուելիք ոճրա-
գործներուն եւ աւազակներուն մասին է, որոնցմէ կը յու-
սային 10-20 հազարնոց ոյժ մը գոյացնել, Ե. Փ.). ասոնք
մեր նշանակելիք յարմար վայրերուն վրայ հասնելիք հայ
կարաւաններուն կը սպասեն. ներքին նախարար Թալէաթ-
ալ այդ քաղաքներու վարչական պաշտօնեաներուն կը հրա-
հանգէ, որ հոն գտնուող բոլոր Հայերը, պատերազմական
շրջանակէն դուրս գտնուելու հարկը պատճառաբանելով,
խումբ խումբ եւ ամէն օր երկու անգամ, ուստիկան գիւմուտ-
ներու հսկողութեան տակ այսինչ ճամբէն այնինչ տեղ դըր-
կուին: Ուստիկանները այս հրամանին վրայ բոլոր Հայերը
հաւաքելով, հսկողութեան տակ, խումբերով որոշուած
ճամբաներէն դրկել կը սկսին, ճամբան ասոնց գալուն սպա-
սող յատուկ կազմակերպութեան՝ չէթէներուն կեցած վայրը
հասնելուն, խումբերը մեր չէթէներուն կը յամձմեն եւ կը
վերադառնան. չէթէներն ալ այս Հայերը միմչեւ վերջին ամ-

հատը անմիջապես կը սպաննեն եւ, որպէս զի հանրային առողջութիւնը չվնասուի, դիակները նախապէս պատրաստուած փոսերում մէջ կը ձգեն ու կը քաղն: Եւ այս կերպով յաջորդաբար բնաջնջման գործողութիւնը կը լրացնեն: Այս Հայերում քով գտնուող գոյք, դրամ, գոհարեղէններն ալ իբրեւ աւար՝ չէթէնքում կը բաժնուի»:

Այն ինչ որ կը պատրաստուէր գործադրուելու համար պատերազմի ընձեռած բացառիկ պատեհութիւններէն օգտուելով, բոլորովին տարբեր էր համիտեան շրջանի ջարդերէն, որոնք հայկական հարցը մարելու կամ ժողովուրդին վրայ սարսափ տարածելու բնոյթը ունէին: Այս մէկը կը ձգտէր հայկական հարցը միանգամընդմիջութեամբ թաղելու բնաջնջ ընելով ամբողջ հայութիւնը: Ճեղասպանութեան այս հրէշային ծրագիրը կանխօրօք ենթարկուած էր բազմակողմանի ուսումնասիրութեան, ճշդուած էին գործադրութեան բոլոր կարելիութիւններն ու միջոցները իրենց ամենայնօրին մանրամասնութիւններուն մէջ. Իթթիհատի Կեդր. Կոմիտէն եւ շրջանային բոլոր կոմիտէները զօրավիզ պիտի ըլլային կառավարութեան, որ ամբողջովին իւրացուցած էր կոսակցութեան ոճրային ծրագիրը. նկատի առնուած էին մոլլաները որ Իթթիհատի հետ պիտի գործակցէին թուրք ամբոյր զրգուելու համար հայութեան դէմ՝ ժողովուրդն ալ մասնակից դարձնելով ջարդին ու կողոպուտին. կառավարութիւնը բանտերէն պիտի արձակէր տասնեակ հազար մը աւազակներ եւ ոճրագործներ ու զէնք պիտի բաժնէր անոնց, իսկ Իթթիհատի տեղական կոմիտէները պիտի կազմակերպէին ու ղեկավարէին զանոնք չէթէական խումբեր կազմելով. ասոնց պիտի վստահուէր ճամբայ հանուած կարաւանները կոտորելու գործը: Կառավարական պաշտօնեաները «վստահելի» մարդիկ պէտք է ըլլային, որպէս զի կէտ առ կէտ գործադրէին կեդրոնէն եկած հրահանգները. ատոր համար ուշադրութիւն դարձուեցաւ հայտեաց եւ վայրագ բնաւորութեան տէր վայրներով ու գայմազամներով փոխարինելու անոնք՝ որ կասկածելի կը համարուէին Իթթիհատէն: Այս բոլորը, ինչպէս նաեւ ներքին գործոց նախարար Թալէաթի ղրկած բազմաթիւ հեռագիրները շրջանային կա-

ՀԱՅԻՆ ՀԱՐԱՊԵՏՆԵՐԸ

1 ԵՄ ԿՐԻՆԵՐ ԿՐԱՊԵՆԵՐՆ ԵՆ ՔԱՂԱՍԱՐ, ԿՆԳԵՐ, ՍԱԼԵՆ
ՀԱՂԻՄ ԵՆ ՀԵՄԵՐ ՓԱՆԶԱՆԵՐԸ

ռավարութիւններուն, ամփիմելի ապացոյցը կուտամ հայկական կոտորածներու կամխօրօք որոշուած եւ ծրագրուած ըլլալուն. ծրագիր՝ որ սերտօրէն կապուած է համաքուրժ եւ համաքուրամական վարդապետութիւններու կենսագործման հետ: Ներքին նախարարութենէն Հալէպի կուսակալութեան յղուած հետեւեալ հռահիրը աւելի քան պերճախօս է այս տեսակէտով. ահ կ'ըսէ. —

«Թէեւ ժամանակին որոշում տնուած էր բնաջնջել հայ տարրը, որ դարերէ ի վեր կը ջանայ խախտել պետութեան ամուր հիմները եւ որ կառավարութեան համար լուրջ չարիքի մը երեւոյթները առած էր, բայց ժամանակի պահանջները չէին քոյալտրել բնաւ այս սրբազան մպատակին իրագործումը: Հիմա բոլոր խոչընդոտները վերցուած ըլլալով եւ հայրենիքը այս վտանգաւոր տարրէն ազատելու ժամանակը հասած ըլլալով, ձեզի մասնաւոր կերպով կը յանձնարարուի գութի գագցումներէ չտարուիլ ամենց խղճալի վիճակին առջեւ. իրենց գոյութեան վերջ տալով, աշխատիք ամբողջ հոգիով հայ ամուտան ջնջումին Թուրքիայէն: Ուշագրութիւն ըրէք, որ այս մպատակի իրագործման համար մշտնակուած պաշտօնեաները ըլլան հայրենասէր եւ վստահելի մարդիկ»:

Ատիկա ծրագրուած Յեղասպանութեան աննախընթաց արարք մը պիտի ըլլար, նմանը չունեցող ամբողջ պատմութեան մէջ, որուն գլխաւոր պատասխանատուները եթէ Թրքական կառավարութիւնը եւ Իթթիհատն էին, բայց որուն գործադրութեան մէջ ամբողջ Թուրք ազգը, իր բոլոր դասակարգերով եւ իր ամբողջ ցեղային ոճրալի բնազդներով, գործնական մասնակցութիւն պիտի ունենար:

**

Դէպքերը սկիզբ առին 1915ի Յունուարին, կովկասեան ճակատի վրայ Թուրք բանակի յարձակողական արշաւանքի ընթացքին. Արդուինի, Արտանուշի եւ չրջակայ գիւղերու Հայերը յարձակման ենթարկուեցան քրտական համախիճ դունդերու եւ չէթէներու կողմէ. հոս տեղի ունեցան առա-

ջին բռնութիւնները: Ապա, արշաւանքի ձախորդութենէն ետք, փախստական թուրք զօրքը, համիտիէ Գիւրտերը եւ չէթէները համախմբուեցան Ալաշկերտի դաշտին մէջ, ուր սկսաւ աւելի մեծ ծաւալի կոտորած մը, որ տարածուեցաւ մինչեւ Վան նահանգի եւ Ուրմիոյ լճի սահմանները. էնվէրի փեսան՝ արիւնարբուն Ճէվտէթ եւ աղլական Խալիլ՝ Թրքական բանակի գլուխն անցած ասպատակեցին Հիւսիսային Պարսկաստան, ուր հայկական եւ ասորական գիւղերը իրենց յարձակումներուն թիրախ հանդիսացան: Գիշատիչներէ հալածական թռչուններու նման Հայերը փախուստ կուտային ամէն ուղղութեամբ՝ ասպաստան զտնելու համար: Հատեր անցան ռուսական սահմանը եւ աղատուեցան. ուրիշներ ռուսական բանակի հակադարձակողականէն ետք փրկուեցան. այսպէս սկսաւ դաղթականներու հալածական կարաւանը դէպի էջմիածին: Վանի դաշնակցական երեսփոխան Վռամեան Յունուար 16ին արդէն բողոքած էր Ճէվտէթի եւ Էրզրումի վալի Թահսին պէյի՝ կատարուող այս ծանրակշիռ դէպքերու առիթով. յաջորդ դիմումներն ու բողոքներն ալ ապարդիւն պիտի անցնէին մինչեւ որ Վանի հայութիւնը ինքը բնաջնջման սպառնալիքին տակ առնուէր:

Կառավարութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր արեւելեան նահանգներու հոծ հայութեան, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ մէջ իր քաջութեամբ եւ աղատասիրութեամբ հանրածանօթ Ձէյթունի վրայ: Առաջին եւ ուժեղագոյն հարուածը ասոնց պէտք էր հասցնել: Պատերազմի սկզբնաւորութենէն Ձէյթունցիները զբոսելու բոլոր փորձերը ապարդիւն էին անցած. զօրահաւաք, ղինահաւաք, խուղարկութիւններ, բռնագրաւումներ, ծեծ ու խոշտանկում չէին կրցած «ապրտամբեցնել» Ձէյթունը. կառավարութիւնը պատրուակ չուէր այս արծուերոյնը ընկճելու համար: Բայց քանի մը անպատասխանատու եւ դասալիք երիտասարդներու ընդդիմութիւնը պատճառ եղաւ որ Հալէպէն մեծ զօրաբաժին մը բերուի. Ձէյթունցիները ճերմակ դրօշակներով դիմաւորեցին եկող բանակը եւ իրենց օժանդակութիւնը առաջարկեցին բռնելու համար մօտակայ վանքի մը մէջ ասպաստանած երիտասարդները. բանակը չկրցաւ այդ ըմբոստները ձեռք

ձգել. կրակի տուաւ վանքը եւ 300 Զէյթունցի երեւելիներ հաւաքելով աքսորեց. այսպէս, Ապրիլ 8ին, սկսաւ Զէյթունի հայութեան տեղահանութիւնը. բնակչութեան մէկ մասը, շուրջ 8·000 հոգի, ծեծի եւ խոշտանգումի տակ քշուեցաւ դէպի Գարաբունար, Գոնիայի վիլայէթին մէջ. միւս մասը, 16·000 հոգի, առաջնորդուեցաւ դէպի Տէր Զօր, ուր տարագրուողներու ջարդուած խլեակները միայն հասան:

Արեւելեան Հայաստանի՝ մանաւանդ Վանի եւ Պիթլիսի վիլայէթներուն մէջ, կառավարութիւնը տարբեր քաղաքականութեան հետեւեցաւ: Վասպուրականի, Մշոյ եւ Սասունի հոծ հայութեան տեղահանութիւնը դիւրին իրագործելի չէր համարուեր. խաբէութեան եւ խորամանկ միջոցներուն պէտք է հոս յաջորդէր բիրտ ոյժը: Պարսկաստանէն վերադարձին, Փետրուարի կէսերուն, Ճէվտէթ պէյ հաշտարար ընթացք ցոյց տուաւ Վանի մէջ, ուր կը գտնուէին Վռամեան, Արամ եւ Իշխան. ասոնց հետ պիտի գործակցէր խռովութիւն յարուցանող տարրերը ձերբակալելու եւ պատժելու համար, պայմանաւ որ Հայերը իրեն 3·000 զինուոր տային: Յանձնախումբեր ալ կազմուեցան չրջանները մեկնելու համար. Շատախի մէջ ընդհարում տեղի ունեցած էր Հայերու եւ Քիւրտերու միջեւ. Ճէվտէթ պէյ կը խնդրէ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներէն երթալ եւ խաղաղեցնել չրջանը. կ'որոշուի Իշխանը երեք ընկերներով ղրկել. Ապրիլ 16ի գիշերը, իրենց իջեւանած գիւղին մէջ, Ճէվտէթի հրահանգով, չորսն ալ կը սպաննուին: Յաջորդ առաւօտ Ճէվտէթ իր մօտ կը կանչէ Վռամեանն ու Վրամը. առաջինը միայն կը ներկայանայ ու հագիւ կառավարական չէնքէն ներս մտած՝ կը ձերբակալուի եւ կ'ուղարկուի Պիթլիս, ապա դէպի Տիարպէքի, բայց ճամբան կը սպաննուի: Էրզրումէն պահանջուած զօրքերը հասած ըլլալով, Ճէվտէթ կը հրահանգէ Արմէշի եւ Հայոց Զորի կոտորածը, իսկ ինք կը պատրաստուի յարձակելու Վանի հայկական թաղամասերուն վրայ. կը սպառնար թնդանթի քոնել զանաք եթէ իր պահանջներուն գոհացում չտեսէր. Հայերը հփսկցած էին վերջապէս Ճէվտէթի նպատակը. սկսան դիրքերով ամրացնել Այգեօտանը:

Պիւլը սկսաւ Ապրիլ 20ին, երբ թուրք զինուորները քաղաք

մանող հայ կին մը բռնել ու բռնաբարել կ'ուզէին. հայ երէտասարդներ վրայ կը հասնին եւ կը պահանջեն ազատ ձգել կիներ. զինուորները կրակ բանալով կը սպաննեն հայերը: Վանի հայութեան հերոսական դիմադրութիւնը տեսց աժիս մը, մինչեւ Մայիս 16, երբ թուրքերը զօրքով եւ բնակչութեամբ հեռացան քաղաքէն. Մայիս 18ին հայ կամաւորական զուգերու յառաջապահները մտան Վան, իսկ յաջորդ օր կամաւորներն ու ռուսական զօրքերը հասան:

Յետագային թրքական կառավարութիւնը պիտի շահագործէր Վանի գէպքը, զայն ներկայացնելով որպէս ծրագրուած հայկական ընդհանուր ապստամբութեան փորձ մը՝ որուն նպատակն էր թիկունքէն հարուածել թուրք բանակը: Վանի հերոսամարտի նկարագրութիւնը, զոր մանրամասն կերպով կատարած են Վան գտնուող Ամերիկացի միսիոներները, ցոյց կուտան որ հայերը, տեսնելէ ետք թէ ինչեր կը կատարուին շրջաններու մէջ, լոկ իմքնապաշտպանութեան էին գիմած: Արգէն պատերազմական ճակատի, սահմանային շրջաններու կոտորածները, ինչպէս նաեւ Զէյթունի տեղահանութիւնը աւելի կանուխ տեղի ունեցած էին. շատ աւելի կանուխ քան Վանի հայութեան կարծեցեալ ապստամբութիւնը, որ իբր թէ պատճառ եղած է հայութեան ընդհանուր տեղահանութեան ու ջարդին:

Մշոյ զաշառ աւելի արիւնալի գէպքերու թաւր հանգիստացաւ: Հոս նաեւ պատերազմի սկիզբէն, կառավարութիւնը նոյն միջոցներուն գիմեց, սակայն առաւել խստութեամբ. — բռնագրաւում, կոզոպուտ, սպանութիւն. այր մարգիկը քայքայելով գէպի ճակատ կամ որպէս շալակաւոր եւ կամ ամէլէ քաղաքներու մէջ աշխատեցնելու համար. շրջանի Գիւրտները աւելի գործած մասնակցութիւն ունեցան թալանի եւ սպանութիւններու մէջ: Հայերը համբերեցին, գոհանալով Առաջնորդին եւ պետական երեսփոխան Վահան Փափազեանի (Գոմ) բողոքներով կառավարութեան: Բանակը լեցունեցան անմեղ հայերով. քանի մը հոգի նոյնիսկ կախաղան հանուեցան Մուշի մէջ: Մայիսի վերջերուն, հարստահարութիւնները պահ մը զազրեցան. կառավարութիւնը նոյնիսկ օգտու գրաւոր վերաբերմունք ունենալ հայերու նկատմամբ, ո-

րոնք գրեթէ լքուած վիճակի մէջ յուսահատութեան էին մատնուած: Քաղաքականութիւն փոխելու պատճառը ռուսական բանակի յառաջխաղացումն էր, որ Խլաթ էր հասած եւ Պիթլիսի կը մօտենար: Ռուսերու մօտալուտ գալուստէն յուսադրուած՝ Տարօնի հայութիւնը շունչ մը քաշեց. բայց Ռուսերը չեկան, ոչ իսկ Պիթլիս մտան, որուն հայ ազգաբնակչութիւնը քիչ ետք ամբողջութեամբ կոտորուեցաւ Թուրքերու եւ Քիւրտերու կողմէ: Ռուսական բանակը, առանց ռազմավարական լուրջ պատճառի, քաշուեցաւ իր գլխաւոր շրջաններէն. Վանի եւ Վասպուրականի հայութիւնը, որ քառասուն օրուան ինքնավար գոյութիւն մը ունեցած էր, յանկարծ ստիպուեցաւ քաշուիլ ռուսական բանակին հետ. չրջապատուած թշնամի զօրքերէ, որոնք կը դժուարացնէին նահանջը, հայ կամաւորներու քաջարի պաշտպանութեան տակ Վասպուրական գրեթէ ամբողջ հայութիւնը, շուրջ 180·000 հոգի, գաղթեց դէպի էջմիածին եւ Երեւան: Ռուսական բանակները քանի մը անգամ եւս կրկնեցին իրենց ետ-առաջ գործողութիւնները եւ չմտան Տարօն: Հայ ժողովուրդի ամենէն ճգնաժամային օրերուն, ռուսական կառավարութիւնը դիւային ծրագիրներ կ'որոշար հայ ժողովուրդի գլխուն, որուն հայրենիքը կ'ուզէր գրաւել բայց Լոպա-նոփեան ֆազաֆականութեան համաձայն՝ իր բնիկ ժողովուրդէն պարպելէ ետք միայն...: Ռուսերու քաշուելէն ետք, Յուլիսի սկիզբը, Թուրքերը Վանի իրենց ձախողութեան վրէժը առնել ուզեցին Տարօնէն. Մուշի հայկական թաղամասերը թնդանօթի բռնուեցան. Հայերու համար սկսաւ յուսահատական պայքար. քանդուող տուններէն կատաղօրէն կը դիմադրէին, բայց ի գուր. աւերակոյտի վերածուած թաղերէն կ'անցնէին մէկ ուրիշը. շատեր իրենց հարազատները Թուրքերուն ձեռքը չձգելու համար՝ կրակի կուտային պապենական տունը եւ կը նահատակուէին բոցերուն մէջ: Թմբակոծման երկրորդ օրը քաղաքի հայ բնակչութենէն մնացած էր 10-12·000 հոգի, որ վճռեց գիշերը դուրս գալ հրդեհէն լափիլզուող քաղաքէն. նահանջի ժամանակ նշմարուած ըլլալով թշնամիէն, կրակի բռնուեցաւ ու փախչողներուն հազիւ կէսը կրցաւ ապաստանիլ մօտակայ

լեռները: Յաջորդ օրը, Քիւրտերը հաւաքեցին վիրաւորեալները ու քաղաքին մէջ մնացողները ու խարոյկներու մէջ նետեցին զանոնք:

Կարգը եկած էր Սասունի: Դաշտի գիւղերը արդէն ենթարկուած էին Մուշ քաղաքի ճակատագրին. շատ մը գիւղեր ու ճամբաներ, ուր հարիւրներով եւ հազարներով կիներ ու մանուկներ համախմբուած էին կրակի տրուեցան. ով որ կրցած էր փախչիլ՝ ապաստանած էր մասնոյ բարձունքներուն վրայ, ուր տեղացի 20.000 Հայերուն վրայ աւելցած էին 30.000 ուրիշներ՝ ջարդերէն ճողոպրածներ: Մինչ այդ, կառավարութիւնը չէր կրցած ընկճել այս լեռնաստանը. Սասունցիները, իմացած ըլլալով որ բանակ մեկնողները զինաթափ եղած եւ կոտորուած էին, որոշեցին այլեւս մերժել իրենց զէնքերը յանձնել եւ նոր շալակաւորներ տալ. ապարդիւն անցան կառավարութեան գործածած թէ սպառնալիքները եւ թէ խաբէական միջոցները. հարիւրաւոր Սասունցիներ տարուեցան բանտ. իրենց կիներն ու աղջիկները բռնաբարուեցան իրենց աչքերուն առջեւ. բայց եւ այնպէս Սասունը տեղի չտուաւ. ետ մղեց նաեւ քրտական յարձակումները: Այսօր, Մշոյ եւ դաշտի հայութեան կոտորածէն ետք, կառավարութիւնը հսկայ զօրք եւ շրջակայ քիւրտ ցեղերը, ընդամէնը 30.000 կռուող, համախմբած էր Սասունի եւ մօտակայ լեռներուն շուրջ: Յարձակումները սկսան այս վերջիններու ուղղութեամբ եւ շարունակուեցան դէպի բարձունքները: Թշնամի բազմապատիկ զօրքին դիմաց, Սասունցիները իրենց նախնական զէնքերով եւ հաշուած փամփուշտներով հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուին, բայց եւ ստիպուեցան նահանջել դէպի Անտոքի բարձունքները. հոս եւս, կռիւները, թէեւ կատաղի, երկար չէին կրնար տեւել. 50.000 ժողովուրդ, մեծ մասամբ կիներ, մանուկներ եւ ծերունիներ՝ կերակրելու պաշար չէր մնացած. կռուողներէն շատերու ռազմամթերքը սպառած էր. հրացանները կը կոտորէին ու գաշոյններով կը մարտնչէին գռոհող թշնամիին դէմ. կիները եւս վը մասնակցէին օրհասական կռուին եւ ի վերջոյ, թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար, կը նետուէին ժաշուքէն վար: Օգոստոս 5ին Անտոքն ալ գրաւուեցաւ:

Սասնոյ լեռները կարմիր արեամբ էին մերկուած...: Ողջ մնացողները, որոնց մէջ Ռուբէնն ու Կոմսը, որոշեցին խումբերու բաժնուած՝ ճամբայ բանալ եւ ռուսական զօտի անցնիլ-քիչեր յաջողեցան. մեծ մասը զոհ գնաց հետապնդող Գիւրտերուն եւ զօրքին. փոքր թիւով կրցան ծուարիլ անմատչելի վայրերու եւ քարայրներու մէջ, սպասելով ռուսական բանակներուն, որոնց թնդանօթներուն գոռոցը կը լսուէր հեռուէն եւ որ կը յամառէր Տարօն չմտնել արիւն լացող ժողովուրդի մը փրկութիւն բերելու համար:

*
**

1915ի դարնան եւ ամրան սկիզբը հայաշխարհի մէջ տեղի ունեցող այս արիւնալի դէպքերուն Պոլսահայութիւնը՝ հաղորդակցութիւններու խզման պատճառով՝ անտեղեակ կը մնար. մինչեւ զր կարգը իրեն հասաւ: Ապրիլ 24ի գիշերը թուրք ոստիկանութիւնը իրենց տուններէն կը հանէր չուրջ 225 սէքի զարնոյ Հայեր. յետապային ասոնց թիւը 600ի բարձրացաւ. բոլորն ալ յայտնի անձնաւորութիւններ. ազգային եւ կուսակցական գործիչներ, մտաւորականներ, գրողներ, հոգեւորականներ եւ ազատ ասպարէզի մարդիկ: Ամբողջ ղեկավարութիւնն էր, հայ ժողովուրդի ընտրանին, գլուխը, որուն հասած հարուածը պիտի ջլատէր մարմին միւս անդամները: Գիշերով ձերբակալուած այդ մարդիկը, ոստիկան զինուորներու հսկողութեան տակ, Հայտար փաշայի կայարանէն չոգեկառքով ճամբայ հանուեցան դէպի Անգարա:

Այսքան լայն ծաւալի վրայ կատարուած ձերբակալութիւններէն երկու օր ետք, Ալլգ. իշխանութիւնները Պատրիարքարանի մէջ ժողով մը գումարելով որոշեցին կառավարութեան դիմել, Հայերու հանդէպ ցոյց տրուած այս անվստահութեան համար բացատրութիւն խնդրելու. պատուիրակութիւն մը՝ բաղկացած Զաւէն Պատրիարքէ, Դուրեան Սրբազանէ, Գրիգոր Զօհրապէ եւ Տոքթ. Դաւիթեանէ՝ նոյն օրն իսկ դիմեց Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշայի. այս վերջինը կը պատասխանէ որ Վանի եւ այլ վայրերու մէջ Հայե-

բուժօտ մեծաքանակ զէնքեր դնուած ըլլալով՝ զին. իշխանութիւններու թելադրութեամբ եղած են ձերբակալութիւնները. ասոնք պարզապէս ներքին ապահովութեան համար ձեռք առնուած միջոցներ են. արդէն միայն կուսակցութիւններու ղեկավարները ձերբակալուած են. նկատի առնելով պատուիրակութեան առարկութիւնները, աշխատանք պիտի տարուի որ ֆինդարձակուին անոնք: Նոյնիմաստ պատասխան կը ստանայ պատուիրակութիւնը նաեւ ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյէն, որ խոստովանելով հանդերձ որ պետութեան հանդէպ որեւէ լուրջ շարժման մը ապացոյցները չունին, կ'աւելցնէ. «Այն բոլոր Հայերը որ Հայաստան մը շինելու համար խօսքով, գրիչով կամ գործով աշխատած են կամ կրնան աշխատիլ, տէրութեան քշմամի կը մկատուին եւ այսպիսի ժամանակի մը մէջ պիտի է մեկուսացուին»:

Դիմումները արդիւնք մը չէին տուած: Քանի մը օր ետք, Ապրիլ 29ին, Պոլսոյ Հայերէն պահանջուեցաւ իրենց մօտ գտնուող զէնքերը կառավարութեան յանձնել. զէնքերը բերուեցան, բայց ասոնք չէին կրնար ապացոյց ծառայել ապստամբութեան վերագրումներ կատարելու Հայերուն: Պոլսոյ մէջ ազատ կը մնային տակաւին Վարդգէսն ու Զօհրապը, որոնք կը կարծէին թէ ծանօթութիւններու եւ բարեկամներու միջոցաւ կարելի էր տակաւին համոզել իթթի-հաթը, որ կասկածներ չունենայ Հայերու հաւատարմութեան մասին եւ աքսորեալները ետ բերել տայ: Մայիս 12ին, Թալէաթի տան մէջ ունեցած իր մէկ խօսակցութեան ընթացքին, Վարդգէս՝ հայկական կոտորածներու գլխաւոր պատասխանատու ներքին գործոց նախարարի իսկ բերնէն կ'իմանայ իթթիհաթի բուն նպատակը. Թալէաթ կ'ըսէ. «Մեր տկարութեան օրերուն. Էտիրմէի վերագրումումէն ետք (ակնարկութիւնը պալքանեան պատերազմին է. Ե.Փ.), մեր կեկորդիմ ցատկեցիք եւ հայկական բարեմտագումներու հարցը արծարծեցիք. ահա թէ ինչու մենք կ'օգտուինք մեր մպաստաւոր կացութեանէն ձեր ժողովուրդը ցրուելու այնպէս, որ յիսում տարուան համար ձեր մտէնէն հանգի բարեմտագումներու ամէն ցազափար».

Վարդգէսի հարցումին

թէ «ուրեմն շարունակե՞լ մտադրած էք Ապտիւլ Համիտի գործը», «Այո՛» կը պատասխանէ Թալէաթ: Աւելի ուշ, երբ ամէն ինչ գրեթէ վերջացած էր, նոյն Թալէաթը՝ մերժելով Միացեալ Նահանգներու դեսպան Մորկընթաուի միջամտութիւնը ի նպաստ Հայերու, յոխորտալով կ'ըսէր. «Հայկական հարցը լուծելու համար, երեք ամսուան մէջ ես աւելի ըրի քան Ապտիւլ Համիտ՝ երեսուն տարիներու ընթացքին»: Տասը օր չանցած Վարդգէսի տեսակցութենէն, ինք եւ Զօհրապ եւս ձերբակալուեցան եւ ուղարկուեցան Դոնիա:

Անգարա ուղարկուած 225 հոգինոց առաջին խումբէն 75 հոգի, որոնց մէջ կը գտնուէին Ռուբէն Զարգարեան, Ռաթակ, Շահրիկեան, Սիամանթօ, Մելքոն Կիւրճեան, Տիգրան Զօկիւրեան, Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ), տարուեցան Այաշ ու ջարդուեցան. խումբին մնացեալ մասը, 150 հոգի, տարուեցաւ Զանկըրը, ուր անոնց մեծագոյն մասը բարբարոսաբար խողխողուեցաւ. ասոնց մէջ կը գտնուէին հանճարեղ Դանիէլ Վարուժան եւ Ռուբէն Սեւակ: Մնացեալներուն մեծ մասը իրենց ընկերներու ճակատադրին ենթարկուեցաւ, Անգարայէն Տէր Զօր ճամբուն վրայ նահատակուելով: Վարդգէսն ու Զօհրապը Տիարպէթիւրի մէջ կաղմըւած պատերազմական ատենանին տարուեցան դատուելու. նախապէս հոն ուղարկուելու համար ճամբայ հանուած էր նաեւ Ակնունին, բայց երեքն ալ Ուրֆա-Տիարպէթիւր ճամբուն վրայ սպաննուեցան չէթէներու կողմէ, որոնց յատկապէս հրահանդուած էր ողջ չանցնել դանոնք:

Այս դէպքերէն ետք, կառավարութիւնը Թուրքիոյ մէջ ապրող Հայերու ընդհանուր տեղահանութեան ձեռնարկեց: Բացի յիշուած Ալաշկերտի, Վասպուրականի, Տարօնի, Զէյթունի եւ Կիլիկիոյ կարգ մը ուրիշ շրջաններու իրադարձութիւններէն, Արեւելեան նահանգներու եւ Անատոլիոյ հայութեան տարագրութիւնը տեղի ունեցաւ զրեթէ նոյն ժամանակամիջոցին, Յունիս-Յունիս-Օգոստոս ամիսներուն: Մինչդեռ Վասպուրականի եւ Տարօնի մէջ կառավարութեան քաղաքականութիւնը ջարդի միջոցաւ բնաջնջել էր ժողովուրդը, միւս շրջաններուն համար իթթիհատը ծրարած էր մասնակի եւ դանդաղ մահացումով անհետացնել հայութիւնը:

ներ: Հայերու կողմէ ցոյց տրուած լուրջ դիմադրութիւն մը կրնար ամբողջովին ձախողեցնել ծրագիրը. ասոր համար պատերազմի սկզբնաւորութենէն կառավարութիւնը հայութեան նկատմամբ այնպիսի միջոցառումներու դիմեց, որ ընդհանուր ապստամբութիւն մը, եւ նոյնիսկ մասնակի ապստամբութիւն մը, անկարելի դառնան: Ըսուեցաւ արդէն, որ պատերազմի յայտարարութեան օրերէն, զինակոչի հետեւանքով հայ երիտասարդութիւնը, 18—50 տարեկան, զինուորապրուած էր: Հակառակ անոր որ թէ կովկասեան ճակատի վրայ եւ թէ Տարտանէլի ճակատամարտին հայ զինուորները քաջութեամբ եւ հաւատարմութեամբ մասնակցած էին կռիւներուն, յանկարծ պատերազմական նախարարութեան հրահանգով զինաթափ եղան բոլոր հայ զինուորները. անոնք պիտի աշխատէին կամ որպէս բռնակէր եւ կամ զամէլէ թապուրիներու մէջ ճամբաներու եւ երկաթուղիի շինութեան համար: Այս ալ երկար չտեւեց. յետագային յայտնի եղաւ որ շատ մը զօրանոցներու մէջ թուրք զինուորները կը շրջապատեն անդէն Հայերը ու հրացանազարկ կ'ընեն դանոնք. ուրիշ տեղեր, կապելով զանոնք գունդերով կը հեռացնեն ամայի վայրեր ու կը կոտորեն. յաճախ զինաթափ եղած հայ զինուորներուն փորել տուած են իրենց գերեզմանները դառնալու սահմանուած փոսերը:

Քաղաքներու եւ դիւղերու մէջ մնացած էին մեծ մասամբ տարիքաւոր այր մարդիկը, կիները եւ երեխաները: Ասոնցմէ պահանջուեցաւ, որ իրենց մօտ գտնուող բոլոր տեսակի զէնքերը կառավարութեան յանձնեն: Իթթիհատը 1909ի եւ 1912ի հակայեղափոխական շարժումներէն ետք, կարգ մը վայրերու մէջ Հայերուն նեւ որոշ թիւով զէնքեր բաժնած էր, որպէս զի նման դէպքերու կրկնումի պարագային՝ իրենց հետ պաշտպանեն սահմանադրական կարգերը: Հայերը այդ զէնքերը ինչպէս նաեւ իրենց ունեցած նախնական զէնքերը կառավարութեան յանձնեցին, որ անոնցմով զինեց թուրքերը: Բայց եւ այնպէս հանդիստ չձգեցին Հայերը, որոնցմէ կը պահանջէին պահուած զէնքերու պահեստներ ցոյց տալ. ոստիկան զինուորները կը մտնէ—

Ախտրական Հայ բնտանիք մը, անապատին մէջ, 1915ին,
 լուսանկարուած՝ գերման զինուորականներու կողմէ

ին գիւղերը եւ կը ճշդէին թէ քանի հարիւր զէնք պէտք է յանձնուի. գիւղացիները այդքան չունէին որպէս զի կարեւորային տալ. եւ ահա կը սկսէր մահուան տանջանքը. կը հաւաքէին այր մարդիկը եւ անմարդկային չարչարանքներու կ'ենթարկէին զանոնք,— եղունգներն ու մազերը քաշել. չիկացած երկաթով այրել. ֆալախկալի տակ մինչեւ մահ ծեծել: Շատ մը տեղեր, խուսափելու համար այս տանջանքներէն, Հայերը դրացի Բիւրտերէն կամ Թուրքերէն կը գնէին ու կուտային. այս անգամ կառավարական պաշտօնեան այս զէնքերու գոյութիւնը որպէս ապստամութեան մը պատրաստութեան փաստ կ'արձանագրէր իր կազմած տեղեկագրին մէջ:

Յաջորդ արարը տեղի ունեցաւ Ապրիլ 21էն Մայիս 19ի միջեւ. քաղաքներու մէջ ծայր տուաւ հարիւրաւոր հայ երեւելիներու ձերբակալութիւնը. քանի մը օր բանտի չարչարանքները ճաշակելէ ետք, առանց որեւէ դատաւարութեան ենթարկուելու, ասոնք կը տարուէին ու կը կոտորուէին ամայի վայրերու մէջ. այսպէս էրզրումի մէջ ձերբակալուեցան 600 հոգի, Սեբաստիոյ մէջ՝ 500, Տիարպէքիւրի մէջ՝ 800, Կեսարիոյ մէջ՝ 200. աւելի փոքր քաղաքներու մէջ՝ 20էն մինչեւ 100 հոգի: Այս ձերբակալութիւններուն նպատակը բնականաբար իւրաքանչիւր շրջանի ընտրանիին անճիտումն էր, որպէս զի զանգուածը անդեկ մնալով չկարենայ պաշտպանուիլ: Մէկ տեղէ ուրիշ տեղ հաղորդակցութեան կապերը կտրուած էին. ճամբորդութիւնը արգիւտւած էր. ոչ միայն կարելի չէր քաղաքէ քաղաք տեղափոխուիլ, այլ նոյնիսկ գիւղէ գիւղ. արգիւտեցաւ նոյնպէս գրաւոր հաղորդակցութիւնը, այնպէս որ մէկ վայրի մէջ գանուող Հայերը չէին գիտեր թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ ուրիշ վայրերու մէջ:

Յունիսին սկսաւ արգէն բուռն տեղահանութիւնը: Շաբաթ մը կամ առաւելագոյն երկու շաբաթ առաջ, մուսնաթիկ մը, երբեմն նաեւ ոստիկան զինուորաներ, փողոցներուն մէջ կը պողային որ 15-70 տարիքը ունեցող բոլոր այր մարդիկը պէտք է ներկայանան կառավարութեան չէնքին առջեւ. որոշուած օրը հաւաքուած բազմութիւնը կը նետէին բանտ-

րու մէջ, քանի մը օր ետք ճամբայ հանելու համար: Իրենց կ'ըսուէր որ ճամբորդութիւնը երկար պիտի տեւէ, բայց ժամանակ չէր տրուեր պատրաստութիւն տեսնելու. հարուստներն ու բարեկեցիկները միայն կը յաջողէին փոխադրական միջոցներ ճարել, որուն համար կառավարութիւնը չըջաններէն բերել տուած կ'ըլլար մեծ թիւով սայլեր եւ կառապաններ: Սեւ ծովեան չըջաններուն մէջ՝ Տրապիզոն, Կիրասոն, Րիզէ, Օրտու, եւայլն, տարբեր ձեւ մը կիրարկուեցաւ. այդ մարդիկը հարիւրներով եւ հազարներով նաւերու վրայ հանուեցան եւ ուղղակի բացերը տարուելով ծով թափուեցան:

Քանի մը օր կամ շաբաթ ետք կարգը հասաւ կիներուն եւ երեխաներուն, որոնց նոյն ձեւով կ'ըսուէր, թէ պատերազմի պատճառաւ կառավարութիւնը որոշած է զիրենք ապահով վայրեր փոխադրել, շատ յաճախ իրենց ամուսիններուն մօտ: Երբեմն նոյնիսկ կ'արտօնէին անշարժ գոյքերը վաճառել, բայց զին տուող չկար. ոստիկանները կ'արձանագրէին իրենց ունեցածը, կը կնքէին տուները եւ կուտային ստացագիր, ապահովցնելով որ իրենց վերադարձին ամէն ինչ պիտի վերագտնէին իր տեղը. բայց յաճախ, նախ քան իրենց մեկնելը, դրացի կամ այլ վայրերէ եկած Թուրքերը կը կողոպտէին տան կարասիները: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկները կրնային մնալ իրենց տեղը պայմանաւ որ մահմետական ըլլային եւ իրենց համար անմիջապէս ամուսին գտնէին. այդ պարագային պէտք է զատուէին նաեւ իրենց փոքրիկ զաւակներէն, որոնք կը հաւաքուէին կառավարական յատուկ որբանոցներու մէջ մահմետական դաստիարակութիւն ստանալու համար: Ամէն տեղ այսպէս չեղաւ. շատ մը քաղաքներու մէջ կառավարութիւնը չթոյլատրեց կրօնափոխութիւնը եւ տեղահանութիւնը ընդհանուր եղաւ:

Իւրաքանչիւր կարաւան կազմուած կ'ըլլար 200էն սկսեալ մինչեւ 4.000 եւ աւելի մարդոցմէ, որոնց կ'ընկերանար ոստիկան զինուորներու ջոկատ մը, կարիքին համաձայն. առոնք իբր թէ ճամբաներու վրայ չըջող աւազակներէն ու ոճրագործներէն պաշտպանելու համար տրուած էին: Այդ մարդոց կարաւանները իրենց մեկնակէտէն բաւական հեռանալէ ետք, սայլապաններն ու կառապանները կանգ կ'առ-

նէին ու կը մերժէին աւելի հեռու երթալ. կը սկսէր սակարկութիւնը. ոստիկան զինուորներու «բարեխօսութեան» վրայ յաւելեալ վարձքով մը կը հաճէին ճամբան շարունակել, քիչ ետք սակայն կրկին կանգ առնելու եւ բռններն ու մարդիկը գետին թափելով ետ դառնալու: Այդ մարդոցմէ կազմուած կարաւանները շատ հեռուները չէին երթար. շուտով իրենք զիրենք չըջապատուած կը գտնէին զինուած ու ձիաւոր չէթէներէն, որոնք հայկական ներքին դաւառներու Քիւրտերուն դերը պիտի կատարէին հոս: Իթթիհատի տեղական կոմիտէներուն կողմէ կազմակերպուած այս ոճրագործներու մօտենալուն ի տես, ոստիկան զինուորները քաշուելով կը հեռանային: Չէթէները բոլորակաձեւ չըջապատելով կը սկսէին կրակել անպաշտպան ու յաճախ կապկպուած մարդոց վրայ. հրացանաձուլութիւնը կանգ կ'առնէր երբ այլեւս ոչ մէկ կենդանի Հայ մնար. այն ատեն կը սկսէր կողոպուտը, որուն կը մասնակցէր նաեւ չըջակայ գիւղերէն հասնող ամբոխը: Ոչինչ կը ձգուէր դիակներուն վրայ. կը պատռէին նոյնիսկ փորոտիքը կլլուած ոսկի գտնելու յոյսով: Այս գործը եւս աւարտելէ ետք, դիակները կամ գետի մը մէջ կը նետէին եւ կամ հսկայ տարածութեամբ փոսեր փորելով դանոնք հոն կը թափէին ու հողով կը ծածկէին: Եւստի այս աշխատանքը աւելորդ կը համարէին ու դիակները բաց օդին կը ձգուէին, մինչեւ որ Պոլսոյ կառավարութենէն խիստ հրահանգ եկաւ կանխաւ ճշդուած ցուցմունքներուն հետեւելու: Կիներէ կազմուած կարաւաններու պարագային, սպանութիւն տեղի չէր ունենար, բայց կողոպուտին աւելի յաճախ կը մասնակցէր ամբոխը: Այս տեսակի առիթներով, ինչպէս նաեւ քաղաքներէն անցքի ժամանակ, թուրքերը եւ Քիւրտերը աղատ էին դալու եւ ընտրելու իրենց հաւնած կիներն ու աղջիկները. ճշդուած գիները չնչին էին, աւելի յաճախ՝ բոլորովին ճրի: Անոնց մէջէն զեղեցիկները, ամէն կայանի մէջ, կ'ինթարկուէին բռնաբարուածի, որուն կը մասնակցէին նաեւ իրենց «պահապան» ոստիկանները:

Ճամբու ընթացքին, կարաւանները հետզհետէ կը փոքրանային: Ամիսներ տեւող տաժանելի ճամբորդութիւն մըն էր, որուն ամենէն ամրակազմ մարդն իսկ դժուար թէ տո-

կար, իսկ կիներու, երեխաներու եւ հիւանդ ծերունիներու այս բաղմուքիւնը, ամբան կիզիչ արեւուն տակ, առանց պաշտպանութեան եւ հանգստեան կայանի, անօթի ու ծաւաւ՝ դատապարտուած էր անվերջ քալելու: Երբ աղբիւրի մը կամ գետի մը հանդիպէին, ուստիկանները հրացաններու սպառնալիքին տակ կը հեռացնէին զիրենք, արգիլելով այսպէս անոնց քանի մը օրուան ծարաւին յաղեցումը: Յատկապէս դժուար էր յղի կիներու պարագան, որոնցմէ շատ քիչերուն ճամբան երկար եղաւ: Պատահեցան ծննդաբերութիւններ, բայց պահակ ուստիկանները ոչ իսկ ժամի մը համար կ'ուզէին կանգնեցնել կարաւանին ընթացքը. գազանային վայրապուծեամբ կը բռնէին ու հեռուն կը նետէին նորածինները, կամ կը ջախջախէին ճամբու քարերուն վրայ: Շարքերը հետզհետէ կը նօսրանային ոչ միայն առեւանդումներու եւ վաճառումներու հետեւանքով, այլ մանաւանդ՝ Փիղիքական եւ Հոգեկան հիւժումի: Ով որ չէր կրնար հետեւիլ կարաւանին, կը կէտէր ու կ'իյնար, իսկ գլխուն հասնող հրացանի կոթին հարուածը վերջին շունչը փչել կուտար: Մարդկային երեւակայութեամբ, կարելի չէ նկարագրել օրերու եւ շաբաթներու անօթութենէն ու ծարաւէն կմախքացած այս արարածներու իսկական վիճակը: Գրեթէ դադրած էին այլեւս առեւանդումներն ու կողոպուտը, որովհետեւ առնելիք ոչինչ մնացած էր. յաճախ ոչ իսկ ցընցոտիներ: Քաղաքներու մէջ, ուրկէ կ'անցնէին անոնք, ոչ ոք կանգ կ'առնէր ուրուականներու նմանող այս էակներու անցքին ի տես. սովորական դարձած էր տեսարանը. շատեր արդէն խելագարած էին վերջնական կայան հասնելէ առաջ. ոմանք կորսնցուցած էին իրենց տեսողութիւնը, լսողութիւնը, նոյնիսկ ուտելու բնազդը...

Տարագրութեան կարաւանները ամէն կողմէ կը բռնէին Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներուն ուղղութիւնը, որ ըստ կառավարութեան հայութեան համար սահմանուած 'ճամանակաւոր' բնակութեան վայր էր որոշուած: Բայց

տարագրութեան ընթացքը ցոյց տուաւ որ ամէն միջոց նախատեսուած էր, որպէս զի նուազագոյն թիւով Հայեր հոն հասնին: Բոլոր կարաւանները կոտորակուած հասան իրենց համար սահմանուած վայրերը: լաւագոյն պարագային, կէսը կը հասնէր, բայց յաճախ ճամբու ընթացքին կոտորուողներու եւ մահացածներու համեմատութիւնը սարսափելի էր: Երբեք, Խարբերդէն ճամբայ հանուած 5.000 հոգիինց կարաւան մը մինչեւ Հալէպ հասնիլը 213 հոգիի վերածուած էր: Խարբերդէն 2.500 հոգիինց ուրիշ կարաւան մը 600 հոգիով Հալէպ հասաւ, իսկ Խարբերդի եւ Սեբաստիոյ տարագրեալներէն կազմուած հսկայ կարաւանի մը 18.000 հոգիէն միայն 150 վերապրողներ հասան Հալէպ: Իսկ Հալէպը տարագրեալներուն համար տակաւին փրկութեան քաղաքը չէր, այլ պարզապէս ընդհանուր կեդրոնացման վայր մը, ուր կը համախմբուէին հայկական նահանգներէն, Կիլիկիայէն եւ Անատոլիէն եկող կարաւանները եւ անկէ դարձեալ կ'ուղարկուէին վերջնական ֆարդի համար ճշդուած անպատի կեդրոնները:

Մինչեւ 1916ի առաջին ամիսներուն, Թուրքիոյ հայութիւնը, բացի ռուսական բանակի մտած չրջաններէն, Պոլիսէն եւ Եւրոպական Թուրքիայէն, գրեթէ ամբողջութեամբ տեղահանուած կամ բոլորովին կոտորուած էր: Կարգ մը վայրերու Հայերը, ինչպէս Վասպուրականի, Տարօնի, Սասունի, Շապին Գարահիսարի, Ուրֆայի եւ Սուէտիոյ (Մուսա լեռ), գուշակելով Թրքական կառավարութեան ոճրային նպատակները եւ ականատես կամ ականջալուր ըլլալով իրենց հայրենակիցներու վիճակուած ողբերգական վախճանին, յուսահատ ինքնապաշտպանութեան դիմեցին իրենց կեանքը սուղ ծախելու եւ ապա պատուով մեռնելու համար: Ասոնցմէ ոմանք, ինչպէս Վասպուրականի եւ Սուէտիոյ Հայերը, նոյնիսկ փրկուեցան սպանդէն: Բայց արեւմտահայութեան մեծագոյն մասը չկրցաւ, չգիտցաւ կամ չուզեց դիմադրել, որովհետեւ ոչ միայն պատրաստուած չէր ընդհանուր ապստամբութեան մը, ինչպէս արտաքին աշխարհին ուղեց հաւատացնել Թրքական կառավարութիւնը, այլեւ չէր իսկ մտածած այդպիսի ծրագրի մը մասին: Համիտեան չըր-

Աղաղաթիւն մէջ մեռած հայ մայր մը եւ իր երկու զուակները (1916)

ջանի յեղափոխական գործունէութիւնը այժմ, Սահմանադրութեան շրջանին, տեղի տուած էր հայ եւ թուրք գործակցութեան: Անտեսուած էր ժողովուրդի դինձան զործը եւ հայ քաղաքական կաղմակերպութիւնները՝ գործակցութեամբ, խաղաղ միջոցներով, բանակցութիւններու ճամբով կը յուսային երիտասարդ թուրքերուն հետ երկուստեք մեղունելի հասկացողութեան մը վալ հայկական բարենորոգումներու հարցին շուրջ: Իսկ պատերապմը եւ անոր հետեւանքով ստեղծուած կացութիւնը տեսնուեցաւ որ բոլորովին ջլատեցին հայութեան դիմաւորական ուժերը, նախ զրկելով զայն իր երիտասարդութենէն, ապա՝ ղեկավարութենէն:

Հայ ժողովուրդի ողբերգութեան վերջին արարուածը կատարուեցաւ Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներուն մէջ, ուր համախմբուեցան տարադրեալներու բեկորները, հիւժած, ոսկրացած, կմախքներու վերածուած խլեակներու նման: Վրայ հասնող ձմեռը եւ թիֆլիսը Տէր Զօրի, Բագայի, Բառ-իւլ-Այնի, Իսլահիէի, Մէսքէնէի մէջ խռնուած հարիւր հազարաւոր բազմութիւններուն մէջ ջարդ դործել սկսան: Թափառաշրջիկ ցեղերէ եւ թուրք վայրաղ պաշտօնեաներէ հալածական այս խեղճ արարածները մասամբ պաշտպանութիւն կամ կարեկցութիւն գտան արաբ ազնիւ ժողովուրդի կողմէ, որ մէկէ աւելի անդամներ օղնութեան հասաւ պատուհասեալ Հայերուն: Արաբ պաշտօնեաները իրենց կարելիութեան սահմաններուն մէջ ջանացին մեղմութեամբ գործադրել կեդրոնէն եկող խիստ հրահանդիները. գտնուեցան նոյնիսկ այնպիսիներ, որ կտրուկ կերպով մերժեցին գործադրել զանոնք, վտանգելով իրենց դիրքն ու պաշտօնը: Հալէպի նախկին վալի Ճէլալ պէյը, որ Թալէաթի հեռագիրներուն պատասխանած էր «Ես այս անհամագիմ վալիմ եմ. չեմ կրնար ամօր դառնիմը ըլլալ», պաշտօնանկ եղաւ. տեղը նշանակուեցաւ Գէքիր Սամի պէյ, որուն գործունէութիւնն ալ Պոլիսէն բաւարար չնկատուելով փոխարինուեցաւ Մուսթաֆա Ապտուլհալիք պէյով: Ուրիշ մը, Տէր Զօրի կառավարիչ Ալի Սուլայման պէյը իր շրջանին մէջ խռնուած բազմահազար տարադրեալները իր մասնաւոր հոգածութեան առարկան դարձուցած էր. վրաններ էր տրամադրած անոնց

ու արտօնած նոյնիսկ որ պզտիկ առեւտուր մը եւ իրենց արհեստները ի գործ դնեն, օրապահիկ մը վաստկելու համար. շուտով կազմուած էր վրանաւան մը, որ կառավարիչին անունով Սուատիէ կը կոչուէր: Սուատ պէյ Բաս-իւլ-Այնի գայմազամ Եուսուֆ Զիա պէյին ալ հրահանգած էր նոյն ձեւի բարեացակամ վերաբերում ունենալ գաղթականներու նկատմամբ: Այս աղնիւ մարդն ալ երկար չպահուեցաւ իր պաշտօնին վրայ. 1915ի վերջերուն, Հալէպի նոր վալին՝ Մուսթաֆա Ապտիւլ-Նալիքը հրահանգեց Սուատ պէյի անպատին մէջ աւելի խորերը քշել Բաս-իւլ-Այնի մէջ հաւաքուած գաղթականութիւնը, որուն այդքան մեծ թիւով հոն պահուիլը «կառավարութեան սրբազան նպատակին հակառակ է» կ'աւելցնէր: Սուատ պէյ հետեւեալ հեռագրով պատասխանեց. «Ժողովուրդը տեղահանելու համար փոխադրական միջոցներ կը պակսին. եթէ հետապնդուած նպատակը զանոնք սպաննել է, ես ատիկա ոչ կրնամ ընել եւ ոչ ալ ընել տալ»: Իր այս ընթացքին մասին տեղեկագրուած ըլլալով Թալէաթին, կառավարութիւնը պաշտօնանկ ընելով՝ տեղը նշանակեց արիւնարբու Ձէքի պէյը, որ գործադրեց Տէր Զօրի սարսաղագեցիկ սպանդը:

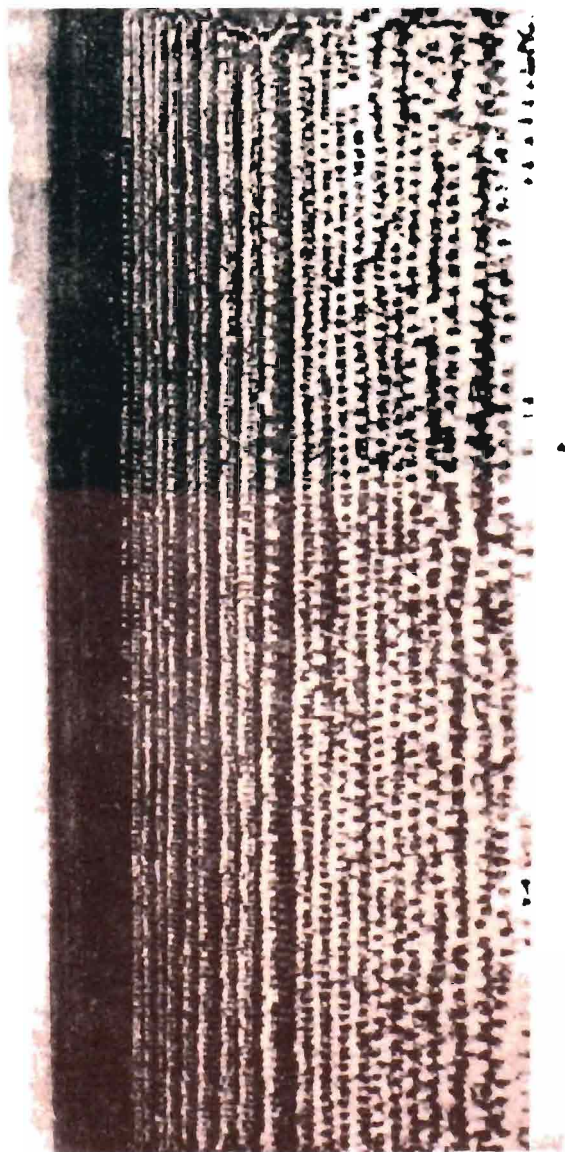
Բաս-իւլ-Այնի գաղթականին մահուան ժամը հնչեց երբ Պիթլիսի ջարդարար, «Ալաշկերտի նալպանտ» (այդպէս կը կոչէին զինք հայ մարդոց ոտքերը պայտած ըլլալուն համար) ձէվտէթ պէյ Ատանայի վալի նշանակուած ըլլալով 1916ի Փետրուարին հոն այցելեց. անմիջապէս տեղական պաշտօնէութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցուց ու կարգադրեց որ մօտակայ վայրերէն Քիւրտներ եւ Ձէչէններ բերուին: Ապա, Մարտի վերջերէն մինչեւ Յունիս տեղահանեցին Բաս-իւլ-Այնի 50-000 Հայերը, խումբ խումբ հեռացնելով զանոնք դէպի Շէտտատէ տանող ճամբան եւ բարբարոսաբար կոտորելով:

Երբ տեղի կ'ունենար Բաս-իւլ-Այնի կոտորածը, կառավարութիւնը միաժամանակ Հալէպի եւ Սուրիոյ միւս չըրջաններուն մէջ գտնուող եւ կէս միլիոնի հասնող գաղթական Հայերը քշել սկսաւ դէպի Մէսքէնէ, անկէ ալ կեդրոնացնելու համար Տէր Զօր: 1916ի Յուլիսին աւելի քան

200.000 մարդ բռնած էր քաղաքին շրջակայքը. Ձեքի պէյ խումբերով զանոնք ճամբայ հանեց դէպի Մուսուլ, բայց Շէտտատէ չհասած արդէն ողջ մարդ չէր մնացած. անապատին մէջ ճամբու յոգնութիւնը եւ սնունդի բացարձակ չգոյութիւնը ոչնչացուցած էին քանի մը օրուան մէջ բազմութեան մեծագոյն մասը, իսկ մնացեալը ամբողջացուցին թափառաշրջիկ ցեղերն ու վայրենաբարոյ Ձէչէնները: Նոյն եւ յաջորդող ամիսներուն, նման կոտորածներ սարքուեցան անապատի ալլաղան կէտերուն վրայ, որ դժբախտ ու լքուած ժողովուրդի մը գերեզմանը դարձաւ:

Ի՞նչ կը մնար արեւմտահայութենէն:

Առանց հաշուելու նիւթական, քաղաքակրթական եւ մշակութային անգնահատելի հարստութիւններու կորուստը, 1915-16 թուականներու եղեռնին հայութիւնը տուաւ շատ աւելի քան մէկ միլիոն մարդկային զոհ: Այդպէս կը հաշուէ գերմանացի հայասէր Լէփսիուս, որուն համաձայն տեղահանութեան եւ կոտորածներու հետեւանքով մէկ միլիոն հայ նահատակուած է, 200.000 մնացած իր բնակավայրին մէջ, 250.000 կովկաս ապաստանած, 200.000 Միջագետքի մէջ ողջ մնացած եւ 200.000 կին ու երեխայ կրօնափոխ եղած կամ մահմետականներու մօտ պահուած: Իրողութիւնը այն է որ նախկին Օսմանեան Թուրքիոյ տարածութեան վրայ գտնուող աւելի քան երկու միլիոն հայ բնակչութիւնը, բացի Պոլսոյ եւ եւրոպական Թուրքիոյ հայութենէն, տարագրուեցաւ. այս վերջինին հետ եթէ նկատի ունենանք նաեւ կոտորածներու ընթացքին կովկաս ապաստանած 250.000 Հայերը, կ'ունենանք Մեծ Եղեռնէն 425.000 ստոյգ աղաւտուածներու թիւ մը. մնացեալ 1.600.000ը իրենց դարաւոր հայրենիքէն կամ բնակավայրերէն սպանդանոց առաջնորդուածներն են. բայց թէ այս վերջիններուն որ տոկոսը վերապրեցաւ՝ դժուար է ճշգրիտ կամ նոյնիսկ մօտաւոր գնահատական մը ընել: Զոհերու թիւին մասին մօտաւոր գաղափար մը կազմելու համար, աւելի տրամաբանական պիտի ըլլար հաւանաբար բաղդատական տախտակ մը կազմել հայութեան ընդհանուր թիւին, պատերազմէն առաջ եւ վերջ: 1914ի վիճակագրութեանց եւ գնահատումներու արդիւնքով

Պատեղագրվեց պեղք, Ալեքսանդրապոլի (այժմու Լենինական) գորանդեներում մեջ
պատասխանում էին շուրջ 35-000 որբեր: Մեր նկարը կը նեթկայացնէ որբերուն մէկ մասը:

Հայութեան ընդհանուր պատկերը հետեւեալ ձեւով կը ներկայանար .

Արեւմտեան Հայաստան եւ Թուրքիոյ միւս շրջանները 2.026.000

Արեւելեան Հայաստան եւ Ռուսիոյ միւս շրջանները 2.054.000

Արտասահմանեան երկիրներ 390.000

Գումար . 4.470.000

1926ի վիճակագրութեամբ եւ գնահատումներով Հայութեան ընդհանուր թիւն էր 2.900.000, ինչ որ կը նշանակէ թէ Եղեռնէն տասը տարի ետք տակաւին շուրջ 1.600.000 հոգիի կորուստ մը կայ : Այս թիւին մէկ մասը, առաւելագոյն պարագային 400.000, հարկ է կարծել որ զոհուած են Ընդհ. պատերազմի տարբեր ճակատներուն վրայ, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ խորհրդայնացման շրջանին, ինչպէս նաեւ համաճարակ հիւանդութիւններու հետեւանքով . այնպէս որ Մեծ Եղեռնի եւ անոր անմիջական հետեւանքներով նահատակուածներու թիւը կը մնայ դարձեալ 1.200.000 : Այս գնահատումը իրականութեան հետ բաղդատած կրնայ նուազեցուած համարուիլ բայց երբեք՝ չափազանցուած, որովհետեւ անիկա տակաւին նկատի չ'առնել 1915-1926 տասնըմէկ տարիներու ընթացքին Հայ Ժողովուրդի ընդհանուր թիւին վրայ աւելնալիք տոկոսային աճի բաժինը :

Ճեղատպանութեան այս ահաւոր արարքը յաջողութեամբ գլուխ բերելու համար, առանց արտաքին արգելքի կամ միջամտութեան վախը ունենալու, համաշխարհային պատերազմը յարմարագոյն առիթը նկատուած էր Թուրքիոյ կողմէ : Խաբեպատիր յայտարարութիւններով եւ երկրէն ներս ու դուրս կատարուող երթեւեկութեան վրայ դրուած խստագոյն արգելքներով, կառավարութիւնը կը կարծէր քնացնել օտար հանրային կարծիքը : Շուտով սակայն գաղտնիքը երե-

ւան ելաւ: 24 Մայիս 1915ին, Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ռուսիա
 հաւաքական ազդարարութիւն մը կատարեցին պահանջելով
 դադրեցնել կոտորածները, այլապէս թրքական կառավա-
 րութեան բոլոր անդամները անձնապէս պատասխանատու
 պիտի համարուէին: Այս եւ նման ուրիշ ազդարարութիւն-
 ներու եւ քննադատութիւններու թուրքիա պատասխանեց
 ուրանալով նախ տեղահանութեան կամ կոտորածի վերա-
 բերեալ եղած մեղադրանքները, որոնք «բացարձակապէս
 սուտ» հռչակուեցան, «հնարուած դաշնակիցներու կողմէ»: «էյրքումի, Դերջանի, Ակնայ, Սասունի, Պիթլիսի եւ Մուշի
 ինչպէս եւ Կիլիկիոյ Հայերը, կ'ըսէր թրքական յայտարա-
 րութիւնը, երբեք Կայսերական կառավարութեան մասնաւոր
 կարգադրութիւններու առարկայ չեն դարձեր, որովհետեւ
 ամոնի չեն գործած որեւէ արարք որ կարգն ու հասարակաց
 հանգիստը խանգարելու բնոյթն ունենար»: Ինքնադատա-
 պարտութեան այս խօսքերը կ'ըսուին ճիշդ այն օրերուն երբ
 յիշեալ շրջանները կամ տարապրուած եւ կամ տեղահանու-
 թեան հրահանգը ստացած էին...: Երբ այլեւս կարելի չե-
 ղաւ բացայայտ ճշմարտութիւնը եւ ազադակող փաստերը
 ծածկել, թրքական կառավարութիւնը սկսաւ մեղադրել դաշ-
 նակից պետութիւնները, որ իբր թէ Հայերը թուրքիոյ դէմ
 ապստամբութեան կը մղէին, թէ կամաւորական զօւնդեր
 կազմակերպած են եւ թէ ընդհանուր ապստամբութեան ծրա-
 ւիր մը դոյուութիւն ունէր, որուն ապացոյցը տուած էին Վա-
 նի եւ Զէյթունի Հայերը: Այս բոլոր պատճառներով, եւ եր-
 կրի ապահովութեան մասին հոգալով, կառավարութիւնը ո-
 րոշած է աքսորել հայ կուսակցական ղեկավարները, որ
 ապա կը վերածուի պատերազմական շրջաններու մէջ գրո-
 նուող Հայերու տեղահանութեան դէպի ապահով վայրեր:
 Եթէ այդպէս է, հարց կը տրուի թէ ինչո՞ւ արդեօք Պոլսէն
 մինչեւ Սեւ Ծով, Անատոլիոյ եւ Կիլիկիա, ու տակաւին ռազ-
 մաճակատներէն հեռու եւ սակաւթիւ հայ բնակչութիւն
 ունեցող շրջաններ տեղահանութեան կ'ենթարկուին: Փաստ-
 օրէն, թուրքիոյ համար Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատ-
 ները միայն պատերազմական գօտի չէին համարուեր: Գա-
 լով կամաւորական զօւնդերուն, որոնք կազմուած էին պա-

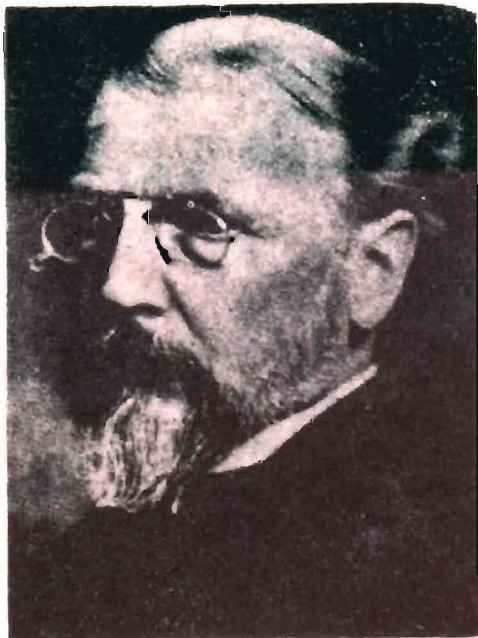
ԱՐԵՏԱԻՐ ՇԻՐԱԿԱՆ

“ԿՏԱԿՆ ԷՐ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ”

1965
ԳԵՐԱՆԻ

վարութիւնը, իրենց հիւպատոսներու գինուտրականներու եւ միսիոնարներու ուղարկած լուսամթիւ մանրամասնեալ տեղեկայիւթներով ամենէն ստույգ տեղեկութիւնները կը քաղէին համատարած կտորածներու լոնի կրօնափախութեան եւ տարադրութեան ընթացքին կատարուած վստայութիւններու մասին: Այս բոլորով հանդերձ, զերման պատասխանատուները արգիւցին այդ լուրերու հրատարակութիւնը Գերմանիոյ մէջ, հերքեցին ու անհիմն հռչակեցին զանոնք եւ

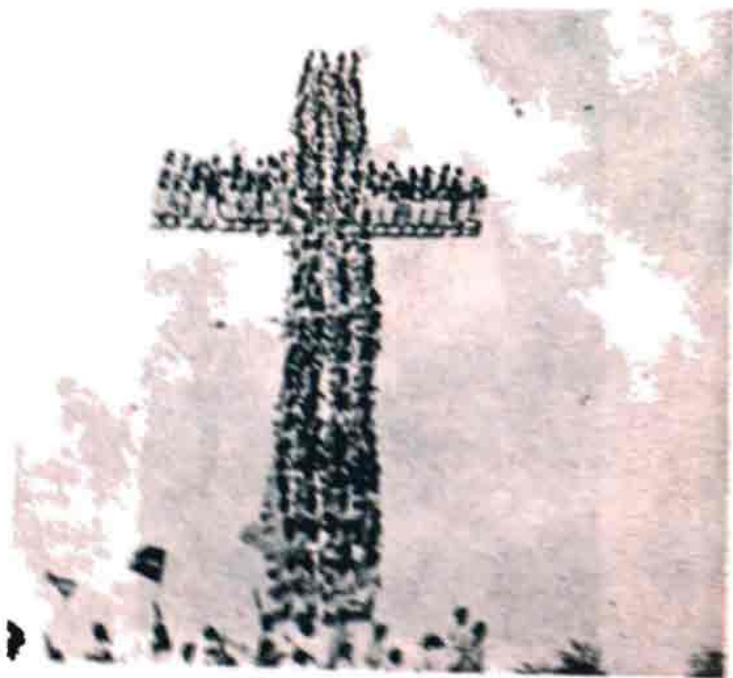

Տօքթ. Լեփսիւս

վերջապէս աղաւաղելով ճշմարտութիւնները իրենց կարդին անհիմն ու գրողիչ վերադրումներ րբին Հայոց հասցէին, զանոնք դատապարտելով որպէս խռովարար, ասոտամբ եւ դաւաճան: Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ զտնուեցան նոյնիսկ գերման գինուորականներ եւ գործակալներ, որ բացայայտ կերպով մասնակցեցան հալածանքներուն եւ հայ կիներու ու

ազդիկներու վաճառումին:

Հարկ է տեսնելու հոս երախտադիտութեամբ յիշել այն
բոլոր պաշտօնատարներն ու միսիոնարները, եւ յառկաղէս
Պէրման-Հայկական Ընկերութեան նախագահ ռեանչելի
Տօթ. Լեփսիուսը, որ մարդասիրական ազնիւ զգացումէ վա-
րակուած՝ իրենց ամբողջ կարելին ըրին, հայ ժողովուրդի
այդ սեւ սրերուն, մեղմելու համար անտէր տարազրեալնե-
րու առնապանքները եւ հրապարակելու համար ճշմարտու-

Այն Բաղնիքապոլի տրոշրը. մարդուն էն պատուէն.

Խաչի Բաղնիք էն կարմնէն

Քիչնէր Բաղնիքնոր ալս ազնիւ մարդաց. որուն է շէն ազնիւ
կրօնէն Երկրին անունը արատաւարուած տնտէն յարգարտ-
մնոր մեղսակցութեամբ. յայտնցուն գեղմանակուն կառա-
վարութեան վազմը. որ պատմութեան ալս զրնդուն. ամենա-

գօր զինակիցի իր հանգամանքով, աշխարհի պետութիւններէն միակն էր որ կրնար որեւէ ատեն չարագործին «քաթը բռնել» :

Զարագործին թաթը չուզեց բռնել նաեւ Ռուսիան, որ պատերազմի սկիզբը ոտքի հանած էր կովկասահայութիւնը թուրքերէն գրաւուելիք հողամասերուն վրայ Հայերուն ինքնավարութիւն տալու խոստումով, յանկարծ փոխեց իր քաղաքականութիւնը եւ, ինչպէս տեսանք, իր բանակները ետ-առաջ տանելով թոյլ տուաւ որ թուրքերը ոչնչացնեն հայկական նահանգներու բնակչութիւնը: Ռուսերը-կը ծրագրէին այդ վայրերուն մէջ Տոնի եւ Գուպանի շրջաններէն ոռոս դաղթականութիւն բերել ու բնակեցնել: Մինչ այդ, Ռուսիոյ համար շատ ալ չահաւէտ չէր արագ ընթացքով զինուորական գրաւման ենթարկել այնպիսի շրջաններ, ուր հոծ հայութիւն կար եւ ուր տակաւին կրնային համախրմբելի փախստական եւ տարագրեալ ուրիշ Հայեր: Միւս կողմէ, նոյն Ռուսիան՝ դաշնակից Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ բանակցութեան կր մտնէր թուրքիայէն գրաւուելիք հողամասերը բաժանման ենթարկելու համար: Ֆրանսա եւ Ռուսիա իրենց միջեւ կը բաժնէին, այլ խօսքով՝ կ'իւրացնէին հայկական եւ քրտական նահանգները: Պատերազմի վախճանին եւ մինչեւ իսկ խաղաղութեան դաշնագրի կնքումէն ետք, յայտնի դարձաւ որ դաշնակիցները պիտի չյարգէին ոչ միայն հայութեան, այդ «փոքր դաշնակցին», տրուած խոստումները, այլ նաեւ պիտի չգործադրէին այն սպառնալիքը զոր ուղղած էին առանձնապէս հայկական կոտորածները կազմակերպող ու ղեկավարող թուրք կառավարութեան անդամներուն: Զինադադարէն ետք, Պոլսոյ մէջ իթթիհատականները դատելու համար կազմուած դաշնակից պատերազմական ատեանին որոշումները պարզապէս հայութեան եւ ընդհանուր մարդկութեան աչքին նետուած փոշի էր. իսկ ցեղասպան ոճրագործներու Մալթա կղզին փոխադրուելը, ապա ազատ արձակուելը՝ զանոնք հայ վրիժառու բազուկէն պաշտպանելու նպատակը միայն ունեցաւ:

Այսպէս, Պատմութեան մեծադոյն Ոճիրին ենթարկուելէ ետք, հայ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ անոր մեծադոյն Ան-

արդարութեան. Զարագործը չպատժուեցաւ. իսկ միլիոնաւոր նահատակներու անմեղ արիւնը մնաց, եւ մինչեւ այսօր կը մնայ տակաւին առանց արդար հատուցումի:

ԵՐ. ՓԱՄՊՈՒԲԵԱՆ

Պէյրուք, Դեկտ. 1964

ՀԱՄԱՌՕՏ ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐԻԿԵԱՆ — Եզեռնապատում, *Պոսթըն* 1924:

ԶԱԻՆ ԱՐԲ. ԵՂԻԱՅԵԱՆ — Պատրիարքական Յուշերս,
Գահիրէ, 1947:

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՍՈՐԵԱՆ — 1915 թուականը, Արեւիքի Օրեր
Վեհաթիկ—Ս. Ղազար 1949:

ՐԻՇԱԹ ՄԵԻԼԱՆԶԱՒԷ — Թրքական Յեղափոխութեան
Մութ Ծալերը, *Պէյրուք*, 1938:

ԳՐ. Ծ. ՎՐԴ. ՊԱԼԱԲԵԱՆ — Հայ Դռագոթան, Ա. Ե. Բ.
Հատորներ:

Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ — Հայ Ազգի Տարագրութիւնը Գերմանա-
կան Վաւերաթուղթերու Համեմատ, Մասն Ա.
Վիեննա, 1921:

Պ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ — Զայն Տառապիւնց, *Փարիզ*, 1922:

ARAM ANDONIAN — Documents Officiels concernant
les Massacres Arméniens, Paris 1920. *Անդ.ը* The
Memoirs of Naim Bey— London 1920, *Բ. տիպ.* 1964.

J. V. BRYCE — The Treatment of the Armenians in the
Ottoman Empire— London 1916. *Ֆրանս.ը* Le Trai-
tement des Arméniens dans l'Empire Ottoman
(1915-1916). Laval.

R. DONIKIAN, J. NAZARIAN, V. SOLAKIAN — Le
Deuil National Arménien. Paris 1964.

H. A. GIBBONS — The Blackest page of Modern History. New York 1916. *Հրեշտույն* La page la plus noire de l'Histoire Moderne des derniers Massacres d'Arménie. Paris 1917.

JOHANNES LEPSIUS — Le Rapport Secret sur les Massacres d'Arménie, Paris 1919.

JOHANNES LEPSIUS — Deutschland Und Armenian 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Potsdam 1919.

HENRI MORGENTHAU — Mémoires de l'Ambassadeur Morgenthau. Paris 1919.

A. - J. TOYNBEE — Armenian Atrocities. The Murder of a Nation. London. *Հրեշտույն* Les Massacres Arméniens. Lausanne, Paris 1916.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԻՒՐԵՆԲԵՐԳԸ

1914 թ. Յուլիսին պայթեցաւ առաջին համաշխարհային պատերազմը, մասնակցութեամբ՝ մէկ կողմէն Անգլիոյ. Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի *Դաշնակցութեան* եւ միւս կողմէն՝ Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ *Զինակցութեան*: Օսմանեան Կայսրութիւնը կը մնար չէզոք: Կը մնար չէզոք, բայց Իթքիհատական կառավարութիւնը հեւ ի հեւ կը պատրաստուէր մասնակցելու պատերազմին:

Նոյն տարուայ Յունիս-Յուլիսին. Կարնոյ մէջ. տեղի կ'ունենար Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Տրդ Ընդհանուր Ժողովը որու օրակարգի գլխաւոր կէտերէն էր Հայաստանի բարեկարգումներու հարցը: Խանդավառ էր Թուրքիոյ Հայութիւնը բարեկարգումներու ծրագրի գործադրութեամբ. մինչ քուրք կառավարութիւնը եւ վարիչ կուսակցութիւնը՝ Իթքիհատ, կը պայքարէին այդ ծրագրին դէմ: Պատերազմի պատճառով Ընդհանուր Ժողովը ստիպուած եղաւ հապճեպով վերջացնելու իր աշխատանքները: Պատգամաւորներէն շատեր հեռացած էին արդէն իրենց տեղերը, երբ, Օգոստոսին Կարին եկան Իթքիհատի կեդրոնական դէմքերէն Պէհաւտտին Շաֆիր եւ Նանի Պէյ՝ բանակցելու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետ: Անոնք հետեւեալ առաջարկները ներկայացուցին Իթքիհատի կողմէ.

1.— Թուրքիան պիտի մասնակցի պատերազմին, իբրեւ Գերմանիոյ զինակից:

2.— Հայերը, Կովկասի մէջ, Կովկասեան միւս ազգերուն հետ, կամաւորական խումբերով եւ այլ միջոցներով, պէտք է կազմաւորուեն Ռուս բանակի թիկունքը:

3.— Ի հատուցումն հայերու մմամ գործունէութեամ՝ Թուրքիա կ'երաշխաւորէ որ պատերազմէն վերջ, ստեղծուի Ռուսահայաստանէն եւ որոշ հոգերու կցումով Թուրքիայէն, ինքնավար Հայաստան՝ Թուրքիոյ հովանաւորութեամ մեր-
ֆել:

Հ. Յ. Դաշնակցութեամ մերկայացուցիչները ամէն ճիգ քափեցին համոզելու Իթթիհատի բանագնացները որ Թուր-
քիան դուրս մնայ պատերազմէն, որովհետեւ պարտութեամ պարագային Թուրքիան կարող էր կորսնցնել կայսրութիւնը
եւ անկախութիւնը: Որ կովկասահայութիւնը կամաւորա-
կամ խուսրերով ելլէ Ռուսաստանի դէմ ի նպաստ Թուրքիոյ,
հոգեբանօրէն անհնար է՝ ի նկատի ունենալով Իթթիհատի
կառավարութեամ վերջին տարիներու հակահայ քաղաքա-
կանութիւնը: Եթէ Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազ-
մին դառնայ անխուսափելի, հայերը, իբրեւ Օսմանեան քա-
ղաքացիներ, լրիւ կերպով կը կատարեն իրենց քաղաքացիա-
կան պարտականութիւնը:

Սակայն թուրքերու ուզածը այդ չէր: Անոնք կ'ակնկա-
լէին, որ հայութիւնը ազգովին ամէն տեղ միանար Թուր-
քիոյ՝ Ռուսներու դէմ:

Մինչ մէկ կողմէն տեղի կ'ունենային բանակցութիւն-
ներ, միւս կողմէն Իթթիհատը, Պէհաէտտին Շաֆիքի ղե-
կավարութեամբ, գաղտնի կերպով կը կազմակերպէր հայա-
քանակ շրջաններու ապահայացման միջոցները:

1914 թ. Հոկտեմբերի վերջերը Թուրքիա յարեցաւ Գեր-
մանիոյ՝ իբրեւ զինակից Ռուսաստանի դէմ: Ռուս-քրքա-
կան պատերազմը ճակատագրական հետեւանքներ ունեցաւ
Թուրքիոյ հայերուն համար: Անդին, Ե. Փամպուխեանի զը-
րութեան մէջ հանգամանօրէն ցոյց տրուած է թէ ի՞նչ պայ-
մաններու մէջ ծրագրուեցաւ եւ թուրքերու ձեռով գործա-
դրուեցաւ Մեծ Եղեռնը:

«Հաւաս» փրամսական հեռագրակամ գործակալութիւնը
Մայիս 24, 1915ին կը հազորդէր հետեւեալը.—

*«Շուրջ մէկ ամիսէ ի վեր, Հայաստանի թուրք եւ քիւրտ
ազգաբնակչութիւնները, թոյլատուութեամբը եւ յաճախ օ-
ժանդակութեամբը Օսմանեան իշխանութիւններուն, Հայե-*

րու մէջ կոտորած կը սարքեն: Այդպիսի կոտորածները Ապ-
րիլի կէսերուն տեղի ունեցան Էրզրումի, Դերջանի, Ակնի,
Պիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Զէյթունի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ
մէջ: Վանի շրջաններէն շուրջ 100 գիւղերու բնակիչները
ամբողջութեամբ սպաննուեցան եւ Վանի հայկական թաղա-
մասը պաշարուեցաւ քիւրտերէն:

Միեւնոյն ժամանակ Օսմանեան կառավարութիւնը կը
հարստահարէ Կ. Պոլսոյ անպաշտպան հայութիւնը: Մարդ-
կութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ թուրքիոյ կողմէ՝ գոր-
ծուած այս նոր ոճիրին դիմաց, դաշնակից կառավարու-
թիւնները պաշտօնապէս Բարձր Դրան կ'իմացնեն, որ անձ-
նապէս պատասխանատու պիտի համարեն թրքական կառա-
վարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ պաշտօնեա-
ներէն անոնք, որ կը մասնակցին այդ գործողութիւններուն:

Հաղորդագրութեան իմաստը պարզ էր եւ որոշ. դաշ-
նակից պետութիւնները ուրեմն տեղեակ էին թուրքիոյ մէջ
հայերու վերաբերմամբ գործուող ռմիրներու մասին եւ
կ'ազդարարէին թուրք կառավարութեան եւ անոր գործակից
ռմրագործներուն, որ անոնք ԱՆՁԱՄԲ պատասխանատու
պիտի նկատուէին հայերու՝ դէմ գործուած չարիքներուն հա-
մար: Հետեւաբար, պէտք էր ենթադրել, որ պատերազմէն
վերջ, դաշնակից պետութիւնները առնուազմ պիտի դա-
տէին եւ պատժէին թուրք ցեղասպանները, ինչպէս դատ-
ուեցան եւ պատժուեցան մացի ռմրագործները Նիւրեմբերգի
մէջ, Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմին վերջը:

**

Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջացաւ 1918
թ. Նոյեմբեր 11ի զինադադարով: Դրանից առաջ ծուկի ե-
կել էր արդէն թուրքիան: Իթքիհատական կառավարու-
թեան անդամները փախել էին Գերմանիա: Պոլիսը գրաւուե-
ր էր դաշնակից զօրքերով: Անգլիական մաւստորմիզը տիրա-
կան էր Նեզուցներուն եւ Միջերկրական ու Սեւ Ծովերու
մէջ: Յաղթական դաշնակիցների հակակշռին տակ էր ամ-
բողջ Օսմանեան կայսրութիւնը: Ռուսաստանը մեկուսացած

էր, յեզափոխական մոլուցեալ բռնուած: Ռուսաստանի տեղը, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կողքին, գրաւեր էին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները: Ուրախ էր եւ, «փոքր դաշնակիցը»՝ հայութիւնը, որ ինքզինքը նոյնպէս յաղթող կը նկատէր. քէն ֆրիգիապէս եւ նիւքապէս ահռելի կորուստներու էր մատնուած: Հարիւր հազարաւոր որբեր եւ աշիւներ ցամ ու ցիր անգլիական եւ ամերիկեան նալաստամատոյց կազմակերպութիւններու որբանոցներուն եւ կայաններուն մէջ: Արեւմտեան Հայաստանը աւերակ. ամայացած եւ խոպամ...

Բայց եւ այնպէս. հայութիւնը յուսալից էր. մեծ դաշնակիցներէն «փոքր դաշնակցին» շոայլուած խոստումները իրականանալու վրայ էին: Եւ ամէնից առաջ պիտի պատժուէին Դաշնակիցների արգելափակած եւ դուրսը մնացած ռեազորները:

Հայերը հաւատացեալ ժողովուրդ են. ի՞նչպէս չհաւատային Անգլիոյ կամ Ֆրանսայի նման քաղաքակիրթ ազգերու տուած խոստումներուն: Սիրագեղ եւ հոգեքով խօսքեր էին ըսուած հայերուն պատերազմի օրերուն:

Ռեազորները պէտք է դատուէին: Եւ, յիրաւի, Պոլսում սկսաւ դատավարութիւն՝ բուրք ռեազորների դէմ: Բայց հազիւ երկրորդական քարդարարներէն մէկը դատուած եւ կախաղանի դատաւարտուած էր. Թուրքերու մէջ փրքաւ վիճակ եւ, Դաշնակիցները, վախնալով բարդութիւններէ՝ բանտերուն մէջ արգելափակուած եւ դատավարութեան ենթակայ յանցաւորները փոխադրեցին Մալթա կղզին: Ընդհանուր համոզումը այն էր. որ Մալթայի աւելի ապահով պայմաններուն մէջ տեղի պիտի ունենար դատավարութիւն՝ եւ ռեազորները արժանի պատիժի պիտի ենթարկուէին: Այլ եւ. տիրող էր այն վստահութիւնը, որ Գերմանիա եւ այլուր ապաստանած իսթիաաական պարագլուխները պիտի ձերբակալուէին եւ նոյնպէս յանձնուէին դատարանի:

Բայց հայերը չուսով հառկեցան. որ ռեազորները Մալթա փոխադրելով Դաշնակիցները նպատակ չունէին գաճաճ պատժել այլ ընդհանրապէս. պաշտպանել զանոնք հայերու վրէժխնդրութենէն: Ուշ յայտնի եղաւ, որ Անգլիան

Մալթայի ռերագործները կը պահէր, փոխանակելու համար Թուրքիոյ մէջ մնացած Անգլիացի գերիներու հետ: Վերջը, Պերլինի Տէօյչէ պանֆի մէջ իթթիհատական պարագլուխներու ի պահ դրած մի քանի միլիոն ռսկին, որ յափշտակուած էր հայերէն, փոխանակ հայերուն վերադարձնելու, Անգլիական իշխանութիւնները գրաւեցին եւ բաժնեցին «թուրքերէն վնասուած» Անգլիահպատակներու միջեւ: Այսպէս՝ «*ի վերայ հայոց պատմութեան վիճակս արկանէին*»: Հրեաները Քրիստոսը խաչելէ ետք խաչեցեալի պատմութեանը բաժնելու համար վիճակ ձգեցին: Քաղաքակիրթ Եւրոպացիները, ատոր ալ պէտք չունեցան. պարզապէս յափըշտակեցին ինչ որ արիւնարբու թուրքը յափշտակած էր հայերէն:

Հայերը տեսան եւ համոզուեցան որ յոխորտանալ Թուրքերուն սպառնացող Եւրոպացին ոչ միայն մտադիր չէ պատժել Թուրք ռերագործը. այլ պաշտպանութեան տակ առած՝ սկսած է *Ալիշ-վէրիշ* ընել հետը: Հիմա ալ նոյնը չէ՞. ամենէն ազատամիտ եւ քաղաքակիրթ համարուած ազգերը Լոնտոնի եւ Ուաշինկթընի մէջ կեանքի նոյն փիլիսոփայութեան չե՞ն հետեւիր. *Ալիշ-վէրիշ* երէկ ռերագործ համարուած թուրքի հետ: Հայերը տեսան եւ հասկեցան քաղաքակիրթ կոչուած մեծ ազգերի խօսքի արժէքը եւ դրանից հանեցին տրամաբանական եզրակացութիւն.

*Մուրճ կամ զնդան պէտք է լինիս
Ճշմարտութիւն չկայ ուրիշ...*

1919ի աշնան տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 9րդ Ընդհանուր Ժողովը, Երեւանի մէջ: Ու...:

Ու, 1921 թ. Մարտ 16ին, երբ Մոսկւայում ստորագրուում էր «քարեկաւութեան» դաշնագիրը Խորհրդ. Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ, Բերլինում, մի անձնուէր երիտասարդի՝ Սողոմոն Թէկլիրեանի յանդուգն զննակից շանսատակ ընկաւ Մեծ Եղեռնի գլխաւոր պատասխանատու՝ Թալէաթ փաշան:

Հազիւ մի քանի ամիս անցած, Յուլիս 19ին Պոլսում, մի ուրիշ երիտասարդի՝ Միստֆ Թռուլաֆեանի վրիժառու գընդակով սպանւեց Բագուի հայերի ջարդարար Զիւամշիրը:

Դեկտ. 6ին, Հռովմում, գրեթէ պատանի մի երիտասարդի՝ Արշաւիր Շիրակեանի ձեռքով մահապատիժ ստացաւ Թուրքիայի վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան, որի օրով տեղի էր ունեցել հայերի բնաջնջումը:

1922 թ. Ապրիլ 17ին, Բերլինում, մոյմ Արշաւիրի եւ Արամ Նրկամեանի ձեռքով իրենց արժանի պատիժը կրեցին հայկական տեղահանութիւնների եւ ջարդերի կազմակերպիչ Իթքիհատական բորեմիներ՝ Բէհաէդդին Շաֆիրը եւ Զէմալ Ազմին:

Նրեք ամիս վերջը, Թիֆլիսում, Ստեփան Մաղիկեանի եւ իր ընկերներուն՝ Պետրոս Տէր Պօղոսեանի եւ Արտաշէս Գեորգեանի ձեռքով, Զեկայի շէմֆին առջեւ, բացառիկ յանգգնութեամբ տեսարեկեց Իթքիհատական եռապետութեան անդամ՝ Զէմալ փաշան, որ գործակցում էր բոլշեւիկներին Ռուսաստանում: Գիշ վերջը հայ երիտասարդի ձեռքով մոյմ պատիժին պիտի արժանանար եւ Թալէաթի ու Զէմալի եղբայրակից Էմվէր փաշան՝ ամենէն արկածախնդիրը Իթքիհատականներից:

Թալէաթի եւ Զիւամշիրի տեսարեկիչները ձերբակալւելով՝ գերման եւ անգլիական ռմբադատ դատարաններին յանձնուեցան Բերլինում ու Պոլսում: Հրապարակային դատավարութիւնը, գրաւեց ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը: Սոզումն Թեհլիրեանն ու Միստֆ Թռուլաֆեանը պնդարտ արձակւեցին՝ բարոյական մեծ գոհացում պատճառելով հայ ժողովուրդին:

Զէմալ փաշայի սպանութեան առթիւ բազմաաւարիւր ձերբակալութիւններ տեղի ունեցան Ռուսաստանում. Դաշմակցական երիտասարդութիւնը լեցւեց բանտերն ու Զեկայի ճկունները եւ շատերը, առանց դատ ու դատաստանի, առաւելցին Սիբիրի սառուցեալ վայրերը:

Գառորդ դար անցած, Նրկարդ Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ, համամամ պայմաններում, մացի ջարդարանների համար միջազգային դատ կազմակերպւեց Նիւ-

ընթերցում, մացի պարագլուխները մահապատիժի են-
թարկեցան և գերման ժողովրդի վրայ տուգանք դրեց,
իբրև հատուցում հրեաներին, հանգստացնելու համար
«ֆազաֆակիրք մարդկութեան» վրդոված խիղճը: Տարբեր
եղաւ նոյն այդ «ֆազաֆակիրք մարդկութեան» վերաբերումը
հայերի հանդէպ: Թուրքիայի հայութեան կէտը կոտորեց
ամենատարդի միջոցներով, միւս կէտը հոգմացրիւ եղաւ:
Հայերի ստացւածքը յափշտակեց: Գիւղեր ու քաղաքներ ա-
մայացան: Եւ երբ հասաւ հատուցման ժամը, «ֆազաֆակիրք
մարդկութիւն»ն մնաց անտարբեր: Հայ ժողովուրդը ինքը,
իր «ֆաջ որդւոց սուրբ արիւնով»... կազմակերպեց հայ-
կական Նիւրէմբերգ՝ Թուրք դահիճների համար:

Ս. Վ.

Պէյրուք, Դեկտեմբեր 1964

ԱՐԵՎԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

“ԿՏԱԿՆ ԷՐ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ””

1965

«ԿՏԱԿՆ ԷՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ»

Գիրքի Ա. հրատարակութեան կողքը

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

“ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ” ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Մեր կողքի խորհրդանկարը գործն է տաղամդաւոր
գծանկարիչ Մ. Քեպապնեանի եւ կը մերկայացնէ երկու
եղբրամայրեր՝ հայրենի երկրի ամայութեան մէջ (1915) :

Հեղինակը եւ Համագգային Հայ Մշակութային Ընկերակցութիւնը այս հատորը կը ձօնեն, Ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակին առթիւ, մեր բիւրաւոր նահատակներու անմոռանալի յիշատակին:

Պէյրութ, 1965

Ա. Մ Ա Ս

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԶԻՆԱՏԱՐ ԵՒ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ — ԽՈՒՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ
ՄԵՐ ԹԱԳՍՏՈՑ-ՏԱՆ ՄԷՋ—ԿՐԱԿԷ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Պատանի էի երբ Համաշխարհային Ա. Պատերազմը պայթեցաւ: Զուտ հայարնակ մեր թաղը մտահոգութեան մատնուեցաւ առաջին օրերուն իսկ: Տխուր եւ անախորժ էին զօրակուշի թմբուկներուն ձայնը եւ դիշերապահներուն ճոկանի հարուածները, որոնք վախով ու անձկութեամբ կը կր լեցնէին մեր սիրտերը: Ամէն ոք պատուհանը կէս մը բացած ականջ կր կտրէր, իմանալու համար թէ մունետիկը կամ դիշերապահը ինչ ազդարարութիւն պիտի ուղղէր բռնակռութեան, իրենց խռպոտ կոչ ու կանչերով:

Այդ շրջանին երբ զնդակն ու մարդախաղերը այնքան լայն տեղ կը գրաւեն պատանիի մը կեանքին մէջ, ի՞նչ առիթով ինձ նման դպրոցական մը պիտի հետաքրքուէր աշխարհի կամ Թուրքիոյ անցուղարձերով, զաղափար պիտի ունենար ներկայ կացութեան կամ գալիքի մասին եւ կամ պիտի լաժնէր ազդակիցներուն մտահոգութիւնը: Պարզապէս մեր տան միջավայրին շնորհիւ, ուր բաւական բաներ հետաքրքրութեամբ լսած եւ սորված էի եւ մտքիս մէջ արդէն տեղ գրաւած էին:

Մեր տունը ժամադրաւայր դարձած էր բարձրագոյն ուսում ստացած դաշնակցական մտաւորականներու եւ շարք մը զործիչներու, որոնք յաճախ կը հաւաքուէին, խօսելու եւ վիճելու համար օրուան դէպքերուն շուրջ, հետեւութիւններ հանելով կամ եղրակացութիւններու յանգելով: Անկիւն մը, բազմոցին վրայ խելօք մը նստած, ժամերով մտիկ կ'ընէի այդ վիճարանութիւնները, որոնք երբեմն կը տաքնային: Ոմանք յուսալից էին ապագայի մասին, ոմանք ալ յուսեհ: Բայց մէկ կէտի վրայ համաձայն եւ համախոհ էին ծառայել՝ մտահոգութեան մատնուած ժողովուրդին, կուսակցական կարդապահութեամբ եւ նուիրումով: Վերէն եկած հրահանգներու խօսքեր կ'ըլլային բայց այդ վերը տակաւին ինծի համար խորհուրդ էր:

Կարճ ատենէն, կամայ ակամայ զիս առին իրենց շրջանակին մէջ եւ յանձնեցին աշխատանք մը, որուն համար կարծես նախապատրաստուած ըլլայի: Ամէն ինչ նպաստաւոր էր. տարիքս, կազմս, արագաշարժութիւնս եւ արթնամտութիւնս հաշուի առած էին, երբ զէնքի փոխադրութեան վրտանգաւոր զործը ինծի յանձնեցին:

Զօրակոչի առաջին օրերուն իսկ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնը, հաւանական վտանգի մը նախատեսութեամբ, ինքնապաշտպանութեան նպատակով, տենդագին խուլ աշխատանքի մը ձեռնարկած էր, — զէնք հայթայթել, հաւաքել, ապահով վայրեր փոխադրել եւ տեղաւորել, ինչպէս կը պատմէին մեր տունը հաւաքուող զործիչները, Խոսրով Պապայեան, Մանուկ Արսլանեան, Տիգրան Պօղոս, Սամուէլ Մովսէսեան, Արմենակ Շալճեան, Լեւոն Ղարիպեան եւ ուրիշներ: Վերջերը, այլեւս անոնց հաւաքոյթներուն գլխաւոր նիւթն էր զէնքի զործի կազմակերպութիւնը:

Առաջին օրէն իսկ զէնքերը փոխադրելու, կամ տեղաւորելու, դուրսէն լուրեր ու տեղեկութիւններ հաւաքելու գործը վստահեցան ինծի, երբ ուրիշ ճար ալ չունէին: Բոլորն ալ զինուորական տարիքի մէջն էին, բայց զօրակոչին չէին պատասխանած, եւ կը զգուշանային փողոցները շատ երեւնալէ:

Իրաւունք ալ ունէին. երկիւղալի շարք շարք լուրեր ար-

դէն չըջան կ'ընէին, եւ դէպքեր, պարապաներ, անուններով ու տեղերով, լուրերուն ճշտութիւնը կը հաստատէին: Քըրիստոնէայ տարրին դէմ, մասնաւորաբար Հայերուն դէմ, հալածանքը ծայր տուած էր նախ ծոծուկ, ապա բացառապէս կերպով եւ Հայ Թաղերը ամենաժանր մտատանջութեան մէջն էին: Հակառակ անոր որ հաղարաւոր հայ երիտասարդներ պատասխանած էին Զօրակոչի հրաւերին, թուրք ոստիկանութիւնը, փախստական փնտոելու պատրուակին տակ տուները կը խուզարկէր չարունակ, ահաբեկելով կիներն ու երախաները: Հայ տուններէն ձեռքը անցած յիրքերն ու մանր մունր դէնքերն ալ կը զրաւէր, մանաւանդ աղպայնաշունչ կամ յեղափոխական յիրքեր, երզնաբաններ եւ նոյնիսկ պատկերադարձ կրօնապիւրքեր. յաճախ անոնց տէրերն ալ կը ձերբակալէին եւ պահականոցները կը լեցնէին: Այս պատճառով ալ, չատեր իրենց ունեցած «վտանգուտ» կամ «վրնասակար» յիրքերը կրակի կը նետէին կամ կը փճացնէին, պարզ անմեղ հատորներուն հետ, որպէսզի ոստիկանութիւնը ամենափոքր պատրուակ մը չունենայ խուզարկութեան:

Թուրքը որեւէ ատեն օրէնք կանոն չէ ճանչցած, անհատին ազատութիւնը, բնակարանի անբռնաբարելիութիւնը չէ յարգած. ասանկ բաներ չէ զիտցած, չէ սորված եւ չէ ալ ուզած սորվիլ կամ զիտնալ: Դուռը կը դարնէ. բանալուդ պէս ներս կը խուժէ, կը նեղէ, կը չարչարէ ու կը յափըտակէ: Եթէ չբանաս, կը խորտակէ այդ դուռը եւ նոյն վայրադութեամբ ներս կը նետուի. նեղելու, չարչարելու եւ կողոպտելու անյադուրդ կիրքով: Այսպէս է Թուրքը եւ խեղճ ժողովուրդը ահաբեկումի մթնոլորտի մը մէջ կը շնչէր դիւրի ցերեկ: Մեր Թաղին մէջ մեծ էր իրարանցումը. գնումի գացող կիներ ու տարիքոտներ, վերադարձին, դուռ-դրացիի փսփսալով լուր կու տային այսինչին տղուն կամ այնինչին ամուսնին ձերբակալութեան մասին:

ՓՈԼԻՍ ՄԵՃՄՈՒԱՄԻՆ — ոստիկանութեան պաշտօնաթերթը — իր հրատարակութիւններով կրակի վրայ իւր կը Թափէր: Իր հրատարակած մեծադիր պատկերներու մէջ կ'երեւային Թուրք ժանտարմաներ մեծաքանակ դէնքերու կոյտերուն առջեւ, որոնք իբրեւ Թէ բռնուած ու հաւաքուած

էջին դաստառի հարց տաւներէն: Տղէտ ու մոլեռանդ ամբարշտ, այս գորգայտաութիւններով եւ անհիմն ամբաստանաւթիւններով ասելի էւս փոռնաւորութեան, լարուած էր հայ տարրին դէմ դաշն հասաքաքար վտանգաւոր յեղափոխական նկատելով եւ ասիքի կը ապաստէր իր ջարդարարի բնազդներուն զանադրում տարու համար:

Համաձայնական Պետութեանց գէժ Թուրքիոյ պատերազմ հաւակներուն յաջորդող օրերուն իսկ, Թուրք խուժանը ցոյցներու սկսաւ զրիստոնէւայ տարրին գէժ եւ յարձակումներ լինելով զրիստոնէւայ Հաստատութեանց վրայ: Թողաթ լիանի մէն ցուցափեղկերուն ջարդոփշուր ըլլալուն ականատեւս եղած էւ Սմրտիւր զայլերու վոհմակի նման Թափած էր ԲԵՐՄԱ զրիստոնէւայ Թաղը եւ ՇԻՏՈՒԿ համբալէն ելլելով ասդին անդին կը խուժէր, կոտորէր-թափէրու համար Բնականաքար ոստիկանութիւնը հանդիսատէս կը մնար, քաջութիւնով խուժանը իր շէտք կեցուածքով: Սմրտիւր գառում-գողտումներով հարձականքներ կ'արձակէր զրիստոնէւայ եւրոպացի եւ ասահասրակ զրիստոնէականութեւ գէժ: Գազանի ոստիկանները գունդէրով ինկած էին փողոցներն ու Թաղերը, Հետապնդումի եւ հարածանքի նպատակով, արտափր աւելը ջրնելով Բաղմաթի զրիստոնէական, խոհեմութեան համար, յաւաթ իրենց տաները փակուած կը մնային:

Չմտաւորական Պետիկ — փրկագին — օրէնքը սկիզբները ի ցորու էր, եւ հասեր, ամէն ինչ ծախելով, իրենց պատակներուն փրկագինը վճարած էին: ԻՓԹԻՀԱՏԻ հարաշուք կ'ընտանութիւնը նախապէս աջ փրկագինները հաւաքեց, ապա, օր մըն ալ, իր իսկ հաստատած օրէնքը ոտնակոխելով, փրկագին տուողներն ալ զինուոր առաւ ու զրկեց ռազմականական կամ ամբողջն գունդերը: Վերադարձած էր Ինքն-չէրիներու դարը: Ոստիկանները ազատ կողոպուտի ձեռնարկած էին զրիստոնէւայ խանութները մտնելով իրենց ուրած ապրանքները կ'առնէին կը տանէին, առանց փոխարժէքը վճարելու, փոխառութեան ձեւին տակ գումարներ կը կոտորէին բնականաքար բնաւ չփերագործներու պայմանով, իսկ ամենափոքր առարկութիւն մը բնազդներուն "պատնասիք"ներ տնջալնելով:

Այս սարսափի ռեժիմին տակ կ'ապրէր Պոլսահայութիւնը: Օր նոր, լուր նոր: Զրոյց ելաւ թէ կառավարութիւնը պահականոցներուն ղրկած է գոց պահարաններ. մեկնութիւնները այլազան էին: Ոմանք կ'ըսէին թէ ջարդի հրամաններ կը պարունակէին, ուրիշներու կարծիքով ալ, տարադրութեան հրամաններ:

Ատեն մըն ալ կառավարութիւնը Անատօլու փոխադրելու զրոյցներ ելան: Այդ օրերուն Համաձայնական նաւատորմը սաստիկօրէն կը ռմբակոծէր Տարտանէլը եւ տեղ տեղ ալ զինուոր ցամաք հանած էր: Քիչ մը երեսնիս ինդաց այդ օրերուն. մօտալուտ ազատութեան աւետիս մըն էր կարծես: Աւա՛ղ սակայն...

Ի՛նչ օրեր էին. երբ տեղ մը ամպ մը ղոռար, մեր սիրտերը ուրախութենէ թունդ կ'ելլէին, այն հաւատքով որ Համաձայնական Նաւատորմը արդէն իսկ Պոլիս մտնելու վրայ է: Քիչ վերջ անձրեւը կու դար եւ մեզ կը ղնէր զնոն իրականութեան առջեւ. եւ հեղեղը կը քչէր կը տանէր մեր ալընկալութիւններն ու յոյսերը: Ոնեղճ անպաշտպան ժողովուրդ, ինչեր չքաշեց այդ ահաւոր օրերուն. հոյեկան եւ Փրիդեական ինչ չարչարանքներ չտարաւ համակերպութեամբ, յուսադրումի եւ յուսախարութեան անվերջանալի տաղնապներու մէջտեղ:

Տակաւին կայ: Զինուորական իշխանութիւնները բռնագրաւումի ձեռնարկած էին ԹԵՔԱԼԼԻԻԾԻ ՀԱՐՊԻԷ անունին տակ. Հայերը հեզնանքով ԹԵՔԱԼԼԻԻԾԻ բառախաղութեամբ Թեքալլիւմի վերածած էին, ինչ որ կը նշանակէր առաւ-փախաւութիւն: Արդարեւ եղածը պաշտօնականացուած առաւ-փախաւութիւն մըն էր կամ տեսակ մը պետականացած աւաղակութիւն ու կողոպուտ, քանի որ զինուորականները, կը մտնէին վաճառատունները եւ մթերանոցները, ու յանուն բանակին կը զրաւէին հագուստ, ճերմակեղէն, արմտիք եւ դեղօրայք ու ներկեր, բահ, բրիչէն սկսեալ մինչեւ կառք ու սայլակ, ի փոխարէն յանձնելով պարզ ստացազիր մը, որով կը խոստանային պատերազմէն վերջ փոխարժէքները վճարել կամ հատուցում ընել: Իսկ պատերազմէն վերջ, բնականաբար Թուրքիոյ համար, որեւէ մէկուն

ոչ վճարում եղաւ, ոչ ալ հատուցում: Այս բռնադրաւում— ներու հետեւանքով, աւելորդ է ըսել, ապրուստը տարապայման սղեց, եւ հացն անդամ բաժնեչափի վերածուեցաւ: Իսկ ժողովուրդը փորձեց իր գլխուն ճարը նայիլ, պարէն հաւաքելով կրցածին չափ, դալիք զրկանքներն ու սովը նախատեսելով:

Մինչ այդ մեր ստորերկրեայ աշխատանքը առաջ կը տանէինք: Ընկերներս մութին մէջ էին, իսկ ես, օր ցերեկով, բայց յաճախ իրիկունները նախընտրելով, գէնքերը կը շարունակէի փոխադրել: Մասնաւորաբար Մկրտիչ Ֆրէնկեան վաճառատունէն, երբ տակաւին չէր բռնադրաւուած. ու կը ցրուէի ապահով վայրեր: Թուրք պատանի բռնակիրներու նման հագուած, խոշոր կողովի մը մէջ կը զետեղէի գէնքերը, բանջարեղէնի կամ մսի ծրարներու պէս եւ կը փոխադրէի նախ մեր տունը, անկէ ալ Լեւոն Ղարիպեանին կամ ուրիշ ընկերներու տունները: Բաւական ատեն այս գործը անխափան շարունակեցի. ո՞վ ուշադրութիւն պիտի դարձնէր լակոտի մը երթեւեկին:

Դեկտեմբերի ցուրտ ու խոնաւ օր մըն էր, երբ առաջին անգամ ըլլալով վախ մը անցուցի: Պայուսակի մը մէջ դրած ատրճանակները կը պատրաստուէի փոխադրել Բանկալթիի մեր գերեզմանատան դիմացը որոշեալ վայր մը, երբ մեր փողոցին անկիւնը ինքզինքս գտայ 20—30 ոստիկաններու վոհմակի մը մէջտեղ: Արդէն կը մսէի, իսկ անոնց տեսքը արեւս սառեցուց կարծես: Վտանգը մեծ էր. հա՞պա եթէ ոստիկանները կասկածի վրայ զիս հարցուփորձէին կամ բռնէին: Կնձացուկ մը պայուսակը վար դրի անկիւնի կօշկակարին խանութին առջեւ եւ անշարժացած հետեւեցայ անոնց շարժումներուն: Ներքին դողս ու յուզումս աւելցան, երբ նկատեցի որ մեր տան պատուհաններէն մերիները զիս կը դիտեն: Ով զիտէ անոնք ալ ինչ դողերու մատնուած էին այդ պահուն: Եթէ զիս բռնէին, բնականաբար անմիջապէս մեր տունը պիտի մտնէին եւ որովհետեւ այդ շրջանին, տակաւին Թազստոց չունէինք, մեր ընկեր գործիները Թազարդի մէջ ինկած պիտի ըլլային:

Բարեբախտաբար ինձմով չհետաքրքրուեցան. տարիքով

ու հասակով փոքր էի եւ անոնք, անընդհատ երթեւեկելով եւ առջեւէս անընդհատ անցնելով ու դառնալով հանդերձ, բռնաւ ուշադրութիւն չըրին վրաս ու յայտնի էր որ խիստ կարեւոր դործով մը զբաղած էին: Եւ անոնցմէ մէկ քանին մը տան մեր փողոցին միւս անկիւնի տունը. վերջը տեղեկացանք որ այդ տունէն դուրս հանած տարած են հայ փաստաբան մը, հայանուն «Խաֆիէ»ի մը ցուցմունքին վրայ: Այդ վոհմակին մէջն էին հետապալին չարաչուք համբաւի տիրացած հայ մեծ «Խաֆիէ»ները, նախկին կաթոլիկ կրօնաւոր իսլամացած շիտայէթը, Վահէ Կոսայեանը կամ Իհսանը եւ Պէշիքթաշի մուսթար Յարութիւն Մկրտիչեանը. այն ատեն դեռ զանոնք անձամբ չէի ճանչնար, հետագային ստուգեցի, երբ յաճախ մեր տունն ալ խուզարկելու կու գային:

Ոստիկաններուն զբաղուած ըլլալէն օգտուելով, պահ մը փորձեցի պայուսակս վերցնել. տակաւին ձեռքերս կը դողային: Վերջապէս ճիւղ մը ըրի եւ պայուսակս այս անգամ թեւիս տակ առնելով եւ ծանրութիւնը յայտնի չընելու համար ջիղերս պրկելով, յաջողեցայ քայլ առնել, քիչ մը եւս առաջացայ ու մտայ Թալիմհանէի հրապարակը. գետինը ցեխ էր ու տեղ տեղ ջրակոյտեր կաղմուած էին. դժուարութեամբ կտրեցի անցայ եւ վերջապէս հասայ որոշեալ վայրը. այնտեղ հասարակաց երրորդ նստարանին վրայ պիտի սպասէի ընկերոջ մը, որ պիտի գար, օրուան կարգախօսը պիտի տար, այսինքն ճՕԼՕԼ բառը, եւ զէնքերը առնելով պիտի տանէր: Նստայ, զէնքերը նստարանին տակ դրի եւ լայն շունչ մը առի: Թէեւ արիւն-քրտինքի մէջ էի եւ մարմինս դեռ կը դողար: Մութը կոխած էր եւ ինքզինքս ապահովութեան մէջ զղացի:

Պահ մը վերջ ընկերը եկաւ եւ կարդախօսը տուաւ. զէնքերը յանձնեցի: Եթէ չեմ սխալիր Հայ մարզիկ մըն էր: Բայց ընկերը, ըստ հրահանգի, փոխանակ անձամբ զէնքերը առնել տանելու, ծրարով միասին զիս առջեւը ձգեց եւ իրենց տունը տարաւ: Այնտեղ նեղուեցան իրեն, թէ ինչու զիս հետը բերած էր. Թաղստոցին տեղը պէտք չէ գիտնայի. մարզիկը ինքզինքը արդարացնելու վրայ էր, երբ ես առանց բառ մը ըսելու, հեռացայ եւ տուն վերադարձայ:

Տնեցիք անհամբերութեամբ կը սպասէին. զիս տեսնելով չափազանց ուրախացան: Եւ յայտնեցին թէ դող ու սարսափով զիտած էին զիս, երբ ոստիկանները անընդհատ երթեւեկելով, մէկ վայրկեանէն միւսը կրնային ուշադրութիւն դարձնել վրաս ու բռնել: Մանաւանդ մեծ վախով լեցուած էին տեսնելով որ ձեռքս ու ոտքս կը դողային պայուսակին ծանրութեան տակ: Անհետանալէս վերջ լայն շունչ առած էին. առաջին եւ վերջին անգամ ըլլալով այս մասին խօսք եղաւ Մեր զործերը կը կատարուէին ծայրայեղ զաղտնապահութեամբ. ամէն ոք իր պարտականութիւնը կը կատարէր եւ ընաւ խօսք չէր ըլլար, որպէսզի ամէն ինչ մոռցուէր:

Պատերազմին ընտելացած էի զանազան դէնքերու եւ մասնաւորաբար ատրճանակներու հետ. առօրեայ զբաղումս էր զանոնք քակել, մաքրել-իւղոտել ու պահել: Նշանառութեան մասնաւոր փորձեր չէի ըրած. այս պատճառով ալ դաւաճան վահէ Իհսանը հարուածած ատեն, հարուածիս ճշտութեան վստահ չէի եւ քովը դառնալով ստիպուեցայ քանի մը գնդակ եւս պարպել: Իսկ Հայաստան այցելելէս վերջ, փորձի եւ վարժութեան լայն պատեհութիւն ունեցայ. այնպէս որ հարուածներս անվրիպելի կը նկատէի այլեւս:

1915 Ապրիլ 24ին, Պոլսահայ ընտրանի մտաւորականներուն եւ յեղափոխականներուն ձերբակալութեան եւ Անատոլիի խորերը քշուելուն լուրերը սարսափելի խուճապ եւ բարոյալքում առաջ բերած էին. նորահաս մտաւորականներ եւ ուսանողներ ապաստանարան կը փնտռէին, վախնալով որ կարգը իրենց պիտի գայ: Ապաստան կը փնտռէին զինուորութենէ փախչող երիտասարդներ, լսած ըլլալով որ թուրք իշխանութիւնները, զէնքի տակ գտնուող Հայ սպաններն ու զինուորները զինաթափ ընելով, անյայտ ուղղութեամբ կը քչէին, իսկ ամրաչէն զինուորներն ալ խրամներու մէջ կոտորած էին:

Պոլսոյ հայաշատ բոլոր թաղերուն մէջ, տուններու ձեղնայարկերը, նկուղներն ու նոյնիսկ տախտակորմերը վերածուած էին ապաստանարանի կամ թագստոցի, տեսակ մը ըստորերկրեայ աշխարհ, ուր հազարաւորներ կեանքի եւ մահուան ահաւոր պայքարը կը մղէին, մինչ թուրք ոստիկանու-

Թիւնը, հայանուն սեւհողի «խաֆիէ»ներու առաջնորդութեամբ, անողոք կերպով կը հետապնդէր ու կը հալածէր այդ դժբախտները: Բռնուողները կը չարչարէին, կը տանջէին, կը բանտարկէին, կամ խուճրով կը քշէին երկրին ներսերը, ուր ստոյգ մահը կը սպասէր իրենց:

Մեր բնակած տունն ալ ապաստանարան դարձած էր. ապահով էր. ատիկա կախում ունէր մեր հսկողութենէն, արթնամտութենէն եւ փախստականներուն ալ ճարպիկութենէն. 10 երիտասարդներ էին, բոլորն ալ մտաւորական կամ յեղափոխական: Մեր հիւրերուն թիւը երբեմն պակսեցաւ ու երբեմն ալ աւելցաւ. մեր թաղստոցը բնաւ թափուր չմնաց: Դուրսի հետ կապը յաջողեցայ միշտ ալ պահել եւ լուրերը բերել: Իսկ դուռ-դրացի, կամ այցելու ծանօթ կիներ անմերձանալի պատմութիւններ կը բերէին այսինչին ձերբակալութեան, այնինչին ծպտումին, անակնկալ խուղարկութեան մը ընթացքին մէկու մը յաջող փախուստի, կամ բռնուելուն եւ կամ ուրիշ տուն մը ապաստանելու մասին: Հնարամտութեան եւ ճարպիկութեան հարիւրաւոր գեղեցիկ զրուսդներու վէպ մը պիտի ունենայինք, եթէ դրագէտ մը յաջողէր այդ հալածականներուն կեանքը ուսումնասիրել եւ ամփոփէր անոնց հանճարեղ «գիւտ»երը:

Հայ մտաւորականութեան ձերբակալութենէն եւ տարազրութենէն վերջ, Պոլիս կը հասնէին Արեւմտահայութեան խմբական տարազրութեան եւ կոտորածներու զարհուրելի լուրերը, անսահման սուգ ու վիշտով եւ նաեւ կատաղութեամբ լեցնելով մեր, ապրողներու սիրտերը: Ամէն փախըստական նուիրական անձ էր, հերոս մըն էր եւ բնիկ Պոլսեցի Հայ աղգայինը գերագոյն պարտականութիւն կը նկատէր անոնց փրկութիւնը, աչք նսնելով ամէն տեսակ նեղութիւն, զրկանք ու վտանգ:

Փախստական ընկերներու փոխադրութեան եւ տեղաւորման դործով դրաղող կամաւոր մըն ալ ես էի. տարիքս եւ մանրուք կազմս նպաստաւոր էին: Գաղտնի ոստիկաններըն ո՛ւ լրտեսները պահ մը սաստկացուցին հետապնդումը մասնաւորաբար Պոլսեանակ ամուրի հայ դաւաճացիներուն դէմ, առանց խնայելու նոյնիսկ դպրոցական պատանիներ:

րուն: Որքան ալ տունէ տուն կամ Թաղէ Թաղ փոխադրու-
թիւնը դժուար ըլլար, պարտականութիւնս կը կատարէի
ընկերներու գնահատանքին արժանանալով, ինչ որ ճարպի-
կութիւնս եւ յաջողութիւնս կ'աւելցնէր: Այդ պայմաններու
տակ օր մը Թարլապաշիի իր Թազստոցէն Այազ փաշա Ուն-
ճեան Աբարթըմանը փոխադրեցի Կեդրոնական Վարժարանի
Տնօրէն, Հայպէտ-բանասէր Բրօֆ. Աստուածատուր Քաչա-
տուրեանը: Քանի մը անկամ տեղէ-տեղ փոխադրած եմ նաեւ
Մանուկ Ասլանեանը, Տիգրան Պօղոսն ու Արմենակ Շալ-
ճեանը:

Զաւէն Պատրիարքի, Մշոյ Գեղամի, Բրօֆ. Քաչա-
տուրեանի եւ Քոստով Պապայեանի միջեւ կապը կը պահէի
նամակներ տանիլ բերելով: Միաժամանակ ուսեստեղէն կը
Հայթայթէի Բրօֆ. Քաչատուրեանին եւ ուրիշ փախստա-
կան ընկերներու: Դժուար դործ էր: Արսէն Թերլեմէզեանին
հետ, որ պարսկական անցադիր ունենալուն շնորհիւ, ղերծ
էր զինուորութենէ եւ տարալորուելէ, պարտականութիւն
ունէինք գտնել ռաժնեչափի Թուղթեր — վեսիթա — մեռած
անձեր կը կենդանացնէինք ու մասնաւորաբար պարապ անձ-
նագիրներ կը լեցնէինք կիներու անուններով իբրեւ ծննդա-
վայր նշանակելով տարազրութեան ենթարկուած դաւառնե-
րը: Իսկ ընկերներու տեղափոխութեան ապահով միջոցնե-
րէն մէկն էր անձնագիրները պղտիկցնել եւ կամ 60էն վեր
ցոյց տալ տարիքները:

Ատեն մը փախստականներու շրջանակին մէջ այնքան
համբաւ հանեցինք, որ Հարուստ մարդիկ ալ, զինուորութե-
նէ փրկուելու համար սկսան մեզի դիմել: Կը յիշեմ, օր մը
անհրաժեշտ Թուղթը յանձնեցինք կեսարացի ապուխտի վա-
ճառականի մը. սակայն ոստիկանութիւնը կասկածի վրայ կը
ձերբակալէ զայն, կը նեղէ ու կը խոշտանգէ, յետոյ կը խոս-
տանայ գինքը աղատ ձգել, եթէ Թուղթ պատրաստողներուն
Թազստոցը ցոյց տայ: Իսկ մեզ ապահով կերպով բռնելու
նպատակով Թակարդ մըն ալ կը լարէ. այսինքն կը գտնէ
մարդ մը որ իբրեւ խնդրարկու, կեսարացիին հետ մեզի ե-
կաւ Ղալաթիա, յոյնի մը անշուք տնակը, ուր այդ շրջանին
կ'աշխատէինք եւ ուր մտերիմ ընկերներէս չենկիւրեցի Ար-

չաւիրն ալ սննեակի պէս բան մը ունէր :

Անհրաժեշտ թուղթը կամ դինուորութենէ վերծ մնալու վեսիֆամ յանձնեցինք կեսարացիին բերած մարդուն . դուրս ելան . մենք ալ անոնց ետեւէն . հազիւ դուռը դոցած էինք , երբ անդրադարձանք որ պաղտնի ոստիկաններով պաշարուած ենք : Փախուստի մէկ ճամբայ կար . ետ դարձանք . գոց դուռը ուսերով խորտակեցինք եւ սանդուխներէն վեր խոյացանք . ելանք տանիք եւ տանիքէ տանիք , կղմինտրները կոտորտելով , իջանք ետեւի փողոց մը ու յաջողեցանք մեր հետքը կորսնցնել :

Ինչպէս ըսի , Զաւէն Պատրիարք , տարապրուելէ առաջ կը թղթակցէր կամ կապ կը պահէր կարգ մը մտաւորականներու հետ : Անոյմ մը երբ Բրոֆ . Քաչատուրեանին մէկ նամակը Սրբազանին յանձնելէ վերջ կը պատրաստուէի մեկնիլ , Սրբազանը մտահոգութեամբ ինձ ըսաւ .—

— Արչաւիր , տղաս , եթէ բռնուիս շատ ծանր կացութեան կը մատնուինք , ամէնքս ալ . . .

— Անհոյ եղէք Սրբազան Հայր , պատասխանեցի , դուրս ելլելէս վերջ այնքան արապ կը վաղեմ , որ թռչունն անդամ ետեւէս չի հասնիր . իսկ եթէ տեսնեմ որ կը հետապնդեն , նամակը փսոր փսոր կ'ընեմ ու կը կլլեմ :

Սրբազանը խնդաց , եւ մաղթանքով մը արտօնեց որ մեկնիմ :

Բրոֆ . Քաչատուրեանին ձերբակալութեան ակահատես եղայ : Օր մը երբ նպարավաճառի աշկերտի զոգնոց մը դրած Ունճեան Աբարթըմանը կ'երթայի , տանելով ուտելիք եւ Մըշոյ Գեղամի մէկ նամակը , յանկարծ տեսայ որ փողոցը ոստիկաններով լեցուած է . Ի՞նչ կար արդեօք : Քիչ վերջ եղելութիւնը պարզուեցաւ : Քանի մը ոստիկան եւ գաղտնի ոստիկան շէնքէն դուրս ելան , շրջապատած Բրոֆ . Քաչատուրեանն ու Սամուէլ Մովսէսեանն ու ուրիշ ընկեր մը : Այս դէպքին լուրը շուտով տարածուեցաւ եւ փախստականներու աշխարհը կրկին իրար անցաւ ու տեղափոխութիւնները դարձեալ անհրաժեշտ դարձան :

Փախստականներու այդ աշխարհը արդէն անուն մը ունէր : Մահուան երկիւղին մէջ իսկ իրենց զուարթամտութիւնը

չկորսնցուցած այդ բազմութիւնները հեղինական բառ մը գտած էին. — ԹԱՎԱՆ ԹԱՊՈՒՐԸ: Ձեզնայարկերու Բանակը, զետնայարկերու, նկուղներու եւ փայտաշէն ղոյղ պատերու կամ տախտակորմերու զինուորներն էին անոնք: Այդպէս կ'ըսէին եւ կը խնդային իրենք իրենց վրայ եւ ոստիկաններու ու լրտեսներու բանակին վրայ: Անոնց ուտելիք գտնելու խնդիրը դժուար էր ըսի ու նաեւ բարդ. մեղի պէս տղաք կը հայթայթէին. եւ մանաւանդ կիներ, ամէն տարիքի եւ սուանց զասակարօր խտրութեան: Այս մասին քիչ վերջ պիտի խօսիմ. վտանդն ալ մեծ էր. ծանր պատիժներ նախատեսուած էին փախստականներու օլնողներուն:

Պզտիկ դրուալ մը միայն:

Օր մը ընկերոջ Ձենկիւրցի Արշաւիրին հետ դասինք թրքական թաղ մը Շահգետէ Պաշը, փռսպանի մը մեր տաւրած կարգ մը անձնագիրներով հաց առնելու: Փռսպանը, կարճահասակ ու խոժոռադէմ, առաւ անձնադիր վեսիքան, եւ փոխանակ անմիջապէս մեր բաժինները տալու, թուղթիւրը սեղանի վրայ դրաւ եւ աչկերտի ականջին բաներ մը փրփրասաց: Առաջին անգամ ըլլալով մեզ կը տեսնէր ու երեւի կասկածանքի գացած էր: Կռահեցինք որ ոստիկան կանչելու կ'երթար աչկերտը: Փռսպանը մինակ մնաց, զգալով որ վտանգը անխուսափելի է, բայց առանց հացի ալ կարելի չէր վերադառնալ, երբ անդին բանակ մը փախստական մեղի կը սպասէր, սեղանին տակը դրուած դէզ մը հացերէն քանի մը հատը արազօրէն տոպրակս տեղաւորեցի եւ փռսպանին ըսի. — Ինծի նայէ, մենք այսօր եօթը հացի իրաւունք ունինք. ընկերս թող տանի ճաշարան... յաճախորդները թող չսպասեն...

Արշաւիրը տոպրակը յափշտակեց դրեթէ ու թռաւ: Փռսպանը իրար անցաւ ու բաներ մը պիտի սլոռար, երբ յանկարծ լռեց եւ երկիւղած դիրք մը առաւ: Մօտիկ մղկիթին մինարէին վրայէն «Ալլահ ու էքպէր, Ալլահ ու էքպէր» աղաղակը լսուեցաւ: Նամաղի կանչն էր եւ մոլեռանդ միւսիւման փռսպանը, «Մուէզդին»ի ձայնէն կարծես կախարդուած էր: Ես ալ լռեցի, քանի մը վայրկեան եւս սպասեցի, մէյ մը ընկերոջս ետեւէն նայելով, մէյ մըն ալ աչկերտին

դալիք ճամբուն։ Եւ հեռուէն ոստիկանին գալը նշմարելուս պէս, «0՛», շատ ուշ մնացի, շատ ուշ» ըսելով կծիկը դրի։

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ահաւոր տարիներուն, պոլսահայութիւնը արի եւ ասպետական կեցուածք մը ունեցաւ իր վտանգուած փախստական արեւակիցներուն հանդէպ։ Պոլսահայը, տարադրութեան եւ բնաջնջումի պատուհասէն փրկուած, արհաւիրքի այդ տարիներուն միակ մտասեւեռում ու նպատակ ունեցաւ — հալածանքէ եւ մահէ փրկել փախստականները, յեղափոխական ըլլային կամ ոչ, եւ ամուրի գաւառացիներ, որոնք տարագրուելու վճիռին ենթարկուած էին։ Հերոսական ճիգեր ըրաւ իր տունը ապաստանարանի վերածելով եւ բերնին հացը բաժնելով դժբախտներուն եւ հալածականներուն հետ. եւ անտրտունջ ինքզինքը ենթարկեց նիւթական ամէն կարգի նեղութեան եւ հոգեկան անվերջանալի տազնասլներու։ Ի պատիւ իրեն, ըսենք թէ թուրք կառավարութեան պործակից հայանուն մատնիչներուն մէջ մէկ հատիկ պոլսահայ չկար։

Ատեն մը Պոլսոյ հայ, յոյն եւ հրեայ փախստականներուն թիւը կը հասնէր մինչեւ 15 հազարի։ Պոլսահայը, առանց դասակարգի եւ դիրքի խտրութեան, նախախնամութիւն մը եղաւ իր արեւակից փախստականներուն, որոնք մեծամասնութիւն կը կազմէին։ Եւ անոնք նախընտրած էին պահուիլ քան թէ երթալ ռադմաճակատ կամ Անատոլու, ուր ստոյգ մահը կը սպասէր իրենց։ Արդարեւ սկիզբները կը ղրկէին Չանագդալէի ճակատը. եւ հոն ողջ մնացողները կը փոխադրէին ամրաշէն վաշտերուն մէջ կամ ճամբաներու շինութեան, — ԱՄԵԼԷ ԹԱՊՈՒՐԻ — եւ զանոնք կը ջարդէին խումբ խումբ։

Անատոլուի զանազան շրջանները ղրկուած հայ զինուորներուն բնաջնջման այս գործողութիւնները տեղի ունեցած էին վերին հրամաններով։ Այսպէս, միայն Սեբաստիոյ կուսակալ Մուսամէր իր շրջանին մէջ կոտորել տուած էր 20 հազար հայ զինուոր։

Յետոյ, հետապնդումներու եւ խուզարկութեանց ընթացքին, երբ ոստիկանութիւնը հայանուն «խաֆիէ»ներուն գործակցութեամբ կը փնտռէր մտաւորականներ ու յեղա-

փոխականներ, բաղմաթիւ անտեղեակ եւ անշուք մարդիկ զոչ գացած էին պարզապէս անունի նմանութեան պատճառով: Այսպէս, երբ ոստիկանութիւնը կը փնտռէր Շաւարշ կամ Պոստով յեղափոխականները, պահականոցներ կամ ոստիկանութեան Կեդրոն կը տանի ու նկուղներ կը նետէ բաղմաթիւ հայեր, որոնց միակ յանցանքն էր կրել Շաւարշ ու Պոստով անունները:

Ամէն պոլսահայ տուն, տեղեակ էր թրքական այդ վայրագութիւններուն եւ անմարդկային մեթոտներուն, հետեւաբար յանձնառու եղած էր ամէն զոհողութեան, փրկելու համար իր արեւակիցները լուռ եւ սրտառուչ զործակցութեամբ: Կար ալնուկան դասը, մեծատունը կամ պահպանողականը, որ տաքիններով զոռւշացած էր մօտենալէ աղկային չարժուամներու, եւ կը սարսափէր յեղափոխական բառէն, ապաստան տուած էր փախստականին: Ընդհանուր ճիգին կը մասնակցէին նոյնիսկ տաքիններով հանրային կեանքի հանդէպ անտարբեր մնացած մարդիկ, տեսակ մը Հայ-Լըվանթէններ: Իսկ միջակորեարը կամ էսնաֆը, որ աղկային կեանքի բոլոր մարդերուն զլխաւոր ջիղը եղած էր, անսովոր չափերու հասցուցած էր իր դործունէութիւնը: Եւ ամէն տեղ կը գտնէիր խոնարհը: Արհաւիրքի այդ օրերուն, առաքինի դարձած էր արհամարհուածը, կռուադան ու խման տարրը «քիւլհանպէյին», պահականոցներու սովորական յաճախորդը, որ ամէն տեղ կը հասնէր հաց ու պարէն գտնելով ու փոխադրելով կամ տեղափոխութիւններուն օյնելով, միշտ ալ գաղտնապահ ու հաւատարիմ: Ու մանաւանդ ինչպէ՞ս կարելի է մոռնալ յուղիչ ընթացքը հայ մամիկներուն, երիտասարդ կամ պառաւ օրիորդներուն, Սրբուհի Տուտուններու եւ Մայրիկ Հանրամներու, որոնք հիանալի նուիրումով կը խնամէին փախստականները, անոնց հետ բաժնելով օրական 250 կրամի հացաբաժինը եւ անոնց տրամադրելով մաքուր անկողիներ ու ճերմակեղէններ: Ոստիկանական ազդարարութիւններն ու սպառնալիքները անդօր էին տկարացնելու այդ փրկարար Կրաւորական Դիմադրութիւնը: Բոլորն ալ կարծես երգում ըրած էին փրկել, որքան հնարաւոր է:

Այսպէս կ'ապրէր ԹԱՎԱՆ ԹԱՊՈՒՐԻՆ:

Պոլսահայութիւնը այս հրաշագործ ողին երեւան բերաւ նաեւ Զինադադարին, երբ անապատներէն Պոլիս խուժող հազարաւոր վերապրող աղղակիցներուն եւ որբերուն տէր կանգնեցաւ, անմիջապէս հաստատելով Ալլային խնամատարութիւնը, հիմնելով որբանոցներ ու օժանդակ շարք մը մարմիններ եւ միութիւններ, յանձնառու ըլլալով նիւթական հսկայ զոհողութիւններու եւ տքնութիւններու:

ՀԱՆՐԱԿԱՌՔԻ ՏՈՄԱԿԱՎԱՃԱՌ

Պատերազմի առաջին շրջաններուն, շատ նեղութիւններ քաշեցինք. ուտեստեղէնի եւ հագուստեղէնի սակաւութիւն կամ չգոյութիւն: Կար անչուչտ սեւ սակարան մը, որ մեզի նման համեստ ընտանիքներուն անմատչելի էր. օրուան հացը բաժնեչափով էր եւ ան ալ առնելու համար մեծ դժուարութիւններ կը կրէինք. յաճախ հացը հատած կ'ըլլար մինչեւ որ փուռը հասնէինք կամ հացարաչխ նոր հաստատուած կեդրոնները: Անոնք ալ առիթը չարաչար կը շահագործէին. գաղտնի կը ծախէին սուղ գիներով կամ փռապան ու պաշտօնեայ առատօրէն կը պարենաւորէին բարեկամ ու ազգականներ: Զայն չէինք կրնար հանել. բողոք կամ տրտունջ թշնամութիւն կը հրաւիրէին մեր վրայ. առնուազն «հացը հատած է» կ'ըսէին ու կը ճամբէին մեզ. ժամերով պիտի սպասէինք, որ նոր հաց պատրաստեն: Շաքարը անհետացած էր եւ բանջարեղէններն ալ տարապայման սուղ:

Նուրճեան անուն հեռաւոր աղգակսն մը մեր կացութիւնը փրկեց: Թանձնարարական նամակով մը զիս զրկեց հանրակութի ընկերութեան տնօրէն Պ. Կրիւնպերկին, որ զիս իր պաշտպանութեան տակ առաւ եւ տոմսակալաճառի պաշտօն մը յանձնեց ինծի: Ամսական մը ապահոված էի, բայց ատիկա բան մը չէր այն շահուն քով զոր բոլոր տոմսակալաճառներուն նման յաջողեցայ շուտով գրպանել: Այդ շրջանին ընկերութիւնը շատ անկազմակերպ վիճակ մը ունէր, ինչ որ

պաշտօնեաներուն հացին առատ իւղ քսած էր: Մեծ մասով հայ էինք, յոյն եւ մասամբ ալ թուրք երիտասարդներ, առաւելապէս «Պէյզատէ»ներ, որոնք «կռնակ» ունենալով, տեղաւորուած էին պարզապէս զինուորութենէ փրկուելու համար: Հարցնող-փնտռող չկար եւ տոմսակալաճառները, զիրենք հակակշռող աստիճանաւոր պաշտօնեաներու կամ, «քոնթրոլէօր»ներու հետ համաձայնած, դրամ կը դիզէին, ճամբորդներէն գանձած տոմսակի-փոխարժէքը գրպանելով եւ կամ առանց տոմսակ իսկ կտրելու փոխարժէքը իւրացնելով: Առաջին օրերուն զարմացայ եւ անճրկած մնացի: Բայց տեսնելով որ բոլորն ալ իրենց հաշւոյն կ'աշխատէին, չուզեցի բացառութիւն կազմել եւ խոստովանիմ որ երկարատեան հանրակառքին երեք անիւները իմ հաշւոյս կը դառնային: Զէնքի ընկերս Զենկիլերցի Արչաւիր Փափագեանն ալ, չեմ յիշեր, ինչպէ՛ս յաջողած էր նոյնպէս տոմսակալաճառ դառնալ եւ ան ալ մեզի հետ մրցումի ելած էր: Երկուքս անբաժան ըլլալով, ուր որ մտնէինք մեծ պատիւներով կ'ընդունուէինք, իբրեւ առատաձեռն ծախսող: «Անաֆօրճըլար կելիյոր» բառերով կը դիմաւորէին մեզ:

Ատեն մը ինծի դէմ երեւի այնքան բողոքներ եղան հանրակառքի սպասարկութեան զրասենեակներէն, որ տնօրէն Կրիւնպերկ իբրեւ թէ ինձմէ ազատելու եւ բողոքներուն ալ վերջ տալու համար, պաշտօնէս հանեց եւ աւելի բարձր դիրք մը տուաւ ինձի. այսինքն «քոնթրոլէօր»: Աւելի աղէկ. ալ առաջուան չափ չէի յոգներ եւ արդէն բաժնեկից էի իմ շրջանակին տոմսակալաճառներուն: Հանգիստ էի եւ զուարճանալու կամ թատրոն երթալու պատեհութիւններն ալ շատացան. օրերէթ կը սիրէի եւ յաճախ, Կալաթա Սարայի կողմերը փախուստ կու տայի մտնելու համար Օտէոն թատրոնը, ուր ամէն օր Պենլեան հռչակաւոր Լեպլեպլիճի Հօր Հօր Աղան կը խաղար: Աւելի վերջ զինուորական տարիքս մտայ, բայց ոչ ոք մտքէն կրնար անցընել որ այս մանրուք տղան զինուորացու է. մնաց որ ճարը կար եւ ես տեսակ մը պետական պաշտօնեայ էի:

Պ. Կրիւնպերկ ասով ալ չբաւականացաւ. ատեն մը ինծի յանձնեց նաեւ պաշտօնեաներու ուսեստեղէնի եւ հացի բաշ-

խումը: Պէտք է ըսել որ բաժնեւէականները գոհացուցիչ էին: Եւ որովհետեւ լիազօր էի, ու շտեմարաններու բանալիներն ալ քովս էին, մեր փախստականներն ու այլ կարօտ ընտանիքներ ուրախութեան մէջ էին: Ձմռանամ ըսել որ համադրեալ կը հազնէինք. փախստականներու տեղափոխութիւններու ատեն շատ օգտակար եղաւ: Մանաւանդ որ միշտ մաքուր եւ չիք կը հագուէի, ինչ որ աւելի վարկ կու տար ինծի:

Պէտք կը զգայի փոխադարձել Պ. Կրիւնպերկին բարիքները. բայց ի՞նչպէս. նուէր չէր ընդունէր: Գիտէինք: Այս պատճառով ուրիշ բան մը խորհեցայ, ինչ որ շատ յարկէ կ'անցնէր: Կրքեմն առաջնակարգ ձուկեր կը զնէի, թարմ ու համեղ լիւֆէր, կամ լեւրէկ կամ արքայաձուկ — պարպուներան, եւ կը տանէի իրեն, ըսելով թէ հօրեղբայրս ձկնորս է եւ կը խնդրէ որ այս պզտիկ նուէրը ընդունիք: Իսկ ձեռքի տակէ դրամական կամ այլ նուէրներ սիրով կ'ընդունէր Էնսթէքթէր Ֆրիլիբուշի եւ պաշտօնեաներու դատերը նայող ձենանի Պէյ: Այս վերջինը ամէն անգամ որ զիս կը տեսնէր կը զոչէր. — «Անաֆորճի, կեւ պաղալըմ...»: Իսկ ես իրեն երթալու բազմաթիւ առիթներ ունէի. քանի որ ամէն օր տոմսակալաճառ մը կամ երկուք երեքը ընկերութեան դատարանը կը յանձնուէին իրրեւ զեղծարար եւ իմ բարեխօսութեանց շնորհիւ շատեր կ'ազատէին, զեղծարարները պատժելու պաշտօնը ունեցող ձենանի Պէյին կ'ընդունէր մը կաշառք տալէ վերջ: Դժուար էր ինծի դպիլ. Պ. Կրիւնպերկի տան ծառայութիւններն ալ կը կատարէի, գնումները կ'ընէի եւ երբեմն կ'ընկերանայի նաեւ Տիկին Կրիւնպերկին, որ հայ գեղեցիկ կ'իւն մըն էր: Յետոյ իմ աղղականս Պ. Նուր-ճեան, ընկերութեան գլխաւոր ճարտարագէտ, Պ. տնօրէնին, «քլիւպ»ի ընկերն էր. հետեւաբար անխոցելի էի:

Այդ շրջանին շատ մը զուարճալի դէպքերու ականատես կ'ըլլայի: Թուրք տոմսակալաճառները ուղեցոյց եւ չափակից էին Պոլսոյ անուանի քաղաքատններուն, որոնք օրն ի բուն կառքէ կառք կ'երթեւեկէին, «որս» փնտռելով, եւ աչքունքով կը հասկցնէին հարուստ կամ սարարտ քաակ ունեցող ուղեւորները: Մէկ քանին յանցանքի վրայ բռնուեցան, բայց կրցան խոյս տալ տոմսակալաճառին միջամտութեամբ:

«Օ տըր, օ տէյիլ, եօգ, պուտըր... եօգ օ տէյիլ...» վիճաբանութիւններու ընթացքին, քսակահատը կծիկը դրած կ'ըլլար: «Փուլիս, փուլիս» աղաղակները իրարանցում յառաջ բերելով հանդերձ, մինչեւ որ փուլիսը հասնէր, ամէն ինչ լրացած կ'ըլլար. զոհը ի զուր ողբ ու կոծ կ'արձակէր. մէջտեղը յանցաւոր չկար:

Օր մը Պայադիտի կողմերը կը շրջէի. հրապարակին մօտակայքը հանրակառքերը շարան շարան կեցած, երթեւեկը դժուարացուցած էին: Ներսէն աղմուկ եւ պոռչտուք: Ի պաշտօնէ կառքը ցատկեցի. ինչ տեսնեմ: Բարձրաստիճան զինւորական մը տոմսակալաճառին քթին բերնին ապտակներ կ'իջեցնէր, կիցեր կու տար եւ կը հայհոյէր: Սոհմաբար դիտողի դիրքը բռնեցի. այդ շրջանին մանաւանդ զինուորականներուն մօտենալ ամէն կտրիճի գործ չէր. պատճառն ալ չէի գիտեր եւ ճամբորդներն ալ սմբած էին: Ի՞նչ կար արդեօք: Ինչպէս Արեւելահայերը կ'ըսեն, բանից դուրս եկաւ որ ելեկտրական հոսանքը կտրուած ըլլալով — ինչ որ յաճախ կը պատահէր — զինուորականը տոմսակալաճառը պատասխանատու բռնած էր, հաշիւ կը պահանջէր, առանց ականջ տալու խեղճ տղուն սա խիստ բանաւոր արդարացուն մին:

— Բայց, փաշա, կը կրկնէր խեղճ տղան, հանրակառքերը կեցած են, որովհետեւ ելեկտրական հոսանքը կտրած է... ասոր մէջ ես ինչ յանցանք ունիմ... խնայէ ինծի...

Փաշան խօսք չէր հասկնար եւ անընդհատ կը պոռար.

— Ինչո՞ւ կեցած էք... ինչո՞ւ. ելեկտրականութիւն — մեկտրականութիւն չեմ հասկնար... ձեզի թող դաս ըլլայ... անգամ մըն ալ չպատահի...

Եւ հայհոյանք մըն ալ արձակելով, իջաւ ու անապարանքով հեռացաւ. ժամադրութիւն ունէր թէ ոչ պարզապէս իր ուժը ցոյց տալու առիթ մը գտած էր... աս ալ մենք չհասկցանք: Ինչ որ է, մօտեցանք տոմսակալաճառին, մխիթարեցինք «անցած ըլլայ» ըսելով հանդարտեցուցինք:

Յաճախ կը պատահէր որ հանրակառքերը յանկարծ փողոցին մէջտեղ անշարժանան. այս անգամ սակայն տարբեր պատճառով: Ոստիկանութիւնն էր որ կառքերը կը կեցնէր,

ներսի ճամբորդներուն մէջ փախստական փնտռելու համար : «Վեսիքա» կը պահանջէին բնականաբար երիտասարդներէն : Վեսիքա կամ պաշտօնական արտօնութիւն չունեցողները անմիջապէս կ'իջեցնէին ու կը տանէին : Բարակներու պէս երբեմն կարծես հոտ կ'առնէին եւ ձեռքը դրածի պէս փախստականը կը դտնէին : Վերջապէս ոմանք վտանդը աչք առնելով ստիպուած կ'ըլլային դուրս ելլել, դործի մը կամ գնումի մը համար եւ կամ աւելի սպահով վայր մը պահուելու նպատակով :

Մեր կառքը քանի մը անգամ պաշարման այդ օղակը մտած էր : Երբեմն անմեղ դուրս եկած էինք. բայց անգամ մը մէկը առին տարին : Վեսիքա հարցուցած ատեն մարդուն դէմքը պատի գոյն առաւ. առարկութիւններ կ'մկմաց. ոստիկանը բիրտ ու վայրաւ, օձիքը թօթուելով ու հայհոյելով զայն կը խոչտանգէր : Սաստիկ մեղքայ խեղճ տղուն, բայց անզօր էի բան մը ընելու : Ներքնապէս զայրացած էի եւ ինքզինքս կ'ուտէի : Կառքէն ներս ալ մեռելային լուծութիւն : Ուրիշ օր մը մեր կառքը կրկին ինկաւ պաշարման օղակին մէջ. մեր առջեւի կառքը կը խուղարկէին եւ կարգը մեզի պիտի գար : Այդ միջոցին ճամբորդ մը, որ Հայ էր ինծի մօտեցաւ ու փսփաց. — Թուղթս տունը մոռցած եմ... սա տեղէն ազատելու ճար մը չկա՞յ : Անոր ետեւէն երկու երիտասարդներ եւս մօտեցան ինծի, երբ տեսան որ ես մըտմըտալու սկսած եմ : Անոնք ալ յոյն էին եւ գրեթէ նոյն խնդրանքը ըրին : Յունարէնով պատասխանեցի թէ պիտի ջանամ բան մը ընել : Անմիջապէս կառուղիղին հրամայեցի կառքը ճամբայ հանել : Հաղիւ քանի մը մեղր յառաջացած էինք, երբ միւս կառքէն վար իջնող ոստիկաններէն մին մեզի հրամայեց կենալ : Առանց վարանելու երկու թեւերս բացի ու շարժեցի, ոստիկանին պոռալով. — «Թամամ, թամամ» : Այսինքն հոս խուղարկութիւնը արդէն եղած լմնցած է : Ոստիկանը կլլեց եւ երեք քրիստոնեայ տղաքը ազատեցան :

Թիւ 20 քոնթրոլէօրս, գիշերները ուրիշ գործով կը զբաղէի. հանգիստ չունէի. մեր տան փախստականներուն հոգը վրաս էր եւ օրուան աշխատանքէն վերջ, պէտք է անոնց կարիքներուն հասնէի : Ոմանք երբեմն կը տեղափոխուէին, իսկ

տարիներով մնացողներ ալ եղան։ Պարբերական խուզարկութիւններուն պատճառով, մէկ քանին կը նախընտրէին ուրիշ տեղ ապաստանիլ, գոնէ «ատենուայ մը համար» ինչպէս կ'ըսէին այդ օրերուն. ուրիշներ ալ իրենց թագստոցը անպահով դտնելով մեղի կու դային։ Կամ նուազ կասկածելի կամ տակաւին չխուզարկուած տուններ։

Համազդեստս պէտք է ըսեմ շատ օղտակար եղաւ ինծի այս տեսակէտով, ընկերներուս սպասարկութիւնը դիւրացընելով։ Գիշերները դադտնի գործակալ մըն էի ի նպաստ մեր հալածական եւ տառապող եղբայրներուն, որոնց հետաքրքրական կարեւոր կամ անկարեւոր լուրեր ալ կու տայի արտաքին աշխարհէն։ Իբրեւ հանրակառքի կարեւոր պաշտօնեայ, ազատ մուտք ունէի այն սրճարանները, ուր պետական պաշտօնեաներու հետ կը յաճախէին գաղտնի եւ համազգեստաւոր ոստիկաններ եւ Անատոլուէն հասնող առեւտրականներ, կամ ղուարճութեան համար Պոլիս վազող հասուն տարիքի մարդիկ, հրոսակի դաժան եւ անինամ դէմքերով, «գալիպո» դրած եւ զինուորականի մոյկեղով։ Բնականաբար բոլորին խօսակցութիւնը կը դառնար պատերազմական դրուագներու շուրջ եւ կը փառաբանէին քաջագործութիւնները այս կամ այն թուրք գունդին կամ այս ու այն «չավուշին», «Կեաւուր Մոսգովի» բանակներուն դէմ Կովկասի ճակատին վրայ կամ այն միւս «Կեաւուր»ներուն, անգլիացիներուն, աստրալիացիներուն, ֆրանսացիներուն դէմ, Ձանադգալէի մէջ ու հարաւի ճակատին վրայ։

Անատոլուցիներէն ոմանք երբեմն ուրիշ բաներ կը պատմէին, ինչ որ մեծապէս կը հետաքրքրէր զիս. ականջ կը կտրէի. մարդիկը, կը պատմէին դրուագներ Հայերու տաքարութենէն. թէ ինչպէս, ոստիկաններն ու ժանտարմաները, զանոնք հաւաքած ու խումբ խումբ քլած էին դէպի անծանօթ վայրեր, այրերը կիներէն ու երախաներէն զատելով. եւ թէ ինչպէս իրենք ալ առիթներէն օգտուելով, տիրացած էին այդ Կեաւուրներու տունին տեղին, ինչքերուն եւ հարստութեան։ Ասոնք կը պատմէին այնպիսի հաճոյքով եւ այնքան բնական բան մը ըրածի պէս, որ կարծես իթթի-հատի կառավարութիւնը երկրին եւ ազգին մեծապէս օգտա-

կար ձեռնարկ մը գլուխ հանած էր եւ իրենք ալ անկէ օգտուած էին, օրինաւոր, մարդկային եւ արդար աշխատանքի եւ քրտինքի գինով: Ունկնդիրները ոչ միայն հաճոյքով մտիկ կ'ընէին, այլեւ նախանձելով անոնց երանի կու տային եւ բախտաւոր կը նկատէին: Ոչ միայն պարծանքով կը պատմէին իրենց սխրագործութիւնները, այլ եւ ունկնդիրներուն կը ցուցնէին կեավուր Հայերէն յափշտակած ոսկեայ ժամացոյց մը, ոսկեայ շղթաներ, օղեր կամ ապարանջաններ, մանեակներ, կամ նոյն իսկ մետաքսեայ հագուստներ. մեծ մասը ծախելու բերած էին, անոնց փոխարժէք դրամը մըսխելու համար գինեւորներու եւ հանրատուներու մէջ: «Կեավուրն մալը հելալ տըր» կ'ըսէին միշտ շուրջիները: Քաղաքաբնակ այդ ոստիկաններն ու պաշտօնեաները, որոնք, ամսականէ աւելի, լաւ կ'ապրէին կաշառակերութեամբ, զեղծարարութեամբ կամ «անաֆօր»էն, հազար երանի կու տային այդ անատուլուցիներուն եւ շատ ու շատ կը ցաւէին որ ատանկ առիթներ իրենք չեն ունեցած: Մէկ երկու անգամ Հայերու կոտորածի պատմութիւններ եւս պատմեցին, ամենայն բնականութեամբ, կարծես ոչխար մորթելու պարագայ մը պատմած ըլլային: Լսողները նոյն հաճոյքը կ'ունենային եւ անոնցմէ մին օր մը սա անմարդկային խօսքը ըսաւ — «Քէօքլէրի թիւքէնմէզ քի...» Արմատնին չի չորնար որ...

Այս պատմութիւնները, գիշերը տուն հասնելէս վերջ, երբ վստահ ըլլայինք որ խուզարկութիւն մը պիտի չըլլայ, կը պատմէի մեր փախստական ընկերներուն եւ անոնց կարգին՝ ասդիէն անդիէն լուրեր: Ամէն անգամ որ թագստոցէն դուրս գային, կրկին տան ամէն կողմը աչքէ կ'անցնէի, յետոյ քնանալու կ'երթայի:

Այդ սրճարաններէն մէկուն մէջն է որ հանդիպեցայ Էշրէֆին հետ. այն զաղտնի ոստիկանին որ մեր տունը յաճախ խուզարկած էր եւ որ հետագային, Վահէ Իհսանի եւ Սայիտ Հալիմ Փաշայի դէպքերէն վերջ, զիս անձնապէս ճանչցող միակ ոստիկանն էր ու յամառօրէն զիս պիտի հետապնդէր, առանց յաջողութեան: Էշրէֆ մեր տան խուզարկութիւններուն մասնակցած էր, մէկ քանի անգամ զիս հարցուփորձած էր եւ ես իրեն հաւատացուցած էի թէ անմեղ եմ, թէ բնաւ

լուր չուներ՝ ատանկ բաներէ եւ նոյնիսկ խոստացած էի իրեն լուր տալ, եթէ մեր տունը փախստականներ գան: Հիմա որ պաշտօնեայ էի, տեսակ մը պետական պաշտօնեայ, էշրէֆ քոլորովին կը հաւատար ըսածներու: Մեր գործին կու գար իրեն հետ անուշ երթալ եւ նոյնիսկ կաշառել, ոչ թէ դրամով, ինչ որ կասկածներու պիտի տանէր խորամանկ կամ մանաւանդ նենգամիտ ոստիկանը, այլ «իբրամ»ով մը: Գունատ միջահասակ մէկն էր էշրէֆ. մտազբաղ վիճակ մը ունէր միշտ, անհանդարտ, բայց ոչ դաժան, ինչպէս էին Ալի Րիզան կամ անոր մէկ երկու ընկերները, որոնց անունները չեմ յիշեր հիմա: Մէկ քանի անգամ սուրճ եւ թէյ հրամցուցի. ան ալ «անաֆորճի» կ'ըսէր ինծի խնդալով: Անգամ մըն ալ բաւական համոզելէ վերջ զինքը տարի Օտէոն թատրոնը, ուր սակայն հազիւ կէս ժամ կեցաւ եւ առաւ-քալեց, ըսելով թէ շատ զբաղուած է. յայտնի է որ գիշերներն ալ քուն չունէր էշրէֆ, փախստականները հետապնդելու հոգը կարծես իրեն միայն տրուած ըլլար, ինչպէս կ'ըսէին սրճարանի իր ընկերները կամ գործակիցները: Ամէն պարագայի, եթէ ինք ինծի հետ անուշ լեզու զառնալով կը յուսար ինձմէ դադարիքներ կորզել, ես, առաջին վայրկեանէն հասկցած էի իր միտքը եւ ըստ այնմ կը չարժէի. նոյն անուշ լեզուով պատասխանելով իրեն եւ կրկին ու կրկին հաւաստելով թէ մեր տան մէջ եթէ փախստական գայ, ես ձեռքովս իրեն պիտի յանձնէի. — «աֆերիմ օղլում Արչաւիր... աֆերիմ...»: Ինչո՞ւ այդքան յամառութեամբ կը հետաքրքրուէր մեր տունով. համոզուած էի որ Վահէ Իսսանի մատը կար, անոր դրդումովն էր: Դէպքերը ինծի իրաւունք պիտի տային: Վահէն տեւական հսկողութեան տակ առած էր մեր տունը:

ՀԱՅ ՏՌԱՄԱԹԻԿԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԻՒՆԱ

1918-ի Զինադադարը նոր դարադրուի մը պէս եկաւ մեզի Անշտփելի էր մեր, Հայ ազգին կորուստը. մէկ միլիոն զոհ մասնաւորաբար Արեւելեան վեց նահանգներու Հայ բնակչութիւնը բնաջնջուած էր թուրք բարբարոս կառավարութեան եւ խուժանին ձեռքով: Իսկ Միջին Անատոլիոյ, Կիլիկիոյ եւ Արեւմտեան նահանգներու Հայութիւնը, հարիւրին տաս կամ քսան համեմատութեամբ միայն ազատած էր անապատներէն, ան ալ թշուառ վիճակի մէջ: Մեր մեծադոյն միլիթարութիւններէն մէկն էր Զարդարար թուրքերուն զերութիւնը, զոր տեւական կը նկատէինք: Համաձայնական յաղթական բանակները Պոլիս կը գտնուէին եւ Անատոլիոյ զանազան կողմերը ու կը հաւատային որ թուրքերը ալլես չլթայի զարնուած չղիտի կարենային վնասակար ու վտանգաւոր դառնալ:

Անդին, Կովկասի մէջ հիմնուած էր Աղատ եւ Անկախ Հայաստանը: Ինչ որ անսահման յոյսերով եւ փայլուն ապագայի հեռապատկերով կը լեցնէր մեր սիրտերը եւ քաջութիւն ու նոր կորով կու տար տառապողներու բաղմութեան: Ասդին, հալաբաւոր վերապրողներ կը վերադառնային իրենց ծննդավայրերը կամ կը խուժէին Պոլիս, ուր մերինները բարերարտարար գերծ մնացած տարազրութենէ, նախախնամութիւն եղան իրենց դժբախտ ազգակիցներուն համար: Տարազրութենէ վերադարձողներուն խառնուած էին թաղըստոցներէ լոյս աշխարհ եկողները, գտնելով աղատութեան եւ վերապրելու թանկազին բարիքը:

Աղկային կեանքը արադօրէն վերակազմուեցաւ, անսահման եռանդով ու խանդավառութեամբ, ինչ որ Հայ ժողովուրդին նկարագրին գլխաւոր գիծը եղած է միշտ, ամէն աղէտէ վերջ: Տարագիր Պատրիարքը, Տ. Զաւէն Արքեպ. Տ. Եղիայեան իր աքսորավայր Մուսուլէն կը վերադառնար ու արտակարգ պատիւներով կ'ընդունուէր: Միութիւնները կը վերակազմուէին. կը հիմնուէր Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը, բաղժաթիւ մասնաճիւղերով թէ Պոլիս

եւ թէ շրջակայ գաւառներու մէջ: Կոմիտասի չորս աշակերտները, Բարսեղ Կանաչեան, Վարդան Սարգիսեան, Թումաճեան եւ Սրուանձտեանց կը կաղմէին Միացեալ Երգչախումբը, աւելի քան 300 երկսեռ անդամներով: Իսկ Զափրաստ, Մկրտիչ Զանան, Տիգրան Պօղոս, Տրդատ Նշանեան, եւ Կավուօ: կը հիմնէին Հայ Տոամաթիկ Թատերախումբը, որուն միանալու կու գային դերուստյոց Աշոտ Մատաթեանց, տարադրութենէ վերադարձին, Կառավարենց, եւ Հայ Թատրոնի մեծադոյն դէմքերը Վահրամ Փափազեան, Սեւումեան, Աբէլեան, Զարիֆեան, Շահխաթունի, Հրաչեայ Ներսէսեան, Տիկին էլիզ Գոլփան Պիննէմէճեան եւ ուրիշներ:

Առաջին օրերէն իսկ անդամ էի Տոամաթիկին, մանր մունր դերերով կամ վարչական թեթեւ գործեր կատարելով: Տեսակ մը պատուակալ անդամ, որուն բուն զբաղումն էր թագստոցներէն գէնքեր հանել եւ Վերի Մարմնին ցուցմունքներուն համաձայն, յարմար վայրեր փոխադրել. ինչպէս նաեւ հետապնդումներ կատարել, մասնաւորաբար Վահէ Իհսանը աչքէ չհեռացնել ու անոր երթեւեկները ուսումնասիրել: Ասդին անդին տեղաւորուած գէնքերը մասամբ աւրըւած կամ ժանգոտած էին. փտածները մէկդի կը նետէինք եւ միւսները կը մաքրէինք ու կը տեղաւորէինք. այս գործին տեսակ մը մասնագէտը դարձած էի: Ինչպէս կը տեղեկանայի մեր շրջանակներէն, Կուսակցութիւնը մեծ կարեւորութիւն կու տար գէնքերը հաւաքելու եւ պահելու խնդրին: Թուրքերուն վստահիլ կարելի չէր: Թէեւ Պոլսոյ մէջ ընկճուած վիճակ մը ունէին, գլուխին կախ ստրուկի նման եւ ենթակայ Համաձայնական զինուոր եւ սպաներու ամէն տեսակ անարգանքին, սակայն 1919ի ամրան արդէն լուր կու դար թէ Անատոլուի մէջ սկսած էին գլուխ բարձրացնել: Միլլի կոչուած շարժումը ծայր տուած էր: Ապագայի կանխահոգութեամբ պէտք էր պահեստներ ունենալ. բայց շատ զգոյշ եւ խուսճ շարժելու էինք, եթէ մեր մօտ գէնքի պահեստ մը երեւան հանուէր, թուրք թերթերը պատրուակ պիտի գտնէին աղմուկ փրցնելու եւ Հայերը յանցաւոր հանելու: Փոխադրութիւնները տեղի կ'ունենային ընկերներու պաշտպանութեան տակ:

Ահաբեկումներու Պատասխանատու Մարմինը կազմուած էր «Ճակատամարտ»ի շէնքին մէջ: Իր առաջին յաջողութիւնները կ'արձանագրէր արդէն: Իրարու ետեւէ կը պատուհասուէին հայանուն լրտես-մատնիչները:— Պէշիք-թաշի Մուխթար Յարութիւն Մկրտիչեանը, Ս. Թ. ի ձեռքով: Այս սեւհողի խաֆիէն, Հայ Մտաւորականութեան անուանացանկը հասցէներով միասին պատրաստած եւ յանձնած էր տիրաւորակ ԳԸՍՄԸ ՍԻԱՍԻ տնօրէն Բէշատ Պէյին, որ հայու մը չափ սահուն հայերէն կը խօսէր, եւ մէկ դիշերուայ մէջ, Հայ մտաւորականները բռնել ու քշել տուած էր Զանդըրը եւ Այաչ: Կը պատուհասուէր Կէտիք Փաշայի վարժարանին տնօրէն, Հնչակեան գործիչ եւ գրող Հմ. Արամեանցը, որ բազմաթիւ հայ ընտանիքներու կորստեան պատճառ եղած էր, եւ Շաւարշ Միսաքեանը թուրք ոստիկանութեան յանձնող պուլկար լրտես Վլատիմիրը: Ահաբեկիչները, Ս. Թ., Եզիտ Արշակ եւ Շ. չէին բռնուած եւ ազատ կը շրջէին: Խանդավառուած էի ընկերներուս քաջութեամբն ու յաջողութիւններով եւ երբեմն ալ մտքէս բաներ մը կ'անցնէր: Բայց պէտք էր Պատասխանատու Մարմինն վստահութիւնը շահիլ եւ կամ զանոնք համոզել թէ ես ալ կրնամ վտանգաւոր գործի մը մէջ նետուիլ: Անդամները ընտանեկան բարեկամներ էին, սակայն զիս շատ փոքր ու անփորձ կը գտնէին: Կը խորհիմ որ քանի մը դէպք կարելոր դեր ունեցան, անոնց աչքին վստահելի գործիչ մը դառնալու տեսակէտով:

Այդ թուականին դեռ կը բնակէինք Եյրի փողոց — Թաղսիմ. իր անունին արժանի փողոց մը, ուր տաս մեդրի վրայ շիտակ քայլ չէիր կրնար առնել: Պատկից շէնքին մէջ, որ քովի փողոցը կը նայէր, կը բնակէր Վահէ Ժհսան, ճիշտ այն տունը ուր ատենօք բնակած էր մեր ընկերներէն Լեւոն Ղարիպեանը, որ պատերազմի ընթացքին բռնուած ու չարչարանքի ենթարկուած էր: Անոր բնակութեան շրջանին մեծ քանակութեամբ զէնք տարած եւ տան գետնայարկը փոսեր քանալով պահած էի: Երբ այս ուզողութեամբ գործի վերջուհրսանք, հրահանգներ կը ստանայինք Կ. Կ. ի գործավար Հրաչ Փափաղեանէն եւ Գալուստ Էյնաթեանէն: Որոշուեցաւ ուրեմն Վահէ Ժհսանի տան զէնքերը վերցնել ու ապահով

ԳԱԼՈՒՍՏ ԷՅՆԱԹԵԱՆ

վայր մը փոխադրել: Դժուար էր: Վահէն զեռ պաշտօնի վրայ էր եւ կապ հաստատած էր նաեւ Միլլի իշխանութիւններուն հետ, ինչպէս կ'ըսէին մեր ընկերները, կասկածամիտ էր եւ կրնար մեր յլխուն փորձանք բանալ: Բայց հրահանվը հրահանկ էր եւ պէտք էր պորձադրել:

Ծրադիրը կազմեցինք: Գալուստ անձամբ կ'առաջնորդէր մեզ, Արշակը, զիս ու ուրիշ երկու ընկերներ: Իրիկուն մը երբ Վահէն տակաւին տուն վերադարձած չէր — պաշտօնի երթալու եւ տուն վերադառնալու ժամերը ստուգած էի — նպարաւաճառի աշկերտի մը պէս, ձեռքս քանի մը ծրար բռնած, գացի եւ տան դուռը պարկի. կինը եկաւ ու դուռը բացաւ. անմիջապէս ընկերներս ներս խուժեցին եւ կինը լրոնցուցին, հաւաստելով որ որեւէ փտանգ չէր սպառնար իրեն. դուռը երկու պահակ կեցուցին եւ ցուցմունքներու համաձայն, անմիջապէս տեղերը գտանք ու արագօրէն սկսանք զէնքերը հանել. ես ալ զանոնք մեր տունը կը փոխադրէի: Մութը կոխած էր երբ Վահէն ներս մտաւ: Ատրճանակի փողերը ճակտին ուղղուեցան: Լրտես—մատնիչը պատի գոյն

առաւ շորս կողմը աչք մը պտտեցաւ եւ պահ մը խնծի նայեցաւ: Պատերազմի ընթացքին մեր տան խուզարկութիւններուն անձամբ հսկած էր. ճանչցաւ, բայց բան մը չըսաւ. դարձաւ ֆալուստին եւ ըսաւ. —

— Եղբայր, ասանկ բաներու ինչ պէտք կար ինծի ըսելիք, անձամբ կը հանէի եւ ձեզի կը յանձնէի:

Երկրորդ գէպքը, որուն շնորհիւ աւելի մատահութիւն չահեցայ, Բանկայթիի գէպքն է երբ Չեռկիւերցի Արշաւիրին հետ գէնքի փոխադրութեան ընթացքին, ծանր ընդհարում մը ունեցայ թուրք ստաիկանութեան հետ: Այս մասին պրածեմ կրակի Մկրտութիւն պոլիտին տակ: Միայն ըսեմ թէ ընկերս արտակարգ կերպով անմիառ ու յանդուգն էր. պարզ հոգիով կտրիճ մը, որ կը խնդար աւելորդապաշտութիւններու եւ նախապաշարութեան դրայ. գէնքերը չալկած կը յառաջանար այնպիսի պաղարիւնով, որ կարծես կոզով մը խաղող կը տանէր տուն. մինչ, կը յիշեմ, դող մը բռնած էր զիս եւ պաղարիւնս պտայ այն պահուն, երբ ոտականները կրակ բացին մեր վրայ: Արշաւիրը ճինի պէս անյայտացած էր, մինչ եւ կոխիւր կը շարունակէի:

Երրորդ նկատելի պարպան մեր ընտանեկան-ընկերական շրջանակին տուած մատահութիւնն էր. մեր տունը այս անգամ բաց օճախ մըն էր յեղափոխականներու եւ հին փախստականներու շատերուն ծառայած էի եւ բոլորն ալ գիտէին թէ արթուն եմ, ի հարկին խոհեմ, զիւրաւ Վեմ խաբուիք եւ մտանդները արհամարհելի դիտեմ:

Տակաւին կայ թուրք զինուորներէն գէնք գնելու պարագան, որ օր մը մասնաւորաբար շատ հետաքրքրական ձեւ մը առաւ Չեմ յիշեր ինչպէս եւ որու միջոցաւ կամ շնորհիւ, մեր գինահաւաք խումբը կապ հաստատած էր Պասպիլզ գտնուող Թուրք զինուորներու հետ. անոնք հաւանած էին երբեմն մեզի գէնք ծախել, պէտք է ըսել, շատ աժան գիներով: Իրե՞նցն էր թէ մթերանոցներէն գողնալով կը բերէին. մեզ հետաքրքրող պարպան աս էր որ բերէին: Գիշեր մը 12 հոգիով ճամբայ ելանք շակատամարտի շէնքէն, Գալուստին առաջնորդութեամբ: Թեւին տակ պայուսակ մը, որ թղթադրամներով լեցուն էր: Ժամադրաւայրը թրքական

գերեզմանատունն էր: Երբ հոն հասանք լուսինը լուսաւորած էր ամէն կողմ. մութը պիտի նախընտրէինք, բայց ալ չէինք կրնար ետ դառնալ: Գործը վտանգաւոր կը գտնէինք, նկատելով որ ղինուորները կրնան մեզի խաղի բերել. մեր ընկերներէն երկուքը, ամենէն պոռոտախօսները, վախով ըրունըւած, սկսան բաներ մը փոփսալ ու տրտոալ. քովերին գացի եւ հասկցայ կացութիւնը. Գալուստին ըսի, արտօնեց որ վերադառնան: Արդէն մէջերնիս կար չենկիւերցի Աշաւիւրը, որ վտանգի պահուն կրնար բանակ մը կեցնել: Մէկ քանին պակաս բան մը չէր նշանակեր:

Գերեզմանատունէն քանի մը քայլ ասդին տղաքը կանդ առին. յառաջացայ եւ արագ արագ ամէն կողմ սկսայ խուլարկել եւ ապահովուել վերջ վերադարձայ ու տղաքը մահիկի ձեւով տեղաւորուեցան գերեզմանաքարերու ետին: Գալուստին հետ յառաջացանք. քիչ վերջ 10—12 ղինուոր հասան եւ ղէնքերը թափեցին մեր առջեւ. նոփնոր ղէնքեր, տուփերով փամփուտներ. այդ պահուն մեր տղաքը երբեմն զլուփնին վեր կը հանէին, հասկցնելու համար որ մինակ չենք ու Թուրքերուն ալ հաւատացուցած էինք թէ յիսուն հոգիով եկած ենք. գրեթէ սակարկութիւն չկար. կանխաւ համաձայնած էինք, բայց երբեմն ղինուոր մը առարկութիւն մը կ'ընէր, աւելի բան մը փրցնելու դիտումով: Դրամը յանձնելու վրայ էինք, երբ անդրադարձանք որ քիչ անգին հնդիկ պահակ ջոկատ մը կ'անցնի, գիշերային հսկողութիւնը կատարելով: Ամէնքս ալ, Հայերս եւ Թուրք ղինուորները անմիջապէս գետին նետուեցանք, գերեզմանաքարերու մէջտեղ. թէ զահակազօրքը թեղ տեսնէր, աւելորդ է ըսել, ահագին խնդիր պիտի տեսնայինք. վերջապէս գետինը 100—120 հատ մեծ ու փոքր ղէնքեր փռուած էին. ու տառնեակ մը քաղաքացի եւ տառնեակ մը ղինուոր, ինչ գործ ունէին այդ ամայի վայրը, բնականաբար մեզ ձերբակալելու եւ տանելու փորձ պիտի քնէին. պիտի փախչէինք թէ դիմադրելով կռուէք աչք պիտի փռնէինք. այս պարագան չէր նախատեսուած, սակայն կը յիշեմ որ այդ միջոցին երկար քարակ չէինք մարդեր, հետեւաբար լայն շունչ մը առինք, երբ Հնդիկները ա-

ռանց մեզ տեսնելու անհետացան։ Տնտնալու ատենը չէր․ Գալուստ փոխարժէքը վճարեց եւ ձեռք ձեռքի տուած, զէնքերը արագօրէն փոխադրեցինք զիւր, մեր վստահելի ընկերներէն համեստ Հայու մը տունը, ուրկէ ալ աւելի վերջ բաժնեցիներ Վերի Մարմին մատնանշած վայրերը։

ԿՐԱԿԻ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

ԴԱԻԱՃԱՆ ՎԱՀԷ ԻՀՍԱՆԻ ԱՀԱՐԵԿՈՒՄԸ

Այսքան տարի վերջ, քանի յիշեմ, կարծես թարմ թարմ կ'ապրիմ այն սարսափը որ սպանիչ հիւանդութեան մը պէս ծաւալած էր Պոլսոյ մէջ, պատերազմի առաջին երկու տարիներուն մասնաւորաբար։ Հաղարաւոր Հայեր բանտերը նետուած էին, պարզ կասկածի վրայ եւ կամ մատնիչներու ցուցմունքով․ եւ հոն կը մնային ամիսներով եւ ոմանք նոյնիսկ տարիներով, առանց որ թրքական դատարան մը զանոնք հրաւիրէ դատի, անմեղները արձակէր կամ պատժէր յանցաւորները, եթէ կային։ Բոլորն ալ խեղճ զոհերը մոլեռանդ եւ ցեղասպան թուրք իշխանութիւններուն եւ ժողովուրդին կամ անձնական հաշիւներ ունեցող հայանուն լըրտես մատնիչներուն։

Հետապնդում օր ու գիշեր, աքսոր կամ տարագրութիւն։ Առած տարած էին մեր սիրելի ուսուցիչները եւ Բարձրագոյն Ուսման հետեւող գաւառացի սքանչելի երիտասարդները, որոնց մեծագոյն ու միակ մեղքն էր գաւառացի ըլլալը։ Պատահած էր, աւելի կանուխ, պոլսահայութիւնը խորապէս ցնցող դէպքը։ Պայագիտի հրապարակին վրայ կախաղան կը հանուէին Հնչակեան քսան յեղափոխական եւ մտաւորական լաւագոյն գործիչներ։ Ամէն տուն կու լար ու կ'ողբար․ եւ վրէժը կը փոթորկէր մեր պատանիի հոգիները։ Այս ահարկու, ծանր ու անչնչելի մթնոլորտին մէջ ապրեցաւ պոլսահայութիւնը։ Մտաւորական եւ յեղափոխական ընտրանիին դլխատումէն վերջ, սպանդէն հազիւ ազատած էին քանի մը դէմքեր, որոնք հիանալի քաջութեամբ, իրենց թագաւորոց-

ներէն իսկ կը ղեկավարէին մեկնողներուն գործը կամ փախուստներ կը կազմակերպէին:

Այս պարագան անձանօթ չէր թուրք ոստիկանութեան, որ աչալըջութեամբ կը հետեւէր Հայերու ամէն մէկ քայլափոխին, իրեն օժանդակ ունենալով հայանուն գործակիցներու բանակ մը, Սուլթան Համիտի օրերէն մնացած ստոր մատնիչներ, նորելուկ զաւաճաններ, աւելի քան երեք հարիւր, որոնք իրրեւ վստահելի գործակալ, եւ ուրիշներու մահուամբ իրենց կեանքը միայն փրկելու վրայ խորհող զարշի արարածներ, օր ցերեկով եւ րոպէ ի րոպէ, կը կատարէին ամօթալի եւ յաւիտ անիծեալ պաշտօն մը:

Պոլսահայութիւնը ազատած էր տարադրութենէն, սակայն ոչ ոք վստահ էր թէ յաջորդ օրը պիտի ապրի: Արդէն երբեմն երբեմն մեր ալ տարադրութեան լուրերը չըջան կ'ընէին եւ ոմանք նոյնիսկ պատրաստութիւններ կը տեսնէին, ահուսարսափի մէջ: Կարող մեկի՞ ալ պիտի դարձայք քան բարբարոսութիւններէ վերջ Իթիհատի զազան ղեկավարները, Թալաթը, Էնվերը պիտի խնայէին՝ պոլսահայութեան: Անատոլուէն եկած փախստականներ, արձակուրդով հասնող քոիչկ-սպաներ, շարաշուք եւ սարսափելի լուրեր եւ տեղեկութիւններ կը բերէին:— Այսինչ զաւառի Հայութիւնը այսինչ ամսուն քշած են դէպի Արարիոյ անապատները: շաբաթ մը վերջ, դրացի պաւառին Հայութիւնը քշած են, այդ մարդիկը համախումբ ջարդած են, նոյնիսկ չխնայելով ծերունիներուն ու մանուկներուն, եւ կիներու կարաւանները, ժանտարմաներու սուրիներուն տակ, անօթի ծարաւ ու թրչուառ մեծ մասով կը մահանան ու ողջ մնացողները կը քաշկըռտուին դէպի հարաւի նահանգները:

Պոլսոյ կարգ մը թաղեր, յուսահատութենէ մղուած որոշած էին սուղ ծախել իրենց կեանքը եւ գաղտնապէս գէնք կը հայթայթէին, ղեկավարութեամբ պահուելու յեղափոխականներու: Տեւական փոխադրութիւն մը տունէ տուն, որ աւելի վտանգաւոր կը դառնար ամէն կողմ վխտացող հայանուն լրտեսներուն պատճառով:

Զէնքերու փոխադրութեան այդ գործին մէջ է որ առաջին անգամ սորվեցայ դիմագրաւել վտանգը եւ ապրիլ հա-

լածական ու վրէժխնդիր հայ պատանիի տաղնապները: Հինէն ի վեր մեր ժողովուրդը հռչակուած ըլլալով որպէս յեղափոխականներու հաւաքաւայր, այդ շրջանին կ'ենթարկուէր յաճախակի խուզարկութեանց, զրեթէ միշտ ցուցմունքովը սեւհոյի հայու մը, որ նորանոր վատութիւններով պիտի մեծցնէր իր տխուր համբարը: Ծախսատալիրը այնպէս ուղեց որ պատանի տարիքէս սկսեալ դէմ դիմաց գտնուիմ այդ հայանուն հրէշին, որ կը կոշուէր Վահէ Իհսան, հայկական մականունով Եսայեան:

Բարձրահասակ, քիչ մը փորեղ, թեթեւ կարմիր այտերով, սեւ ոլորուն պեխերով մարդ մըն էր, սեւ աղուոր աչքերով, որոնք սակայն թուրք դաղտնի կամ պաշտօնական ոստիկանի յատուկ նենդ ու կասկածոտ նայուածքով կը յառէին քեզի: Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան դադար չունեցաւ, փողոցները շրջելէն եւ տուներ խույսակելէն, յաճախ խումբ մը ոստիկաններու ընկերակցութեամբ կամ առանձին: Կամ ոստիկանապետի աստիճան ունէր եւ կամ աւելի բարձր պաշտօն մը, քանի որ միշտ ան կը հրամայէր, հրահանգ կու տար, խստութեամբ կը խօսէր հետեւորդներուն կամ ընկերացողներուն, սաստելով զանոնք եւ անգամ մը փողոցին մէջ իսկ ապտակեց ոստիկան մը, որ իր պաշտօնը լաւ չէր կատարած:

Մեր եռայարկ տան դիմացի անկիւնը յոյնի մը տան մէջ կը բնակէր նորաւարտ հայ բժիշկ մը, որ ղինուորութեան կանչուած էր: Երիտասարդ բժիշկը նախընտրած էր ձեղնայարկի բնակիչ դառնալ, ամէն վտանդ աչք առնելով քան թէ ծառայել կառավարութեան մը, որ իր ազգակիցները համախումբ կը ջարդէր կամ կը տարագրէր Արաբիոյ անապատները, ուր ստոյգ մահը կը սպասէր իրենց: Յետոյ ուրիշ տեսակ սարսափ ազդող լուրեր հասած էին. — թէ թուրք զինուորական իշխանութիւնները, Իթթիհատի ղեկավարներուն հրահանգով Հայ զինուորներն ու սպաները, ատեն մը պարզ ամրաչէն զինուորի պէս կամ ճամբաներու վրայ չարաչար աշխատեցնելէ վերջ, խումբ խումբ կը գնդակահարէին: Այս պարագան պատերազմէ վերջ անուններով եւ տեղերով ստուգուեցաւ ոչ միայն հայ զրազէտներու կամ թերթերու

կողմէ, այլ եւ օտար թղթակիցներու, հիւպատոսներու, ամերիկեան, գերման, Ֆրանսական կրթական հաստատութեանց տնօրէններու, Գթութեան Քոյրերու եւ միախոնարներու կողմէ, ականատեսի վկայութեամբ:

Այդ, ոստիկանները քանիցս խուզարկած էին այդ տունը Վաշէի ցուցմունքին վրայ, բայց բան մը չէին գտած: Այդ օրն ալ պաշարեցին տունը. դարձեալ բան մը չգտան. խորամանկ Վաշէն յանկարծ ոստիկաններուն հարցուց. — Տանիքը նոյեցա՞ք շուտ տանիքը ելէ՞ք, փախստականը հոն պիտի ըլլայ: Իրաւ ալ ոստիկանները տանիքը ելան եւ հոն գտան խեղճ բժիշկը ու վար բերին: Վաշէն գոհ մնալով հանդերձ, բարկացաւ ու ապտակ մը իջեցուց ոստիկանի երեսին ու պոռաց. — Սմէն տեղ ձեզի հե՞տ պիտի ըլլանք:

Երբ այդ խուզարկութիւնները կը վերլիչեմ, մտքիս առջեւ իր ամբողջ յստակութեամբ կը դժուի պատկերը սարսափի գիշերուայ մը: Մեր տան մէջ ապաստան գտած յեղափոխականները հաւաքոյթ ունէին. խորհրդակցութիւններ օրուան կացութեան եւ վաղուան ընելիքներու մասին: Այդ օրը անոնց եկած միացած էր նաեւ իտալական բանակի սպայ մը, որ գաղտնօրէն յաջողած էր Պոլիս մտնել, անթեւ հեռագրով դիւրացնելու համար իտալական եւ անգլիական ընդծովեաներուն պարենաւորումը: Անունը Լինարտոյ էր:

Կէս գիշեր էր. ամբողջ թաղամասը խոր քունի մէջ. բոլոր լոյսերը մարած էին, ի բաց առեալ փողոցի պլպլացող լապտերները: Կաթոլիկ դպրոցին ժամացոյցը կէս գիշեր հնչեցուցած էր. անկողնիս մէջ կէս քուն, կէս արթուն, կը հետեւէի տան շշուկներուն: Պարզօրէն կը յիշեմ ամէն բան, նոյնիսկ ձայնը դրացի Մարիամ տուտուին թոռան, որ կապոյտ հագէ կը տառապէր եւ մերթ ընդ մերթ կու լար կամ կը հազար:

Մեր տան դուռը բախեցին նախ թեթեւօրէն: Ճատկեցի անկողնէս եւ պատուհան վազեցի, տեսնելու համար թէ ով է: Կեանքիս առաջին մեծ սարսափը ունեցայ, տեսնելով ոստիկաններու ամբողջ խումբ մը, կիսամութին մէջ, մեր դրան առջեւ:

Շուարոմի կարծ պահէ մը վերջ ուշքի եկայ եւ կայծա-

կի արագութեամբ վազեցի վեր, երբորդ յարկը, փոխատա-
կաններու սենեակը իրազեկինը երկու բառով պարզեցի:
Ուրաւափելի սը մը ապրած էինք արդէն, լարուած պրկուած
ջղոյնստ. ստիկանները զսնդերով պարբերական մեծ
խուզարկութիւններէն մէկն ալ կատարած էին, մինչեւ Բան-
կայթի մաղելով տուները. անապահով նկատուած վայրերէն

ԱՐՇԱԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ 1921ին, Պոլիս

չատեր խոյս տուած էին եւ ոմանք քոնուած էին. երկու ջն-
կեր կրկին ժեր տունը ապաստանած էին, խուճապը անել-
ցընելով, ատ չբուէր կարծես, մութը կոխելուն հետ, գիշե-
րապահներու հետ թժրկահարներ փողոցէ փողոց շրջելով ոչ

միայն զօրակուշի հրաւէր կ'ուղղէին, այլ բարձրաձայն կը սպառնային փախստականներուն եւ զանոնք պատասխարողներուն. — սպառնալիքը սրուէր. փախստականները եթէ անձնատուր չըլլային, մահուամբ պիտի պատժուէին: Մահուամբ պիտի պատժուէին նաեւ անոնց ապաստան տուողները: Կտրելի է երեւակայել հայ բնտանիքներու անձկութիւնը, տապնաւորներն ու փախ ու դողը: Ժամը տառնին տտենները մեծ հրդեհ մըն ալ ծաղած էր մօտակայ թաղամասը եւ զիչերապահներուն խոսքոտ աղաղակները անպամ մը եւս սիրտերը թունդ կը հանէին. «Եանկրն վար, Էանկրն վար»: անոնց կը խառնուէին թափառական շուներու հաջոցն ու կաղկանձը, եւ փողոցներէն զէպի հրդեհի վայրը վաղվող մարդոց ժխորն ու վայնասունը: Այդ բոլորը տարած էինք քաջութեամբ ու համակերպութեամբ եւ հաղիւ հանդարտած էինք քիչ մը ու ահա մեր տան դուռը կը դարնուէր...

Մեր փախստականները խուճապի մատնուեցան: Պառնաշփոթութիւնը ծայր տուաւ եւ աղմուկը մեծցաւ սենեակին մէջ: Մէկը իրարանցումի մէջ սեղանի մը դարնուեցաւ, առարկաները վար թափելով: Ուրիշ մը անողուչութեամբ թելիս դպաւ ու ձեռքիս լամբը վար ձգեց: Տիրող մթութիւնը սակայն, տարօրինակ երեւոյթ, փոխանակ խառնակութիւնը աւելցնելու կարծես զղաստութեան աղդարարութիւն մը եղաւ եւ իւրաքանչիւրին յիշեցուց իր ընելիքը. բացարձակ լռութիւն տիրեց:

Դուրսէն կը շարունակէին ծեծել դուռը. այս անգամ արագ-արագ եւ ուժղին հարուածներով: Կը սպառնային կոտորել դուռը եթէ չբանայինք անմիջապէս: Սպասեցի որ տղաքը թաղստոցը մանեն. բոլորովին ապահով ըլլալէ վերջ, որ ամէնքն ալ իրենց տեղերը դրաւած են, վար իջայ դուռը բանալու, երբ սանդուխին վրայ, վարը յանկարծ դէմս ելաւ Լինարտօն: Իտալացին դարմացած կը հարցնէր թէ տղաքը ո՞ւր անհետացած են եւ պաղատալին կը խնդրէր յայտնել անոնց տեղը: Լինարտօն միայն երկու օրուայ համար հիւր եկած էր մեղի եւ այդ պատճառով ալ թաղստոցին դոյուութիւնը իրմէ պաղտնի պահած էինք, խուսափելու համար աւելորդ անպաղտնապահութենէ մը: Սակայն այդ անակըն-

կալին առջև, չէինք կրնար ղինք լքել :

Իտալացիին հեռասպառ խօսքերէն յայտնի եղաւ որ փա-
խուստ տալու փորձ մը բրած էր, բայց չէր յաջողած Փոր-
ձած էր տան ետեւի պատուհանէն անցնիլ Պօղոս Աղայնց
պարտէզը, սակայն լրտես Վահէին ատրճանակի սպառնալի-
քին տակ ստիպուած էր ներս մտնել :

— Տղաքը ո՞ւր են, տղաքը ո՞ւր են, կը կրկնէր յուսա-
հատօրէն :

Մայրս զրան կը մօտենար բանալու համար : Պսոացի որ
չբանայ ու սպասէ Դուրսը ոստիկաններուն ազմուկի ժխոր
դարձած էր եւ հայհոյանքներ կը տեղային մեր վրայ : Իտա-
լացիին բսի որ հետեւի ինծի ու զինքը տարի եւ թաղստոցը
մտցուցի : Ճիշտ այդ պահուն երբ տակաւին չէի յաջողած
ամրոզլովին գոցել թաղստոցը, փողոցին դուռը սարսափելի
ղղրղիւնով մը խորտակուեցաւ եւ համապղեստաւոր ու
դաղտնի ոստիկաններ ներս խուժեցին : Անոնց մէջ ճանչցայ
Ալի Րիդան եւ էշրէֆը եւ Հիտայէթ անուն լրտես մը, որ
նախկին հայ կաթողիկ կրօնաւոր մըն էր, կրօնափոխ դար-
ձած :

Ժպիտով ղիմաւորեցի էշրէֆը, որուն երեսէն ժահր կը
վազէր : Խիստ հրամաններ կու տար ոստիկաններուն, տունը
տակն ու վրայ բնելու համար : Ալի Րիդան եւ էշրէֆը քանի
մը անգամ մեր տունը խուզարկելու եկած էին եւ նոյնիսկ
անգամ մը ոստիկանատուն հրաւիրելով հաց տուած էին ին-
ծի, այն յոյսով որ իրենց մարդը պիտի դառնամ եւ մեր
տունը եկող զացողի մասին իրենց լուր պիտի տամ :

Ոստիկանները աջ ձախ նետուելով եւ սանդուխներէն վեր
խուժելով, խուզարկութեան սկսած էին, երբ միտք մը յղա-
ցայ ու սկսայ պոռալ :

— Կամաց, կամաց, զգոյշ, սանդուխները խախտ են
(էշրէթի տրը) :

Պոռչտուքս եւ մտահոգ կերպարանքս պահ մը զսպեցին
անոնց եռանդը. աւելի կամաց եւ խոհեմութեամբ շարժե-
ցան :

Քանի մը ոստիկան կը փորձէին մտնել թաղստոցը տա-
նող սենեակը, բայց քոյրս էլիզը ամբողջ ուժով ներսէն կը

հրէք դուռը պոռալով։

— Մի մանէք, մերկ եմ։

Եւ որպէսզի հաւատան իր խօսքին, դրան բացուածքէն յայտնի կ'ընէր զիշերազգիւստով ըլլալը։ Իսկ ես կը ջանայի մասնաւոր զիրք մը բռնել, խոստովանողի երեւոյթ առնել։ Երկու ձեռքերս իրար բերած, զոյգ ցուցամատով դէպի վեր շարժումներ կ'ընէի, ըսել ուղեւոր թէ փնտռուածները վերն են։

Ոստիկաններուն ամբողջ վրձմակը առիթէն օգտուելով վեր նետուեցաւ։ Սեանց ժամանակ կորսնցնելու նետուեցայ թաղստոցին սենեակը եւ կիսարաց մնացած զոնակը գոցեցի։ Տղաքը յուսահատական ճիւղեր թափած էին, բայց չէին յաջողած, որովհետեւ միայն զուրսէն կը զոցուէր։ Շարժական դուռ մըն էր, տախտակամածին վրայ, որ մասնաւոր սիսթէմով կը ղեւեղէի եւ միշտ ալ մոխիր կը ցանէի վրան, հայիւ նշմարելի ճեղքերը անհետացնելու համար։ Քոյրս քանի մը անգամ փորձած էր ու չէր յաջողած։ Դռնակը գոցած միջոցիս, ներսէն «օֆ, օֆ», երկար բացողանջութիւններ լսեցի. տղաքը լայն շունչ կ'առնէին։

Դուրս ելայ եւ պաղարիւն դիմաւորեցի յուսախար ոստիկանները։ Էշրէֆ, ապարդիւն խուզարկութենէն դժգոհ, տանիքը ելած կը սպասէր Վահէի ցուցմունքներուն։ Քիչ անդին, Ալի Րիզան մամտութի մէջ ինկած էր։

— Ուշան Արշակ, դուքն քերջապէս Ալի Րիզան կեղծ փաղաքշակուն շնչտով մը, ճիշտն ըսէ, ուրկէ՞ փախան։

Այդ միջոցին Պօղոս Աղայի պարտէզին վրայ նայող պատուհանին առջեւն էինք. առանց Ալի Րիզային պատասխանելու դարձայ էշրէֆին ու ըսի.

— Էշրէֆ էֆէնտի, հաւատա ուր մինչեւ քիչ առաջ կը քնանայի... դուն զիտես որ ձեզի խոստացած էի յայտնել, եթէ այդ քոմիթէճիները հոս հաւաքուին...

— Սուտ կը խօսի, դուքն պարտէզին մատնիչ Պահէն, էշրէֆ, ուստի կը խօսի, քիչ առաջ տեսայ անոնցմէ մէկուն պատուհանէն կափուրջը, կը փորձէր փախչիլ. ասորճանակով ներս քշեցի. ո՞ւր է այդ մէկը...

— Ոչ էշրէֆ, ընդմիջեցի, կը սխալի, պատուհանէն

կախուողը ես էի: Եւ անմիջապէս դարձայ Վահէին ու նոյն իմաստով բացատրութիւններ տուի իրեն:

Բայց հայանուն խաֆիէն թերահաւատ էր եւ քթին տակէն կը մրմուար կարծես ըսելով. — «Ես ձեզի ցոյց կու տամ»...:

Ուղեւորվ դբաղեցնել Ալի Րիզան եւս, որ ինծի հարցումներ կ'ընէր մեր տան հաւանական թազստոցներու մասին, խորհրդաւոր շնչտով մը ըսի.

— Պէյ էֆէնտի, լաւ չ'ըլլա՞ր, որ աչք մըն ալ նետէք վարի հորին մէջ:

Ոստիկանապետը, որուն ուղեղին մէջ հաւանաբար տեղ դրաւած էր արդէն իմ յայտնած միտքս, գլուխը շարժեց եւ խումբը առաջնորդեց գետնայարկը, ուր կը գտնուէր մեր խոհանոցն ու հորը:

— Արշակ, այս հորին մէջ մարդ կրնա՞յ իջնել:

— Ինչ կ'ըսէք, Րիզա Պէյ, անգամ մը քեռայրիս դրամապանակը հոն ինկաւ, եղբայրս Ջարեհը իջաւ հանեց:

Այդպէս բան մը պատահած էր իրապէս, բայց գիտէի թէ ինչ դժուար ու տաժանելի բան էր այդ հորը իջնելը, մանաւանդ գիշեր ատեն: Կարելի էր գործողութիւնը վտանգաւոր ցոյց տալ. բայց իմ նպատակս էր դիւրին ցոյց տալ եւ հորին մէջ իջեցնել մասնաւորաբար այն ոստիկանը, որ դուռը խորտակելէ վերջ ներս խուժած միջոցին մայրս ապտակած էր. եւ խօսքս ուղեւորվ Ալի Րիզային, եւ ոստիկանը մատնանշելով ըսի.

— Պէյ էֆէնտի, այս ոստիկանը ձեր մէջէն ամենէն թեթեւն ու աշխոյժը կ'երեւայ. շատ դիւրին կրնայ իջնել:

Ոստիկանը, որ Մեհմէտ կը կոչուէր, զսպուած կատաղութեամբ կը նայէր ինծի, բայց չհամարձակեցաւ որեւէ առարկութիւն ընել իր մեծաւորին:

— Հայտէ օղլում Մեհմէտ, քեզ տեսնեմ, հրամայեց ոստիկանապետը:

Ոստիկանը մէջքին չուան մը կապեց, ընկերները բռնեցին չուանը եւ ինք սահեցաւ հորէն ներս: Բոլորն ալ ուրիշ ձեւով կը նայէին ինծի. արդէն զիս իրենց «մարդը» կը նկատէին. չէ՞ որ բազմաթիւ անգամներ էշրէֆին հաւաստած էի

Թէ իրենց լուր պիտի տամ, եթէ քոմիթէնի մը տեսնեմ...

— Մարդ չկայ... մարդ չկայ... լսուեցաւ Մեհմէտին ձայնը վարէն:

— Ոչ Լֆէնտի, միջամտեցի, ձայնիս տալով ամենալուրջ թոն մը, հորը շատ խորունկ է, ասանկ երկու չուան հազիւ կրնան Մեհմէտը յատակը հասցնել:

Ոստիկանապետները կը մտմտային, մինչ Մեհմէտին ձայնը աւելի բարձր կու գար եւ աւելի աղաչական...

— Մարդ չկայ... Վալլահի չկայ... ալ չունչ չեմ կրնար առնել... մոմն ալ մարեցաւ:

Կանչերը այնքան սրտաճմլիկ դարձան, որ ի վերջոյ Ալի Րիդան հրամայեց չուանը քաշել: Մեհմէտ, հազիւ ոտքը հորի եղիւրդին դրած, ատուլալառ աչքերով դիւ կը փնտոէր եւ անորոշ հայհոյանքներ կը մըթմըթար քթին տակէն: Իսկ ես կը դիտէի մասնաւորաբար Ալի Րիդային եւ Էշրէֆին՝ դէմքերը, որոնք այդ միջոցին խոր մտածումներու մէջ թաղուած կ'երեւային:

Նախագգացում մը ինծի կ'ըսէր որ անոնց լուսթեան տակ խորհրդաւոր բան մը կը պատրաստուի: Բաներ մը կը փրսփրսային իրարու եւ ոստիկաններուն հրամայեցին որ մեկնին: Հարկ եղածէն աւելի փութկոտութեամբ հրամանը կատարուեցաւ: Անոնց ետեւէն դուռը կղպելէ վերջ վեր բարձրացած էի, երբ վարէն լսեցի մօրս ու քրոջս ճիչերն ու պոռչտուքը: Վար խոյացայ: Յայտնի եղաւ որ մարդիկը մեկնելէ առաջ դադտնօրէն երկու ոստիկան պահած են մեր ւածխանոցին մէջ, որպէսզի մեր քնանալէն վերջ գործի անցնին: Մայրիկս, կասկածելով խուզարկած էր տան բոլոր մասերը ու երեւան հանած էր ոստիկանները:

Որքան ալ բիրտ ու անպատկառ ըլլային, չէին կրնար ծածկել յանցանքի վրայ եւ զողի պէս բռնուած ըլլալու իրողութիւնը: Երեւոյթները փրկելու համար ոստիկաններէն մին պոռաց ինծի.—

— Ո՞վ էր վերէն իջնողը:

— Չտեսա՞ր, ես էի, պատասխանեցի նոյնքան խիստ:

Քիչ մը եւս կեցան, տնտնացին եւ անհասկնալի բաներ մը մըմուլով գացին:

Այդ գիշեր այլևս չխանդարուեցանք: Բայց քանի մը օր ետք, 1916ի Կաղանդի գիշերը, Լրբ մեր փախստականները բոլորուած էին ընտանեկան սեղանին շուրջ, մեր դուռը մեղմօրէն բախեցին: Անմիջապէս ելայ վերնայարկը եւ պատուհանէն վար նայեցայ: Ֆէսաւոր մարդ մը, անութին տակ խոշոր տետրակներով Կասկածելի բան մը շունչը, սակայն վարժուած էինք զոյոյշ ըլլալ: Դուռը բանալէ առաջ տղոց պատուիրեցի թաղստոցը մտնել: Այս անգամ դործողութիւնը կատարուեցաւ առանց իրարանցումի: Եւ մինչ մայրիկս սեղանը կարդի կը դնէր, աւելորդ պնակներն ու դաւաթները վերցնելով, իջայ եւ դուռը բացի:

Ֆէսաւոր մարդը դեռ ներս չմտած, մութին մէջէն յանկարծ ուրիշ մը մէջտեղ ելաւ, ապա ուրիշ մը եւ վերջապէս էշրէֆ իր խումբով, ոստիկաններով:

Ըսին թէ վերջնական խուղարկութիւն մը պիտի կատարեն, որմէ վերջ թուզթ մը պիտի ստորադրենք թէ մեր տունը փախստական չկայ եւայլն, եւայլն....:

Արտակարգ դործունէութեան մէջ էր էշրէֆ այդ օրը: Բացի ոստիկաններէն, հետը բերած էր նաեւ որմնադիր մը, որ քննէր մեր տան պատերը, մուրճի հարուածներով եւ աւանջ տալով եւ ականջ փակցնելով պատերուն եւ տախտակամածին: Ոստիկանները մէկ կողմէն, որմնադիրը միւս կողմէն տակնուվրայ րրին մեր տունը, բայց տունը ընդարձակ ըլլալով, չէին կրնար հարկ եղած բծախնդրութեամբ առաջ տանիլ գործը: Իսկ, ես, շարունակ շատախօսելով կը ջանայի զրաղեցնել որմնադիրը, թէեւ ուշադրութիւնս կեդրոնացուցած ըլլայի էշրէֆին վրայ:

Յանկարծ նկատեցի որ էշրէֆ կը մտնէ թագստոցին սենեակը: Հետեւեցայ իրեն: Սենեակին մէջտեղը կեցած, աչքերը պատերուն, կը մտմտար եւ կը նայէր ճիշդ այն պատին, որու ետեւն էր տղոց թագստոցը: Սիրտս արագօրէն կը տրոփէր: Լաւ որ էշրէֆ այդ պահուն ինծի չէր նայեր. որքան ալ պաղարիւն ըլլայի, այդ միջոցին այլայլած էի եւ կրնար կասկածիլ: Որսին հոտը առած բարակի պէս, բնագոյրար կը զգար թէ այդ սենեակին մէջ բան մը կար:

Իր ուշադրութիւնը ցրուելու համար ուրիշ հնարք

չգտայ, եթէ ոչ վերցնել սենեակին մէկ անկիւնը մնացող խոշոր սնտուկը եւ դետին ձգել: Յաջողեցայ նպատակիս մէջ: Կէս մը սարսափած պայթիւնի նմանող աղմուկէն, էշրէֆ դարձաւ ինծի եւ րացատրութիւն պահանջեց:

— Այս սա անպիտան սնտուկը. հաղար անպամ ըսեր եմ որ վերցնեն այստեղէն, որով կ'ըսես... երկրորդ անգամն է սա քիչ մնաց ոտքս կոտրէր...

Կաղալու պէս ըրի եւ լստելութեամբ սնտուկին կը նայէի: Ձեմ դիտեր էշրէֆ ինչ չափով կը հետաքրքրուէր ոտքիս ցաւով, հեռացաւ պատէն, եկաւ քովս, սնտուկին նայեցաւ եւ սենեակէն դուրս ելաւ: Կաղն ի կաղ հետեւեցայ իրեն, ցաւի արտայայտութիւններով:

Ծիշտ այդ պահուն, վարը մայրիկս կը ստորապրէր Ալի Րիզային պատրաստած թուղթը, որով կ'ընդունէինք թէ մեր տան մէջ փախստական չկայ, բայց ըլլալու պարագային պարտաւոր ենք անմիջապէս իմացնել ռատիկանութեան: Հակառակ պարագային, եթէ որեւէ փախստական բռնուէր մեր տանը մէջ, ամբողջ ընտանիքով պիտի աքսորուէինք Ձանկըրի: Այսպէս վերջացաւ մեր տան խուզարկութիւններուն չարքը:

Այդ օր, Վահէ Իհսանը մէջտեղ չկար: Բայց զարմանալի բան, անկողնիս մէջ երկար ատեն կը մտածէի իր մասին եւ մատնիչին դէմքը աչքերէս չէր հեռանար...

ԿՐԱԿԻ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր Պատերազմը երբ վերջացաւ, իր ետին թողուց չարք մը լրտեսներ, որոնց սեւ գործունէութիւնը քանդեց բազմաթիւ հայ ընտանեկան բոյներ, պատերազմի ամբողջ տեւողութեան: Պոլիս տակնուվրայ էր. երէկուան հալածուած, զրկանքներու, մահուան արհաւիրքին, եւ չարչարանքի ենթարկուած քրիստոնեան՝ մանաւանդ Հայը, ազատութեան գինովութիւնը կ'ապրէր, իսկ զինքը չարչարող թուրքը նկուն, ստրկացած տարր մը դարձած էր: Իթթիհա-

տի տիրահոլակ դազանատիպ պետերը փախուստ սուտած էին. միայն խումբ մը ձերբակալուելով անգլիացիներու կողմէ, Մալթա աքսորուած էր: Համաձայնական Բանակը քաղաքը բաժնաւոր էր հսկողութեան դատինքնու, առանց պիւլու թուրք թաղաքային իշխանութեան եւ ոստիկանութեան իրաւասութեան: Բերայի կողմը ստանձնած էին անգլիացիք, ասիական կողմը, մանաւանդ Սկիւփար՝ իտալացիները, իսկ կամուրջէն անդին, Պոլսոյ կողմը, ինչպէս կ'ըսեն, Ֆրանսացիք: Նոսաւոր թաղեր, ինչպէս Մաքրիդիւղ հելլէն զինուորական իշխանութեան հսկողութեան յանձնուած էր:

Անատոլուի քեմալական շարժումը օրէ օր կը մեծնար, Պոլսոյ ստրուկ թուրքերը զաղտնօրէն կ'օժանդակէին անոր, զէնք, պարէն եւ դրամ հասցնելով: Օրուան Սուլթանին կառավարութիւնը, անուանական էր զրեթէ, բայց ճիշդ կը թափէր խեղդելու համար Մուսթաֆա Բեմալի շարժումը, անոր զէմ զրկելով զինուորներ՝ Անգաւուր Փաշայի եւ Ձէրֆէզ Էտհեմի հրամանատարութեամբ, որոնք պահ մը թեթեւ յաջողութիւններ ունենալէ վերջ, սկսած էին նահանջել: Անգաւուր փաշան սպաննուեցաւ իր զինուորներուն կողմէ, իսկ բանակին մէկ մասը դասալիք եղաւ, միւսն ալ միացաւ Մուսթաֆա Բեմալի ուժերուն:

Այս յաջողութիւնները հետզհետէ քաջութիւն տուին Պոլսոյ թուրքերուն, որոնք հակառակ միջազգային բանակներու կրօնկին տակ ըլլալուն, կամաց կամաց զլուխ բարձրացուցին եւ հին ոխով ու ատելութեամբ կը նայէին մեզի, ոչ-թուրք տարրին: Ալ համոզուած էին թէ օր մը պիտի ազատին, «կեաւուր» Ֆրէնկ զինուորներու ձեռքէն — թուրքերը հինէն ի վեր բոլոր եւրոպացիները Ֆրէնկ բառով կ'որակեն — եւ այն ատեն գիտեն ընելիքին: Սկսած էին ըսպառնալ եւ լուր կը հանէին թէ Մուսթաֆա Բեմալ պիտի արշաւէ Պոլսոյ վրայ ու ծովը պիտի թափէ անգլիական, ֆրանսական եւ իտալական ուժերը, ինչպէս նաեւ Ամերիկացի ծովայինները, որոնք եւս կը շրջէին քաղաքին մէջ:

Մեր ղեկավար Մարմինները, ինչպէս կը տեղեկանայի շրջանակէս, լրջութեամբ եւ նոյնիսկ մտահոգութեամբ կը հետեւէին դէպքերուն եւ անգամ մը եւս անհրաժեշտ նկա-

տած էին պատրաստ գտնուիլ ու խորհիլ ինքնապաշտպանութեան վրայ, ամէն անակնկալի դէմ:

Պոլսահայութեան թիւը բաղձապատկուած էր գաղթականներու եւ հաղարաւոր որրերու շնորհիւ եւ պէտք էր պաշտպանութեան տակ առնել գաղթականներն ու որբանոցները. զէնքի փոխադրութեան զործը վերսկսու. պատանեկան տարիքիս ասպարէզը, որ կարճ պահ մը ընդհատուած էր, կրկին բացուեցաւ:

Մինչ այդ մէկ քանի անգամ Պոսոյ շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը ընկերացած էի անձնապահ քաջ հայունի մը, որ թրքոհի պէս ծպտուած, Ֆերաճէով եւ քողով, թուրքերուն տունները մնացած հայ փոքրիկ որբեր հաւաքելու առաքելութիւնը ունէր, Պատրիարքարանի հաւանութեամբ: Իրեն կ'ընկերանայի թուրք լակոտի մը պէս, «փիւսկիւսը» Ֆէս մը զլխուս: Այդ պատուական հայունին կը կոչուէր Սրբուհի եւ քոյրն էր Գարեգին Չափուշին — Մարգարեան —, որ Ատանայի մէջ մէկ քանի ընկերներով գիշեր մը փախցուց Հնչակեան քսան յեղափոխական-մտաւորականներու կախաղան հանուելուն պատճառ եղող հրէշատիպ Արշաւիր Շասեանը եւ ուրիշ մատնիչ մը ղէշթունցի Կարապետը, եւ զանոնք ամենասահարկ մահուան զոյգը զրկեց, արդարութիւնը տեղը բերելով:

Պանտրմայէն վերջին անգամ վերադարձած օրս իսկ կանչուեցայ, քանի մը զէնքերու փոխադրութեան հսկելու համար: Յիշողութեանս մէջ անջնջելի կը մնայ օրը. 1920 Մարտ 3. այդ օրուան դէպքն է որ կաղմեց Կրակի Մկրտութիւնս. մինչեւ այդ օր զէնք չէի զործածած, ոչ ինքնապաշտպանութեան ոչ ալ յարձակման համար: Պարտականութիւնս էր հետեւիլ եւ հսկել ընկերոջ մը վրայ: Շատ քաջ ու յանդուգն եւ վերին աստիճանի վստահելի տղայ մըն էր. տխուր եւ լաւ օրերու հին ընկերս, Արշաւիր Փափաղեան կամ չենկիւրցի Արշաւիր: Ձէնքերը վերարկուին տակ առած կը յառաջանար Թալիմհանէէն վար, Տոլապտերէի ամայի փողոցներէն Բանկալթի ելլելու համար: Տասը քայլ հեռուէն կը հետեւէի իրեն: Երբեմն արագ եւ երբեմն ալ դանդաղ կը յառաջանայինք, փողոցները խորտուրորդ, տեղ տեղ քարերը

կլում ու ասդին անդին փոսերով եւ աղբի ու աղտկաութեանց կոյտերով: Խաւարին մէջէն այնտեղերէն անցնելն ալ դժուար զործ էր. նախընտրած էինք այդ փողոցները, զիտնալով հանդերձ թէ ինչ փտանդաւոր են ու կատկածելի. «քիւլ-հանպէյր»ներու ամբողջ դունդեր կ'աղբէին ու կը դուարձանային այդ փտտահամբաւ ձորին սրճարաններուն, եւ զինտուններուն մէջ, եւ քովքնտի զօրհներու եւ փտտահամբաւ տնակներու մէջ: Ամէն օր հոն գէտք կը պտտահէր եւ զիտէինք թէ յաճախ ոտտիկանութիւնն անպամ կը փարանի այդ փայրերը այցելել. բայց մենք զիտմամբ նախընտրած էինք այդ ճամբան. կը բաւէր սր համաճայնակուն կամ թուրք ոտտիկանի չհանդիպելն: Ստահակներու, զոյ սճարադործներու խօսք հատկցնելը տակի զիտին էր. նոյնիսկ խօսք չհատկցոյ զինայի: Քանի մը հտտի հանդիպեցանք, մարդիկ կը չհտտքբրտեցան նոյնիսկ. մէկ երկուքը պահ մը սանկ երկար մը չտիեցին ընկերս, բայց չզոտն տնոր:

Բանկալթիի զտտիվերին ծայրը կ'երեւար արդէն, երբ Արչաւիր, երեւի տմէն փտանոյ անցած նկատելով, զէնքերը հանեց փերարկուն տակէն եւ տար նտեց: Այդ պահուն, յանկարծ ստուեր մը անդիլէն ձայն տտաւ ընկերոջս հրամայելով որ կանոյ առնէ Ոտտիկան: մը միայն կրնար այդ ձեւով հրամայել. մենք դեռ մտքն էինք եւ տեսանք երեք ոտտիկաններ չորրորդի մը ետին կ'անոնած: Արչաւիր առանց ահանջ կախելու կը հեռանար. այդ չորրորդը, որ երեւի ոտտիկանապետ էր, այս անպամ սպտոնաց զէնք զործածել, եթէ չկենայ. Արչաւիր չուարեցու ու ինծի ալ ձայն տուաւ եւ ընկիւրը հարցուց: — Նետէ զէնքերդ ու փախիր, զոչեցի:

Բայց Արչաւիր փախչելու ժամանակ չուներ այլեւս ոտտիկանները մօտեցած էին եւ եթէ բոնէին զայն մեր ամբողջ զործն ու ծրադիրները ջուրը պիտի իյնային: Այդ օրերուն եթէ Հայ մը զէնքերով բոնուէր, թուրքերը ահագին վրիլուկ պիտի փրցնէին արդարադնելով նաեւ իրենց կաղմակերպած ջարդերը: Աս էր համապոմա եւ անմիջապէս որոչումս տուի: Պէտք էր աղատել ընկերս եւ ծաղեյիք անպատահութիւններուն առաջը առնել: Իսկ թէ ընկիւրէս ինչ անպատահութիւններ կամ փտանդներ պիտի ծաղէին, չիտա-

կր աստիկա չխորհեցայ եւ ատեն ալ չունէի: Քաշեցի տտրճանակա եւ ոստիկաններուն ուղղութեամբ կրակ րացի, ի հարկէ վախցնելու քան թէ սպաննելու նպատակով: Բայց խընդիրը մեծցաւ: Անոնք ալ սկսան կրակել իմ ուղղութեամբ: Ընկերս արդէն յաջողած էր փախչիլ զէնքերն ալ հետը: Մենք կուր շարունակեցինք: Թէեւ փողոցը մութ էր, եւ զիս չէին կրնար տեսնել, բայց զիրքս խախտու էր, զրեթէ փողոցին մէջտեղուանքն էի, դնդակները շուրջս կը սուլէին. պաշտպանուելու ձեռով ծռեցայ, անցայ տան մը ներս քաշուած զրան կամարին տակ ու յաջորդաբար հինգ-վեց դնդակ եւս պարպեցի: Երկուքը զետին ինկան, մէկը ոտքի ելաւ, բայց միւսը տեղը մնաց. ոտքի ելլալը շարունակ կը կրակէր: Իմ զիրքս լաւ էր եւ կրնայի երկար ատեն ինքզինքս պաշտպանել:

Յանկարծ ոստիկանները լռեցին. ես ալ դադրեցուցի կրակը եւ առիթէն օլտուելով պարսպուած ատրճանակա լեցուցի: Երկու կողմէն լռութիւնը կը շարունակուէր. ալ զիրենք չէի տեսներ. կամ փախած էին կամ դարնուած եւ կամ յարմար պահուն կը սպասէին կրկին յարձակումի տնցնելու համար: Կամաց կամաց սկսայ նահանջել, իտպարկելով շրջապատս. դէմս մարդ չէլաւ, արագացուցի քայլերս եւ հեռացայ ապահովութեամբ: Չենկիւերցի Արշաւիրը գտայ, զէնքերը ապահով տեղը հասցուցած էր:

Կը հետապնդէինք սպտերաղմի սեւ դէմքերը, լրտեսմատնիչները, որոնց զլխաւորները մաքրագործուած էին արդէն. — Յարութիւն Մկրտիչեան, Հմայեակ Արամեանց, պուկար Վլատիմիր: Բայց դեռ կ'ապրէր զլխաւոր մատնիչներէն մէկը, որ տակաւին իր չարաշուք ստուերը կը պտտեցընէր ճոխ կեանքի մը վայելքներուն մէջ, լիովին վարձատրուած թուրք իշխանութեանց կողմէ, յանդուգն ու մերթամբարտաւան, ամէն տեղ կրկնելով. «Զիս սպաննողը դեռ մօրմէն չէ ծնած»:

Վահէ Իհսանն էր, ճիւղային հոգիով մատնիչը, որ ոչ միայն սպտերաղմի ընթացքին տնաքանդ սխրագործութիւններով անուանի էր, այլ եւ Զինադադարի այդ օրերուն ալ կը շարունակէր իր ամօթալի գործը, քեմալականներուն

գործակալը դառնալով եւ Հայ յեղափոխականներու ու մըտաւորականներու անուանացանկ մը կազմած ու յանձնած էր քեմալականներուն, որպէսզի Պոլիս մտած ատեննին ձերբակալեն դանոնք:

Ի վարժ իր ծառայութիւններուն, Վահէն առնուած էր թուրք զրաքննիչներուն շարքին մէջ: Համաձայնական գրաման ուժերն ալ զրաքննութիւն հաստատած էին: Հայ Տոմաքիկի կողմէ Լորեմն բիշս մը կը տանէի թուրք զրաքննիչներու. Վահէն ալ կը քննէր. բոլորովին կերպարանափոխուած էր հիմա, պատերապմի շրջանի փարատող գաղանը խնդումբեա պառնուկ մը դարձած էր: Ինչպէս կ'ըսէր միշտ, պատրաստ էր միշտ Տոմաքիկին ծառայելու, եւ միշտ ալ մեր որպիսութիւնը կը հարցնէր հոգածութեամբ:

Գիտէի արդէն որ Վահէն անցած է Դաշնակցութեան Սեւ Ցանկին վրայ. հետապնդողներէն մէկն ալ ես էի. բայց չիտակը տակաւին մտքէս չէր անցներ թէ օր մը ինծի պիտի վիճակուի տապալել այդ խնդումբեա մարդը, որուն հասցէին ամէն օր նոր անէծքներ կ'իմանայինք: Իրաւ ալ Զինադադարին լեզուները բացուած էին եւ ամէն օր անոր չարագործութիւններուն նոր մէկ դրուագին կը տեղեկանայինք: Կարելի չէր որ մեր սիրտերը չլեցուէին զայրոյթով եւ արդար վրէժի բուռն զգացումներով:

Շատ ճարպիկ էր եւ հնարամիտ: Միշտ շրջապատուած կ'ըլլար ոստիկաններով եւ առանձին ալ կը տեսնուէր, հետապնդողները խաղի կը բերէր:

Այդ օրերուն, Վահէին ցուցմունքով, 5 ոստիկաններ սպաննեցին մեր լաւ ընկերներէն Տաճատը, պուլկար բանակի սպաններէն, որ նոր եկած էր Պոլիս: Հէք Տաճատ, Ժերունի հօրը եւ մօրը ընկերակցութեամբ կը պատրաստուէր ախցելութեան մը երթալ, երբ զնդակներու տարափի մը տակ անշնչացաւ, խոր սուգի եւ շուարումի մատնելով բոլորս: Քանի մը օր վերջ Անգլիացիներու կողմէ բռնուեցաւ ոստիկանին մէկը եւ երեւան եկաւ որ Վահէին մէկ թիկնապահն է, անհերքելի կերպով ապացուցուեցաւ որ մատնիչին մատը կայ այդ ոճիրին մէջ:

Ինձմէ առաջ Վահէի հետապնդումը կը կատարէին եր-

կու երիտասարդներ, որոնք կոմկուսի ճակատի վրայ կոուած էին եւ գէնքի մարժում : Յորամանկ յրտես-պրաքննիչը «Գող սիրտը դող», հասկցած էր որ զինքը հանդիստ չպիտի ձգէն, խիստ զոուչութեամբ կը շարժէր, տեւական կասկածանքի մէջ : Կուհած էր հետապնդումը եւ ճաշարանի մէջ բլլայ կամ սրճարանը, խուրարկու շան պէս շուրջը կը պիտէր : Յաճախ դաղտնի ոտտիկան մը, առանց յայտնի ընկու կ'ընկերանար իրեն : Այլպէս կը պատմէին մեր երկու ընկերները, որոնց «խնամք»ին յանձնուած էր Վահէն : Բայց այդ հետապնդումը երկար տեւած էր, առանց արդիւնքի . կամաւորներէն մէկն ալ ձերբակալուած էր անոր ցուցմունքին վրայ . խորամանկ սրճարանի մը մէջ սուրճ խմած միջոցին, սիկարէթին ծայրովը ձեռքի թերթը ծակած եւ անկէ շուրջինները զննած էր . մեր կամաւոր ընկերը այդ միջոցին դիւքը կը դիտէ եղեր . կամացուկ մը կ'ելլէ ոտտիկան մը կը բերէ եւ զայն բռնէ, կու տայ . թէեւ մեր ընկերը շուտով ազատեցաւ, բայց հետապնդումի դործը իրմէ առնուեցաւ ու ինծի յանձնուեցաւ :

Ամէն առտու կանուխ կը հետեւէի չարագործ-յրտեսին, տունէն մինչեւ պաշտօնատունը կամ ոտտիկանութեան կեդրոնը, որ Պապը Ալիի մեծ շէնքին կոնակը կ'իյնար : Բնականարար հանրակառքով կը ճամբորդէինք եւ նոյն ձեւով կը վերադառնայինք մեր տուները, որոնք ինչպէս յայտնի է, պատկից էին : Պէտք էր ուսումնասիրել ամէն փողոց կամ իր յաճախած վայրերը եւ յարմարագոյնը մատնանչել կամ յանձնարարել մեր ընկերներուն, որոնք ահաբեկումը պիտի կատարէին Վերի Մարմնի որոշումով : Այնպէս որ ամբողջ օրը դադար չունէի եւ կը ջանայի բնաւ հետք չկորսնցնել : Կանոնաւոր ճաշ մը իսկ ընելէ զրկուած, սիմիթ մը կը կրծէի կամ աճապարանքով «բիազ» մը կը լափէի կամ, «սաւլա» մը կը պարպէի փողոցին բերանը, աչքս «խաֆիտ» ճամբան :

Օր մըն ալ Վահէն դնաց կամուրջ եւ մտաւ Կղզիներու շոգենաւը, ճիշդ այդ միջոցին, երբ արդէն զինքը կը հետապնդէի, տունէն դուրս ելլելէն ի վեր : Ես ալ տոմսակ մը առի ու նաւ մտայ : Զէի գիտեր թէ որ Կղզին պիտի ելլէ .

ամէն սլարազայի, որոշած էի հետքը չկորսնցնել, իր բոլոր տեղափոխութիւնները հսկողութեան տակ առած ըլլալով:

Մօտ մէկուէէս ժամ վերջ, շողենաւը հանդիպելէ յետոյ Գընալը, Պուրկազ եւ Հէյպելի, կանդ առաւ Մեծ Կղզի: Ծամբորդները դուրս ելան ու ցրուեցան: Հեռուէն կը հետապնդէի Վահէ Իհսանը, որ ծանր ծանր կը յառաջանար. մօտեցաւ նաւամատոյցի դիմացի սրճարանին, ուրկէ մարդ մը դուրս ելաւ ու դայն դիմաւորեց փութկոտութեամբ եւ մտերմութեամբ: Զարմանքս եւ ուրախութիւնս մեծ եղաւ: Այդ մարդը ուրիշ մէկը չէր, եթէ ոչ տխրահռչակ Հիտայէթը, կաթոլիկ նախկին կրօնաւոր մը, որ իսլամացած էր եւ պատերազմի ընթացքին իր սադայէլական հողիին ամբողջ մաղձն ու վայրազութիւնը դուրս տուած էր, իր ուրացած ազգին ընտիր դաւախներուն, մտաւորականներուն ձերբակալութեանց անձամբ հսկելով, եւ ոստիկանատունէ ոստիկանատուն անոնց ընկերասնալով: Քանի քանի ուսանողներ իբրեւ դաւառացի, անձամբ ձերբակալած ու տարագրել տուած էր:

Երկուքն ալ կրկին սրճարան մտան եւ բաւական մը մնալէ վերջ դուրս ելան եւ բոնեցին Սփլանտիտի ճամբան: Անակընկալ կերպով գտած էի մեծ «խաֆիէ» մըն ալ եւ ուրախութենէս անմիջապէս վերադարձայ նաւամատոյց, վայրկեան առաջ հասնելու «Ճախտաւարտ», լուրը հաղորդելու համար էյնաթեանին եւ Հրաչին, քանի որ Հիտայէթն ալ ահարկման ցանկին առաջին անուններուն շարքին վրան էր:

Կղզիներու շողենաւը, վերադարձի ճամբուն վրայ, սովորականին պէս, հանդիպեցաւ Հէյպելի եւ Պուրկազ, ուր նոր ճամբորդներ առնելէ վերջ, երբ կը բացուէին, իրարանցում մը ծայր տուաւ յանկարծ եւ ժողովուրդը ձախակողմը սկսաւ խուժել: Հետաքրքրութենէս մղուած ես ալ այդ կողմ փութացի:

Ահաւոր տեսարան մը պարզուեցաւ: Հարիւրաւոր շուներու դիակներ կը ծփային ջուրին երեսը եւ տակաւին ողջ մնացած ուրիշ շուներ, տկար կը կաղկանձէին: Այդ անսովոր տեսարանը հին պատմութիւն մը ունէր:

Թափառական եւ անտէր շուններ հաւաքելու եւ չէզո-

քացնելու օրէնքի մը համաձայն, կամ այդ օրէնքը դործադրելու նպատակով, թուրք թաղապետական պաշտօնեաներ, ոստիկաններ եւ նոյնիսկ թուրք քաղաքացիներ, պարբերաբար այդ շուները կը հաւաքէին, եւ փոխանակ զանոնք մէկ անգամէն փճացնելու, կը փոխադրէին իշխանաց Կղզիներու կոնակը յտնուող Իմսրգ Ատամ, ուր խեղճ անասունները կը լքուէին իրենց բախտին, այսինքն ստոյգ եւ տանջալից մահուան:

Իրաւ ալ այդ հաղարաւոր շուները, այդ ամայի ու չփշոր կողեակին վրայ անօթի ծարաւ մնալով, զազանացած իրար կը փարատէին, զիչեր ցերեկ վազվառնելով, ոռնալով ու կաղկանձելով: Խեղճ անասուններուն ողբն ու կաղկանձը գիշերները մանաւանդ կը հասնէր մինչեւ Գընալը: Ոմանք ալ անօթութեան ու ծարաւին չդիմանալով, եւ փախչելով իրենց կատղած ընկերներուն հալածանքէն, ծով կը նետուէին լողալով մարդարնակ տեղ մը հասնելու բնազդով, բայց ուշաթափ՝ ալիքներէն կը քուլէին: Թուրք բարբարոսութեան մէկ ուրիշ օրինակի մը վկաներն էինք ամէնքս ալ:

Այդ ահաւոր տեսարանին առջեւ, միտքս գնաց մեր փողոցին անտէր շուներուն որոնց ես դպրոցակիցնի սակառէս ուտելիք ու հաց կը բաժնէի ամէն երեկոյ, դպրոցէ վերադարձիս: Այդ իմ շուներս ամէն երեկոյ ճամբաս կը սպասէին եւ ձեռքս լիզելով կ'ընկերանային մինչեւ մեր դուռը: Ուրեմըն խորհեցայ, իմ խեղճ շուներս ալ անոնց մէջն են եւ սիրտըս լեցուեցաւ տխրութեամբ ու վիշտով:

Յաջորդ օրը Գալուստին հետ Մեծ Կղզի գացինք, Հիտայէթը գտնելու յոյսով. բայց յուսախար վերադարձանք եւ անգամ մըն ալ որեւէ լուր չկրցանք առնել անոր մասին: Վահէին հետ հանդիպումներուս ընթացքին, փորձած էի բերնէն խօսք առնել, բայց խորամանկ Վաֆիէն կը խուսափէր: Ինքզինք քաջասիրտ ցոյց կու տար, բայց գիտէի որ կը վախնար մեր Կաղմակերպութենէն: Անգամ մը յայտնեցի թէ ինք ամէն վտանգէ զերծ պիտի մնայ եթէ Հիտայէթին տեղը ցոյց տայ: — Կ'ուզե՞ս ազգին օգուտ մը ունենալ, հարցուցի: — Ոոստացաւ, բայց երեւան եկաւ որ մեզ կը խաբէր...

Այս զբաղումներովս քանի մը օր եւս անցուցի եւ վերջապէս ընկերներուս միտքս յայտնեցի: Ըսի թէ տունէն մինչեւ պաշտօնատունը, երթեւեկի ատեն, Վահէն հարուածելը եթէ ոչ անկարելի, գէթ խիստ դժուար պիտի ըլլար: Յարմարագոյն վայրերն էին Աղա Ճամիին քովէն կամ Սազըզ Աղաճի փողոցէն մինչեւ Թադսիմ, Թարլա Պաշլի պողոտան կամ մինչեւ մեր տուններուն մերձակայքը: Միայն այդ քառակուսիին մէջ կարելի էր հարուածել: Իրաւ ալ հետապնդումներուս ընթացքին, դիտած էի, որ Վահէն, Ոստիկանատան Կեդրոնէն հանրակառքով տուն դարձած միջոցներուն, իրիկունները երբեմն կ'իջնէր Աղա Ճամիի առջեւ ու Սազըզ Աղաճէն իջնելով կը հանդիպէր Թարլա Պաշլի պահականոցը: Ուրեմն, այդ շրջանակին մէջ կարելի էր յաջողութեամբ ահաբեկել անիծեալ «խաֆիէ»ն: Վերջնական այս համոզումս հաղորդեցի ընկերներուս եւ սպասեցի անոնց որոշումին կամ գործին:

Բայց օրերը կ'անցնէին եւ անոնք կը ձգձգէին ու կը ձգձգէին: Սաստիկ սրտնեղած, որոշեցի այդ «Գործ»ը վրաս առնել: Բանկալթիի Կրակի Մկրտութիւնս ինքնավստահութիւնս աւելցուցած էր. եւ մեր ընկերներէն Տաճատի սպանութիւնը, ատելութիւնս խորացուցած էր հանդէպ այդ անպատիժ մնացած չարագործին եւ առհասարակ բոլոր դաւաճանները: Անպատիժ չձգելու համաժողովրդական ցանկութիւնը, որ ամէն տուն ու հեղ կը յայտնուէր եւ այդ ճրգճրգումները անհամբերութեամբ լեցուցած էին զիս: Հոգեկան այդ վիճակի մէջ էի երբ Պատասխանատու Մարմնին դիմեցի, անձամբ ահաբեկելու հայանուն մատնիչ-լրտեսը: Այդքան չարիքներէ վերջ, այդ հրէշին ողջ մնալը նախատինք մըն էր մեր կազմակերպութեան եւ քիչ մը արժանապատուութիւն ունեցող ոեւէ հայ երիտասարդի համար:

Վահէ Իհսան կը սոսկար Դաշնակցութենէն. բայց միշտ ալ կը ճգնէր անվախ երեւոյթ մը ցոյց տալ: Եւ վարպետօրէն կ'ուզէր այն տպաւորութիւնը առաւ իր շրջապատին թէ ինք բանէ մը վախցող չէ:

Որոշեցի մօտենալ իրեն եւ բարեկամանալ: Շատ դժուար չեղաւ. որովհետեւ Վահէն ինքն ալ կը փնտռէր մեզմէ մէ-

կր, որուն կարենաւ արտայայտուիլ եւ անուղղակի կերպով իր խօսքերը տեղ հասցնել: Կարճ ատենէն «մտերիմներ» դարձած էինք. միասին կ'երթայինք սրճարան կամ այլ վայրեր: Վատահ էի որ ինչն ալ կը կեղծէր ու չէր հաւատար անկեղծութեանս, բայց կամաց կամաց սկսաւ աւելի փնտռել զիս, երբեմն իր «տէրտ»ը բանալու համար: Երբեմն երբ զլուխը քիչ մը աւելի տաքցած ըլլար օղիէն, կը բացադանչէր.

— Մօ, այդ քու Դաշնակցականներդ ինչ կ'ուզեն ինձմէ առտուրնէ մինչեւ իրիկուն տունս առջեւ մարդ կը պտտի ըսէ իրենց թող խելօք կենան... միայն Դաշնակցութիւնը մարդ չունի... Մենք ալ ունինք:

— Զեզի համար «զող սիրտը զող» կ'ըսեն, Պարոն Վահէ: Ես միշտ մէջիւրնին եմ. ձեր մասին բնաւ խօսող չկայ...

Վահէն պահ մը կը հանդարտէր, բայց իր մտահոգութիւնները չէին փարատեր: Աւելի տխուր ու մռայլ դէմք մը կը ստանար. իսկ ես կը շարունակէի:

— Զեզի դէմ ինչ կրնան ունենալ. բնաւ իրենց չեմ ըսած թէ պատերազմի տուն թուրք ոստիկաններով քանի անգամ մեր տունը խուլարկելու եկած էք: Եւ ինչո՞ւ ըսեմ. զիտեմ թէ ուզելով չէիք ըներ, այլ ստիպման տակ...

— Աֆերիմ Արշաւիր... իչտէ քեզի պէս մտածող քիչ կայ... ըսէ իրենց որ հետս չիյնան... ետքը գէշ կ'ըլլայ:

Այսպէս խօսելով դաւաթը կը պարպէր եւ ինծի ալ կը հրամցնէր, ջանալով աւելի խմցնել ինծի, բերնէս խօսք մը առնելու համար: Բնաւ չէի մերժեր. եւ զարմանալին հոն է որ երբեք չէի գիտնալ: Ստիպուած էի այդ զգուշի արարածին հետ օղի կամ դարեջուր խմել, կարեւորը ան էր որ մեր բարեկամութիւնը երթալով կ'ամրանար:

Երկու անձեր նշանակուած էին Վահէի հաշիւը մաքրելու համար. զիտէի ու կը ջղայնանայի որ դեռ գործը զրլուխ չէ հանուած: Մինչդեռ հասկցայ որ մատնիչը կը պատրաստուէր Պոլսէն հեռանալ, միանգամ ընդմիշտ իր հետքը կորսնցնելու համար. ինչպէս ըրած է զԺողովէմ Հիտայէթը, որ արդէն Անատոլու անցած էր, փրկուելով Հայուն արդարադատ գնդակէն:

Ներկայացած էի Պատասխանատու Մարմինն եւ խնդրած

էի մատնիչը պատժելու գործը ինծի յանձնել: Շատ վերապահութեամբ նկատի առած էին առաջարկս: Տարիքս փոքր էր եւ անփորձ կը դտնէին զիս ու կը կասկածէին յաջողութեան մասին: Բայց երեւի ուղեցին փորձել եւ չարաժ մը միայն պայմանաժամ տուին. անկէ վերջ Մարմինը որոշած էր ծայրայեղ միջոցներու դիմել, նկատի ունենալով Իհսանի մօտալուտ մեկնումը:

1920 Մարտ 27ի առաւօտն էր:

Արշալոյսին դուրս ելայ Բերա Բալասի զիմացի չէնքէն, ուր անցուցած էի դիշերը: Վճռած էի այդ օրն իսկ «լործ»ը վերջացնել ամէն գնով:

Պտոյտի քայլուածքով առաջացայ զէպի մատնիչին փողոցը. դեռ ամայութիւն էր. շատ կանուխ էր. Իհսանի բնակարանին պատուհանները զոց էին եւ վարապոյրները քաշուած՝ հաղիւ ժամը 7: Ժամանակ անցընելու համար ուղուեցայ Թարլա Պաշըի պողոտան, ձեռքս բռնած թուղթէ տոպրակ մը, շունչով ուռեցուցած: Կասկած չհրաւիրելու համար գնում կատարող մէկու մը երեւոյթը կ'ուղէի տալ ես ինծի:

Ընկերս Արշակ, որ շատ վստահելի եւ փորձառու մէկն էր, իբրեւ ահաբեկիչը Հմայեակ Արամեանցի, եկած էր յանձնարարութեամբ, զիտելու համար զէսքին ելքը եւ նեղը մնալուս պարագային, օղնելու ինծի:

Մինչեւ ժամը 8 ճեմեցի պողոտային վրայ մէկ վեր մէկ վար: Անցուդարձը շատցաւ. չրջուն վաճառորդները մէջտեղ ելած էին արդէն եւ պողոտութեանը օդը կը թնդացնէին: Տիրապետող կանչը սակայն հին հաղուստ զնողներուն կանչըն էր «էսքիւէր ալայըմ»: Ումբ խումբ երախաներ, ձեռք ձեռքի բռնած, մանկապարտէզ կ'երթային: Դիմացի փերեզակ յոյն կիներ, արագօրէն փեղկերը կը բանար, երախաներու շաքար, կուտ կամ պիստակ ծախելու համար. իսկ քովըս, յոյն մսավաճառի խանութին մէջ, մեծղի ալպանացի երիտասարդ մը, հսկայ դանակով մը միս կը ջարդէր: Անցորդներ, աճապարանքով կ'երթեւեկէին:

Թարլապաշըի պողոտայէն վեր սկսայ յառաջանալ հանդարտ քայլերով: Տեսայ որ մատնիչը դէմէն կու գայ, ձեռ-

քերը դրպանը, ուր միշտ ատրճանակ մը պատրաստ կը պահէր, ինչ որ զանազան առիթներով ստուգած էի: Ոստիկանական ատրճանակ մըն էր:

Տեսնելով Իհսանին արագ յառաջանալը դէպի իմ կողմս, եւ դիտելով փողոցին բալմուռները, սարսուռ մը ունեցայ, բայց իսկոյն ինքզինքս զսպեցի: Իհսան մօտեցած էր ինծի, քայլերը դանդաղեցնելով: Դէմքէն կարելի էր գուշակել որ կասկածներ կ'անցնէին մտքէն: 10—15 քայլ հեռուէն թիկնապահ թուրք ոստիկանը ետեւէն կուգար: Պաշարիւնս պահելով եւ բնական երեւոյթ մը տալու համար ինքզինքիս, փորձեցի ժպտիլ, ինչպէս վայել է երբ ծանօթ բարեկամի մը կը հանդիպինք: Ձեռքս հանեցի գրպանիս ատրճանակին վըրայէն եւ բարեւ տալու ձեւ մը ըրի: Իհսան ստիպուեցաւ ժեսթս կրկնել եւ իր կարդին ձեռքը գրպանէն հանեց:

Զիշդ այդ միջոցին կը սպասէի արդէն: Վայրկեանապէս հանեցի ատրճանակս եւ կրակեցի: Գնդակը վրիպեցաւ ճակատէն եւ հանդիպեցաւ կոկորդին: Մատնիչը մէկ կողմէ կը փորձէր ատրճանակը հանել գրպանէն եւ միւս կողմէ շուրջի անցորդներէն օգնութիւն կը խնդրէր: Թիկնապահ ոստիկանը գէնքի ձայնը առնելուն պէս անհետացած էր:

Երկրորդ գնդակ մը եւս ստացաւ Իհսան իր թեւէն. տեսնելով որ չպիտի կարենայ ատրճանակը գործածել, սկսաւ փախչիլ: Ետեւէն երկու գնդակ եւս պարպեցի, նոյն ատեն հալածելով զինք: Իրարանցումը սկսած էր փողոցին մէջ: Տուներու պատուհաններէն թաղարներ եւ զանազան առարկաներ կը նետէին վրաս, արգիլելու համար հետապնդումս, բայց անցորդներէն ոչ ոք կը համարձակէր միջամտել:

Քիչ մը վազելէ ետք Իհսան ինկաւ գետին եւ գլուխը քարի մը զարնուեցաւ: Վերջին երկու գնդակներս ալ հանդիպած էին իրեն, բայց մահացու ըլլալու չէին, քանի որ մատնիչը փորձեց ոտքի ելլել ինկած տեղէն, թէեւ չյաջողեցաւ: Դեռ կարկուտի պէս ամէն տեսակ առարկաներ կը տեղային վրաս, մեծապէս արգիլելով առաջացումս: Իհսան իրարանցումէն օգտուելով, յաջողած էր գրպանէն հանել ատրճանակը եւ նշան առնել ինծի: Ժամանակ չտուի իրեն. վրան նետուեցայ ու ատրճանակիս բոլոր փամփուշտները պարպե-

ցի գանկին մէջ:

Երկու քայլ հեռանալէ վերջ վերադարձայ, ապահով ըլլալու համար որ հրէշը դադրած էր ապրելէ: Գանկը ջախջախուած էր եւ ուղեղէն մաս մը դուրս ցայտած: Այն ուղեղը, որ տարիներ շարունակ անմեղ Հայերու շարժարանքին եւ մահուան պատճառ եղած էր:

Պահ մը բնազդաբար վեր նայեցայ, դիտելով պատուհաններուն մէջ խռնուած բազմութիւնը եւ դող մը անցաւ մարմնէս: Թշնամական խօսքեր ընող եւ պոռչտուքներ արձակող կիներն ու մարդիկը չէին ուշադրութիւնս գրաւողը: Պատուհանի մը մէջ ամբողջ հասակով կեցած էր կին մը եւ տրտում-տխուր կը դիտէր Իհսանին սատակը:

Ճիշդ այդ փողոցին վրան էր մատնիչին անթիւ զոհերէն տոբթ. Պեննէի բնակարանը եւ պատուհանէն դիտող հայուհին տոբթ. Պեննէի այրին էր: Նոյն փողոցին մէջն էր նաեւ տոբթ. Տաղաւարեանի տունը. դարձեալ Իհսանի զոհերէն:

Փափաք ունեցայ խօսք մը ըսել Տիկինին, յայտնելու համար որ մատնիչը վերջապէս գտաւ իր արդար պատիժը, բայց ժամանակ չկար եւ կացութիւնս սկսած էր վտանգալից դառնալ: Շուրջս բազմութիւն մը հաւաքուած էր: Կռքեր եւ շալակաւոր մարդիկ կանգ առած էին ատրճանակի ձայներէն: Դեռ որեւէ մէկը չէր համարձակած միջամտել, բայց կը զգայի որ վայրկեանէ վայրկեան կրնայ շարժիլ եւ այն ատեն բանս բուրդ էր: Հաւանական յարձակումի մը առաջըր առնելու համար, բոլորէն տեսանելի ձեւով մը ատրճանակս լեցուցի, որպէսզի գիտնան թէ անզէն չեմ եւ չհամարձակին մօտենալ ինձի:

Ձէնքը միշտ ափիս մէջ կը պատրաստուէի հեռանալ, երբ յանկարծ տեսայ որ թուրք հսկայ «պէքչի» մը կը մօտենայ զիս բռնելու համար: Չպլաքեան դեղարանին առջեւն էր: Հագիւ մօտեցած էր թուրքը եւ կը փորձէր ձեռք բարձրացնել ժամանակ չտուի իրեն: Ամբողջ ուժովս եւ կայծակի արագութեամբ, ատրճանակի փողով գլխուն զարկի. մարդը թաւալըր ինկաւ զարնուելով դեղարանի ցուցափեղկին: Ապակիները փշրուեցան բազմաթիւ շիշերու հետ: Այս տեսարանը սարսափեցուց դիտողները, որոնք ետ ետ քաշուեցան:

Ուրիշ թուրք պահապան մը, որ միսին ևտեւէն կու գար, նոյնպէս զիս բռնելու դիտումով, բնկերոջ փիճակը տեսնելով միտքս փոխեց եւ եղած տեղը մնաց:

Կացութենէն օգտուելով՝ ատրճանակս թափ տուի ժողովուրդին վրայ, հրամայելով որ ճամբայ բանան: Բազմութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ: Փողոցին տէրն էի այլեւս: Սկսայ հանդարտօրէն քալել եւ հեռանալ: Հետապնդող չեղաւ: Բայց անմիջապէս որ դարձայ մտայ քովնտի Մաճառ փողոցը, քայլերս արաւացուցի, երկրորդ կողմնակի փողոց մը մտնելուս պէս, սկսայ վազել, միշտ նախընտրելով դարձդարձիկ եւ իրար կտրող նեղ փողոցներ, մինչեւ որ ապահով զգացի թէ յաջողած եմ հետքս կորսնցնել եւ հետապնդող չունիմ:

Դէպքէն վերջ Գ. Մ.ին տունը երթալէ առաջ հանդիպեցայ Կառավարենցի բնակարանը: Ջղային վիճակի մէջ էի եւ ցնցուած: Հոն ինքզինքս գտայ, յետոյ պացի Տիւրան Պօղոսին տունը, ուր գտայ Արշակը, որ զիս տարաւ Գ. Մ.ին տունը: Անիկա տունը չէր եւ այդ օրերուն կ'աշխատէր Գեւորդեանին խանութը: Արշակին հետ գացինք Ճակատամարտի խմբադրատունը, քրտնած էի եւ երբ բաճկոնս հանեցի, Գուրդէն Մխիթարեան արեան հետքեր նշմարեց աջ կողմս. պատճառը հարցուց. պատմեցի թուրք պահապանին դէպքը. ատրճանակիս փողով քթին բերնին դարկած էի եւ անոր արիւնն էր որ հետք ձգած էր շապիկիս վրան, երբ ատրճանակը մէջքս կը խրէի: Գուրդէն՝ Արշակը զբկեց ու նոր շապիկ մը բերաւ եւ հոն ալ փոխուեցայ: Ապա Արշակը զիս տարաւ Գեւորդեանին խանութը. ժամը 12ին մօտ էր: Հոն էր որ Մ. տեղեկացաւ դէպքին, խանդավառութեամբ զիս համբուրեց եւ Արշակին պատուիրեց զիս տանիլ իր տունը, ուր ամիս մը մնացի:

Կը կարծէի թէ դէպքին ակնատեսներուն մէջ զիս ճանչցող չկար. հետեւաբար ինքզինքս աղատ կը զգայի. բայց շուտով լուր բերին թէ թուրք ոստիկանութիւնը, Համաձայնական զինուորական ոստիկաններու հետ խուզարկած են մեր տունը եւ զիս փնտռած: Պարզուեցաւ որ զիս ճանչցող եւ ինքնութիւնս յայտնողը Իհսանին թիկնապահ ոստի-

կանն է Անիկա իր փախուստը արդարացուցած էր սա պատ-
ճառարանութեամբ, թէ փողոցի բաղմութեան մէջ հաւանո-
ւէն ընկերներս կային եւ թէ իր միջամտութեան պարադա-
յին կրնային տեղն ու տեղը սպաննել զինք, առանց որ ինք
կարենար փրկել Իհսանը:

Սխալ չէր ուտիկանին տրամաբանութիւնը: Բայց թէ
ինչ աստիճան իրաւունք ունէր ձգել փախչելու, այդ ալ իր
պետերուն դիտնալիք բանն է: Յամենայն դէպս, մէկ բան ո-
րոչ էր ինծի համար: Զերրակալութեան հրամանադիր մը
կար ինծի դէմ եւ ես պարտաւոր էի զաղտնի մնալ:

Ամիս մը մնացի Գ. Մ. ին ընակարանը, ուր վայելեցի
ամէն խնամք ու հոգածութիւն, փոխադրուեցայ Սկիւտար,
հոն ամիս մը մնալէ յետոյ զուիցերիական անցադրով մը
ապրանքատար չոյկենաւ մը մտայ: Անունս՝ Թորգոմ: Կ'եր-
թայի Սեւաստափով:

Այդ շրջանին պոլսեցի առեւտրականներ մաքոք կը բա-
նէին Պոլսոյ եւ Սեւաստափոլի, Նոմորոսիսքի եւ Կերէի մի-
ջեւ, ուտեստեղէն, հալուստ կապուստ եւ այլ անհրաժեշտ
իրեղէններ տանելով ճերմակ ռուս բանակին ու բնակչու-
թեան եւ փոխարէն թանկադին դորդեր, դոհարեղէն եւ այլ
արժէքաւոր նիւթեր բերելով: Շատերուն բերնին համ տուած
էր եւ քանի մը հազար ոսկի ունեցողը շունչը կ'առնէր Խրի-
մի թերակղզին եւ նոյնիսկ Օտեսա: Ոմանք, խոհեմները, ա-
հադին հարստութիւն գիղեցին, իսկ ուրիշներ վերջին պա-
հուն իրենց ամբողջ ունեցածը վրայ տուին: Վրանկէլի բա-
նակը քաղաքացիական կռիւին վերջին դրուազը կ'արձանա-
դրէր. Կարմիրները վրայ հասնելով մեր առեւտրականնե-
րուն ամբողջ ունեցածը զրաւած էին եւ մարդիկը հազիւ հազ
յաջողած էին կեանքերնին փրկել:

ՔԵՐՁԷՆ ՊԱԹՈՒՄ

Ճամբորդութեանս ծրագիրը որոշակի գծուած էր: Սե-
ւաստափոլէն պիտի անցնէի Քերչ, անկէ ալ Պաթում,
ուրկէ երկաթուղիով պիտի երթայի Թիֆլիս, յետոյ Հայաս-
տան: Երկու Հայ վաճառականներ, որոնցմէ մին հռչակա-

ւոր փաստարանի մը եղբայրն էր, սիրով զիս հիւրընկալեցին իրենց վարձած շոգենաւին վրայ, որ մեծաքանակ ապրանքներու բեռը պիտի պարպէր նախ Սեւաստափոլ, յետոյ Քերշ, ապա պիտի անցնէր Պաթում, ուր ցամաք պիտի ելլէի:

Մեր ճամբորդութիւնը շատ հաճելի անցաւ ամէն օր դոնեաք ու ճամբանիւ կը խմէինք. ուտելիքը առատ: Վաճառականները մեծ հոգածութիւն ցոյց տուին ինծի: Սեւաստափոլ ելանք. ապրանքին մէկ մասը պարպեցին. զիշերները շոգենաւին վրայ կը պառկէի: Երկու օր մնալէ վերջ անցանք Քերշ:

Երբ ցամաք ելայ, այն ատեն միայն հասկցայ որ անձրեւէն փախչելով կարկուտի բռնուած էի: Քաղաքը տակնուվերայ էր. ցամաքէն ու օդէն ռմբակոծում. փողոցներու մէջ մեռեալներ: Պոլշէիկեան ուժերուն եւ ճերմակ բանակին միջեւ կռիւը կը շարունակուէր սաստկութեամբ: Դժբախտութիւնը մինակ չի դար, ինչպէս կ'ըսեն. մեր շոգենաւն ալ դրաւուեցաւ Վրանկէլի բանակին կողմէ. ոստիկանները եւ զինուորականներ ներս մտած ատեն յաջողեցայ դուրս ելլել եւ անկէ վերջ բնականաբար միտք չըրի վեր ելլելու. ճամբու ընկերներս ալ կորսնցուցի. զանոնք հարցաքննելու տարած էին: Բառ մը ուսեւերէն չէի գիտեր տակաւին. պէտք էր սակայն գլխուս ճարը նայիլ:

Այդ ընդհանուր խուճապին մէջ մեծ դժուարութեամբ եւ հարցուփորձերով գտայ խան մը, որ Հայու մը կը պատկանէր: Սենեակ մը վարձեցի. հետեւեալ օրը այդ Հայուն միջոցաւ ծանօթացայ թուրք նաւավարներու, որոնք առաջատանաւ մը ունէին. բանակցութեան մտայ հետերին, Պաթում երթալու համար:

Այդ օրը քաղաքը կրկին ռմբակոծուեցաւ. փողոցներու մէջ մարդիկ կը սպաննուէին. էջ-նահատակ շղառնալու համար որոշեցի սենեակս մնալ: Նստած կը կարդայի, երբ սենեակիս դուռը յանկարծ զարկին: 12ի չափ ոստիկան ներս խուժեցին եւ հարցուցին անունս, ուրտեղէն գալս եւայլն: Անցազիրս անվաւեր ու առարկելի գտան: Հակառակ բազմալեզու հատուկտոր բացատրութիւններու, քաշեցին տարին

զիս : Հայ պանդոկապետը ոչ միայն չմիջամտեց , այլ չմօտեցաւ անդամ , գոնէ ըսածներս թարգմանելու համար :

Բանտ տարին եւ զրպաններս խուզարկեցին . մօտս գրտնուղ լուր թղթադրամներս առին : Բարեբախտաբար ոսկեղրամներ ունէի , զոր կոճակի ձեւով գետեղած էի հագուստներուս վրայ . մտքերնուն բան մը չանցաւ ու չկասկածեցան : Տօր մնացի Քերչի բանտը , բոլորովին անպաշտպան եւ վատ վիճակի մէջ : Բանտին մէջ ծանօթացայ տրապիզոնցի յոյնի մը եւ ուս բանտարկեալի մը հետ : Այս վերջինին քոյրը բանտապետին ծանօթ էր . կ'աշխատէր աղատել իր եղբայրը եւ ինծի ալ օգտակար եղաւ : Յոյն բանտարկեալին հետ կանչուեցայ բանտապետին մօտ . յոյն թարգմանի պաշտօն կը կատարէր . խնդիրս շատ բարդ չէր . քանի մը հազար բուպի կաշառքով յաջողեցայ օձիքս աղատել . մարդը ինձմէ գլուխած դրամները վերադարձուց ինծի :

Բանտէն ելլելէ վերջ քանի մը անգամ այցելութեան գացի յոյն բանտարկեալին , որ օղնած էր ինծի , երբ իմացաւ Պաթում երթալու մտադրութիւնս , զգուշացուց , ըսելով .

— Ուշադրութիւն ըրէ , ամէն առազաստանաւ մի մըտներ . այդ լազերը եթէ հասկնան որ քովդ դրամ կայ , կը կողոպտեն քեզ , կը սպաննեն ու ծովը կը նետեն . . .

Թուրք նաւաւարներուն ալ հետքը կորսնցուցած էի , բանտ երթալուս պատճառով . յարմար առիթը կը փնտռէի եւ սենեակ մը վարձեցի Մուրքա Փլիչիթա անունով ուս կնոջ մը տան մէջ : Հոն մնացի , ամէն օր փնտռելով Պաթում երթալու միջոց :

Մէկ երկու օր վերջ նաւահանգիստը կը շրջէի . ծանօթացայ Թուրք լազ նաւաստիի մը . նպատակս յայտնեցի : Մատովը ցոյց տալով հեռուն կեցած նաւ մը , ըսաւ .

— Այսօր պիտի մեկնի . գնա նաւապետը տես :

Իրար կպած մակոյկներուն եւ առազաստանաւերուն վերայէն ցատկոտելով , հեւ ի հեւ հասայ մատնանշուած առազաստանաւը : Նաւապետը հոն չէր . քիչ վերջ եկաւ , հրակայ նիհար անխնամ մօրուքով մէկը , պարկ մը չալակին : Վերէն վար չափեց զիս եւ հասկնալէ վերջ Պաթում երթալու մտադրութիւնս , հարցուց .

— Դրամ ունի՞ս :

— Այո, ճանապարհածախսս կրնամ վճարել: Եւ անմիջապէս յիշելով յոյն բանտակիցիս պատուէրը, աւելցուցի.

— Ձորս հաղար բուսկի միայն ունիմ :

— Այդ դրամը ուտելիքիդ չի բաւեր: Յիսուն ոսկի կ'առնեմ քեզ Պաթում տանելու համար :

— Շատ լաւ դիս Պաթում տար. այնտեղ մեր մաղազային մասնաճիւղը կը վճարէ քեզի :

— Ի՞նչ է ձեր մաղաղային տնունը :

Պատմութիւն մը չինեցի ծայրէ ծայր: Ես, Իրրանոսեանի քրոջ թոռն էի, քանի մը ընկերներով Քերչ պացած էինք պտոյտի. ընկերներս Պոլիս վերապարձած էին, իսկ ես կ'ողջէի մեծ հայրիկիս Պաթումի վաճառատունը տեսնել: Սակայն ամէն կոյմ տիրող խաւնակութեան պատճառով, ամիսէ մը ի վեր նաւ չէի կրցած դտնել. դրամս ուլ հատած է եւ շուարած վիճակ մը ունիմ :

Մինչ ես պատմութիւնս կը պատմէի, նաւապետը, քանի մը անգամ կարծեմ ինքնիրեն կը խօսէր, ցած ձայնով կըրկնեց :

— Իրրանոսեան Հաճի Աղային թոռն ես, հը... .

Պարզուեցաւ որ մարդը քանի մը անգամ ապրանք տարած է Սոչի եւ Սոխումի կողմերը Իրրանոսեանի հաշուոյն եւ շատ լաւ վարձատրուած: Սկսաւ լաւ աչքով ինծի նայիլ: Քաջալերուած ըսի.

— Է, աղա', ինչ կ'ըսես, դիս Պաթում պիտի տանիս :

— Պաթում ալ կը տանիմ, Պոլիս ալ :

Եւ յանձնարարեց որ քովս եղող դրամով երթամ հաց եւ չոր միս առնեմ, իրրեւ պաշար :

Յունիսի տաք օր մըն էր: Պայուսակս եւ 8—10 օրուայ պաշար առած, նաւ մտայ: Նաւապետը յայտնեց թէ նաւը դեռ մէկ երկու օր պիտի սպասէ, բայց կրնամ նաւուն վրայ մնալ: Ձեմ գիտեր ինչու պիտի սպասէինք. կամ նպաստաւոր հովերու եւ կամ երեւի տակաւին իրենց գործերը չէին վերջացուցած. անընդհատ երթեւեկ մը կար, նաւաստիները ծրարներ կը բերէին շարունակ եւ բաներ մըն ալ դուրս կը տանէին :

Թղթադրամներս աջ ոտքիս կապած էի, տարատիս տակ իսկ ձախ սրունքիս Նախան ատրճանակս դոր դնած էի Մուրֆա Փելիշիթա անուն կնոջմէ մը, Քերչի մէջ, որ կը պատկանէր իր սպաննուած ամուսնոյն: Նաւուն ծակուծուկը սորվելէս վերջ, ատրճանակս ապահով անկիւն մը պահեցի, որպէսդի վտանդի մը պահուն աւելի դիւրին կարենամ զործածել: Երկու օրը անցաւ, բայց նաւը զեռ չէր շարժեր տեղէն: Երրորդ օրը նաւապետէն յիսուն ռուպլի փոխ ուղեցի, պապիրոս դնելու պատրուակով: Այդ կերպով կ'ուզէի ցոյց տալ թէ իրապէս անկուտի եմ:

Ի վերջոյ յայտնի եղաւ, որ նաւը կը սպասէր ռմպոտ եւ անձրեւոտ օգերուն, որպէսդի ցամաքէն դադտնօրէն հեռանայ: Հասկցայ որ կը դտնուիմ մաքսանենյ նաւու մը վրայ, ինչ որ շատ վտանգաւոր էր, բայց ուրիշ ճար չունէի: Ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի կ'ըսեն: Ու ես փաթթուած էի մաքսանենյներուն:

Երեքշաբթի օր մը, փոթորիկ, անձրեւ, աշխարհ կործանող ընութեան տակնուվրայութիւն մը: Ծիշտ մեր սպասած օրը: Բայց եկուր տես որ անիծեալ առադաստանաւը դարձեալ տեղէն չի շարժիր: Յայտնի եղաւ, որ նաւապետը ահռելիօրէն նախապաշարեալ մարդ մըն է եւ Երեքշաբթին կը համարէ չարագուշակ օր ու կը մերժէ այդ օրը ճամբայ ելլել:

— Ուղուրսուզ... ուղուրսուզ... կը կրկնէր անվերջ: Կը լսէի իրենց խորհրդակցութիւնը եւ ամէն բան պիտէի: Արդէն կարեւորութիւն չէին տար ինծի, իրրեւ անվնաս մէկը եւ իմ ներկայութեանս կը խօսէին զադտնի տարուելիք ապրանքներու մասին — աղամանդ, սսկեղէն եւայլն:

Կէս դիչերը հազիւ անց նաւը շարժեցաւ: Այլեւս Չորեքշաբթի կը համարուէր եւ «ուղուրսուզ» չէր: Առանց առադաստները բանալու, նաւը դժուարութեամբ սկսաւ շարժիլ եւ հեռանալ ցամաքէն: Եօթը մարդ կար նաւուն մէջ. բոլորն ալ թուրք լազեր: Օրերէ ի վեր դիտէի այդ պարագան, բայց վերջին պահուն ներսս վախ մը մտաւ ու գրեթէ զղջացի: Այլեւս ուշ էր եւ զղջալը օգուտ մը չունէր. վարի խցիկը մինակ էի եւ կը տեսնէի անոնց դաժան ու կոպիտ

դէմքերը, աղօտ լամբի մը լոյսին տակ: Ինծի յատկացուած այդ խցիկին մէկ անկիւնը շուտով համակերպեցայ կացութեանս եւ հանդիստ մը քնացայ տրամաբանելէ վերջ որ եթէ ուզեն ինծի չարիք մըն ալ հասցնել, առաջին դիշերը պիտի չպատահի ատիկա:

Առտուն կանուխ վեր կ'ելլեմ Արզէն առապաստները պարզուած են: Սաստիկ քամին ուռեցուցած է կոտանել, եւ նաւը կը ճեղքէ հսկայ ալիքները: Սեւ ծովը այդպէս է, ձմեռ ամառ չունի եւ փոթորիկները անպակաս են: Բոլորն այ կը քնանան, բացի երիտասարդ նաւաստիէ մը, որ կը կենայ դէպի զլուխ ու թրքերէն երդ մը կ'երդէ Յամաքը տակաւին կը նշմարուի, բայց վտանգը անցած կը նկատուի Փոթորիկը երթալով սաստկացաւ: Հովերը ահուկի թափով կը դարնուէին նաւուն, տաշեղի պէս շարժելով դայն: Նաւաստիները կ'ամրացնէին կամ առապաստներուն մէկ մասը կրկին կը կապէին: Այդ եօթը հոյին հարիւր մարդու աղմուկն ու տակնուվրայութիւնը կը ստեղծէր:

Սեւ ծովու վրայ մեր առապաստանաւը լուցկիի տուփի մը պէս էր:

Հովը մէկ ուղղութեամբ չէր փչեր: Ետեւէն, առջևէն, կողերէն: Յանկարծ կայմը կոտրեցաւ եւ առապաստները թափեցան տախտակամածին վրայ, ահուկի խուճապ առաջ բերելով: Զիշդ նոյն պահուն հեռաւոր ցամաքէն հասան թրեղանթի ձայներ: Հաւանօրէն նաւը հասած էր պոլշնէիկեան դօտի մը. այս պարապան աւելի սաստկացուց իրենց վախը: Մաքանենդուած ապրանքները տապալկներով դուրս հանեցին, ամէն բոպէ դանոնք ծով թափելու համար: Նաւն ու նաւուն մէջ գտնուողները ազատում չունէին, եթէ յանցանքի վրայ բռնուէին:

Գիշեր մըն ալ այսպէս անցուցինք: Առտուն ծովը դեռ չէր հանդարտած, այլ աւելի դէշ: Նաւուն մէկ կողմէն ջուրը կը խուժէր կը ծածկէր կամրջակը եւ միւս կողմէն կը թափէր: Պառկած տեղս ալ ջուրերու մէջ էր. բոլորը կ'աշխատէին եւ մէկ մասը ջրհանով մը ներքնայարկի ջուրերը կը պարպէր: Լրջօրէն մտահոգուեցայ, երբ, հակառակ այդ ծանր կացութեան, բոլորն ալ իրենց գործը լքեցին եւ սկը-

սան «նամազ»ի: Աղօթքի այս արարողութիւնները կը կրկնուէին եւ նաւը ատկէ կը տուժէր: Անկիւն մը կանգնած աղօթողները կը դիտէի: Անգամ մը նաւապետը նեղսրտած չեչտով մը ըսաւ ինծի.

— Սանըն Ալլահըն եօ՞ք մը պէ... սէն հիչ տուա էթմէ՞մըսըն...

Կը կարծէր որ Աստուած չունիմ, քանի որ չեմ աղօթեր: Ու ամէն անգամ որ նեղը մնար, այդ մոլեռանդ մարդը ինծի ակնարկելով կ'ըսէր.

— Իչերիմիդտէ, պիր ուղուրսուզ վար... «Մէջներինս անբախտութիւն բերող մը կայ»:

Ես չէի պատասխաներ, բայց կը մտածէի Նախան ատրճանակիս, որ երկու քայլ անդին տեղ մըն էր: Անգամ մը նաւապետին ըսի.

— Ինչպէ՞ս թէ Աստուած չունիմ: Նաւ մտած վայրկեանէս ի վեր կ'աղօթեմ որ ողջ-առողջ Պաթում հասնինք...

— Աճայիպ, մրմուսց քթին տակէն զարմանք յայտնելով. բայց դէմքը խոփոռ էր:

Այդ դիչեր ատրճանակս հանեցի ծածուկ տեղէն եւ ծոցս առի: Ան էր միակ պաշտպանս այդ կիսավայրենի անասուններուն մէջ:

Յաջորդ առաւօտ, փոթորիկը մեղմացած էր: Զորրորդ կամ հինգերորդ օրն էր. ստիպուած էինք թիավարելով յառաջանալ, քանի որ առագաստները չկային: Երկար ու տաժանելի ճամբորդութիւն մը, որ չեմ յիշեր քանի օր-տեւեց: Նկատելի դէպք մը այլեւս չպատահեցաւ. ընտելացած էի միջավայրին եւ կ'աշխատէի իրենց հետ կամ ձուկ կ'որսայի: Քանի ծովը կը հանդարտէր, այդ դաժան մարդիկն ալ կը մեղմանային: Մեծ վտանգէ մը ազատած էին եւ սկսան զուարթանալ՝ կատակել իրարու հետ եւ լաղերու ինքնայատուկ երգերը մրմուռ կամ բարձրաձայն երգել: Հետո ալ անուշ կը վարուէին եւ ինծի ալ երգեր կը սորվեցնէին:

Իրենց ազգային երգերուն մէկ քանի պատառիկները չեմ մոռցած.

«Արմուտ տալտա սալլանուր, սալլանուր...»

«Սալլանուտւֆնա պալլանուր, պալլանուր...»

եւ կամ՝

«Խամսու գոյտում քավայա,
Պաշլատու օյնամայա...»

Երբ Պաթում հասանք, հոն եւս սպասեցինք զիշերուան եւ կրցանք ցամաք ելլել աննկատելի կերպով: Գացի շիտակ Ասլանի պանդոկը, որուն հասցէն Պոլսէն ունէի: Առաջին հանդիպած անձերէս մէկը եղաւ Տիւրան Ուոյեանը, որ Վահան Զերադին եւ Օննիկին պէս Հայաստան կը մեկնէր, ըսկառուտներու գործը կաղմակերպելու նպատակով:

Նաւապետս հետս եկաւ պանդոկ. կ'ուզէր ապահով դիտնալ թէ ուր պիտի զիշերեմ:

— Առտուն կու գամ քեզ կը տանիմ մեծ հայրիկիդ մաղաղան, ըսաւ հոգածու շեշտով մը, բայց իր միտքը անշուշտ դրամին շուրջ կը դառնար:

— Պէտք չկայ վաղուան սպասելու, ըսի եւ ձեռքս նետեցի գուլպայիս մէջ, հանեցի ամբողջ դրամս, 300 թղթադրամ ոսկի, եւ յիսունը հանելով տուի իրեն:

Մարդուն աչքերը բաց մնացին. պաղած մնաց դիմացս, առանց ձեռքը բարձրացնելու ներկայացուցած դրամիս:

— Նէ շաշըտըն, եահու, ըսի իրեն, չհասկնալու զարնելով իր զարմանքին բուն պատճառը:

— Պիլմետում քի պու գատար փարա վար եանընտա — չէի գիտեր թէ այսքան դրամ կայ քովդ — ըսաւ, անշուշտ ափսոսալով իր փախցուցած առիթին վրայ:

— Աւելի լաւ քեզի համար որ չէիր գիտեր, թերեւս փորձութեան մատնուէիր եւ զլիսուդ ալ փորձանք մը բանայիր, որովհետեւ դրամին քով աս ալ կար: Եւ ցոյց տուի ատրճանակս:

Տուի դրամը շնորհակալութիւն յայտնեցի ու ճամբու գրի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ԴԵՊԻ ՊԱՔՈՒ ԽԱԼԻԼ ԵՒ ԷՆՎԷՐ ՓԱՇԱՆԵՐԸ
ԳՏՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ. — ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆԻՆ
ԵՒ ԻՄ ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ — ՄԵՏԵԽԻ ՄԷՋ
ԶԱՐԶԱՐԱՆՔ ԵՒ ՄԵՐ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

1920 Յունիսի, Ամասունիի յանձնարարագրով հասայ Հայաստան: Մայրաքաղաք Երեւանը վերականգնումի տենդոտ գործունէութեան մէջն էր: Սովի եւ հիւանդութեանց առաջքը առնուած էր. մասնաւորաբար կարճատենուայ մէջ կերպարանափոխուած էին երէկուան գունատ, նիհար եւ խեղճուկ որբերը, կը կազմէին խանդոտ մարդիկներու բանակ մը, շնորհիւ թրքահայ սքանչելի մարզիկ-մարդիշներու, մասնաւորաբար Եղիշէ Քաջունիի, որուն միանալու կ'երթային պոլսահայ երեք մարդիկներ, Վահան Զերաղը, Տիգրան Խոյեանն ու Օննիկ Եաղմանեանը: Պաթումէն միասին ճամբորդած էինք Երեւան. ճամբու ամբողջ տեւողութեան անսահման խանդավառութեամբ կը խօսէին իրենց ծրագիրներու մասին: Վահանը մեծ համբաւ ունէր Պոլսոյ մէջ, իրրեւ առաջնակարգ մարդիկ ու վարիչ, քաջ լողորդ եւ ասպետական հոգիով երիտասարդ մը, որ ամբողջակաւն նուիրումով նետուած էր մեր մարդական շարժումին մէջ եւ անսովոր աէր ու համակրանք կը վայելէր բոլոր շրջանակներու մէջ:

Հակառակ Մայիսեան զապուած ըմբոստութեան խուլ արձագանդներուն, երկրին մէջ հանդարտութիւն կար: Երեւան հասնելու պէս, ներկայացայ ընկեր Ռուբէն Տէր Մինասեանին, որ այդ միջոցին Պատերազմական Նախարարի պաշտօնը կը վարէր Դեռ կը յիշեմ այդ օրը: Երբ տիկին Տէր Մինասեան դուռը բացաւ, կարծես մշուշ մը զարկաւ դէմքիս: Սենեակը ծուխով լեցուած էր. զարմացած էի, երբ գորգով ծածկուած բազմոցի մը վրայէն ձայն մը առի: Գլուխս ծռեցի եւ «ամպ»ի տակէն զտայ ընկեր Ռուբէնը: Անընդհատ կը ծխէր, ինծի ալ սիկարէթ մը հրամցուց. առի եւ ծխեցի: Յանձնարարադիրս յանձնեցի: Կարդաց, խնդաց, ելաւ զիս համբուրեց, յետոյ ուզեց հասկնալ մտադրութիւններս:

— Լաւ կ'երեւաս, Արշաւիր:

— Այո, շատ լաւ եմ եւ Հայաստանն ալ շատ սիրեցի: Եւրոպա երթալէս վերջ կը վերադառնամ եւ կը հաստատուիմ:

Հայաստան զրկուած էի, առժամաբար զերծ մնալու համար թուրք ոստիկանական հետապնդումներէ եւ հաւանական վտանդներէ: Ատեն մը հոն մնալէ վերջ, պիտի անցնէի Եւրոպա ուր ապաստանած էին Իթքիհատի վարիչ փաշաներն ու պէյերը: Այնտեղ շատ կարեւոր «գործեր» կային. կը սպասէինք Պոլսէն զալիք ստոյգ եւ որոշ հրահանգներու:

Ընկեր Ռուբէն զիս յանձնարարեց ոստիկանապետ Լեւոն Գալանթարեանին, որ ինծի պաշտօն տուաւ քաղաքային Գաղտնի Ոստիկանութեան Բաժնին մէջ: Հազիւ քանի մը օր մնացած էի, երբ քանի մը ընկերներով զիս զրկեցին Կարս, ուր, ինչպէս ստուգուած էր, թուրք լրտեսներ հասած էին արջառ գնելու պատրուակին տակ: Յաջողեցանք զիրենք դիմակազերծ ընել, դաղտնիքներն ալ կորզելով: Տեւական կերպով չփման մէջ էինք Ռուբէնին հետ: Անոր հրամանով անցայ էլմիածին, ուր կարգ մը աշխատանքներ տարի: Մօտաւորապէս 3-4 ամիս շրջեցայ Հայաստանի զանազան կողմերը եւ օր մըն ալ Երեւան կանչուեցայ: Փութացի Նախարարատուն: Ընկեր Ռուբէն զիս տուն հրաւիրեց, ուր գիշերը երկարօրէն խօսեցանք:

— Արշաւիր, ըսաւ, քեզի կարեւոր դործ մը պիտի յանձնեմ... Պաքու պիտի երթաս...

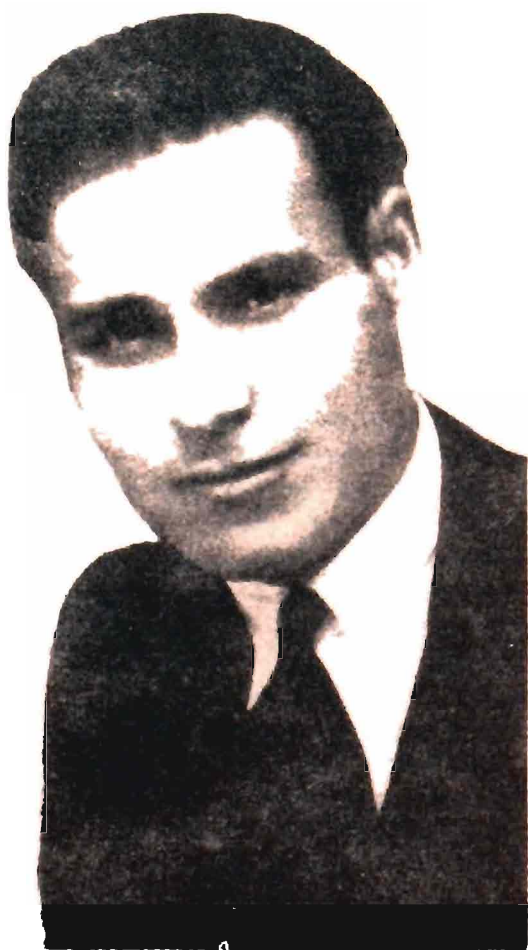
Իր բուն միտքը յայտնելէ առաջ, պարզեց երկրին կացութիւնը: Ներքին վտանգին առաջըր առնուած էր, բայց արտաքին վտանգը միշտ կար: Իր քաղաք տեղեկութիւններուն համաձայն, ազրպէյճանցիք, Թուրք սպաներու ղեկավարութեամբ, ստուարաթիւ բանակ մը կը համախմբէին մեր ճակատին վրայ: Հաւանական յարձակումի մը վախը կար: Իսկ այդ շարժումն ու համախմբումը կը ղեկավարէին Խալիլ եւ Էնվեր փաշաները:

Այդ վտանգաւոր շարժումին առաջըր պէտք է առնուէր, ուղղակի հարուածելով ղեկավարութիւնը: Այսինքն «չեզոքացնելով» Խալիլ եւ Էնվեր փաշաները: Այդ դժուարին «գործ»ըն էր որ կը յանձնուէր ինծի եւ ընկերոջ մը, որուն ընտրութիւնը ինծի կը ձգուէր: Բնականաբար ընդունեցի եւ իբրեւ գործակից ընկեր ուղեցի չենկիլերցի Արշաւիր Փափազեանը, Պոլսոյ հին ընկերս, որ, զանազան առիթներով եւ զէնքի փոխադրութեանց ընթացքին, ապացոյցը տուած էր քաջութեան, հաւատարմութեան եւ անձնուիրութեան: Արշաւիր ինձմէ առաջ եկած էր Հայաստան եւ արդէն կը ծառայէր Զօր. Սեպուհի բանակի հետադասիչ բաժնի մէջ:

Հեռագրով Արշաւիրը ուղեցին բաժնակէն: Պատասխան եկաւ որ կտրիճ ընկերս հետախուզութեան մը ընթացքին, դժբախտաբար անհետացած է. սպաննուած էր: Հայ զինուորի համազգեստին տակ կը մեռնէր Ազատ Հայաստանին համար, ինչ որ իր երազն էր եղած:

Ռուբէնին թելադրութեամբ ինծի պիտի ընկերանար Արամ Երկանեանը, որուն հետ ծանօթացայ Նախարարին տանը մէջ, ուր երկար խորհրդակցութիւն մը ունեցանք, Թիֆլիսի ճամբով Պաքու մեկնելէ մէկ երկու օր առաջ:

Հայաստանի վիճակը սկսած էր վատթարանալ: Սահմանին վրայ ամէն օր դէպքեր կը պատահէին, վրդովելով բնակչութեան կեանքը: Պէտք է անապարէինք ժամ առաջ մեկնիլ: Ընկեր Ռուբէնին տանը մէջ վերջին խորհրդակցութիւն մը կը կատարենք եւ աչքէ կ'անցնենք զանազան ծրագիրներ: Ի վերջոյ կ'որոշենք որ իբրեւ Թուրք վաճառականի

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

դասակ Պաքու մեկնիմ խաւար դնելու, Արամին ընկերակցութեամբ: Տեղեակ էի Պարսոյ թրքերէնին, իսկ Արամին թրքերէնը աւելի թաթարերէն էր: Հետապային ամէն օր խօսակցութեան փորձէր կ'ընէինք իրար հասկնալու համար եւ որքա՞ն կը խնդայինք կոպիտ սխալներու վրայ: Արամը պիտի ունենար անցադիր մը Ալի Շեյքէթ տնունով, իսկ ես կը կոչուէի Իսմայիլ Էշրէֆ: Պէյ: Պաքուի մէջ տեղաւորուելու ինքնին կարեւոր հարց էր: Առաջարկեցի որ Արամը հոն աւանանայ թաթար կնոջ մը հետ, տուն-տեղ բլլայ, իսկ ես ալ իր վարձակալը: Կոտակածներու առիթ չտալու եւ հետապնդումներէ զերծ մնալու նպատակով ալ երբեմն տունէն դուրս պիտի չելլէի, հիւանդ ձեւանալով Ամուսնութեան առաջարկը որքան պիտի յաջողէր, չէի գիտեր: Արամը նախ վրդովուեցաւ ապա խնդացինք. ի վերջոյ համակերպեցաւ քանի որ ուրիշ աւելի լաւ միջոց մը կամ ճար մը չկար: Շիտակը բսելով, կը փափաքէի այդ զերբ ատնել, սակայն հակառակ 20-21 տարեկան բլլալուս, հապի 16 կը ցուցնէի: Այդ զերբ ինծի չէր յարմարեր: Իսկ Արամը խոշորակազմ էր, 25 տարեկան կար եւ իր քիչ մը ծայրերէն քաշուած աչքերով ու ցցուած աշտուկներով աւելի արեւելեան թիփ էր: Խրնդիրը փակուեցաւ: Պաքուի մէջ տուն մը կ'ունենայինք, ուր կրնայի ապաստանիլ հետապնդումներէ վերջ: Գործը յաջողցնելէ վերջ, ի՞նչպէս փախուստ պիտի տայինք. ատիկա ձգուած էր մեր ճարպիկութեան եւ հնարամտութեան: Թէեւ Պաքուի մէջ քանի մը հասցէներ ունէինք, բայց բոլորովին ապահով չէին նկատուեր:

Ատրճանակներու պէտք ունէինք. սակայն անկարելի էր եւ մտնաւանդ վտանգաւոր գինեալ մտնել Այրալէյճան: Հապաւ լեթ ձերբակալուէինք: Բնաւ մեր մտքէն չէր կրնար անցնիլ, որ Պաքուի համար մեր զոյացած վախն ու մտահոգութիւնը պիտի իրականանար Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ: Ամէն բան կարելի է նախատեսել: Որոշեցինք տեղւոյն վրայ ճարել զէնքերը: Պիտի փորձէինք զրամով գնել, հակառակ պարտապան, վտանգաւոր միջոցներ չէին պակսեր: Օրինակ, գիշերանց, տեղ մը, յարձակիլ ոստիկանի մը վրայ ու զէնքը խլել: Մէկ հատը ճարելէ վերջ միւսը

դիրքին էր: Այս հարցն ալ կարգադրուած նկատեցինք:

Պատրաստութիւնները աւարտած էին. Հայաստանէն պիտի մեկնէինք դիւանադիտական անցադրով Արամը, Գրիգոր Մուրատեան անունով, ես, Ահարոն Աւետիսեան: Ան, կարնեցի, ես, պոլսեցի: Այս անցադիրները Թիֆլիսի մէջ պիտի ձյէինք եւ միւսները, տաճիկի անուններովը, հոն պիտի ստանայինք մեր ընկերներէն: Դասերնիս լաւ սերտած էինք. անուն, մականուն, հայր, մայր, քոյր, եղբայր, թաղ, փողոց: Յաճախ իրար կը հարցնէինք եւ սխալները կ'ուղղէինք: Որքան կը խնդայինք. չէն ու գուարթ անընդհատ կը կատակէինք ու չէինք կրնար գուշակել թէ մեր ուրախութիւնը մեր քթէն-բերնէն պիտի գար: Կը յիշեմ. անգամ մը Արամ դարձեալ մտահոգուած ըսաւ. «Արշաւիր, այս ամէնը լաւ. սահմանէն անցանք ու Պաքու մտանք. բայց սա ամուսնութեան խնդիրը ի՞նչ պիտի ըլլայ...: Ի վերջոյ պիտի հասկընան որ թուրք չեմ...» եւ սուր նայուածքովը աչքերուս յռեցաւ:

— Ատ ալ հոն կը մտածենք Արամ, կը նայիս մարդ չունեցող աղջիկ մը կը գտնենք:

Ես ալ ըսածիս չէի հաւատար. ան ալ համոզուածի երեւոյթ չունէր, բայց լռեց:

Ռուբէնը մեզի յանձնեց 400·000 ռուպլիի հայկական չէք մը, պիտի գանձէինք Թիֆլիս մեր կուսակցութեան գանձէն, 400·000 ազրպէյճանեան պօնտ առնելով: Այդ գումարը համարժէք էր 400 թրքական հնչուն ոսկիի, զոր պիտի գործածէինք Պաքուի գործը յաջողցնելու համար: Ամէն զգուշութիւն ձեռք առնելէ վերջ, հրաժեշտ առինք ընկեր Ռուբէնէն որ ինծի յանձնեց նաեւ տեսքով խեղճուկրակ ծխափող մը, որուն ներսը զետեղուած էին երեք կտոր ադամանդ, ամենանեղ պարագային դրամի վերածելու համար: Որեւէ կասկած չարթնցնելու նպատակով, ընկեր-բարեկամներու ալ յայտնեցի թէ պաշտօնով Պոլիս կ'երթայինք:

1920 Նոյեմբեր 17ին հասանք Թիֆլիս: Հայաստան պատերազմի մէջ էր եւ Կարսի անկման շրջանին էր երբ ներկայացանք Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն Տիգրան Աւետիսեանի եւ Կորիւնի: Յանձն առին շուտով պատրաստել ան-

ՎԱՀԱՆ ԶԻՐԱԶ

հրաժեշտ պաշտօնական թուղթերը եւ փոխել դրամը: Կը փափաքէի պտոյտ մը ընել համբաւաւոր Թիֆլիսի մէջ. մեզի յանձնարարեցին շատ չերեւալ փողոցները, խոստանալով մէկ երկու օրէն ամէն ինչ կարգադրել:

Կը բնակէինք Արամին ծանօթ մէկ փանսիօնը. Արամին հետ անվերջ թրքերէնի մարզանք կ'ընէինք. բաւական լաւ սերտած էինք եւ ալլելա չէինք անճրկեր: Յետոյ ուրիշ սորվելիք բաներ ունէինք: Ատենէ մը իվեր կապը խղուած էր Պաքուի հետ: Թէեւ հոն կարգ մը հասցէներ ունէինք, բայց ինչպէս ըսի, շատ զգոյշ ըլլալու էինք եւ բնաւ մեր ծրագիրներէն լուր պէտք չէ ունենային: Միայն ընկեր Ռուբէնը վատահելի օրիորդի մը հասցէն տուած էր ինծի, անոր հետ պիտի խորհրդակցէինք ատրճանակ ճարելու մասին: Պարտաւոր էինք այնտեղի քոլոր հասցէներն ու փողոցները գոց սորվելու. կատարեալ քարտէզ մը չունէինք, սակայն մեր երթալիք վայրերուն քարտէզին նման բան մը յարմարացուցած էինք: Ինծի այնպէս կու դար որ կայարանէն ելլելուս պէս ուզած վայրերս դիւրաւ պիտի դտնէի: Երկու օր վերջ ռակինները տեղաւորեցինք մեր մոյկերու կրունկներուն մէջ եւ տասնական հատ ալ կոճակի ձեւով կարած էինք մեր հագուստներուն վրայ: Ալլելա ապահով կը զգայինք ինքզինքներս եւ մեկնումի յարմար առիթին կը սպասէինք:

Բայց անսպասելին պատահեցաւ: Օր մը, սենեակիս մէջ զբաղած էի թուղթերս եւ պայուսակա կարգի դնելով: Արամըն ալ մէկ անկիւնը նարտը կը պատրաստէր «փարթի» մը խաղալու համար ինծի հետ, երբ դուռը զարնուեցաւ: Որքան ալ զգուշաւոր ըլլաս, խոհեմ ու կասկածամիտ, չնախատեսնուած դէպքեր քեզ յանկարծակիի կրնան բերել: Այդպէս էր պարագան: Միամիտ միամիտ դուռը բացի:

Ներս խուժեցին քաղաքային հագուստով տասնեակ մը վրացի ոստիկան: Անոնցմէ արագ ներս վազեցի եւ հրահանգեցի Արամին թուղթերը ոչընչացնել: Կենսական էր եւ յաջողեցայ: Ոստիկանները եկան եւ «ձեռքերը վեր» գոչեցին: Թեթեւ հարցուփորձէ մը վերջ, մեզ տարին քաղաքային ոստիկանութեան կեդրոնը — Ասոպիաթրատ: Յետոյ առանց հարցաքննութեան մեղ նետեցին բանտ, քաղաքական յանցա-

ւորներու բաժինը: Աշխարհէն կտրուած երեք օր հոն մնացինք: Չորրորդ օրը մեզ վեր կանչեցին ու երկար բարակ հարցաքննեցին: Ձարմացած հարցուցինք մեզ ձերբակալելու պատճառը: Դիւանադիտական անցադիր ունէինք եւ կըրնային տեղեկութիւն քաղել Հայկական Դեսպանատունէն: Ո՞վ մտիկ կ'ընէր: Հայաստան պնշարուած էր թրքական բանակին կողմէ, Հայկական Կառավարութիւնը անզօր եւ վրացիք, այդ չըջանին, անբարեացակամ էին մեղի հանդէպ եւ խուլ թշնամի: Գտած էին մեր թրքական անցադիրները եւ ամէն միջոցի կը դիմէին հասկնալու համար մեր ծրագիրըն ու նպատակը: Պաքուէ Հայերը չվտանգելու մտահոգութեամբ, բռնած էինք ուրացումի ճամբան:

Եւթ օր մեզ հոն պահեցին եւ դրեթէ ամէն օր հարցաքննութեան կը տանէին, առանց յաջողելու մեր բերնէն հակասական բառ մը անստանալու: Նեղացուցիչ եւ յոգնեցուցիչ հարցաքննութիւնը օրօրի պէս պիտի դարձնէր, եթէ անխուսափելի չընկերանար անոր: Իրաւ ալ ամէն օր անխնայ ծեծեցին մեզ, խոշտանկելով ու չարչարելով: Երկուքս ալ անճանաչելի դարձած էինք: Արամը կը կաղար, դէմքը սեւցած, աչքերը ուռած էին եւ կիսախուփ նայուածքէն անզօր պաղանի կատաղութիւնը կը յորդէր: Արամ եթէ ազատ ըլլար, թող տասնով ելլէին դիմացը: Իմ ալ կզակս սաստիկ կը ցաւէր. չըթուեմքերս ճեղքուած էին եւ անընդհատ կ'արիւնէին: Այդ վիճակի մէջ էինք երբ մեզ փոխադրեցին Մետեխի հռչակաւոր բանտը:

Սուիսաւոր ոստիկաններ կ'ընկերանային մեզի: Արամը կը կաղար. անցորդներ պահ մը կանգ կ'առնէին, կը նայէին մեզի եւ անփոյթ կ'անցնէին: Յանկարծ բազմութեան մէջ նըշմարեցինք Վահրամ Բրուտեանը, որ տրտում տխուր կը նայէր եւ կարծես կը դողար: Արամին հայրենակիցն էր ու մըտերիմը: Բռնուելէ առաջ ես ալ զինքը ճանչցած էի եւ մէկ երկու անգամ իր տունը հիւրասիրուած էինք հայկական «չանախ»ով: Աչքը մեզմէ չէր հեռացներ. յայտնի էր որ կ'ողէր բաներ մը ըսել. բայց մենք անտարբեր կը մնայինք եւ զգոյշ, զինքն ալ չվտանգելու համար:

Մտանք այդ մոռալ ու ահարկու բանտ-բերդը: Արձանա-

գրեցին մեկ ու նետեցին թիւ 11 խցիկը, որ խճողուած էր արդէն ոճրագործներով, գողերով ու քաղաքական յանցաւորներով: Անկողինները պատրաստ էին. ստեւէ շինուած եւ ոջիւններով վիտացող: Այնտեղ մնացինք 15 օր, ծանօթանալով բանտակիցներուն եւ անոնց ալյաղան պատմութիւններուն: Արամ սակաւախօս էր եւ հանդարտած մի քիչ. երբեմն աշտոսկրները աւելի կը սցուէին. յայտնի էր որ ներսանց ակռայ կը կճրտեցնէր: Բնութեամբ ամէն միջավայրի յարմարելուս շնորհիւ, ժամանակա կ'անցնէի ասոր անոր պատմութիւնը մտիկ ընելով եւ յաճախ մասնակցելով բանտակիցներուս խաղերուն:

Բանտակիցներէս երկուքը հայ էին. մէկը Ասլան կը կոչուէր. ամբաստանուած էր թէ ղինեալ յարձակում մը ըրած է պանքայի մը վրայ: Միւսը Յարութիւն, հոչակ ունէր իբրեւ աւաղակապետ: Բարձրահասակ, թիկնեղ, սեւ պեխերը ոլորած ահարկու հսկայ մըն էր: Անթիւ շահատակութիւնները կը յիշեցնէին Քառասուն Գողերու Հէքեաթը: Սակաւախօս էր առհասարակ, բայց երբ բարեկամացաւ ինծի, հաճոյքով կը պատմէր իր արկածները եւ պէտք է ըսել, ես ալ հաճոյքով մտիկ կ'ընէի, մանաւանդ որ ուրիշ ընելիք ալ չունէի: Անգամ մը լեռնային շրջանի մը մէջ կարաւան մը կտրած եւ ութը թուրքերը զինաթափ ընելով եօթը սպաննած էր.— երբ կարգը ութերորդին եկաւ, ըսաւ Աւաղակապետը, դաշոյնս ժայռի մը զարնուելով ծռեցաւ: Քարի կտորով մը շտկեցի դաշոյնս եւ անոր ալ հաշիւը մաքրեցի:

Իր անցեալին, համբաւին, ահարկու կազմին եւ վարձուքին շնորհիւ, Յարութիւն երկիւղ եւ պատկառանք ներշնչած էր բոլոր բանտարկեալներուն, հակառակ անոր որ անուանի ոճրագործներ կային անոնց մէջ: Բոլորն ալ ծառայի նման կը հնազանդէին իրեն. անհնազանդները կը պատժէր ծեծով եւ ծանրագոյն պարադաններուն, մահով: Մեղի հանդէպ մասնաւոր հոգածութիւն ունէր:

Օր մը զիս կանչեց ու պատուիրեց որ զբօսանքի ատեն սենեակէն դուրս չելլենք:

— Կը տեսնե՞ս սա հսկայ վրացին, ըսաւ, ատենօք ոտտիկան էր եւ մերիկները շատ բան քաշած են ձեռքէն. հի-

մա ան ալ մեզի պէս հոս ինկած է՝ բազմաթիւ կաշառակերութեանց, զեղծումներու եւ կողոպուտի դէպքերու պատճառով: Մահավճիռը տուած ենք եւ կէսօրին պիտի դործադրուի:

Իրաւ ալ, նոյն կէսօրին մահավճիռը անխափան դործադրուեցաւ: Աւաղակապետը իր համախոհներով պաշարեց վրացիին եւ տեղն ու տեղօք դաշունահարեցին զայն, առանց ականջ տալու անոր աղաչանքներուն, ողբուկոծներուն եւ վայնասուններուն:

Դղրդալից հարցաքննութիւն մը կատարուեցաւ, բայց անկարելի եղաւ հարուածողը գտնել: Ականատեսները բան մը չէին տեսած. իսկ տեսնողներն ալ բերանին փակ պահեցին, վրացիին բախտին չարժանանալու երկիւղէն: Միայն մէկ քանին աքսորեցին, իսկ Յարութիւնը մնաց իր «գահ»ին վրայ: Մանաւանդ որ բանտին խոհարարապետն էր եւ իր հոգածութեան շնորհիւ ամէնուն համակրանքը չահած էր:

Իրաւ ալ տրուած սնունդէն շատ գոհ էինք: Աւաղակապետ Յարութիւնը առատ եւ համեղ կերակուրներ կը հրամարձէր մեզի. բոլորս իր հիւրը կը նկատուէինք եւ հիւրամեծարը բնաւ չթերացաւ իր պարտականութեան մէջ: Մեղք որ կարճ տեւեց:

Իրիկուն մը պահակները եկան եւ Արամն ու զիս առին տարին եւ նետեցին զնտան՝ ուր տաս օրի չափ մնացինք: Ի՞նչ տանջալից ու չարչարալից օրեր: Ստորերկրեայ խոնաւ վայր մըն էր, սմէն կարգի աղտեղութիւններով լեցուն եւ ուր լոյսի բիծ մը անգամ չէր գար: Ինչո՞ւ հոն նետեցին մեզ. չէինք գիտեր. ոտքերնուս շղթայ ալ անցուցած էին եւ շարժելու հնարաւորութիւն չունէինք: Մեզ իրարմէ ալ բաժնած էին եւ ամէն գիշեր պահակներ կու գային մեր ներկայութիւնը ստուգելու եւ սարսափ տալու համար: Ոոչոր մուկեր անընդհատ կը դառնային, այնքան խոշոր որ առաջին վայրկեաններուն, կատու կարծած էի: Երբեմն ոտքով նշանացի կը զարնէի գետնին, քովի խցիկէն Արամէն լուր մը առնելու նպատակով: Երբեմն կը պատասխանէր, երբեմն ալ ձայն չէր հաներ: Անգամ մը, սաստիկ ընկճուած, քնացեր էի, երբ դէմքիս վրայ կակուղ բանի մը խլրտումը զգացի:

Բնագոյարար ուժով մը սեղմեցի այդ բանը. դարչնլի ճիշ մը չտկուեցայ: Ամէն վայրկեան շուրջս սլքտացող կամ երկնցած ատեններս, վրաս պար դարձող մուկերէն մէկն էր: Վրէժս լուծած էի. բայց երբ ձեռքս դէմքիս տարի, զոսցի որ չըրթունքս ուռած է Անկէ վերջ գրեթէ չէի քնանար եւ մըրս-փելով կամ չատ անկամ ընդոստ արթննալով կ'անցնէի ժամերս, որը անկամ մը միայն մարդկային արտրածի մը ներկայութեան անդրադառնալով:

Ձնտանը գերեզմանի նախադուռն էր եւ մէկ օրէն միւսը կրնար դառնալ նաեւ գերեզման Ոչ Աստուծոյ լոյսը կը հասնէր մեզի, ոչ ալ յոյս մը կու դար մեր հոգիները լուսաւորել: Տկարացած էի մարմնով եւ մահուան ուրուականը երբեմն կը ցցուէր երեւակայութեանս առջեւ Բայց գեռ չէի ընկճուած եւ կը մտածէի մեր դործերու մասին: Պէտք է հիմա Պաքու ըլլայինք եւ ահա թէ ուր ենք: Ճամբայ ելած էինք եւ մնացեր էինք կէս ճամբան: Երբեմն այնպիսի կատաղութեամբ կը լեցուէի, որ քաշկոտուելով, քաշկոտուելով դրան կը հասնէի ու սարսափելի հայհոյանքներ կ'արձակէի. եթէ այդ պահուն պահական մը ներս մտնէր, պիտի փաթթուէի իրեն ու ըզկտէի դայն: Անդին, ինչպէս լուրերը հասած էին, հայրենիքի կացութիւնն ալ ահաւոր էր. աղէտ աղէտի վրայ. ասդին, մեր ընկերներն ալ լաւ վիճակ չունէին: Ի՞նչ կ'ընէին Կեդր. Կոմիտէի մեր տղաքը. անոնք էին մեր միակ յոյսն ու ապաւէնը. իսկ զնտանի դուռը աշխարհը փակած է մեր առջեւ: Պէտք էր ձեւով մը լուր մը դրկել. թերեւս բան մը կարենային ընել. բայց ճար չկար:

Նման պարագաներու տակ, որքան ալ ծայրայեղ կերպով համբերատար ըլլաս ու պաղարիւնդ չկորսնցնես, կը զգաս որ ամէն բան չափ մը ունի: Պահասաններն ալ խուլ ու մուռն կու գային կ'երթային, աչք մը կը նետէին մեր վրայ ու կ'անհետանային. մեր հարցումներուն ոչ մէկ պատասխան: Եթէ մեր ընկերները գիտնային, դիւրին պիտի ըլլար դոնէ կաշառքով, մեզ մեր նախկին սենեակը փոխադրել: Վրացիք անկուշտ կաշառակերներ էին. պէտք էր պահպաններու միջոցաւ դուրսի աշխարհին հետ հաղորդակցութեան մտնել, բայց անհնար էր: Յետոյ չէինք հասկնար

Թէ ինչո՞ւ այդքան անողոք են մեզի հանդէպ. վրէժխնդրական ի՞նչ զգացումներէ դրդուած էին:

Վրացի ոստիկանութեան ամբողջ կատաղութիւնը երեւան եկաւ մեր մէկ հարցաքննութեան ընթացքին: Նախ Արամը Ծեծեցին այնպիսի վայրագութեամբ, որ կեցած տեղս անզօրութենէս ինքդինքս կ'ուտէի եւ ամբողջ մարմնովս կը դողայի: Երբ կարգը ինծի եկաւ, չեմ գիտեր ինչպէս, փաթթուեցայ ոստիկանի մը եւ դազանի պէս վիզը խածի, բզըկտելու աստիճան: Զիս ալ արիւնլուայ դիակի պէս գետին նետեցին:

Գիշեր մը, վերջին գիշերը, պահապանները յանկարծ լապտերներով եկան ու հրամայեցին իրենց հետեւիլ: Արամն ու ես, չարչարալից երկար օրերէ ի վեր՝ զիրար կը դռնէինք. քով քովի կը յառաջանայինք կողմնակի իրար նայելով եւ իրար հասկնալով: Այլեւս ամէն յոյս կորսնցուցած էինք. տեղեակ էինք այդ ահարկու բանտին դաժան ու անմարդկային սովորութեան: Ամէն գիշեր, այսպէս, դադնորէն, ըսպաննելու կը տանէին կասկածելի բանտարկեալներ. որեւէ պատասխանատուութեան չէին ենթարկուեր դահիճները եւ այդ մեթոտը կը կոչուէր ՍԱԻՄԱՍՈՒՏ: Բացորոշ էր այլևս. պահապաններուն հրամանին մէջէն մեր մահուան դոյժը լըսեցինք:

Ինչ կրնայինք ընել: Արամ անսահման տխրութեամբ ինծի կը նայէր ու կարծես բան մը, ճար մը կը սպասէր ինձմէ: Զդիմացաւ, ու մրմնջելով ըսաւ.

— Մեզ սպաննելու կը տանին. եւ աչքը աչքէս չէր հեռացնէր. այո, բան մը, հնարք մը կը սպասէր բայց ինչ կրնայի ընել...

Այդ միջոցին հասած էինք բանտի բակին մէջտեղուանքը խոշոր պարտէզի պէս բան մը, ուր աւաղան մը կար, որուն վրայ կը նայէին բանտարկեալներուն պատուհանները: Աւաղանին մօտ ամրացուած հաստ խողովակ մը կար, ուրկէ ջուրը կը հոսէր աւաղանին մէջ: Այդ միջոցին ջուրը գոցած էին: Վեր նայեցայ. պատուհաններէն ոչ մէկ լոյս. ժամը քանի՞ն էր. չէինք գիտեր: Բանտարկեալները հանգիստ կը քնանային, — Երանի՜ անոնց, ըսի մտովի:

Աւագանին մօտեցած ատենս, փայլակի արագութեամբ դադափար մը լուսաւորեց միտքս: Անմիջապէս փաթթուեցայ խողովակին ու խելագարի նման սկսայ պոռչտալ, ճչալ, ամբողջ ուժովս աղաղակել, միաժամանակ դիմանալով պահակներու հարուածներուն, որոնք կը տեղային զլիսուս, քթիս, բերնիս եւ կոնակիս վրայ: Քանի կը հարուածէին, այնքան ուժով կը պոռայի, հաւանաբար նաեւ սաստիկ ցաւերէն: Բանտարկեալները արթնցած էին եւ պատուհաններէն մօայլ շուքեր երեւան կուպային: Հնարքս յաջողած էր. չատ չանցած բանտէն ներս անագին փոթորիկ մը փրթաւ. բանտարկեալները ի պաշտպանութիւն մեղի, ոտքի ելած էին, անընդհատ կը պոռային ու զոռում դոչում փրցուցած կը սպառնային դուռները կոտրել, եթէ մեզ թող չտային: Աման ու պնակներն ալ ծնծղանքիւ պէս իրար կը զարնէին:

Աւագակապետ Յարութիւնին անհղ ձայնը բոլորին կը տիրապետէր. ռուսերէն, վրացերէն եւ թրքերէն հայհոյանքներ կ'արձակէր ոռտիկանութեան, կառավարութեան եւ նոյն իսկ վրացի ազգին հասցէին ու կը սպառնար ջարդել փշրել ամէն բան: Աւելի ուժ առած, զամուած մնացած էի խողովակին. բանտարկեալները կ'աղմկէին տակաւին, երբ անդիէն մարդ մը հասաւ: Բանտապետն էր. ծեծն ու աղմուկը դադրեցան եւ բանտապետը իրրեւ թէ ուղեց եղելութեան տեղեկանալ: Պահապանները ըսին թէ մեզ դատարան կ'ուզեն տանիլ: Յարութիւնը վերէն միջամտեց ու պահանջեց առաւօտուն մեզ տանիլ: Բանակցութիւնները կարճ տեւեցին, բանտապետը իրաւունք տուաւ մեր պաշտպաններուն եւ պահապանները ակամայ մեզ ետ տարին զնոսանք:

Մինչեւ այդ օրը, Յարութիւն չէր գիտցած որ մեզ զնտան նետած են: Ի պատասխան իր բոլոր հարցումներուն, յայտնած էին թէ մեզ փոխադրած են Գութայիս եւ ինք ալ հաւատացած էր: Յարութիւնը, որ արդէն մեզ իսկական անոն մականունով ճանչցած էր, յաջորդ օրն իսկ, մէկ երկու այցելուներու միջոցաւ, յաջողած էր լուրը հասցնել մեր ընկերներուն, որոնց հետ կապը խզուած էր օրերէ ի վեր:

Տիգրան Աւետիսեանի ջանքերով, երեք օր ետք, մեզ

փոխադրեցին վեր, մեր նախկին սենեակը: Բայց անկէ առաջ արարողութիւն մը կար: Մեզ տարին կանտալներու սենեակը. ինչպէս ըսած էի մեր ոտքերուն շղթայ անցուցած էին. պէտք էր քակել դանոնք: Մտանք այն նոյն սենեակը, ուր զնտան նետելէ առաջ մեր ոտքերուն շղթաներ զարկած էին: Նոյն մարդն էր, բարձրահասակ ուսմ մը, դեղին մօրուքով մը, որ աղտոտած էր սիկարէթի ծուխերէն, ոտքերուն խոշոր մոյկեր եւ մինչեւ վար իջնող կաշիէ գոգնոց մը. բանտին դարբինն էր, եւ Միջնադարեան հաւատաքննական Ատեանի դահլճներուն կը նմանէր: Հրամայեց որ ոտքս դնեմ սալի նմանող երկաթի մը վրայ, որպէսզի իր գործը դիւրանայ. չհասկցայ. հսկայի ոտքովը իմ ոտքս վերցուց ու զետեղեց. յետոյ քլուկը դրաւ շղթային վրայ ու սկսաւ անխնայ հարուածել մուրճով: Շղթան քանդեց, բայց հոգիս ալ հանեց: Հակառակ ցաւիս լայն շունչ առի ու թեթեւութիւն մը զգացի: Բնականաբար Արամն ալ նոյն գործողութեան ենթարկուեցաւ: Երբ վեր ելանք՝ կարծես պալատ մը փոխադրուած էինք: Ինկեր քնացեր եմ ամբողջ 24 ժամ: Յարութիւնը եղբայրական զուրկութանքով եւ հոգածութեամբ մեղ կը խնամէր: Թունաւորուած շրթունքս պատռեցինք, աղտոտ արիւնը դուրս տուինք, վրան մզլոտած հաց դրինք եւ քանի մը օրէն բուրբոկին լաւացայ:

Քանի մը օր վերջ, դուրսի աշխարհի հետ ուղղակի կապ հաստատեցինք շնորհիւ Վահրամ Բրուտեանի, որ այդ շրջանին փոապանութեամբ կը զբաղէր եւ յաճախ մեզի խորովածներ հրամցուցած էր: Վերագտած էինք մեր բնականոն հոգեվիճակը եւ լայն շունչ կ'առնէինք յաջորդաբար հասնող յուսադրիչ լուրերու շնորհիւ: Այդ բանտախուցին մէջ թեւեր առած էինք, երբ լուր եկաւ որ մեր ընկերներէն Սենեկի եւ Ասլանի կարգադրութեամբ, մեղ պիտի փախցնէին փոխադրութեան ընթացքին: Մինչ այդ, Յարութիւնը առատ եւ համեղ կերակուրներ կուտար մեզի: Արամը նիհարեցած էր, բայց հետզհետէ ինքզինքը կը գտնէր: Ախորժակս ալ բացուած էր, լաւ կը քնանայի եւ երբեմն մարզանք կ'ընէի, ուժերս վերագտնելու համար: Գործի ծրագիրներ նորէն յարութիւն կ'առնէին:

Չեմ յիշեր տակաւին քանի օր հոն մնացինք: Իրիկուան մը դէմ պաշտօնեայ մը եկաւ ու մեզի հաղորդեց, որ յաջորդ օրը կէսօրուայ մօտ պատրաստ ըլլանք, Գութայիս երթալու: Արամին հետ ակնարկ մը փոխանակեցինք: Պաշտօնեային հեռանալէն վերջ, սանկ երկնցանք ու ճաշէ վերջ հանգիստ մը քնացանք: Մտահոգիչ մէկ պարագայ կար: Շղթայակա՞պ պիտի փոխադրէին մեզ, Թէ առանց շղթայի: Յաջորդ առաւօտ պաշտօնեան կրկին եկաւ, մեր գոյքերուն մէկ մասը յանձնեց ու մեղմ, գրեթէ անուշ ձայնով մը խօսեցաւ, այնքան անուշ, որ Արամը պահ մը թուլցաւ եւ քնաց գիս համոզել փախուստի մտադրութենէն հրաժարելու: Որոշումս տուած էի սակայն: Եթէ շղթայակապ չտանէին, պիտի փախչէի, եթէ ընկերներն ալ չգային: Այդ որոշումիս Արամն ալ հաւանած էր, բայց հիմա կը տկարանար:

— Արամ, ըսի, դաս-չգաս, պիտի փախչիմ այս առիթը չեմ ուզեր կորսնցնել...

— Ոչ, ես քեզ առանձին չեմ ձգեր վաղը ամէն դնով պէտք է ազատինք:

Առտուան ժամը տասը անցած էր, երբ մեկնումի հրամանը եկաւ: Ածիլուած ու մաքրուած էինք. ըստ սովորութեանս, տաբատս մինչեւ առտու անկողնիս տակ պահած էի, որպէսզի արդուկուի: Կոկիկ եւ շնորհքով մարդոց տպաւորութիւնը կուտայինք: Մէյ մէկ սիկարէթ վառեցինք. յետոյ մեր հիւրընկալին, աւազակապետին հետ համբուռեցանք: Այդ ահարկու տղամարդը երախայի պէս յուզուած էր. հազար յաջողութիւններ մաղթեց մեզի: Արտակարգ տպաւորութիւն ըրած էր վրաս: Լաւագոյն պայմաններու տակ կրնար յեղափոխական աննման գործիչ մը դառնալ: Մեղք որ իր անզսպելի խառնուածքին բերումով, հասարակ ոճիրներ եւս գործած ու խաթարած էր իր կեանքը:

Մետեխի բանտին հսկայ դրան քովի փոքր դուռը բացուեցաւ մեր առջեւ: Չորս հրացանակիր զինուոր, երկուքը առջեւէն, երկուքն ալ ետեւէն սկսանք յառաջանալ. բարեբախտաբար շղթայի չէին զարկած մեզ: Հասանք թեթեւ

զառիփեր մը, Երբ նշմարեցինք վրան—յլուիւր թափթփած մարդ մը, որ պտուղ կը ծախէր, կամաց կամաց մեղի մօտենալով Արամին նայեցայ. աչքերը ուրախութեամբ լեցուած էին: Արամը անմիջապէս ձոնչցած էր. ընկերներէն մէկն էր, Ասլանը: Բանտէն բաւական հեռացած էինք ու ծանր ծանր կը յառաջանայինք պտղափառատու աւելի մօտեցաւ մեղի եւ սկսաւ պտուղներուն պոփր հիւսել, առանց աչքը մեղմէ հեռացնելու: Որպէս ասպանութեան միակ միջոց փախուստի մը պէմ, մէյ մէկ կաշիէ ձեռնակապ անցուցած էին մեր պատասկներուն եւ ծայրերն ալ բռնած էին մէյ մէկ ոստիկան: Մենք ամենայն անտարբերութեամբ կը քալէինք:

Յանկարծ պտղափառատու մեր քով եկաւ ու պնդեց որ պտուղ պնենք. հասկցանք որ յարմարադոյն վայրը հասած ենք. պատրաստ էինք: Այդ վայրկեանին Երեք Հոյի եւս մէջուկ ելան. Արամին ընկերներն էին. Ասլանը եւ ուրիշ Երկու ընկեր: Պաշարեցին մեկ. անմիջապէս տունն չկար. ոստիկանները դեռ չանդրադարձած, դատարար ուժով մը քաշեցի իմ վրայ հսկող ոստիկանին ձեռքէն եւ դեռ աչք չբացած, խեցի անոր հրացանը եւ Արամին ոստիկանին զարկի հրելով պոյն Մեր ընկերները մէկ վայրկեանի մէջ զինաթափ ըլլան պանծալիք եւ քշելին քոյնտի փողոցը. հրացանները տան մը բակը նետեցին եւ ոստիկաններն ալ Երեսի վրայ պառկեցուցին: Մինչ Արամն ու ես եւ Երկու ընկեր վարի անկիւնը սպասող կառքը նետուեցանք ու անհետացանք: Ասլանն Մենեկը քիչ մը եւս սպասեւ եւ ոստիկաններուն քով, մինչեւ որ ասպանութեամբ են ի՞նչ մենք բոլորովին հեռացած ենք ու իրենք ալ կծիկը դրեր են:

Իջանք Արամի բարեկամներէն Սերեօթայի տունը: Միւսներն ալ հասան. անսահման էր մեր ուրախութիւնը: Գուրգուրանքով մեկ չըջտալատեցին եւ հազար հարցումներ ըրին: Ուտելիք խմելիքը առատ էր ու համեղ: Քիչ մը կերայ, մէկ Երկու բաժակ օղի պարպեցի եւ հոն, բաղձոյին մէկ անկիւնը կծկուելով հանգստարար քուն մը քաշեցի. Երբ աչքերս բացի, ժամը չորսն էր: Դեռ կ'ուռնէին կը խմէին խնդալով, ծիծաղելով ու երկելով. իսկ Արամը կը պատմէր:

Եօթը օր մնացինք Թիֆլիս, մինչեւ որ Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէէն դրամ ու հրահանգ եկաւ ինծի Պոլիս վերադառնալ: Արամը շատ տխրեցաւ, կարծելով որ մինակս պիտի դառնամ: Այդ քանի մը ամիսներու ընթացքին շատ կապուած էինք իրարու. յետոյ գիտէր թէ Հանգիստ չպիտի կենամ ու ծրագիրներ կ'որոճայի: Կը փափաքէր միասին գործել: Վրացի ոստիկանութիւնը յաջողած էր գտնել մեր ոսկիներն ալ եւ իւրացուցած էր: Նոր կ'անդրադառնայինք այն դրդապատճառին եւ անողոք վարմունքին, որով Վրացիք մեզ հարցաքննած, խոչտանգած եւ ղնտան նետած էին ու գիշեր մըն ալ մեզ անհետացնելու կը տանէին: Երկու Հայ, աւելի պակաս. ի՞նչ կարելորութիւն ունէր անոնց համար: Պէտք էր վկաները մէջտեղէն վերցնել, սա էր կարելորդ: Հայոց հանդէպ Վրացիներու սնուցած ատելութեամբ միայն կարելի չէր բացատրել բանտապահին եւ ոստիկանութեան վերաբերումը:

Արամ կը խորհէր որ ինծի ղրկուած դրամը անբաւական էր երկուքիս համար. մինչդեռ կը բաւէր. ինչպէ՞ս կրնայի հոն թողուլ այդ փորձառու եւ թանկագին ընկերը, որ Եւրոպայի մեր ղործերուն մեծապէս օգտակար կրնար ըլլալ:

Հայաստան տանկնուվրայ էր: Փետրուարեան Յեղափոխութիւնն ալ զսպուած: Թիֆլիսի կայարանները վերջին դատաստանի օրն էր կարծես, գունդերով փախստականներ ասդին անդին, իրարանցում անվերջ, խուճապ եւ ահաբեկ քաղմութիւններ. չունը տէրը չէր ճանչնար, ինչպէս կ'ըսեն: Օր առաջ պէտք է ճամբայ ելլէինք, նոր փորձանքի մը չհանդիպած: Գացինք կայարան եւ կաշառքով յաջողեցանք չոգեկառք մը մտնել: Այլեւս Պաքուի մէջ մեղի գործ չէր մնացած. կուսակցութեան ծրագիրը իրականացնելու որեւէ միջոց ու հնար չկար եւ քաղաքականութիւնն ալ հիմնովին փոխուած էր: Պաթում հասանք եւ չոգենաւ մտանք Պոլիս վերադառնալու համար:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՈԼԻՍ

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՅԻԱՆՔԻ ՀԵՏ

ԴԵՊԻ ՄԱՐՍԻԼԻԱ ԵՒ ՀՌՈՄ

Շոգենաւին մէջ ուղեկից ունէինք միջազգային պաղթա-
կաններու կարաւաններ. Հայ, Ռուս, Վրացի, Թաթար եւ
Հայաստանէն զինուորականներ, պաշտօնատարներ ու գոր-
ծիչներ. բոլորն ալ կը փախչէին պոլշեւիկեան արհաւիրքէն
ու դժոխքէն, ապաստան փնտռելու համար Պոլիս, որ այդ
չրջանին կը պտնուէր Համաձայնական բանակներու գրաւ-
ման տակ: Վրաստանը ապահովութեան դուռն էր եւ ամէն
ոք շունչ կ'առնէր, քացի ինձմէ: Թիֆլիսէն փախած եւ վրա-
ցիներէն օձիքս ապատած էի. բայց վտանգը առջեւս էր.
յսած էի որ զիս կը փնտռեն ու մահուան դատապարտած են
ի բացակայութեան: Նաւահանգիստին մէջ քննութիւն ըլ-
լար կամ ոչ, պէտք է խիստ զոյլ: Եւ արթուն մնայի, ճար
մը պտնէի, թուրք ոստիկանութեան ձեռքը չիյնալու համար:
Նաւը յամր յամր կը յառաջանար Պէյքոյի առջեւ Գարան-
թինա կար. որոշեցի այնտեղ նաւէն իջնել եւ միջարուար-
ձանային Շիրքէթի շոգենաւով մը ելլել Ղալաթիոյ կամուր-
ջը. Ղալաթիոյ նաւահանգիստն ալ վտանգաւոր կը գտնէի:
Բայց հաշիւներս սխալ ելան: Փոխանակ ճամբորդները
դուրս հանելու, ուղղակի հանեցին փոքր նաւամատոյցը, որ
րուն առջեւ երկար տաղաւարի պէս բան մը չինած էին, իբ-
րեւ Գարանթինայի վայր: Շարան չարան կը մտնէինք ներս,
մեր հազուատները կը հանէին, կուտային մեքենային եւ
միւս կողմէ կը յանձնէին, ուղղակի շոգենաւ հանելով: Այն-
պէս որ առիթ ու միջոց չունեցայ ցամաք ելլելու:

Մտահոգութիւններս աւելցան. արդեօ՞ք Ղալաթիոյ քա-
րտին վրայ քննութեան պիտի ենթարկուէինք. հապա՞ եթէ
զիս ճանչցող պաղտնի ոստիկանը հոն ըլլար: Եւ կամ կաս-
կածի վրայ զիս պահականոց «հրաւիրէին», ինչպէս այնքան
բերկրութեամբ զիտեն ընել թուրք գաղան ոստիկաններն
անպամ: Ժամը ութուկէսին հասանք Ղալաթիոյ նաւահան-

գիտար, քարափի մօտ եւ մօտիկը Վոյվոտայի համբաւաւոր պահականոցին: Ոստիկանները պաշարման օղակ մը կազմած, խուզարկու նայուածքներով կը քննէին ճամբորդները. բարեբախտաբար փասբորթ հարցնող չկար: Նաւուն վրայ մեծ իրարանցում կար: Սուճապային վազվզուք մը կարծես կարմիր բանակայինները ետեւնուն ինկած ըլլային. մահէն աղատած մարդոց աննկարաւորելի աճապարանքով, ամէն ոք կը ջանար վայրկեան առաջ ցամաք իջնել: Այլազան լեզուներով պոռալ կանչէին, խլացուցիչ կանչուրուտութեան: Ասդին գացի, անդին գացի եւ վերջապէս մօտեցայ հայ ընտանիքի մը, որ ինչպէս կ'ըսեն, մարով-ձաղով կը ջանային վերցնել ծրարներ, պայուսակներ եւ խոշոր սնտուկ մը:

— Օղնեմ ձեզի, ըսի, եւ առանց պատասխանի սպասելու, ծրար մը շալակս առի ու իրենց հետ վար իջայ: Օղակէն դուրս ելայ եւ լայն ու երկար շունչ մը առի. առանց կասկածի ենթարկուելու աղատած էի: Պէտք է ըսեմ որ «կամաւոր» բեռնակրի գաղափարը ունեցայ դիտելով բազմաթիւ բեռնակիր տղաք, որոնք նաեւ խուժելով անընդհատ կ'երթեւեկէին, բեռներ տանելով:

Անդին քիչ մը սպասցի. Արամը հասաւ ու միասին շիտակ գացինք ձակատամարտի չէնքը. մտայ խմբագիրներու սենեակը: Գուրգէն Մխիթարեան օրուան լուրերը կը պատրաստէր. անակնկալի եկաւ եւ ուրախութեամբ ոտքի ցատկելով, համբուրուեցանք. Արամը ծանօթացուցի: — Վեր ելէք, ըսաւ, մերինները հոն են, քիչ վերջ կուզամ: Ելանք. սենեակին մէջ մեծ բաղմութիւն: Ամատունին, Պապանանը եւ ուրիշներ. ուրախութեամբ մեզ ընդունեցին. Արամը ծանօթացուցի Ամատունիին որ իսկոյն անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ըրաւ անոր բնակութեան համար եւ գումար մըն ալ տրամադրեց իրեն: Տակաւին տուն չեմ գացած, երբ քեռայրս Մանուկ Ասլանեան, չես գիտեր ինչպէս լուր առած կը վաղէ կուգայ: Կարօտով կը փաթթուինք իրարու. ըստ իր սովորութեան, քաջքուքի կը սկսի, — քեզի համար ըսին թէ սպաննուած է անհետացեր է ինչ գիտնամ ես ալ կ'ըսէի որ իմ գիտցած Արշաւիրս դիւրին դիւրին մեռնողներէն չէ չէին հաւատար. ի՞նչ եղար,

ո՛ւր մնացիր շատ շատեր քեզմէ առաջ եկան զո՛ւն :
Քնդալով կատակելով մեկնեցանք տուն :

Այդ գիշեր քառասուն Մանուկի Տօնն էր եւ տունը հաւաքոյթ կար . մեր ընկերներէն շատերը հոն էին . կերուխում , երգ ու ծիծաղ . կովկասահայերու կեանքէն զուարճալի մանրավէպեր կը պատմէին . կենացներ կը պարպուէին : Անդին պճլտուն աչքերով աղուոր աղջիկ մը աչքս խածած էր . դէմքը ծանօթ կ'երեւար , սակայն անմիջապէս չկրցայ յիշել :

— Մանուկ , հարցուցի կամացուկ մը , ո՞վ է այդ աղջիկը ...

— Չճանչցա՞ր , պատասխանեց զարմացումով ինչպէս Գայիանէն է :

Անմիջապէս քովը դացի . ծանօթացած էինք իրարու , սակայն մէկ տարուան մէջ որքան փոփոխութիւն : Որքան աւելի սիրունցած էր . աչքերուն մէջ միշտ ժպիտ մը կը խաղար : Ոսքի բռնուեցանք ու հետզհետէ տաքցանք : Չկրցաւ իր ուրախութիւնը զսպել , երբ յայտնեցի թէ քանի մը օրէն Սկիւտար պիտի փոխադրուիմ : Պարզուկ էր եւ միամիտ ու ծափ զարնելը պակաս էր : Իրենք Սկիւտար կը բնակէին եւ իրար տեսնելու շատ առիթներ պիտի ունենայինք : Իրաւ ալ քանի մը օր վերջ փոխադրուեցայ Սկիւտար , Վանքին Պաղը , Նեմղուր Հանըմին տունը , ուր կը բնակէր մեր հաւատաւոր ընկերներէն գաւառացի երիտասարդ մը՝ Պէրպէրեանի ուսուցիչներէն , ընկերասէր , կենցաղասէր եւ սեղաններու թամատա : Տանտիրուհիս զիս կը ճանչնար արդէն : Վահէի դէպքէն վերջ այդ տունը կը բնակէի , ուր մեր Պէրպէրեանցի ընկերներուն ներկայացուած էի Թորգոմ Ղազարեան անունով եւ իղմիրցի վաճառականի զաւակ : Մեր տունը կեդրոն դարձած էր Պէրպէրեանցի եւ Հայաստանցի ընկերներու , որոնք դրեթէ ամէն երեկոյ կը հանդիպէին , միասին պտոյտներ կատարելու դէպի Ֆրէնկի լեռը , որուն առջեւ կը բացուէր Վոսփորի սքանչելի մէկ համայնապատկերը : Այդ բոլորը ժամադրաւայրն էր մանաւանդ Պէրպէրեանցի ուսանողութեան եւ վիպային սիրահար զոյգերու :

Մեր իրիկնային սիրական ժամադրաւայրը Պէյլերենց

պարտէզն էր, Պէրպէրեան վարժարանին կից Սկիւտարի ամէնէն մաքուր եւ հաճելի ընտանեկան զբօսավայրը, ուր երբեմն ներկայացումներ ալ կը տրուէին: Հոն մինչեւ ուշ գիշեր կը մնայինք, երբեմն խմիչքի սեղանի մը շուրջ. մտերիմ ընկերներու խմբակ մը կազմած էինք եւ ատեն մը Արամ մեզի հետ էր:

Այնտեղ կամ հաւաքական պտոյտներու ատեն մեզմէ անբաժան էր Մտտթէոս Չարիֆեանը, զեղադէմ ու վայելչակալմ մարդիկը, իշխանի ղլուխով տղամարդը, որ տարի մը առաջ անուանի պիտի դառնար նաեւ իր քնքոյշ բանաստեղծութիւններով: Այդ շրջանին, Պէրպէրեանի ուսուցիչ էր եւ որքան կը յիշեմ ընդհ. «Քարտուղար»: Սիրալիբ էր ընկերներուն հետ, բայց մասնաւոր համակրանք ու տկարութիւն ունէր զրսեցիներուն եւ Կովկասէն եկողներուն հանդէպ: Շատ անգամ մեզ կը փնտռէր ու կուգար կը գրտնէր: Սրտոտ տղայ էր Չարիֆեան. մէկ ապացոյցը տեսանք գիշեր մը, երբ մեր սովորական խումբով պտոյտի կ'երթայինք զէպի Ֆրէնկի լեռ, երգելով Իբրեւ Արծիւ:

Պաղլար Պաշը, հայոց դերեղմանատան ղիմացը, Չամլըճա եւ Ֆրէնկի լեռը տանող երկու ճամբաներու բաժանման կէտին վրայ, այդ շրջանին թրքական պահականոց մը կար. ոստիկանապետը, որ յաճախ դրան վրայ կամ պատուհանէն մեր անցքը տեսած էր եւ որեւէ ատեն չէր համարձակած մեզի մօտենալ, այդ գիշեր, երբեւի զրկուած հայ երգէն՝ անակնկալ կերպով ընդմիջեց, արձրածայն դիտողութիւն ընելով եւ ձայնելով մեր ետեւէն: Ետ նայեցանք ու տակաւին պատասխանելու ատեն չէինք ունեցած, երբ Չարիֆեան թռաւ ու ոստիկանապետին օձիքին փակաւ, պահանջելով որ ներողութիւն խնդրէ: Արամին հետ մեր ընկերները հասան եւ խնդիր չհանելու կամ չմեծցնելու մտահոգութեամբ կը ջանային Չարիֆեանը մեղմացնել: Ես ետ մնացած էի եւ քաշուեցայ 15-20 մեթր անդին Տիրան Փաշայենց պատին տակ, ուր շուք կը ձգէր խոշոր ծառ մը: Մէկ երկու նկատումով քաշուած էի այդ շուքին: Գործը կը ծանրանար, ոստիկանապետը սուլիչը փչած եւ տասնեակ մը ոստիկան վազած եկած էին ու ետեւը շարուած: Չարիֆեան կարեւորու-

թիւն անդամ չտալով դեռ մարդուն օձիքին կառչած կը մնար եւ անսպաժման ներողութիւն կը պահանջէր եւ չկար ուժ մը որ կարենար զայն ազատել իր պողպատէ բաղուկներէն: Վերջապէս մեր ընկերներուն ալ պնդումին վրայ, ոստիկանապետը ներողութիւն խնդրեց Զարիֆեան զոհացում վտնելով, եկաւ եւ պտոյտնիս շարունակեցինք: Կարծեմ այդ զիշեր բաւական խոշոր փորձանք մը անցուցինք թէ մենք եւ թէ Պաղլար Պաշրի պահականուցին բնակիչները

Ուրիշ էր այն ատենուան Սկիւտարը. իր երեք-չորս թաղամասերով հսկայական Հայ հարապատ ընտանիք մը կը կազմէր. զարդացած, մշակուած, հիւրասէր, տղնիւ, սիրահար հայ երգի, պարի ու արուեստներու Շարաթ չէր տնցներ, որ Պէրպէրեանի տղարը կամ Տայեան վարժարանի աղջիկները հանդէս չտարէին վարժարաններէն ներս կամ մանուսնոյ համբաւաւոր Բաֆֆի-Յատաջլիմականի սրահին մէջ: Քաղաքական յանցաւորի զրուշութեամբ կը պտըտէի բայց ինքզինքս ապահովութեան մէջ կը զրայի Սկիւտար բանաստեղծներու երկիրն էր ու մենք ալ չըջապատուած բանաստեղծներով եւ հոգածու բնկերներով:

Սկսած էի յաճախել Գայիանէնց տնեցիք հաճոյքով զիս կ'ընդունէին. իսկ Գայիանէն չափազանց ամօթխած, ուրախութեամբ ու ժպիտով կը դիմաւորէր զիս, առանց սակայն բացառիկ իրարանցում մը ցոյց տալու, ինչ որ չիտակը կը սպասէի: Կը քաշուէր ու դեռ վերապահ դիրք մը բռնած էի եւ ալ, ջանալով զգացումներս ծածկել: Երբեմն իր աչքերը հաղիւ հպ ներքին զգացումները ալօտ կերպով ինծի կը հաղորդէին: Քանի կ'այցելէի իրենց, այնքան կը զգայի որ կը կապուէր ինծի. իսկ տնեցիք, բացի մեծ քրոջմէն Ռօզէն, շատ ալ հաշտ աչքով չէին նայեր մեր մտերմութեան: Իրրեւ հոգածու ծնողք, անշուշտ կը խորհէին, որ իրենց աղջիկը երբեք ըստաւոր կամ երջանիկ չէր կրնար ըլլալ մէկու մը հետ, որուն ապագան մութ է եւ անծանօթ: Գիտէին հանդամանքս եւ տեղեակ էին կատարած «գործ»իս, որ իրենց ալ սրտին սփոփանք տուած էր. եւ դիտէին նաեւ որ դեռ պարտականութիւններ ունիմ եւ զանոնք նուիրական կը նկա-

տէին: Բայց հոգածութեամբ զաւակներ մեծցուցած մօր մը համար դժուար էր աղջիկը յանձնել երիտասարդի մը, որ ամբողջ կեանքի ընթացքին տեւական վտանդի մէջ պիտի ապրէր: Յետոյ, այդ դէպքերը կրնային մեծապէս ազդած ըլլալ նաեւ տղուն նկարագրին վրայ: Դիւրի՞ն էր միթէ այդ արկածալից կեանքին ընթացքը փոխել եւ անցնիլ բնականոն աշխատանքի մը, տուն տեղ կազմել եւ ապրելու եւ ապրեցընելու մասին մտածել: Կրնայի՞ր կեանքս կարգի դնել. ինքզինքիս վրայ մեծ վստահութիւն ունէի:

Անգամ մը Գայիանէին հետ սինեմա մը դացինք ու պտոյտներու ալ սկսանք: Առանց բառ ու խօսքի կը սիրէինք զիրար: Չեմ յիշեր թէ ինչպէս խոստովանութիւնը թռաւ մեր շրթունքներէն. պարզ խօսակցութեան մը ընթացքին էր, որքան կը յիշեմ: Գրեթէ ամէն օր իրիկուան դէմ, տնեցիներէն եւ թաղեցիներէն զաղտնի, կը շրջէինք Սկիւտարի բլուրներուն եւ ձորերուն մէջ, արտէ արտ, կողմնակի ճամբաներէ եւ արահետներէ: Մէկ քանի անգամ նաեւ մեզի մտերիմ զոյգի մը հետ: Գայիանէն ուղղակի կը սարսափէր խօսքի կամ բամբասանքի նիւթ ըլլալէ: Որքան կարելի էր հայ թաղերէն կը հեռանայինք եւ կը նախընտրէինք թրքա-նոցները, առհասարակ Չամլըճայի կողմերը: Թրքուհիներ վարժուած էին մեր անցքին եւ յաճախ խօսք կը նետէին. — «Երկու անմեղ տատրակները կ'անցնին» ըսելով: Խնդալս կուգար, իսկ Գայիանէն ձեռքերովը դէմքը կը ծածկէր: Այդ խօսքերը իրաւ ալ կը պատշաճէին Գայիանէին. իսկ ինծի՞: Հակառակ 20 տարիներու, կարծես դար մը ապրած էի. այդ ժպտուն անմեղուկ աղջիկը մոռցնել կուտար անցեալի բոլոր նեղութիւններս, տառապանքներս ու տաքնապներս: Անոր սիրովը ինքզինքս վարձատրուած կը զգայի ու երջանիկ էի: Օր մըն ալ խոստացայ նշանուիլ իրեն հետ: Գարտականութիւններս լրացնելէ վերջ հաստատուիլ աւելի ազատ ու հեռաւոր երկիր մը եւ հանգիստ ու խաղաղ ապրիլ:

Ապագայի փայլուն երազներ կը հիւսէինք: Կրնայի՞ն օր մը իրականանալ. ով դիտէ: Եթէ ողջ մնայի. բայց այս կասկածս բնաւ իրեն չյայտնեցի:

Դիշեր մը Կ. Կ.ի Գործավար Հրաչ Փափազեան

այցելութեան եկաւ. կարեւոր ընդհանուր էր: Իրաւ ալ ինծի հաղորդեց Վերի Մարմնին որոշումը.— Մեկնիլ Հոռոմ, ուր Երկու ամիս առաջ դացած էր Գրիգոր Մերձանօֆ, նախնական աշխատանքներ տանելու. նախ սլիտի երթալի Մարսիլիա, ուր պիտի սպասէի Մերձանօֆի նամակներուն: Կը հրահանուէր լաւագոյն հալուստներ զնել, Լերոպական ոստանի մը վայել. նոր անցադիրս ալ յանձնեց: Անուշ մակա-նունս էր Արսիլ Սիրակ, ազգով յոյն եւ էտիրնեցի:

Մեկնելէ առաջ Գայիանէին հետ պտոյտ մը եւս ըրինք ու թեթեւ վտանդ մըն ալ անցուցինք: Այս անգամ Զամլը-ճայի սահմանները շատ անցած էինք, Երբ հինդ վեց թուրք «քիւլհանպէշի»ներ մեր առաջքը կտրեցին: Գէշ զէշ կը նա-յէին աղջկան. չար էր իրենց մտադրութիւնը. հասկցայ վտանգը եւ անմիջապէս դիմարկս Գայիանէին յանձնելով, ըսի որ արապ արապ բլուրն ի վեր ելլէ: Ես ալ ճամբանին կտրեցի ու ատրճանակս հանելով սպառնացի կրակել, Լթէ չհեռանան: Վատերը սմբեցան ու հեռացան: Ապահով վերա-դարձանք, որոշելով անգամ մըն ալ այդ կողմերը չհանդի-պիլ:

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ

1921 Յունիսին, անձրեւոտ օր մըն էր երբ իջայ Ղալաթիոյ քարափը: Ողջերթի եկած էին միայն Ռօզն ու Գայիանէն: Կէսօրուայ մօտն էր եւ նաւը 4ին խարիսխ պիտի վերցնէր: Մտանք Ալթունպէյ անուն ճաշարանին վերնա-յարկը եւ ճաշ ապսպրեցինք: Գայիանէ դունատ էր եւ ջղա-յին վիճակ մը ունէր: Իմ ալ ձեռքերս կը դողային. այնպէս որ պանիրը կտրած ատենս մատս ալ կտրեցի. Թաշկինա-կովս արիւնը բռնեցի: Այդ վայրկեանին մտքէս չէր կրնար անցնիլ որ այդ ձախաւերութիւնս օգտաւար պիտի ըլլար ինծի: Բոլորս ալ մտահոգ էինք եւ տխուր: Առաքելութեանս ընթացքին կրնայի սպանուիլ կամ ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուիլ եւ նոյնիսկ Պոլսէն դեռ չմեկնած կրնային զիս ձերբակալել հոն ճաշարանին մէջ անգամ: Հապա՞ ան-

ցագրային քննութիւնը որ պէտք է անցնէի Վոյվոտայի պա-
հականոցը եւ կ'ըսէին թէ պատկերս ամէն կողմ ղրկուած է.
ինչ գիտնամ: Այս բոլորը ժապաւէնի նման մտքէս անցան եւ
հաւանաբար երկուքս ալ նոյն միտքերով կը շարշարուէինք:
Ձուզեցի բան մը զգացնել եւ խօսակցութիւնը շարունակեցի
չնչին նիւթերու վրայ: Ժամ առաջ սա խնդիրն ալ կարգա-
դրենք, ըսի յանկարծ ու ոտքի ելայ. հրաժեշտ առի եւ
դանդաղ քայլերով մտայ պահականոց: Գոմիսէրին անցա-
գիրս ներկայացուցի եւ խելօքիկ մը սպասեցի:

— Ո՛ր կ'երթաս, հարցուց անցագրիս վրայ աչք մը
պտտցնելէ վերջ:

— Մարսիլիոյ ճամբով Վիեննա:

— Էֆէնտիմ, շարունակեցի ծանր ծանր հազալով եւ
արիւնոտ թաշկինակս բերնիս տարի. ըսին թէ թոքախտա-
ւոր եմ Վիեննայի սանաթորիումը կ'երթամ բուժուելու:
Եւ կրկին սկսայ հազալ այնպիսի ուժով, որ թուքերս ինկան
մարդուկին սեղանին վրայ:

Գոմիսէրը թոքախտ բառը լսելուն պէս, վախէն ոտքի
ելաւ, դէմքը թթուեցուց, մինչ քովի ոստիկաններն ալ քայլ
մը ետ կ'երթային: Ծանձ վռնտելու պէս զիս անդին քչեց, եւ
անսովոր փութկոտութեամբ առաւ կնիքը, կնքեց, ստորա-
գրեց ու ձգեց ինծի, որպէսզի վայրկեան առաջ «տէֆ» ըլ-
լամ երթամ: Հազիւ կրցայ խնդուքս զսպել:

Ապահով կերպով շոգենաւ ելայ: Ողջերթի եկած էր մեր
Միսաքը, Թորլագեանը, հոն էին նաեւ Ռօզն ու Գայիանէն.
սիրտերնին հանգիստ չէր եղած ու ձեւով մը շոգենաւ ելած
էին, պահականոցի քննութեան արդիւնքին սպասելով: Հան-
դարտեցան բոլորովին երբ պատմեցի խաղս եւ Գոմիսէրին
գլխուն կարդացած շան-քարուզս: Կուշտ ու կուռ խնդացինք:

1921 Յունիս 30ին հասայ Մարսիլիա: Կեդր. Կոմիտէի
կողմէ ինծի տրուած յանձնարարագիրս անմիջապէս տարի
յանձնեցի ընկեր ժամկոչեանին, որ այդ օրն իսկ իր բնակա-
րանին մօտիկը սենեակ մը վարձեց ինծի համար: Քանի մը
շարաթ մնացի, հրահանգի սպասելով. եւ քանի մը նամակ
ալ գրեցի Մերճանօֆին: Զարմանալի է որ Հռոմէն միշտ ալ
կը գրէր թէ նամակներս չէ ստացած: Վերջին նամակով մը

MR. H. H. H.

կը յայտնէր, թէ ինձմէ գրութիւն մը ստանալու պարագային, ճամբու ծախսս պիտի ղրկէ, որպէսզի իր քով երթամ: Կասկածելով որ մի դուցէ նամակներս բռնուած ըլլան ուստի կանուծեան կողմէ, խորհրդակցութիւն մը ունեցայ ընկեր ժամկոչեանին հետ. քանի մը օր Մարսիլիա մնալէ վերջ որոշումը տուինք, որ հետքս կորսնցնելով Հռոմ պիտի մըտնէի: Հազար Փրանք փոխ դրամ առի ժամկոչեանէն, քանի որ երկու ամիս Մարսիլիա մնալով դրամս հատած էր: Իր մէկ նամակով Մերճանօֆ յայտնած ըլլալով որ Հռոմի մէջ ատրըճանակ գտնելը դժուար է, բաւական դժուարութեամբ ճարեցինք երկու Կոլտ Պրաունինկ: Բումբերուս տակ կապեցի ու ճամբայ թելայ: Իտալական սահմանէն զանոնք անցընելը խնդիր էր: Բախտիս ապաւինեցայ:

Սահմանին վրայ պայուսակներս մանրակրկիտ խուզարկեցին. քննիչ ոստիկանը մօտեցաւ ու բաներ մը հարցուց. չպատասխանեցի, պարզապէս բան մը չհասկնալուս պատճառով: Կասկածը մէջս մտաւ ու մտահոգութեամբ լեցուեցայ. իբրեւ միակ պատասխան դրամապանակս հանեցի ու դրամները համբեցի: Գոհացուցիչ էր: Կրկին հարցում մը ըրաւ ժպիտի մը հետ: Գլուխս ժխտական կերպով շարժեցի: Ինքն ալ գլուխը շարժեց կարծեմ ըսել ուզելով, — սա ինչ պինդ գլուխ է: Վրաս գլուխս խուզարկելու սկսաւ եւ կ'իջնէր ծունկերուս, երբ իբրեւ թէ կը խտխտամ, խնդացի, կատակելով ու ամբողջ մարմնովս ծռելով: Մարդը թողուց զիս եւ քովիս ճամբորդին անցաւ: Փրկուած էի:

Շոգեկառքով Մարսիլիայէն Իտալիա անցնելէս առաջ ուսումնասիրած էի Հռոմի քարտէզը. այնպէս որ երբ Բիացա Թերմինիէն ելայ, կարծես ծանօթի պէս եկաւ քաղաքը: Ուղղուեցայ Գաթր Ֆոնթանա. պահ մը նստեցայ, սիկարէթ մը վառեցի եւ խորհեցայ ընելիքներուն վրայ: Իտալիոյ մայրաքաղաքը, օտար այցելուին կամ դբօսաշրջիկին համար, զուարճութեան, վայելքներու, պատմական եւ արուեստի քաղաքն էր. ինծի համար «վտանգի գօտի»: Եկած էի յօժար կամբովս, նահատակուած ազգակիցներուս արեան վրէժը լուծելու եւ արդարութիւնը տեղը բերելու համար: Քանի որ մեր «Մեծ Դաշնակիցները» ոչ միայն մեզ մոռցած

էին, այլ եւ արիւնարրու մեծ ոճրադործներն ու անոնց բար-
բարոս ցեղը պաշտպանելու եւ զօրացնելու նպատակով իրա-
րու հետ մրցումի ելած էին: Արդեօք ընկեր Մերձանօֆ
դտա՞ծ է վերջապէս ջարդարար Իքթիհատի մէկ քանի պա-
րազլուխները: Որո՞նք են արդեօք. վաղը երբ զինքը գտնեմ,
արդէն իսկ անոնց որջը նշանակած պիտի ըլլայ եւ ինծի կը
մնայ անմիջապէս զործի անցնիլ եւ նուիրական պարտակա-
նութիւնն կատարել: Մէկ երկու ամիս է հոս է եւ բաւական
զործ տեսած պիտի ըլլայ: Այս միտքերով ողելորուած ելայ
ու դիչերելի տեղ մը փնտռեցի: Զուղեցի պանդոկ իջնել.
կասկածը դիս կը կրծէր. հապա՞ եթէ նամակներս ոստիկա-
նութեան ձեռքը անցած ըլլան. չէ՞ որ Գրիգոր նամակներս
չէ ստացած:

Կայարանի դիմացի փողոցին մէջ դանդաղ յառաջացայ,
չէնքերը դիտելով: Վարձու սենեակ մը գտայ. անունս տուի
եւ տանտէրներուն ալ անունը հարցուցի. կը կոչուէին
Կալլի: Պայուսակներս զոր ձգած էի կայարան, դացի բերի.
տեղաւորուեցայ. ատրճանակներս ալ տեղաւորեցի, լուաց-
ուեցայ, ածիլուեցայ եւ ճաշի համար դուրս ելայ: Աղմու-
կով լեցուն էին փողոցները. շրջուն վաճառորդներուն պող-
տուքը հոս ալ ամենէն բարձր էր: Բիացա Վենեցիայի վրայ
ճաշարան մը մտայ. ապուր մը եւ մաքարոնիս վերջացուցի
դաւաթ մը դարեջուրի հետ եւ դուրս ելայ սենեակս վերա-
դառնալու եւ հանդստանալու համար: Ծամբորդութենէս
չատ յոգնած էի, բայց չէի աճապարեր. սիկարէթ մը վա-
ռած խառնուած էի իտալացի ժողովուրդին, որուն մէկ ան-
բաժան անդամը կը նկատէի ինքզինքս: Եւ մինչ զոյգեր ու
խումբեր ուրախ դուարթ կ'անցնէին, իմ միտքս գացած էր
հեռաւոր ու մօտաւոր դէպքերուն: Հայաստանի վիճակը,
Մետեխի օրերը, Պոլիս, Սկիւտար ու Գայիանէն...

ԱՅԱԲԵԿՈՒՄ

ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՍԱՅԻՏ ԶԱԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ

Յաջորդ առաւօտ կանուխ մեկնեցայ Մերձանօֆը փնտռելու: Ռեճինա պանդոկն էր, ուր կը բնակէր նաեւ ընկեր Վարանդեանը: Գտայ գինքր այն պահուն, երբ իմ նամակները փնտռելով զբաղուած էր. զարմանալի էր. բոլոր նամակներն ալ հոն էին. բայց ինչո՞ւ չէր գացած իրեն տուած հասցէիս ու նամակներս չէր ստացած, ի զուր տեղը զիս մտահոյութեան մատնելով: Բնաւ խօսք չըրի. միայն մէկ քանի օր վերջ երբ Վարանդեանը տեսայ ու նամակներուս պատմութիւնը րբի, յայտնեց թէ բաւական ատենէ ի վեր Մերձանօֆ մէջտեղ չկար: Գրիգորին հետ ուղղուեցանք Վիլյա Պորկէզէ, ասանձինն խօսելու համար:

Օրուան գործերու մասին երկար խօսեցաւ մանաւանդ հետապնդումներու գժուարութեան մասին. պարզեց թէ ինչ միջոցներով վարպետութեամբ կը հետապնդէ այնտեղի Թուրքերը. թէ ինչպէս գտած է ոմանց հետքերը ու կը խճրհէր, որ արդէն իսկ կասկածներ հրաւիրած է իր վրայ: Մինակ մնացեր էր եւ յուսախարուածի պէս կը խօսէր, դրժ-գոհութիւն յայտնելով մերիններուն կամ Պատասխանատու Մարմին հանդէպ Ուրախացաւ որ աշխատանքի բաժանում պիտի կատարենք եւ յաջորդ օրն իսկ ինծի բաժին ինկաւ: Թրքական գեսպանատուներ մտնող — ելլողները հետապնդել ատտուան ժամը 10էն մինչեւ իրիկուան ժամը 4: Շատ մը բարձրաստիճան Թուրքեր կուգային հոն, ինչպէս Պէքիր Սամի Պէյ, այն ատենուան քեմալական արտաքին գործերու

նախարարը: Բայց մեզի յանձնուած անուանացանկին մէջ մեր փնտռածները չկային:

Հետզհետէ զգացի եւ հասկցայ որ Մերձանօֆ յաճախ կը թերանայ, բայց իր թերացումները ծածկելու մտքով իմ կատարած գործերու մէջ զանցառութիւններ կը մատնանը: Զէր անիրաւ տեղը: Քիչ ատենէն սկսանք իրար քննադատել: Այլեւս մեր իւրաքանչիւր հանդիպումը կը վերջանար ջղայնութեամբ ու կռիւով: Կծու լեզուով միշտ ալ կը քննադատէր Պատասխանատու Մարմինը առանց բանաւոր պատճառի: Իր ջղայնոտութիւնը զիս ալ վարակած էր, սակայն նկատի առնելով իր վեթերան ընկերոջ հանգամանքը, համբերութեամբ ու համեստութեամբ կը հանդուրժէի այդ յարափոփոխ վիճակները, չվտանգելու համար մեր սրբազան պարտականութիւնը, զոր միասին գլուխ հանելու կոչուած էինք:

Ցերեկուայ աշխատանքէն զատ, զիչերային ալ հետապնդումներ կը կատարէի. երբեմն Մերձանօֆին հետ սըրճարանները կը նստէինք, թուրքերէն բառ մը որսալու կամ մտիկ ընելու ճամբորդ թուրքերու խօսակցութիւնները, բայց առանձին առանձին նստած:

Մերձանօֆ հայկական մտերմիկ շրջանակ մը ստեղծած էր եւ յաճախ հոն կ'ըլլար Քանի զինքը մօտէն ճանչցայ, այնքան աւելի համոզուեցայ, որ իր շահած համակրութիւնը առաւելապէս արդիւնք է իր որդեգրած արտաքին քաղաքականութեան՝ եթէ կարելի է ըսել. խորհրդաւոր ձեւեր ու շարժումներ, քիչ մը ծանր խօսիլ, դանդաղ ու խրոխտ քալել, երբեք չժպտիլ ու մնալ միշտ վերապահ: Ամէն զիչեր իրարու հաշիւ պիտի տայինք եւ զժուար էր զինքը գտնել միշտ: Դիւրին գործ չէր հետապնդումը:

Կր հետևեալինք մեր յոտած թուրքերուն, ղեկավարներէն քաֆէ, խանութներ, սինեմա, երբեմն մինչեւ անառակոցները, ուր անոնք «ալաթուրքա» հիացումով եւ լորձնաչուրթն կը զիտէին ու կը զուարճանային, առանց անդրադառնալու որ զիրենք հետապնդող կայ. յետոյ մինչեւ պանդոկներ կամ վարձու սենեակներ, անոնց շնորհիւ «Մեծ»երը գտնելու յոյսով ՍԵԻ ՅԱՆԿԸ անցած Մեծ Ոճրագործներուն

մեծ մասին լուսանկարները ունէինք եւ ուսումնասիրած էինք:

Անգամ մը քանի մը օր իրար չտեսանք: Ոչ ինք զիս հարցուցած, ոչ ալ ես զինքը փնտռած էի: Խնդրով մը առած—տուած էինք եւ նոյնիսկ սպառնացած էի գրել Պատասխանատու Մարմին: Մտադրութիւն մը ունէր եւ կ'ուզէր որ համամիտ ըլլամ իրեն. այսինքն գրել մեր Կազմակերպութեան, որ մեր ընելիք գործին յաջողութենէն վերջ, Կարեւոր գումարով մը մեր ապագան ապահովէ: Բոլորովին մերժեցի, գաղափարն իսկ նկարագրիս հակառակ գտնելով. արդէն այդ շրջանին դրամի մասին գաղափար ալ չունէի եւ համոզուած էի որ դրամ չահիլը շատ դիւրին բան էր. իրարմէ պաղած էինք. իսկ չէի կրնար մեր գործը մոռնալ եւ գացի Վարանդեանին մօտ զինքը փնտռելու:

Գիշեր մը Մերձանօֆին հետ հանդիպեցանք երկու թուրքերու, որոնցմէ մին կը թուէր ըլլալ տոբթ. Նաղմը, միւսը Հասան Թահսին: Ծաշարանի մը մէջ կոնծելով կը ճաչէին. անոնց խօսակցութենէն հասկցանք: Յետոյ ելան դուրս եւ թեւ թեւի կը քալէին դէպի Վիլլա Պորկէդէ. ժամը տասնին ատենն էր: Տոբթ. Նաղմը Պահատտին Շաքիրին հետ կազմակերպիչն էր Հայկական Ընդհանուր Տեղահանութեան եւ ջարդերուն: Իսկ երկրորդը Կարինի ջարդարար կուսակալն էր: Առաջինը մեր ցանկին առաջին շարքին վրան էր: Այդ գիշեր Մերձանօֆին հետ մեր դառնութիւնները մոռցած, երկարօրէն խօսեցանք եւ որոշեցինք գրել Պոլիս, մեզի զորկելու Արամ Երկանեանը: Մերժեցին եւ անշուշտ իրենց հաշիւները ունէին. մեր նպատակն էր քանի մը ջոջ մէկ անգամէն մաքրել եւ երկուքս անբաւական կուգայինք: Մերձանօֆ մասնաւոր եռանդ ցոյց կուտար ու ես ալ երբեմն ճաշելու ատեն չէի ունենար: Բաւական թիւով թուրքերու պանդոկներն ու տունները գտած եւ անտեսանելի պաշարումի տակ առած էինք զանոնք: Մեր բարոյական կորովը տեղն էր եւ պատրաստ էին ատրճանակները:

Հանգամանքս ծածկելու նպատակով խառնուած էի հայ ուսանողներու, առանց սակայն անդամագրուելու միութեան: Ոմանք կը ճանչնայի, ինչպէս մանկութեան ընկեր-

ներէս Ա. Օ. Ն., միութեան ատենապետն էր տոքթ. Արդումանեան, քարտուղար՝ Սարեան: Ժողովներուն երբեմն ներկայ կ'ըլլայի տոքթ. Արմենակ Ալիխանեանին հետ, որուն կապուած էի հաւանաբար Հայաստանցի ըլլալուն համար եւ զիշերները երբեմն պտոյտներ կը սարքէինք Ռաջա Վենեցիայի կողմերը: Մերճանօֆ եւս անգամ էր, բայց բնաւ յայտնի չէինք ընել մեր կապը՝ այնպէս որ ընկերները տեղեկութիւն չունէին մեր առաքելութեան մասին: Իրար կը գտնէինք սուրբ լոյսով «Մեր Հայրենիք»ը: Այս կարգախօսը երբեմն տուած եմ իր պատուհանին տակ ապարդիւն կերպով: Կը լսէի որ կամ Թանդարանները կը չըլի կամ օգափոխութեան գացած է քանի մը օրով: Հետապնդումները ապարդիւն կը մնային եւ արդէն փախցուցած էինք տոքթ. Նազըմը: Զինքը գտած ատեններս այնչեղ յորտունջներն ու բողոքները.— Թէ Պ. Մ. ղանդաղ կը շարժի, թէ իր ուզած լուսանկարները չեն զրկած տակաւին եւ թէ մինչեւ հիմա մէկ երկու ընկեր զրկած ըլլալու էին, եւայլն, եւայլն...

Վերջապէս յամառ հետապնդումներու շնորհիւ գտանք կարեւոր թուրք մը. Սայիտ Հալիմ փաշային թիկնապահներէն Թէվֆիք Ազմին: Դանդաղ քայլերով կը յառաջանար Բալացցօ Պարպիէռէն. մտաւ բազմութեան մէջ ու հետքը կորսնցուցի. ասդին անդին ինկայ եւ հետքը դտայ. կեցած էր Ֆրասքաթի տանող հանրակառքի կայարանին առջեւ: Բազմութեան խառնուեցայ ու սպասեցի: Հանրակառք մտաւ եւ «Ֆրասքաթի» ըսելով տոմսակ մը առաւ ու տեղաւորուեցաւ: Ետեւէն վեր ելայ. ձեռքիս թերթին մէկ մասով դէմքս ծածկելէ վերջ տոմսակ մը առի կամացուկ մը տեղւոյն անունը տալով ու ես ալ տեղաւորուեցայ: Հանրակառքը ճամբայ ելաւ, կանգ առաւ Քիւրաթօ եւ Միւռօ Լազարէ. յետոյ կրկին սկսաւ յառաջանալ: Մարդս գրպանէն նամակներ հանեց, կարդաց, բերանը բան մը դրաւ, հաւանաբար պոլսական շաքար մը. մտքէս անցաւ որ կամ նոր եկած է եւ կամ նոր ծրար մը զրկուած է: Որոշեցի նամակները գրպանէն թոցնել. անհնար էր. նախ հեռու էր. յետոյ բաճկոնին ներսի գրպանը տեղաւորեց զանոնք:

Ժամ մը եւ քառորդ մը ճամբորդելէ վերջ հասանք

Ֆրասքաթի: Մարդս իջաւ ու յառաջացաւ դէպի բաւական խոշոր դռու մը, որ աւելի պարտէղի մը մուտքն էր: Պատերով շրջապատուած չէնք մը կար հոն, որ աւելի ակումբի մը կը նմանէր. Համարձակեցայ ներս մտնել. նախ պէտք է դռուը դարնէի եւ յետոյ պատճառ մը պէտք է ունենայի: Ինչ էր արդեօք. եթէ պանդոկ էր, կրնայի հոն ղիշերել. իսկ եթէ բնակարան էր, ի դուր էր որեւէ փորձ ընել Բայց ամէն դրնով պէտք էր ներս մտնել ու Հետադառնալ. դույզ մեր փրնտածներէն մէկ քանին հոն դտնէինք: Պատին չորս կողմը դարձայ եւ ուրիշ ելք մը փնտռեցի. ի դուր:

Ֆրասքաթի Հռոմէն Հռու բարձրադիր արուարձան մըն է դէպի հիւսիս. բլուրի կողին, ուրկէ կ'երևայ յաւիտենական քաղաքին ոքանչևի մէկ Համայնապատկերը, դեղջկական Կապինո մը կար, որ քանի մը անգամ դացած էի հետապնդումներուս պատճառով: Տէրը ութսունամեայ ծերունի մը, մեզի կը հրամցնէր Ֆրասքաթիի անուանի ղինին ու խորոված հաւ: Այդ վայրը պատշլամ մըն է կարծես. իսկ անդին մայրաքաղաքը արևուտ առատ լոյսերուն կամ ղիշերուան գեղեցիկ գոյներուն տակ ընկողմանած դեղուհի մը:

Օր մը, Ա. Օ.ին հետ նստած ղինի կը խմէինք. երբ ծերունին Հարցուց թէ ուրկէ՞ կուգայինք:

— Հռոմէն, պատասխանեցինք:

— Կ'ըսեն թէ ղեղեցիկ տեղ է օր մըն ալ ես պիտի երթամ...

ԱպաՀար մնացինք: Ութսուն տարի Ֆրասքաթի ապրիլ եւ Հռոմ չիջնել: Խնդացինք:

— Բայց ամէն օր այս բարձունքէն կը դիտեմ, աւելցուց ինքն ալ խնդալով:

Հետապնդումիս օրը չուղեցի գինետուն հանդիպիլ, հակառակ անօթի ըլլալուս: Կրկին պատին շուրջ դարձայ. մուտքը կարճ փողոցի մը ծայրն էր. գետինը քառակուսի խոշոր քարերով. իսկ ետեւը անտառ: Ամայի էր վայրը ու մութը կոխած: Պատէն վեր շուլլուեցայ ու ներսը աչք մը նետեցի. 7-8 ոտք անդին երկու հոգի նստած կը խօսակցէին. մէկը քիչ առաջ Հետապնդած մարդս էր, միւսը «հին» ծանօթ մը, Ռուստէմ Բէճէպ, զոր ճանչցած էի քանի մը անգամ

քիմալական դեսպանատուն մտած ատենը եւ ուրիշ անգամ մը նամակատան մէջ, երբ իր անունը տալով փոսթ ռես-թանտէն նամակներ կ'առնէր :

Ի՞նչ կը խօսէին արդեօք. պէտք էր իմանալ. նստարանին վրայ կ'անակնին ինծի տուած էին : Կարելի չէ՞ր իջնել, սպրդիլ նստարանին տակ ու մտիկ ընել : Նստարանին ետին մանր ծառեր կային. անգամ մը որ հոն իջնեմ, կը դէւրանայ ամէն բան Վտանդաւոր էր, բայց արժէր փորձել : Վտանդի մը պահուն ընելիքս պարզ էր...

Պաւարը համատարած էր այլեւս. մեծ ղդուշութեամբ եւ կատուի մը պէս վար սահեցայ, շուրջս ղիտեցի եւ շունչս կտրած նստարանին տակ մտայ. սիրտս այնպէս մը կը տրոփէր, որ առաջին վայրկեաններուն դրեթէ բան չէի իմանար. բարձրաձայն կը խօսէին. հետզհետէ սիրտս բնականոն վիճակի առաւ եւ անտեսանելի ունկնդիրս, ականջալուր եղայ շարք մը 'դադտնիքներու Քիչ վերջ Միւնիթ Պէյ անունով մէկն ալ հասաւ եւ խօսակցութիւնը տաքցաւ :

Մօտ օրէն Պահաէտտին Շաքիրը, Ճանրուատն ու էնվերը պիտի գային : Պէքիր Սամի խնդրած էր որ Սայիտ Հալիմ փաշան օդնէ Մուսթաֆա Քեմալին, գէնք ղրկելով Անատոլու եւ կտրելոր գումարներ ալ տրամադրէ արտաքին հարցերու կարգադրութեան համար : Սայիտ Հալիմ փաշան տրամադիր էր օդնելու, պայմանաւ որ կարգ մը Իթթիհատական պարագլուխներ ազատ մուտք ունենան Անատոլու, յետոյ ալ Պուլիս, երբ Միլլի բանակը յաղթանակ տանի եւ Հելլէն բանակը ծով թափէ, ինչպէս որ կը յուսային ու կը հաւատային Մօտ օրէն, երբ Հռոմ գային Պահաէտտին Շաքիր, Ճանրուատ, Տոքթ. Նազրմ եւ ուրիշներ ժողով պիտի գումարէին Սայիտ Հալիմ փաշայի նախագահութեամբ :

Կարեւորագոյն լուրը իմացած էի ու այլեւս ինծի դործ չէր մնացած բայց ինչպէ՞ս կրնայի դուրս գալ թաղատոցէս. հակառակ վախերուս, սիրտս ուրախութեամբ կը զարնէր. ա՛, ինչ փառաւոր հարսնիք մը կրնայինք սարքել. եւրանի թէ Արամն ու Արշակը շուտ հասնէին. կրկին դրած էինք. պիտի ղրկէի՞նք արդեօք : Երբեմն խօսակցութիւնը կը կտրէր. կը սպասէի որ ելլեն կորսուին երթան : Բայց տեղէն

չարժող չկար: Հապա՞ եթէ չչուկէ մը յանկարծ կասկած մը ունենային եւ նստարանին տակը նայէին: Վճռած էի ատորը- ճանակովս սպառնալ, անչարժեցնել զիրենք եւ դուռնէն փախչիլ: Հաւանաբար մեր ծրագիրները ջուրը իյնային. այս մտածումը ունեցած ատենս պաղ քրտինք մը իջաւ կոնակս ի վար ու պահ մը զղջացի անխոհեմութեանս համար:

Մարդիկը դեռ կը յամառէին մնալ ու զիս գետնին գամ- ուած պահել տերեւի մը պէս: Խօսակցութեան նիւթը փոխ- ուած էր ու պատկառելի անուն մը ականջիս զարկաւ. ԱՂԱ ԽԱՆ. լարուած մտիկ ըրի: Նորեկը կը խօսէր Զանազալէի Պատերազմի մասին ու կը հաւաստէր թէ համաձայնական նաւատորմը դիւրութեամբ պիտի կարենար Նեղուցը մտնել ու Պոլիսը զրաւել, եթէ Աղա Խան իր նիւթական կարողու- թիւնն ու բարոյական անսահման վարկն ու ազդեցութիւնը չգործածէր ի նպաստ Թուրքիոյ: Աղա Խան սպառնացած էր Անգլիացիներուն եւ կամ անոնց իսկ զաղտնի թելադրու- թեամբ — շարունակեց խօսողը ծիծաղելով, պահանջելով ետ քաշել նաւատորմը: Զօրաւոր Թուրքիա մը պէտք է ոտքի մնար, անհրաժեշտ էր: Ունկնդիրները, ինձմէ զաս քահ քահ մը փրցուցին լայն գոհունակութեամբ:

Յետոյ բամբասանքի սկսան. քաշքշելով աս ու ան իթ- թիհատական պարագլուխը. բոլորն ալ կարեւոր գումարներ ունէին օտար ղրամատուներու մէջ, բայց տեւականասլէս կը տրտռային եւ դրամ կ'ուզէին: — Պիրատէր, ըսաւ մէկը. որո՞ւ հասնինք. անխնայ կը ծախսեն շատ կ'ուտեն... պէտք է ըսել, այս տեւական ճամբորդութիւններուն ալ դրամ չի դիմանար:

Վերջապէս ելան «ճեհէննէմ» եղան գացին: Շունչ առի ու քիչ մը եւս սպասեցի. յետոյ անձայն անչուկ Խելօքիկ մը դուրս սահեցայ եւ փողոցը գտնելէս վերջ արագ արագ հե- ոացայ: Կարծեմ ժամը 11,30ին ատեններն էր. սաստիկ ա- նօթի էի. մտայ անկիւնի գինետուն մը, դաւաթ մը գինի պարսեցի եւ կուշտ մը կերայ: Միայն թէ վերջին հանրա- կառքի փախցուցի եւ ստիպուեցայ քայլելով Հոռոմ վերադառ- նալ, անքուն գիշեր մը անցնելով: Առտուն առաջին դրծս եղաւ սափրիչի մը խանութը մտնել, լաւ մը լուացուիլ ու

թարմանալ։ Հետագատուութեանս արդիւնքը հաղորդեցի ընկերոջս՝ Մ.ին, չափազանց խանդավառուեցաւ այս յայտնութենէս եւ բացաղանչեց.—

— Ախ, եթէ Արամն ու Արշակը զրկէին. փառասօր գործ մը գլուխ կը հանէինք...

Օրուան ընթացիկ գործերովս շարունակեցի զրադիլ. այսինքն սրճարանէ սրճարան դեղերիլ, համբար թուրքերուն խօսակցութիւնները մտիկ ընելու համար։ Մասնաւորաբար Վիլլա Պորկէզի մօտիկ սրճարան մը կը սիրէի յաճախել, ուր սովոր էր նստիլ ծերուկ թուրք մը, որ կատակախառն հաճելի խօսակցութեան մը կը բռնուէր իր հայրենակիցներուն հետ, օրուան դէպքերուն եւ եկող-գացողներուն մասին։ Ինչ որ յետագային օգտակար պիտի ըլլար ինձ։ Միշտ ալ իր մօտիկը կը նստէի, առանց զրացնելու, որ իրեն մօտիկ կ'ընեմ կամ իր լեզուն կը հասկնամ։ Անգամ մը կասկածեցաւ ու փորձեց զիս յանկարծակիի բերել եւ պարեջուր խմած մէկ պահուս, յանկարծ թուրքերէնով հարցուց.—

— Տղաս, քեզմէ զատ հոս թուրքերէն գիտցող չկա՞ն։

Դէմքս ծամածոցի այնպէս ձեւացնելով որ բան մը չեմ հասկնար եւ զարմացական ժպիտով մը երեսը նայեցայ։

Ծերուկը քանի մը անգամ իր հարցումը կրկնեց. յետոյ երբ հասկցաւ որ բան մը չեմ հասկնար, տարակուսանքի մատնուեցաւ մինչ ես իտայերէն քանի մը բառ կը յայտնէի, որոնց իմաստը ինքն ալ անշուշտ չէր հասկցած։ Քովի մէկ բարեկամը խնդաց ու դառնալով ծերուկին, ըսաւ.—

— Քեզի չե՞մ ըսած որ այս տղան իտալացի լակոտ մըն է... ու ինձի դառնալով կոտորած իտալերէնով մը ներողութիւն խնդրեց. գլուխս անդին դարձուցի եւ շարունակեցի զարեջուրս ուժպ ուժպ խմել։

Ճշդեմ որ սրճարան երբ կ'ըսեմ, մեր արեւելեան սրճարանները պէտք չէ հասկնայ. ասոնք չքեղ հաստատութիւններ են, արձաններով հարուստ հրապարակի մը վրայ, առաջնակարգ պանդոկներու տակը կամ կողքին, ուր կը յաճախեն հարուստ Հոռմցիները զրոսաշրջիկներ Վիլլ. ՊԱՍԻՒՆԻ վրայ գտնուող այդ սրճարանին յաճախորդ դարձած էին նաեւ, թերեւ առաջին անգամ ըլլալով. նա-

հատակուած եւ անիրաւուած ազգի մը մէկ երկու ներկայացուցիչները... յատուկ առաքելութեամբ...

Հետեւեալ օրը կրկին նոյն արձարանը զացի եւ նոյն մարդիկը դտայ տաք խօսակցութեան մը բռնուած. աւելի հեռու նստած ըլլալուս պատճառով լաւ չէի լսեր: Քիչ վերջ ձայները յանկարծ կտրեցան եւ թուրքերը տեսակ մը իրարանցումի մատնուեցան:

Ներս կը մտնէր կարճահասակ, լեցուն կաղմուածքով, լուրջ ու պատկառելի դէմքով անձ մը, ծանր ու կշռուած քայլերով. ետեւէն ալ յարկալիւր դէմքով ուրիշ մը Մերոնի թուրքը անմիջապէս ոտքի ելաւ եւ փութաց համբուրելու նորեկին վերարկուին քղանցքը. սաղիւն անդին նստած թուրքերն ալ ոտքի ելան եւ յարկալիւր արտայայտութիւններ ընելէ վերջ նստան: Ո՞վ էր այդ պատկառելի մարդը. միւսը, որ պայուսակ մը թելին տակ անոր ետեւէն ներս մտած էր, ճանչցայ: Այս այն մարդն էր, որ հետապնդած էի մինչեւ Ծրասքաթի եւ որ խօսակցութեան բռնուած էր Ռուսթէմ Բէճէպին հետ մեզի ծանօթ պարտէզին նստարանին վրայ: Իր խոնարհ կեցուածքէն դատելով թիկնապահ մը ըլլալու էր: Ամէն վայրկեան ալ միւսին բերնէն կախուած կը մնար:

Սեղանի մը առջեւ նստան եւ երկու գոնիաք ապսպրեցին: Ներկայ թուրքերը մէկիկ մէկիկ մօտեցան այդ անձնաւորութեան, հարցում ընելու կամ բաներ մը խնդրելու պէս ըրին եւ իրենց տեղը դարձան: Մերուկն ալ մօտեցաւ ու խնդրարկուի կերպարանք մը առաւ: Տեսարանը հետաքրքրական էր յաճախորդները այդ կողմ դարձած կը նայէին:

Ո՞վ էր արդեօք. անշուշտ բարձրաստիճան մէկը, բայց չէի ճանչնար: Գրպանիս լուսանկարնէրէն ոմանք աղտոտ տպագրութեամբ թերթերէ առնուած ըլլալով, դժուար էր վճռական նմանութիւն մը գտնել անոնցմէ մէկուն եւ այս պատկառելիին միջեւ Տարիներ վերջ, հիմա երբ միտքս կու գայ այդ պահը, կը խորհիմ թէ ինչ պիտի ըլլար յուզումիս աստիճանը կամ ինչպէս պիտի ցնցուէի, եթէ գիտնայի թէ այդ անձը «Լնտրեալներ»էս մէկն է եւ առաջնակարգներէն, ան որ ստորագրած էր ցեղիս համախումբ կոտորածին հրամանագիրը:

Ճակատագրական ի՞նչ խաղեր կան երբեմն: Ես զինքը կը փնտռէի եւ ա՛ն ինքզինքը ներկայացնելու եկած էր:

Հանդարտ կը դիտէի եւ կասկած չհրաւիրելու մտահոգութեամբ տեղէս չշարժեցայ: Ծերուկս եւ միւսները տեսակ մը երկիւղով շուրջերնին կը նայէին: Տասը տասնըհինգ վայրկեան մը տեւեց անոնց խօսակցութիւնը. յետոյ նորեկները ոտքի ելան եւ կրկին յարկալիք արտայայտութիւններու եւ «Թեմենաճ»ներու մէջտեղ դանդաղօրէն մեկնեցան Վիլլա Պորկկյէի ուղղութեամբ: Մերուկը ակօր վերադարձած միջոցին, քովինին ըսաւ, — Շատ լաւ հանդիպում մը եղաւ. բաւական ատենէ ի վեր ես ալ կը փափաքէի զինքը տեսնել... ըսելիքներ ունէի... վերջապէս կրցի ժամադրութիւն մը առնել:

Բայց ո՞վ էր վերջապէս. կը սպասէի որ ծերուկը անուներ տար... երեւի պէտք չգրաց:

Կամացուկ մը դուրս ելայ եւ սկսայ հետապնդել անձնաւորութիւնն ու իր թիկնապահը: Վիլլա Պորկկյէի մուտքին մօտ, երկտրական խոշոր յապտերին առջեւ կը խօսակցէին. անցայ մութ անկիւն մը եւ դէմքերը ղննեցի: Յստակ կերպով կը տեսնէի եւ յանկարծ միտքս կարծես լուսաւորուեցաւ: Ան էր, սենեակս մնացած պատկերն էր. միայն թէ ես աւելի հասակաւոր երեւակայած էի Սայիտ Հալիմ փաշան: Հայկական ջարդերու եւ տարագրութեան փաստաթուղթը ստորագրող Սատրաղամը, ԻԹԹԻՀԱՏ ԹԵՐԱԳԳԸ հրոսախումբ-կառավարութեան վարչապետը: Ճամբայ ելան. մութին մէջէն իրենց կը հետեւէի: Մօտ կէս ժամ պտոյտի քալումածքով յառաջացան ու մտան Օթել Բալաս, ուր առժամաբար փաշան կը բնակէր:

Կանոնաւոր հետապնդումներուս շնորհիւ ստուգեցի, որ միայն իրիկուան ժամը 4—6 դուրս կ'ելլէր պտոյտի համար: Երբեմն ցերեկներն ալ դուրս կուգար գործի համար, միշտ ալ կառքով եւ հանդիպելով դրամատուներ, պաշտօնատուներ, բաւական նեղութիւն տալով ինծի. քանի որ ամէն տեղ չէի կրնար կամ չէի ուղեր մտնել եւ փողոցները կը մնայի, երբեմն հետքն ալ կորսնցնելով: Սակայն նորէն գոհ էի: Փաշային այցելած բոլոր վայրերուն ծանօթ էի այլեւս. ամէն

օր գրեթէ կ'այցելէր ներքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատունը. իսկ Սուլթանական Քեմալական դեպահատուններէն ալ այցելութիւն կուտային իրեն Ուրբաթ օրերը ժողովի կ'երթար ժողովատեղին խիստ հակողութեան տակ աննուաճ կ'էր դժուար կ'ըստենայ

Այդ շրջանին յայնչերն ալ հետապնդումի տակ առած էին թուրք մեծամեծները, ինչպէս իմացանք և ստուգեցինք: Կարևոր կողմակերպութիւն մը, յաճախ ՉԱՅ աւելի մարդ

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱ

չարժման դրած կ'ը Յոյն լրտեսական կաղամակերպութիւնը մասնաւորաբար Սայիտ Հալիմ փաշան կը հետապնդէր և քեմալական զործակալներն ու քաղաքական զործիչները. պատերազմի մէջ էին եւ կը փորձէին զաղտնիքներ կորզել Ատեն մը զիս ալ հետապնդած էին. ան ատեն դեռ չէի գիտեր թէ ով են. բայց միշտ ալ հետքս կը կորսնցնէի Եւ տոյ կռա-

հեղինակի որ երկուքս ալ կը հետապնդուինք. հետապնդողներէն մէկ երկուքի շեշտէն եւ ընկեր Վարանդեանին ալ յայտնութենէն բուն խնդրին տեղեկացանք: Յոյներն ալ մտադրած էին Սայիտ Հալիմը սպաննել՝ որովհետեւ ստուգած էին թէ Օսմանեան կայսրութեան վերջին Եպարքոսը, Մուսթաֆա Քեմալին զէնք ու դրամական օժանդակութիւն կը հասցնէր չարունակ:

Այդ օրերուն ընկերս՝ Մ. դացած էր Փարիզ. մօտ ամիս մը առանձին էի. երբեմն կը հանդիպէի ընկեր Վարանդեանին, որուն յայտնած էի յոյներուն հետապնդումը. անշուշտ մեզ թուրք կարծելով: Մեր դեսպանը խօսած էր Հելլէն դեսպանին. անկէ վերջ մեր օժիկը ձգեցին: Դեսպանը գոհ մնացած էր Ֆրասքաթի մէջ իմ քաղած տեղեկութիւններէն որոնք իրեն հաղորդուած էին. յետագային, իբրեւ գնահատութիւն յանձնարարական նամակ մը պիտի ղրկէր ինծի:

Երկու անգամ էնվեր փաշային հանդիպելու առիթ ունեցայ: Անգամ մը Օթել Բլացայի դիմացի մայթին վրայ կը ճեմէի, երբ քիչ անդին երկու հոգի ուշադրութիւնս գրաւեցին. մէկը կապոյտ ակնոց դրած էր. զգուշաւոր էին եւ երբեմն շուրջերնին կը նայէին: Աւելի մօտեցայ. այդ մէկը ճանչցայ. էնվերն էր, իր վեր դարձած պէսերով ու սիրուն դէմքով: Ընկերներս զիս իրեն կը նմանցնէին. դէմքին վրայ խալ մը ունէր: Ժամը տասներկուքի ատեններն էր. բացօթեայ ճաշարանի մը մէկ սեղանը գրաւեց իր խօսակիցին հետ: Նոյնը ըրի նաեւ ես ու սպասեցի անոնց մեկնումին: Ելան ու Բիացա Թերմինէէն յառաջացան. դիմացի մայթէն կը հետեւէի իրենց. երեւի հասկցան որ ատենէ մը ի վեր տղեկ մը կը սլքտայ իրենց շուրջ. իմ կողմս դարձան եւ սուր սուր նայեցան. պէտք չէ որ զիս ճանչնային մօտէն. քովընտի փողոց մը մտայ, ու անհետացայ: Երկրորդ հանդիպումս Վիլլա Գորկէզէի մէջ էր, քանի մը օր վերջ: Հոն նստարանի մը վրայ հանգստանալով, աչքէ կ'անցընէի Գոլտէն եկած նամակներս եւ դեսպանատունէն հայթայթուած ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՆերը: Մէկ երկուքը անխոհեմաբար նետած էի բազկաթոռի մը վրայ: Անցորդ թուրք մը դիւրութեամբ հայ ըլ-

լալս պիտի հասկնար: Այդպէս ալ եղաւ: Ոտնաձայնէ մը երբ գլուխս վերցուցի, տեսայ զայն, նոյնինքն էնվերը, որ իմ կողմս կու գար. աճապարանքով թերթերը ժողվեցի, բայց ուշ էր. նայեցաւ ինծի, եւ թերթերուն. այս անգամ կապոյտ ակնոց շունէր. ես ալ իրեն նայեցայ ու նայուածքը դիմագրաւեցի. յետոյ ոտքի ելայ ու հանդարտօրէն հեռացայ: Այդ ճախաւերութեանս համար ինքզինքս դատապարտեցի եւ երեք օր տունէն դուրս չեյալ. Վիա Քօլա Տի Րիկչոյի սենեակիս մէջ իրրեւ հիւանդ մնացի, տանտիրուհիս կասկածներուն շնթարկուելու համար երբ դուրս ելայ կարծես նոր դործի կը սկսէի:

Սրճարանները յաճախելով եւ խօսակցութիւններ մտիկ ընելով նոյն շրջանակի մէջ կը դառնայի, երբ Մ. արդէն վերադարձաւ Փարիզէն եւ Ժրնեւէն եւ Սայիտ Հալիմ փաշան շուտով ահաբեկումի ենթարկելու որոշումը տուինք: Միւսները հեռացած էին եւ զանոնք աւելի վերջ պիտի փրկուէինք: Խանդավառուած էինք եւ օրն ու ժամը ճշդելու վրայ էինք, երբ փաշային հետքը կորսնցուցինք: Հռոմէն մեկնած պիտի ըլլար: Աննկարագրելի էր մեր զարմանքն ու անձկութիւնը: Նորէն ասդին անդին ինկանք. բարեբախտաբար ծանօթ սրճարանի մը մէջ հանդիպեցայ երկու ականաւորներու, որոնք արդէն պատուոյ տեղը դրաւած էին մեր ցանկին վրայ: Տոքթ. Նազրմն ու Պէհաէտտին Շաքիրը եւ անոնց հետ Միւնիք պէյը. նամակ մը կարդալով դրադուած էին: Փութացի շուտով Մ.ին լուր տալու, տունը չէր. կըրկին վերադարձայ սրճարան. դեռ հոն էին, ընկերակցութեամբ չորրորդի մը, որ բոլորովին անծանօթ էր ինծի. երբ դուրս ելան, հետեւեցայ իրենց մինչեւ Օթել Բալաս. բախտը նորէն կը ժպտի, կ'ըսէի ինքնիրենս իրրեւ մխիթարութիւն:

Այս անգամ զացի մեր Հայ տղոց յաճախած սրճարանը, որ բաւական հեռու էր Թրքական այդ միջավայրէն, Մ.ը անպայման դտնել կ'ուզէի: Անակնկալի եկաւ զիս հոն տեսնելով: Գարեջուր կը խմէր Օր. Ս.ին եւ եղբօրը Պ. Ս.ին հետ եւ կը խօսէին այդ օր իրենց այցելած Թանգարաններուն եւ Սան Բիէթրօ եկեղեցւոյ հնութեանց մասին:

Նեղուած էի բայց յայտնի չըրի: Դուրս ելլելէ վերջ միայն, երբ քոյր եղբայր հեռացած էին, յայտնեցի կարեւոր Թուրքերուն ներկայութիւնը եւ հասկցուցի, թէ շատոնց ի վեր ես այստեղուանքը շատ կ'երեւամ: Խոստացաւ անձամբ հետապնդել զանոնք. յաջորդ օրը նորէն ուշացաւ. դացի եւ տան առջեւ մեր կարգախօսը սուլեցի. գլուխը պատուահանէն դուրս հանեց ու ըսաւ.— Գնա պանդոկ, ես կուգամ:

Գացի Օթել Բալաս ու սպասեցի. մարդիկը դուրս ելան ու ուղղուեցան դէպի Թերմինալ, յետոյ դէպի Ֆրասքաթիի կայարանը. վազեցի Մ.ի մօտ. տունը չէր. հաւանաբար պանդոկին առջեւն է, խորհեցայ ու հոն վազեցի. հոն ալ չգտայ. քրտինքներու մէջ շունչս առի Ֆրասքաթիի կայարանը. հանրակառքը եկաւ. մարդիկս ելան. ես ալ ելայ ու անոնց կռնակը տեղաւորուեցայ: Կը խօսին ժողովի մը մասին, որ տեղի պիտի ունենար Նոյեմբեր 27ին թրքական թուականով կամ Դեկտեմբեր 19ին, եւրոպական թուականով: Այդ թուականը թանկագին աւանդի մը պէս միտքս պահեցի: Պէտք է մեծ կարեւորութեամբ նկատի առնէինք այդ թուականը եւ ըստ այնմ կարգադրութիւններ ընէինք: Նոյեմբեր 18ին հեռագրեցինք Պատ. Մարմին, անմիջապէս մեզի ղրկելու Արամ Երկանեանը. մեր որոշումն էր ժողովատեղին կոխել եւ հոն ներկայ գտնուող Իթթիհատական բոլոր ջարդարար հրէշները տեղւոյն վրայ գնդակահարել:

Հանրակառքին մէջ անոնց հետեւեցայ մինչեւ Վիա Բորթա. որոշ էր որ Ֆրասքաթի կ'երթային. աւելորդ նկատեցի չարունակել ճամբաս եւ վերադարձայ դարձեալ Մ.ը փրնտուելու. նախաճաշ կ'ընէր սրճարանի մը մէջ: — Ես ալ քեզ կը փնտռեմ, չըսէ՞: Պատասխանեցի թէ ուշ մնացեր է... մարդիկը Ֆրասքաթի գացած են: Ելաւ ու մեկնեցանք. 12ին հոն հասանք. բայց երեւի Թուրքերը աւարտած էին խորհրդակցութիւնները. Միւնիր Պէյ կը վերադառնար. Մ. փորձեց զայն շուտով լուսանկարել, բայց չյաջողեցաւ: Չորսէն վերջ վերադարձանք Հռոմ. ջղայնոտութենէս եւ ապարդիւն դեգերումներէն յոգնած, տուն դացի, Մ.ին հետ ժամադրուելէ վերջ յաջորդ օրուան համար: Գացի եւ նո-

րէն չդտայ. ակռաներս կը ցաւէին եւ հանդիպեցայ Ա. Օ.ին խնդրելով որ զիս ատամնարոյժի մը տանի: Վերադարձին դէմս ելաւ Մ. լուսանկարչական գործիքը ձեռքին, ընկերակցութեամբ օր.Ս.ին. Գաթակոմքները այցելելէ կը դառնային: Այդ օր շատ գէշ եւ վիրաւորիչ ըլլալու աստիճան սուր վէճ մը ունեցանք. երեսին տուի բոլոր վանցառութիւնները: Զանազ հաւատացնել թէ այսինչ ու այնինչ վայրերը գտնուած է, մինչդեռ ես այդ պահերուն, այդ տեղերը գրտնուած էի եւ շուքն անգամ չէի նշմարած Այդ հաշուով եւ զործելու այդ եղանակով ամիսներով պիտի մնայինք, առանց գործ մը գլուխ կարենալ հանելու: Գիշերը ընկեր Վարանդեանին դացի եւ տրտունջներս յայտնեցի: Համբերութիւն յանձնարարեց:

Պ. Գ. Մ. յեղափոխականի յայտնի վարկ մը եւ անցեալ մը ունէր մեր կուսակցութեան մէջ: Մասնակցած էր Հայ-Թաթարական կռիւներուն, գոնէ ինք այդպէս կ'ըսէր. եղած էր Քրիստափորի ձեռքին տակ եւ Պոլսոյ բոլոր ահաբեկումներուն հսկիչ մարմնի անդամ: 1919ին մասնակցած էր Կուսակցութեան Ընդհ. Ժողովին Հայաստանի մէջ: Պատերազմական նախարարը իրեն պաշտօն տուած էր անցնիլ Ղարաբաղ, ուր այդ չըջանին թուրք թաթարներ խառնակութիւններ կը հանէին. սակայն ան մերժած էր երթալ, անհնարին պայմաններ ներկայացնելով: Եւ վերադարձած էր Պոլիս, ուր ատեն մը ձեռնթափ մնաց: 45-46 տարեկան էր, չէկ, միջահասակ, լայն ուսերով, ըմբիշի կազմով եւ ահարկու ուժի տէր. մէկ ձեռքով կրնար հարիւր քիլօ վերցնել: Պոլսոյ մէջ մանաւանդ Վահէ Իհսանի դէպքէն վերջ, շատ ալ կապւած էինք իրարու. կը սիրէր զիս եւ ահաբեկումէն վերջ, երբ ատեն մը փախստական մնացի, իր տունը պահեց ու եղբոր մը պէս կը գուրգուրար վրաս: Այդ չըջանին ինչեր չէինք ծրագրեր կամ երազեր, բոլորն ալ ահաբեկումներու մասին:

Մեր մեծադոյն երազն էր Թուրք Իթթիհատական ոճագործ մեծ ջարդարարները համախումբ գտնել Եւրոպայի մէջ ու համախումբ ալ զնդակահարել, գործակցութեամբ մեր անձնուէր եւ փորձուած ընկերներուն: Այդ երազը հոն Հոռ-

ՍՈՎՈՐՈՆ ԹԵՀԼԻՐԵԱՆ

մի մէջ ալ կրակի պէս կ'այրէր մեզ ու կը խորհէինք թէ արդարադատութեան այս ժեսթը ինչ հսկայ ցնցում յառաջ պիտի բերէր. մեր ցեղին արժանապատուութիւնը պիտի փրկէինք մէկ հարուածով, ապրտակելով նոսր մեր աղբը չարաչար խարող քրիստոնեայ եւրոպան: Մանաւանդ որ ռազմաճակատներու վրայ եւ շարք մը յաջողած ահարկումներու մէջ թրծուած ընկերներ հաւանքին խանդավառ եւ անհամբեր, հրահանդիս կը պառէին:

Ամենէն առաջ կար Սողոմոնը, Թէհլիրեան Սողոմոնը, այդ քաջարի ասպետը, զարդացած, էնտելիգենտ, բարեկիրթ, ազնիւ ու համեստ, կենցաղով ու վարքով առաքինի, հաւասարակշիռուած ու ներկայանայի, ապրած՝ առաջնակարգ ուստաններու լաւալոյն միջավայրերու մէջ: Եղած էր ճակատներու վրայ եւ Պոլսոյ մէջ, ընկերոջ մը հետ, ահաբեկած էր խաֆիէներուն պետ Յարութիւն Մկրտիչեանը, Պէշիկթաշի Մուխթարը: Ու անցած էր Ամերիկա:

Սողոմոն Թէհլիրեան, մեր Հռոմ երթալէն քանի մը ամիս առաջ, Մարտին, Պերլինի մէջ սատակամահ ըրած էր Պատմութեան մեծագոյն եղեռնապորժներէն Թալաւթ փաշան, ճիւղաղ մը, որ մէկ ու կէս միլիոն Հայ անդէն ու անմեղ ժողովուրդը բնաջնջած էր իր դարաւոր ու պատմական Հայրենիքին մէջ: Սողոմոն լռեցեցաւ եւ դատարանի յանձնուեցաւ:

Այդ զգայացունց դատավարութիւնը, որ սլահ մը ամբողջ եւրոպական մամուլը եւ մասնաւորաբար գերմանականը զբաղեցուց, վերջացաւ մեր հերոսին անպարտութեամբ: Երդուեալներու Ատեանը իր վճիռով արդար դտաւ Սողոմոնին՝ եւ անոր հետ ամբողջ Հայ ժողովուրդը՝ վրէժ-խնդրական արարքը եւ անարդ մահու ալ արժանի գտաւ Թուրք մեծ եղեռնապորժը: Այդ պատմական ահաբեկումը միաժամանակ հայնպաստ քարոզչութեան սքանչելի միջոց մը եղաւ, երբ ակահաւոր անձնաւորութիւններ, բրոֆէսէօրներ, միսիոնարներ եւ զօրավարներ վկայութեան դացին, դատապարտելով Թուրքերուն անմարդկային դադանութիւնները եւ ի վեր հանելով Հայ ժողովուրդին բարեմասնութիւններն ու անմեղութիւնը: Սողոմոնին արարքին

պատճառած համազգային ուրախութիւնն ու մխիթարութիւնը անսահման էր. եւ մենք կը խորհէինք որ Սողոմոնի նման քանի մը կտրիճներու հետ, ինչպէս Արամին, Արշակին, Շմաւոնին կամ ուրիշ անձնուէրներու հետ, որոնք տակաւին ասպարէզ չէին նկատուած, բայց անհամբեր կարգի կը սպասէին, պիտի կարենայինք մեր փայփայած մեծ Երաւը իրականացնել: Մենք չուքերու սլէս կը շրջէինք Սալիտ Հալիմի, Էնվիրի, Պահաէտին Շաքիրի, Ծեմալ Աղմիի, Տոքթ. Նազըմի հետքերուն վրայ, որոնք երբեմն երեւան կու գային ու յանկարծ ալ կ'անհետանային: Հարկ էր դանոնք փնտռել եւրոպական ոստաններուն մէջ: Իսկ փնտռել եւ հետապնդել, համբերութեան, խոհամութեան եւ այլազան նեղութիւններ դիմադրուելու դործ մըն էր: Բաներ, որոնք առ հասարակ կը պակսէին Մ.ին քով:

Իր պարտականութիւնն էր հետապնդել, իմինս՝ հարւածել: Կասկածներ չհրաւիրելու համար ահաբեկիչը պէտք չէ երեւայ եւ իր ժամուն սպասէ: Մինչդեռ հետապնդումն ալ վրաս առած էի, գիշերը ցերեկին խառնելով, միշտ լարուած ու պրկուած Ալլեսս իր օգտակարութիւնը կասկածելի կը թուէր. եւ ձգձուգումները վնասակար մեր գործին: Իր մասնակցութիւնը ձեռական բնոյթ ունէր եւ համոզուած էի, որ իրեն վերադրուած ձեռնարկներուն դործնականապէս չէր մասնակցած: Հաճելի չէր իրեն այդ յոգնեցուցիչ հետապնդումը. համբերութիւնը կը պակսէր իր մօտ. յետոյ, դիւրարորոք էր եւ մեր տարիքներն ալ կը շեշտէին անհասկացողութիւնը, ինչպէս եւ խառնուածքներու տարբերութիւնը: Ալ ամէն օր մէկ մէկ էինք, ու օր մըն ալ յայտնուէր թէ ձեռնարկը յաջողցնելէ վերջ պիտի երթամ Պոլիս եւ Վերին Մարմնէն ուրիշ գործակից մը պիտի ուղեմ, ինչ որ հետագային ըրի: Մեղի մտաւորաւ գործին մէջ հարկ էր մինչեւ իրիկուն քալել ու սլքտալ, երբեմն գիշերներն ալ, այդ հրակայ մայրաքաղաքին անծայրածիր փողոցներէն խուզարկել սրճարանները, պանդոկները, Փաշային հետքը գտնելու համար:

Աչքէ չէի հեռացներ թուրք մեծամեծներու խումբը, որոնց ժամադրաւայրերուն մէկ քանին գտած էի: Փաշան

չկար, բայց վստահ էի թէ օրին մէկը երեւան պիտի դայ: Տեւականապէս անոնց ետեւէն կ'երթայի, միշտ ալ խոհեմութեամբ եւ երբեմն մօտենալով խօսակցութիւնները լսելու աստիճան: Օր մըն ալ լսեցի որ մօտալուտ կարեւոր ժողով մը պիտի գումարուի. կը նշանակէր թէ Փաշան հոն պիտի գար, առանց անոր, անկարելի էր ժողով գումարել: Աչալըջութեամբ սկսայ մօտենալորարար ք... կայարանին կողմերը, Հռոմ հասնող կառախումբերուն նամբորդները դիտելով: Բայց ուշադրութիւնս կեդրոնացած էր Բալաս պանդոկին վրայ:

Օր մը կէսօրէ վերջ կառք մը կեցաւ պանդոկին առջեւ: Կառքին մէջ նստած էր Փաշան, ընկերակցութեամբ տոբթ. Նազըմի: Իսկոյն փութացի լուր տալու ընկերոջս՝ Մ.ին. նամակ գրելով զրադած էր. անմիջապէս ձեռք եւ հետեւեցաւ ինծի, այնքան ատեն անյայտ մնացող Փաշային երեւումէն իմանդավառուած երբ հասանք՝ կառքը մեկնած էր: Սպասեցինք, այն ակնկալութեամբ որ Փաշան պանդոկին է եւ ուշ կամ կանուխ դուրս պիտի ելլէ Մ.էն հեռացայ ու քիչ անդին ձեռքիս զիրքը կարդալու ձեւ մը առի: Մ. վեր վար կը չափէր, բռունցքները սեղմած, կարծես մէկու մը քթին բերնին իջեցնելու համար:

Յանկարծ Փաշան դուրս եկաւ պանդոկին մօտ գտնուող անուշավաճառի մը խանութէն, ընկերակցութեամբ իր անբաժան թիկնապահին: Մ. ուրախութեան անդուսպ արտայայտութիւն մը ունեցաւ: Թուրքերը դանդաղօրէն կ'անցնէին քիչ մը անդիէն: Մ.ի հետ փողոցին երկու մայթերուն վրան էինք: Թիկնապահը կառք մը կանչեց: Փաշան առանձին նստաւ: Մ.ին հետ նշանացի իրար հասկցանք. ես Փաշային ետեւէն, ինքն ալ թիկնապահին ետեւէն պիտի երթայինք: Բաւական դժուար էր. վազելով կրնայի կառքին հասնիլ, սակայն անցորդներուն ուշադրութիւնը պիտի գրաւէր. մարզական թեթեւ վազքի ձեւով առաջացայ: Կառքը Հին Հռոմէն դուրս ելաւ ու Նոր Հռոմ մտաւ, որ պարիսպով մը անջատուած էր: Վերջապէս հասաւ Վիա Էսթաբլիօ փողոցը եւ կանգ առաւ տան մը առջեւ: Սեւամորթ ծառայ մը կը սպասէր դրան առջեւ: Կասկած չունէի այլեւս, գտած էի

Փաշային բնակարանը:

Վերադարձայ Հոռոմ եւ Մ․ը գտայ լաւ տրամադրութեան մէջ: Տուի զեկուցումս. ուրախացաւ եւ ինք ալ նկարագրեց թէ ինչպէս հետեւած է թիկնապահին, բայց անիկա շատ հեռուները երթալուն, ստիպուած լքեր է հետապնդումը եւ վերադարձեր:

Իրիկունը, Բիացա Տի Մոնթիի մէկ սրճարանին մէջ, որ թուրքերուն յաճախած վայրերէն մէկն էր, լսեցի թիկնապահ Թէվֆիկ Ազմիի մէկ խօսակցութիւնը, որմէ հասկեցայ թէ Ալպանոյի մէջ պիտի գումարուի կարեւոր ժողով մը, որուն հրաւիրուած են ականաւոր թուրքեր: Ալպանոն բոլորովին անծանօթ վայր մըն էր ինծի համար: Նոյն պահուն, 50—55 տարեկան կարճահասակ թուրք մը ներս մտաւ: Ազմին անոր հարցուց. —

— Ստացա՞ք հրաւիրագիրը:

— Այո, ստացայ. բայց չեմ գիտեր ինչպէս պիտի երթամ. անծանօթ եմ այդ վայրերուն:

— Թուսթէմ Բէճէպին հետ եկէ՛ք, ան գիտէ, պատասխանեց Ազմին:

Աւելի բան մը չկրցայ հասկնալ: Մէկ բան որոշ էր: Ալպանօ պիտի հաւաքուէին: Բայց ե՞րբ, ո՞ր օրը, յայտնի չէր: Ուրեմն հարկ էր ամէն օր հսկել Ալպանօ տանող շողեկառքին վրայ կամ ուղղակի Ալպանօ երթալ եւ հոն սպասել:

Քացի Մ․ի մօտ խորհրդակցելու համար. տան առջեւ սկսայ սուլել սովորականին պէս. բայց պատուհանը չբացուեցաւ. գիշերուան ժամը 11. շարունակեցի սուլել, մինչեւ որ քովի պատուհանէն մարդ մը վար նայեցաւ ու նախատական բառերով վռնտեց զիս: Ստիպուեցայ քիչ մը հեռանալ ու սպասել: Մօտ ժամ մը վերջ Մ․ երեւան եկաւ փողոցին ծայրէն: Ալպանոյի մասին լսածներս յայտնեցի: Որոշեցինք յաջորդ օրն իսկ Ալպանօ երթալ: Ատտուն կայարանն էինք. ճաշարանին մէկ անկիւնէն տեսայ գիշերուան կարճ թուրքը, որ յայտնապէս Թուսթէմին կը սպասէր. արագ որոշում մը տուինք: Անմիջապէս հանրակառքով մը պիտի մեկնէի Ալպանօ, որ Հոռոմէն երկու ժամ հեռու էր եւ կայարան մը առաջ կանգ պիտի առնէի սպասելով Հոռոմէն եկող գնացքին:

Մ. նստած պիտի ըլլար պատուհանին առջեւ. եթէ մեր մարդիկը ներսը ըլլային, ինք թաշկինակով պիտի սրբէր երեսին քրտինքը, որպէս հաստատական նշան: Իսկոյն մեկնեցայ եւ որոշեալ կայարանին մէջ սպասեցի շոգեկառքին: Գնացքները կու գային կ'երթային եւ մեր Մ.ն չկար. սաստիկ տաք էր. ստիպուած էի կենալ այրող արեւուն տակ. ժամ տեւեց սպասումս. չապիկս խիստ կտրած էր: Ամէն գնով պէտք չէ առիթը փախցնէի: Վերջապէս շոգեկառքը դեռ չեկած Մ.ն տեսայ: Յոգնած մարդու երեւոյթով քրտինքները կը սրբէր: Տոմսակ մը առնելու եւ շոգեկառք ցատքելու մէկ եղաւ: Գացի եւ ընկերէս երեք նստարան հեռու տեղ մը գրաւեցի, բնականաբար իրարու չնայեցանք: Մ. նստած էր թուրքերուն քով, որոնք չորս հոգի էին: Բարձրաձայն կը խօսէին ու կը վիճէին. բայց նստած տեղէս չէի կրնար հետեւիլ անոնց խօսակցութեան: Կը նախանձէի Մ.ին խորհելով թէ ինչ թանկազին տեղեկութիւններ լսած կ'ըլլայ թուրքերէն, որոնք բնաւ չեն կրցած կասկածիլ թէ այդ իտալացի ճամբորդներուն մէջ կը գտնուէր իրենց բոլոր ըսածները լսող Հայ մը:

Թուրքերը իջան Ալպանոյի կայարանը. մենք ալ իջանք. բազմութեան խառնուած կատարեալ իտալացի բանուորի մը կերպարանքը ունէի. փողկապս գրպանէս կախուած, գլխարկըս աչքերուս վրայ իջած, չապիկս ճմռթկուած: Չորս թուրքերուն մէջէն զգուշաւոր միակ անձը տոքթ. Նազըմն էր, որ աղուէսի աչքերը անընդհատ շուրջը կը պտտցնէր եւ կասկածանքով ամէն կողմ կը նայէր: Միւսները անտարբեր կը քալէին: Խոհեմութիւնը կը պահանջէր մինակս հետապընդել զիրենք: Հանրակառքին մէջ ճիշտ իրենց քով կեցած Մ.ին տեսքը կրնար կասկած հրաւիրել: Բնական ձեւով մը անոնց հետեւէն գացի: Քանի բազմամարդ փողոցներէն կը յառաջանային, դիւրին էր անոնց հետեւիլ, առանց կասկածի տեղի տալու, սակայն երբ մտան քաղաքին այն մասը, ուր տունները ցանցառ էին, խոհեմութիւն նկատեցի կարելի եղածին չափ հեռու մնալ:

Թուրքերը մտան Վիլլայի մը պարտէզը: Ինչպէս հետագային ստուգեցինք, այս տունը կը բնակէր Թօփալ Իսմայիլ Հազդը, որ պատերազմի առէն իթթիհատի կառավարու-

թեան մէջ Գարենաւորման Նախարար էր, զեղծարար, աւազակարարոյ, անկուշտ մարդ մը, շաքարի եւ արմատիքի անգութ շահադէտ մը, որ ժողովուրդին կուտար սեւ հաց մը, աւելի կոթերու մանրուքներէն եւ փտած գարիէն պատրաստուած: Վակոններով շաքար բերել կուտար Աւստրիայէն եւ սեւ սակարանի մէջ կը ծախէր միլիոններ դիզելով եւ միլիոններ շահեցնելով մէկ քանի գործակիցներու: Այս փաշան լրտեսական կազմակերպութիւն մը կը վարէր այդ միջոցին եւ փորձեր էին վարձկաններով, մեր դեսպան Վարանդեանը սպաննելու, երեւի Թալաաթին վրէժը լուծելու համար: Օր մը, թերթերը իտալացի վաճառականի մը սպաննութեան լուրը տուին. ոճրագործը, նոյնպէս իտալացի, կառախումբին մէջ կրակած էր վար ցատքելով: Բայց ոտքը կտրած էր, եւ բռնուած: Հարցաքննութեան ատեն երեւան եկած էր որ ոճրագործը իր զոհը չէր ճանչնար եւ զայն չփոթած էր մատնանշուած անձի մը հետ: Այդ անձը ընկ. Միքայէլ Վարանդեանն էր, որուն շատ կը նմանի եղբր զոհ գացող վաճառականը: Քննութիւնները խորացնելով, ոստիկանութիւնը գտած էր որ ոճրագործը կապեր ունէր Թօփալ Իսմայիլ Հապըր փաշային հետ: Սակայն չեմ յիշեր ինչպէս ինդիրը շուտով փակուեցաւ:

Թուրքերը պարտէզ մտնելէ վերջ, ինծի շատ գործ չէր մնար. տեղը սովորած էի եւ նախընտրելի էր գիշերանց հետապնդումը շարունակել: Գացի միացայ ընկերոջս. ահռելի յոգնած էի. Մ. եւս յոգնած էր, բայց ճիգ կ'ընէր ծածկելու իր յոգնութիւնը եւ գերմարդու-սիւփըրմէն-հովեր մը առած էր: Գացինք Էմմիսաքիա լճեզը, հանգստանալու եւ ճաշելու համար: Սքանչելի տեսարաններով եւ բնական գեղեցկութիւններով վայր մըն էր Ալպանօն: Փառաւորապէս ճաշած եւ հանգստացած էինք ու սիկարէթ մը վառելու վրայ էի, երբ Մ. անակնկալօրէն հարցում մը տուաւ.—

— Գացեր եւ իմ մասին բողոքեր ես Վարանդեանին. այնպէս չէ՞...

Նախ չուզեցի վիճարանութեան բռնուիլ եւ խուսափողական խօսքերով փորձեցի նիւթը փոխել:

Բայց որոշ էր որ Մ. կռուելու տրամադրութեան մէջ

էր: Տեսնելով որ անկարելի է հանդարտեցնել զինք, ամբողջ մտածումս ըսի իրեն եւ վիճաբանութիւնը ուումբի մը պէս պայթեցաւ:

Մ. անիրաւուած մէկու մը դժգոհանքները կ'արտայայտէր եւ կը ջանար խնդրին տալ այնպիսի դարձուածք մը, իբրեւ թէ ես ընկերականութեան դէմ գործած ըլլայի, գանգատելով մեր ղեկավարութեան: Շտկուեցայ աթոռիս վրայ եւ պաղարիւն այլ վճռական ըսի.—

— Քեզ չեմ մեղադրեր, Մ., տարիքդ տեղ մը հասած է ուր այլեւս չես կրնար գործօն մասնակցութիւն բերել գործին: Եթէ հինգ կամ վեց հոգի ըլլայինք, խնդիրը կը փոխուէր: Հաւանաբար կրնայիր ղեկավարել գործը եւ մինչեւ այսօր շատերը մաքրուած կ'ըլլային: Այս ձեւով բան մը չենք կրնար ընել: Զուր տեղ կը ծախսենք կազմակերպութեան դրամները: Դուն ժամանակդ կ'անցնես թանգարաններն ու հնութեան վայրերը, վրաս ձգելով հետապնդումի դժուար գործը: Այո', բողոքած եմ վարանդեանին եւ պիտի բողոքեմ նաեւ Պոլիս: Անկարելի է որ այլեւս քեզի հետ ուրիշ գործի երթամ. Հոռմի ձեռնարկը եթէ յաջողցնենք, մեր վերջին գործակցութիւնը պիտի ըլլայ. չեմ ուզեր որ ասոր համար վշտանաս ինծի: Գիտցիր նաեւ, թէ երբեք պիտի չմոռնամ այն եղբայրական գուրգուրանքը որ ցոյց տուիր ինծի հանդէպ Պոլսոյ մէջ փախստական շրջանիս: Անձնական վերաբերումիդ համար միշտ լաւ յիշատակ պիտի պահեմ քեզմէ. բայց մեղի վստահուած այս պատժական լուրջ եւ վտանգաւոր գործին մէջ այլեւս չենք կրնար գործակցիլ: Կործով համոզուեցայ:

Զարմանալի բան մը պատահեցաւ. դիւրագրգիռ Մ. որ սովորաբար նախադարձակ էր, բնաւ չպատասխանեց այս անգամ. ուրիշ տարօրինակ պարագայ. ինք որ ծխող չէր, ուժգին սիկարէթներ կը քաշէր, մէկը միւսին ետեւէն: Մեր միջեւ տիրեց երկարատեւ լռութիւն մը. ամբողջ րոպիքս ըսած էի եւ նոր բան մը չունէի: Իսկ Մ. անսովոր յրջութիւն մը կը պահէր: Այդ պահուն կը դիտէի լիճին փոքրիկ ալիքները, որոնք չարաճճի կատուններու պէս կու գային չփուրիլ եզրերին եւ կը հեռանային:

Յանկարծ Մ. լռութիւնը խզեց եւ ինծի համար բոլորովին անսպասելի հարցում մը ուղղեց, քունէն ընդոստ արթնցող մէկու մը պէս:

— Ատրճանակդ կը մաքրե՞ս երբեմն...

— Այո, գրեթէ ամէն օր: Եղաւ անմիջական պատասխանս:

Մ. պահ մը լռեց դարձեալ ու յետոյ շարունակեց.—

— Երբեմն պէտք է փորձենք փամփուշտները. գիտե՞ս, հոս հանդարտ եւ շատ յարմար վայր մըն է. երթանք փորձ մը ընենք:

Ոտքի ելանք միասին. «Աս շատ լաւ եղաւ, կ'ըսէի մըտքէս. վերջ ի վերջոյ հաճելի բան չէր նստիլ, այսպէս քէնոտած եւ իրարու դէմ խռով»:

Շրջակայքը տասը վայրկեան փնտռուողէ ետք, գտանք յարմար վայր մը, որ քարայրի կը նմանէր:

— Փորձէ՛ աւտրճանակդ, ըսաւ Մ., հոս մարդ չի լսեր:

Հանեցի ատրճանակս եւ սկսայ կրակել. մէկ, երկու, երեք, չորս:

— Շարունակէ, բոլոր'րը. շարունակէ, գոչեց...

Իրեն դարձայ. դեփ դեղին էր գոյնը: Մէկէն, ինծի այնպէս եկաւ որ ամբողջութեամբ կը տեսնեմ դայն, ներսով ու դուրսով: Ատրճանակը դեռ ձեռքս էր եւ մէջը երեք գնդակ մնացած էր: Ըսի իրեն.

— Կը բաւէ իմինիս փորձը. կարգը քուկդ է:

Մ. չփորձեց իր ատրճանակը եւ դուրս ելանք քարայրէն, առանց բառ փոխանակելու: Իրիկուան չսպասեցինք եւ վերադարձանք Հռոմ, ամբողջ ճամբու ընթացքին բացարձակ լռութիւն պահելով: Ահաւոր կասկած մը արթնցած էր մէջս եւ մուրճի պէս կը զարնէր ուղեղիս: Ահռելի գլխու ցաւ մը ունէի... Ինչո՞ւ Մ. փորձել տուաւ ատրճանակս եւ ինք չփորձեց իրը. ինչո՞ւ կ'ուզէր որ բոլոր փամփուշտներս սպառեմ. ինծի կը թուէր թէ չափազանց շուտ գտանք քարայրը եւ թէ Մ. անծանօթ մը չէր այդ վայրերուն:

Երբ հասայ Վիա Քօլա Տի Րիէնցոյի սենեակս, կարծես գլուխս պիտի պայթէր: Տանտիրուհին Մարիա, վիճակս տեսնելով, սպասուհիին հրամայեց գոնեաք մը բերել. խը-

մեցի. յետոյ առաջարկեց պտոյտ մը ընել թեթեւնալու համար. միասին դուրս ելանք հանդարտ քայլերով դէպի Բլացա Տէլ Ռիզօրճիմենթօ:

Կ'արժէ որ քանի մը խօսքով փորձեմ ներկայացնել Մարիան եւ այն պայմանները, որոնց մէջ ծանօթացայ իրեն հետ:

Մ Ա Ր Ի Ա

Մարիան առանձին կին մըն էր. հազիւ 27 տարեկան. միջահասակ, թուխ, բարեձեւ ու չափազանց նուրբ դիմագծերով: Ընտանիքը կու գար էմմանելլի ազնուական գերդաստանէն: Ամուսնացած էր գնդապետի մը հետ, որ Ընդհ. Պատերազմին, Թրիէսթէի կողմերը սպաննուած էր: Զէր ուզած վերամուսնանալ. տունը զարդարած էր ամուսնոյն բազմաթիւ նկարներով, որոնցմէ մէկ հատն ալ սենեակս կախուած էր: Վիշտն ու առանձնութիւնը զինքը ընկղմած էին հիւսնդութեան մը մէջ, որ բժշկական բառով կը կոչուէր «Մելամաղձոտութիւն»: Ժամերով իր սենեակը կը փակուէր, չէր ճաշեր եւ օրէ օր կը հիւծէր: Բժիշկները թելադրած էին ընկերուհի մը ունենալ. եւ այդ նպատակով ծանուցում տուած էր թերթերուն մէջ, տրամադրելի սենեակի մը համար վարձակալ փնտռելով, հակառակ հարուստ ըլլալուն:

Մեր ուսանողներու շրջանակին մէջ երբ ծանուցումը կարդացուեցաւ, ամէն մէկը սկսաւ կատակ մը ընել. սիրտոյն արկած մը փնտռող մեր տղոց համար, շատ գրաւիչ հեռանկարներ կը բանար երիտասարդ այրի կնոջ մը տան մէջ վարձու սենեակ մը: Դժբախտութիւնը հոն էր որ փնտռուածը կին վարձակալ էր. մեր ընկերներէն Օննիկը կը մտածէր նոյնիսկ... իբրեւ կին ծպտուիլ եւ ներկայանալ երիտասարդ այրիին: Առանձին մնալէս վերջ աչքերս չէին բաժնըւեր ծանուցումէն: Ինչ սքանչելի առիթ էր ինծի համար. ինչ ապահով թաքստոց. պանդոկներուն մէջ անպայման կ'արձանագրէին մեր անուն մականունը, մինչդեռ մենաւո-

րիկ կնոջ մը տան մէջ քնակելով, բոլորովին զերծ կը մնայի ոստիկանութեան հսկողութեան տակ իյնալու հաւանականութենէն: Թերթը վերցուցի ու գացի բախտս փորձելու:

Երբեք պիտի չմոռնամ ամառնային այն յետմիջօրէն, երբ կանգ առի Վիա Գուլա Տի Ռիենցոյի թիւ 28 տան առջեւ: Գեղեցիկ չէնք մըն էր, խոշոր արարթըման մը, որուն երրորդ յարկը ելայ եւ զանգակը զարկի: Քառասունի մօտ կին մը դուռը բացաւ. սպասուհին էր. ցոյց տուի թերթը եւ մատս դրի ծանուցումին վրայ: Կինը խնդաց ու իտալերէն

Մարիայի տունը

բաներ մը ըսաւ: Բնականաբար կը փորձէր բացատրել թէ սխալ եկած եմ, թէ իրենք կին վարձակալ կ'ուզեն եւայլն... ես չհասկնալու կու գայի եւ անընդհատ ծանուցումը կը մատնանշէի:

Այդ միջոցին երիտասարդ սիրուն կին մը երեւան եկաւ. տանտիրուհին էր, Մարիան. հետաքրքրուեցաւ ու սպասուհին բացատրութիւն մը ուզեց. խեղճ կինը կը խնդար տակաւին երեւի յամառութեանս վրայ: Մարիա, վերէն վար չափեց զիս, լուրջ ու տխուր աչքերով: Յետոյ ով ըլլալս հարցուց. կը շարունակէի անտեղեակ ձեւանալ. բայց կտորփսոր իտալերէնովս հասկցուցի թէ յոյն ուսանող եմ, թէ ծնողք չունիմ եւ Հոռոմ եկած եմ գիւղատնտեսական վար-

Ժարան մտնելու։ Գոց արտասանողի պէս նոյն բաները կը կրկնէի ու կրկնէի։ Մարիային դէմքը բացուեցաւ մէկէն. երեւի կը զուարճանար միամտութեանս վրայ. կը նայէր ինծի, կարծես կը զննէր դէմքս եւ զարմանալի է, յանկարծ ընդունեց զիս. խորհած ըլլալու էր որ ի վերջոյ օտարական եմ, նոր լեզու կ'ելլեմ եւ չափազանց միամիտ ու անտեղեակ քանի որ հակառակ կին վարձակալ ուզելուն, ես համարձակած էի ներկայանալ եւ անպատեհութիւն չէի տեսած պարզուկ մը ուղել սենեակ մը։ Դերիս մէջն էի եւ բախտս կը փորձէի ու բախտս անգամ մը եւս կը ժպտէր ինծի։

Բռնեց ձեռքէս եւ տարաւ սենեակը ցոյց տալու. փառաւորապէս կահաւորուած չքեղ սենեակ մը, առաջնակարգ պանդոկի մը սենեակներէն շատ աւելի ճաշակաւոր զարդարուած։ Սենեակը ցոյց տալով մէկտեղ, զարմացած էր հիացումիս վրայ եւ կը զուարճանար։ Յետոյ մատներովը բացատրեց թէ ամսականը քսան լիբէթ է. ներքնապէս զարմացած էի. շատ աժան. անմիջապէս դրամը հանեցի ու վրձարեցի։ Մարիա խնդալով դրամը առաւ ու դրան մէջ կանգնած եւ մեղ դիտող սպասուհիին նշան մը ըրաւ։ Այս վերջինը մօտեցաւ. Մարիա, դրամը անոր գոգնոցին գրպանը դրաւ եւ երկուքը միասին խնդացին։

— Կրնամ այս դիշեր գալ, հարցուցի։

— Որեւէ ատեն որ փափաքիք, ըսաւ Մարիա ու սենեակէս դուրս ելաւ։

Սպասուհին ձեռքով—ոտքով ինծի կը բացատրէր, որ երթամ անմիջապէս պայուսակներս բերեմ։ Եթէ գիտնար թէ իմ միակ գլխաւոր դոյքս ատրճանակիս փամփուշտներուն պահեստն է, հաւանաբար այդքան փութկոտութիւն ցոյց չտար եւ սիրալիր չըլլար։

Ահա այս պայմաններու տակ վարձած էի սենեակս ու ծանօթացած Մարիային, որուն հետ մտերիմ պիտի դառնայի։ Բնակավայրս զաղտնի պահեցի եւ ոչ ոքի ըսի, նոյնիսկ Մ.ին։

Երկար թարթիչներով սեւաչուի այրին օրէ օր կը կերպարանափոխուէր։ Սեւ հագուստները նետեց եւ կամաց կամաց նախ կապոյտի եւ ապա բաց գոյներու հետ հաշտուե-

ցաւ: Սենեակիս սեւ վարագոյրներն ալ փոխեց եւ նոյնիսկ ամուսնոյն նկարն ալ ուրիշ տեղ փոխադրեց եւ գեղարուեստական քանի մը սիրուն նկարներ գետեղեց: Առաջ շատ լուրջ էր, երբեմն խոփոռ: Օրէ օր բացուեցաւ ու պայծառացաւ, տրտմութիւնը փարատեցաւ եւ աչքերը աղուոր ու զուարթ փայլ մը առին: Մարիան սկսած էր խնդալ, ծիծաղիլ կատակներուս վրայ, եւ նոյնիսկ շաղակրատել:

Մարիային հետ երկար պտոյտներ կ'ընէինք. Հռոմի մօտիկ գեղեցիկ Վիլլա մը ունէր. ամուսինէն ժառանգ մնացած. յաճախ հոն կ'երթար ու մէկ երկու օրով կը մնար: Կ'ընկերանայի իրեն, բայց գիշերը կը վերադառնայի Հռոմ, ուր «Կործ» ունէի: Մարիան տարօրինակ կը դտնէր այդ գործս, եւ զբաղումներովս կը հետաքրքրուէր: Ձեռնարկած էր ինծի իտալերէն սորվեցնելու աշխատանքին եւ կ'ուզէր որ շուտ սորվիմ: Լեզուի դիւրութիւն ունիմ եւ բաւական առաջացած էի: Բայց որովհետեւ առաջին օրէն անտեղեակ ձեւացած էի, Մարիան կը հիանար հսկայաքայլ յառաջդիմութեանս վրայ, կարծելով թէ ինչ որ սորված եմ, արդիւնքըն է իր մանկավարժական մեթոտներուն:

Մարիայի խաղաղ ու բարի ընկերակցութիւնը հետզհետէ փարատեց գլխու ցաւերս եւ օրուան ծանր յոգնութիւններուն տաժանքը: Ալպանոյի ծանր ժամերուն տառապանքս ու մտատանջութիւնս նոյնպէս: Մեղմ ձայնով յանդիմանութիւններ կ'ընէր, թէ վերջերս մանաւանդ մոռցած եմ դասերս, թէ կանոնաւոր կեանք չեմ վարեր եւ թէ ուսանողի մը համար լաւ բան չէ գիշերները այդքան ուշ մնալ դուրսը, եւայլն, եւայլն: Ձայնին մէջ գորով կար:

Թեւանցուկ կը քալէինք պողոտաներէն. մեր արուարձանը բաւական հեռու էր ծանօթներուս չըջանակէն եւ կը բաժնուէր մայրաքաղաքին կեդրոններէն Տիրբեր կամ Թեւերէ գետով: Ընկերուհիս հարցումներուն եւ հետաքրքրութեան կրցածիս չափ բաւարար պատասխաններ կուտայի, բայց գեռ միտքիս մէջ կը կրկնուէր նոյն հարցումը.— Ինչո՞ւ Մ.ն ուզեց որ քարայրին մէջ պարպեմ բոլոր փամփուշտներս եւ ինք բնաւ չփորձեց իր ատրճանակը:

Այդ օր արշալոյսը չբացուած Ալպանօ կը գտնուէի այդ տունը մօտէն ուսումնասիրելու համար: Գործի գացող մէկ քանի Իտալացիներ հարցուփորձեցի և այդ ձեւով է որ ստուգեցի թէ Վիլլան կը պատկանէր Թօփալ Իսմայիլ Հագգը փաշային: Ժողովը հոն տեղի պիտի ունենար. քանի մը օրէն բոլորը հոն պիտի գային եւ անշուշտ Սատրազամ փաշան ալ մէջներին: Հռոմի անոր բնակարանը գտած էի եւ ժողովատեղիին ալ ծանօթ: Պէտք էր այդ երկու վայրերն ալ միշտ աչքի տակ ունենալ եւ յարմար ըստէին հարուածը տալ: Հռոմ վերադարձիս Վարանդեանին գացի թէյի ժամուն: Մ. մէջտեղ չկար: Նախորդ օրուրն է ի վեր իրար չէինք տեսած եւ կը սպասէինք Պոլսէն գալիք օգնական ընկերներու: Բայց դեռ լուր մը չկար: Անհամբեր էի գիտնալու՝ այս պատճառով ալ թափառեցայ մեր ծանօթ ընկերներուն ժամադրավայրերը. սակայն անկարելի եղաւ զայն գտնել:

Նոյն գիշերուան համար Մարիա Օբերայի երկու տոմս ապահոված էր եւ Ֆաուսթը կը ներկայացնէին. գացինք. անսպասելի հանդիպում մը վայելքս խաթարեց. ճիշտ մեր դիմացը, օթեակի մը մէջ բազմած էր Սայիտ Հալիմ փաշան, երկու թիկնապահներով: Եւ մինչ հոյակապ երաժշտութիւնն ու երգերը բեմին վրայէն Ֆաուսթին յաւիտենական ողբերգութեան մասնակից կ'ընէին սրահին հսկայ բազմութիւնը, ես կը խորհէի մեր ողբերգութեան վրայ եւ կը խորհէի թէ ի՞նչ գեղեցիկ պատեհութիւն մը ներկայացած է ինծի: Երթալ, օթեակի դուռը բանալ եւ ատրճանակիս բոլոր փամփուշտները պարպել մեծ ոճրագործին գանկին մէջ: Բայց կասկածելի էր որ կարենայի փախուստ տալ: Եթէ՝ յաջողէի ալ, ատիկա կրնար ըլլալ քանի մը անմեղ զոհեր պատճառելու գնով:

Յաջորդ առաւօտ սովորական պահակութեանս ատեն, տեսայ երկու Թուրքեր, որոնք աճապարանքով կայարան կը փութային: Անպայման գալիք նոր հիւրեր կան, խորհեցայ եւ անոնց ետեւէն գացի: Կայարանին մէջ զարմանքս մեծ եղաւ: Հոն էին բոլորն ալ: Փաշան ալ միասին եւ խումբով

Ճենովա պիտի երթային. շոգեկառքի մեկնումին դեռ քան վայրկեան կար. վազելով զացի Մ.ին գտնելու. գտայ եւ միասին աճապարանքով կայարան հասանք, բայց կառայումը մեկնած էր. մէկ մասը հոն էին, բացի Փաշայէն. յայտնապէս միւսները անոր ողջերթի եկած էին:

Յուսահատական էր մեր վիճակը. գլխիկոր բաժնուցայ Մ.էն, ես փետտուած հաւու կը նմանէի: Ինչո՞ւ Փաշան Ճենովա դնաց. կրկին Հռոմ պիտի դառնա՞յ: Իսկ եթէ նա առնէ եւ Պոլիս երթայ. ի՞նչ ծիծաղելի դրութեան մատնուած կ'ըլլամ ընկերներուս եւ Պ. Մարմնին առջեւ, պատրաստ որսը առջեւէս փախցնելուս համար:

Կէսօրէ վերջ հանդիպեցայ քանի մը Թուրքերու, որոնց մէջն էր նաեւ Պէքիր Սամի պէյ: Բարձրաձայն կը խօսէին ու կը վիճէին: Հետեւեցայ իրենց մինչեւ սրճարան մը, ուրկէ ներս մտան: Ես ալ աթոռ մը գրականի քիչ անդին, խտալեւրէն թերթս բացի ու մխրճուեցայ անոր մէջ, թէեւ տառը բառէն մէկը հազիւ հասկնայի:

Պօսակցութիւնը կը դառնար քեմալական Թուրքիոյ հաշտոյն կատարուելիք քանի մը միլիոն ոսկիի փոխառութեան մը շուրջ, Փաշային նախաձեռնութեամբ: Բոլորն ալ իթթիհատի փախստական անդամներ էին, բայց մեծ հաստքով ու հոգածութեամբ կ'արտայայտուէին նոր Թուրքիոյ մասին եւ կը շնչտէին ժամ առաջ Անատոլու գէնք հացընելու անհրաժեշտութիւնը: Յետոյ խօսակցութիւնը դարձաւ իրենց վիճակին շուրջ. բոլոր ծրագիրներուն առանցքը Փաշան էր դարձեալ. կը յուսային որ անիկա Քեմալին հետ բանակցելով պիտի յաջողի Թուրքիա վերադառնալու արտօնութիւն ձեռք բերել իրենց համար: Մէկը աս խօսքը ըսաւ.

— Փաշան փաշա է, բայց չկրցաւ տոքթ. Նազըմին գործը յաջողցնել. խեղճ մարդը սիրտը կոտրած վերադարձաւ Ժընեւ: Ուրիշ մը պատասխանեց.

— Քիչ մը համբերութիւն ունեցէք. ամէն ինչ կը կարգադրուի քանի մը ամիսէն. քիչ մը համբերութիւն պէտք է ունենալ:

Քիչ վերջ երկու հոգի եւս եկան եւ միացան միւսներուն.

կայարանը տեսած մարդերէս մէկն էր: Կը խօսէին ճամբորդներու մասին: Մէկը հեղնելով ըսաւ.

— Փաշա պիտի ըլլայ, չկրցաւ քիչ մը սպասել պատգամաւորները ճամբելու համար:

Եւ տեսնելով որ Փաշային կողմնակիցներէն մին կը փորձէ զայն արդարացնել, բորբոքած շարունակեց.

— Ինչպէ՞ս կը պաշտպանես ասանկ մէկը. երբ առ ի քաղաքավարութիւն իրեն ըսինք՝ «Փաշա կը մսիս, պէտք է հանդիստ ընես», փոխանակ կենալու, եսասիրական շեշտով մը պատասխանեց. «Կը մսիմ, հր՞մ այո, կրնամ մսիլ».

յիտոյ ալ «կառքը պնա բեր, տուն երթանք»:

Այստեղ՝ պատմողը փաշային ձեւերը կ'ընէր ու ձայնը կը կեղծէր:

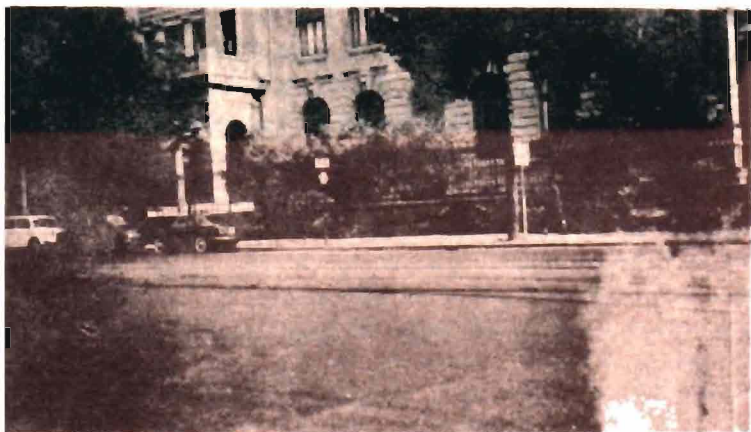
Այս խօսակցութեան մէջ կարեւորը, ինծի համար, սա էր՝ որ Փաշան չէր մեկնած ու Հոռոմ կը գտնուէր. ուրեմն մեր վախը զուր էր. անմիջապէս պացի այս պարագան Մ.ին յայտնելու. ձայն չհանեց. յուսահատ ու ընկճուած երեւոյթ մը ունէր եւ անվերջ նամակներ կը գրէր Պոլիս. կը գանգատէր որ մեր տղաքը չեն հասնիր: Անկեղծօրէն ցաւեցայ իր վրայ: Խեղճը ուղղակի կը տառապէր որ ձեռնարկը չի յաջողիր եւ կը զգար թէ պատասխանատուութեան մեծ բաժինը իրեն պիտի մնայ: Ու որոշումս տուի: Եթէ Մ.ն այդ պահուն կարենար մտածումս կարդալ, պիտի հասկնար որ պարզապէս իր սիրոյն էր որ տուի վճռական որոշումս: Դարձայ իրեն եւ ըսի.

— Այլեւս մինակս պիտի ընեմ հետապնդումը եւ ինչ կ'ուզէ ըլլայ հետեւանքը, վստահ եղիր որ այս գործը գլուխ պիտի հանեմ:

Մ. ձայն չհանեց, եւ նոյն ընկճուած վիճակը կը պահէր. կարծես յանցաւոր կը զգար ինքզինքը: Հեռացայ իրմէ եւ ոացի տուն. հաւաքեցի Պոլսէն ստացած նամակներս եւ ամէն կարգի թուղթերս, իջայ գետեզերք. մանր-մանր պատուեցի բոլորն ալ եւ ջուրը նետեցի. նպատակս էր ամէն հետք մէջտեղէն վերցնել եւ այնպէս մը ընել, որ եթէ ձերբակալուիմ կամ սպաննուիմ, ինքնութիւնս յայտնող որեւէ թուղթ չգտնուի վրաս կամ սենեակիս մէջ: Իբրեւ միակ

ստացուածք, վրաս ունէի երկու հարիւր թրքական թղթադրամ, քանի մը հազար լիրէթ եւ ատրճանակս վեց փամփուշտներով:

Այդ օրը վեցերորդ անգամ ըլլալով անցայ Փաշային տան առջեւէն. փառաւոր չէնք մըն էր, իսկական դղեակ մը, Հոռմի աղնուապետական թաղամասին մէջ: Միշտ լուռ ու խաղաղ էր այդ տունը եւ տեւական կամ յաճախակի թափառումներս այդ տեղուանքը, կրնային կասկածներու տեղի տալ: Ծիշտ այդ պատճառով յաջողած էի յարաբերութիւն մշակել աղջկան մը հետ, որ Փաշայի բնակարանին դիմաց, քիչ մը վերօք, արարթրմանի մը առաջին յարկը կը բնակէր:

Սայիտ Հալիմ Փաշայի Հոռմի բնակարանը

Այս նոր բարեկամուհիս Հելենա կը կոչուէր. յոյն ծրնողէ, քիչ մը յունարէն կը խօսէր, ինչ որ մեծապէս դիւրացուցած էր մեր բարեկամութիւնը: Ամենէն տարօրինակ պարագաներու տակ ծանօթացայ Հելենային: Փաշային դղեակը լրտեսած պահերուս, դղեակին նայելէ աւելի չըջակայ տուններու լուսամուտներուն վրայ կը պտտցնէի նայուածքս, պարզապէս զգուշութեան եւ կասկածներ չհրաւիրելու համար: Օր մըն ալ նկատեցի որ պատուհանէ մը աղջիկ մը զիս կը դիտէ, կարծելով որ ես իրեն համար ամէն օր

հոն կու գամ եւ կը մնամ. սքանչելի էր առիթը. մէկ քանի անգամ ժպտեցայ իրեն եւ վերջապէս սկսայ սիրաբանիլ: Այլեւս ազատ համարձակ կ'երթայի հոն Հելենայի պատուհանին տակ: Ո՛վ պիտի կասկածէր իր սիրուհիին դրան առջեւ պահակի նման սպասող երիտասարդի մը վրայ: Նոյնինքըն փաշան եթէ անձամբ տեսնէր իր բնակարանին շուրջ այդպէս թափառիւս, կասկածելու պատճառ պիտի չունենար:

Կամաց կամաց Հելենային հետ յարաբերութիւններս սերտացան. միասին պտոյտներ կ'ընէինք, առանց շատ հեռուները երթալու: Իմ համեստ եւ պարզ վերաբերումս իրեն հետ ամչկոտութեանս կը վերագրէր: Կը զարմանար որ չեմ առաջարկեր աւելի հեռուները երթալ եւ այդ բանը կը բացատրէր իր վարկին խնայելու փափկանկատութեամբ: Ոեղճ աղջիկը չէր գիտեր, թէ ամբողջ էութիւնս մազնիսէ քաշուած քանի մը կը նմանէր, բայց ոչ թէ իր գեղեցիկ աչքերէն, այլ դիմացի բնակարանին մէջ ապրող տգեղ հրէշէն...

Այլեւս Փաշային սովորութիւններն ու երթեւեկները ճշգրտօրէն ուսումնասիրած էի: Արեւոտ օրերուն, ժամը ճիշտ երկուքուկէսին պտոյտ մը կ'ընէր դէպի մօտակայ պարտէզը Վիլլա Պօրկէզէ եւ կէս ժամէն կը դառնար: Յարմարագոյն պահ մը եւ վայր մը կար. ժամը երեքին պարտէզին դրան առջեւ: Ամէն ինչ ճշդելէ վերջ, օր մը ժամանակէն առաջ գացի տեղ զրաւեցի պարտէզին մէջ նստարանի մը վրայ ճիշտ մուտքի դրան դիմաց:

Ճիշտ ժամուն երեւցաւ Փաշան թիկնապահին հետ: Դանդաղ քայլերով մտան պարտէզ: Ուտքի ելայ, ձեռքս ատրճանակիս եւ ճիշտ այն պահուն երբ զէնքը դուրս պիտի հանէի, փողոցէն պարտէզ մտան քանի մը ոստիկան Կամացուկ մը ձեռքս ետ քաշեցի ատրճանակիս վրայէն եւ կըրցածիս, չափ արագ հեռացայ, անիծելով խալացի ոստիկանները, որ այդ ժամն ու այդ վայրը ընտրած էին շրջագայելու համար: Ակնթարթ մը եւս ու որոշումս պիտի գործադրէի. հիմա, երբ փողոցներէն կը քալէի, հետզհետէ աւելի յստակ կը դառնար վտանդին մեծութիւնը, որմէ հազիւ ազատած էի: Կը մտածէի թէ ի՞նչ կացութիւն պիտի ստեղ-

ծըւէր, երբ ատրճանակը ձեռքս խոյանայի Փաշային վրայ բայց անոր հասնելէ առաջ դիմացս գտնէի այդ ոստիկանները: Շատ կասկածելի էր որ նպատակիս հասնէի. հարուածը տալէս ետքն ալ անկարելի էր փախուստ տալ. կամ պիտի ձերբակալուէի եւ կամ տեղւոյն վրայ սպաննուէի ոստիկաններուն կողմէ: Իսկ ամենէն սարսափելին, առանց Փաշան զարկած ըլլալու, ապուշի մը պէս ձերբակալուելու հեռապատկերն էր: Մեռնիլը հազար անգամ նախընտրելի էր քան թէ նման խայտառակ դրութեան մը մատնուիլը, ինչ որ ընդմիշտ ծիծաղելի պիտի դարձնէր զիս ընկերներուս մօտ եւ պիտի վտանգէր ամբողջ նուիրական գործը:

Քանի մը օր չարունակ ապրեցայ այդ չպատահած արկածին ազդեցութեան տակ եւ գիշերներ լուսցուցի մտահոգութեան եւ վախի մէջ: Բայց ատիկա պատճառ եղաւ որ դառնամ աւելի զգուշաւոր ու բծախնդիր: Յետոյ մտածեցի թէ աճապարելն ու ջղայնանալը անդարմանելի վտանգներու կրնան ենթարկել մարդս, այս կարգի գործերու մէջ: Եւ ինքզինքս գտայ:

ՍԱՅԻՏ ՆԱԼԻՄԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

1921 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 5: Առաւօտ շատ կանուխ դուրս ելայ սենեակէս: Նախորդ գիշերը մաքրած էի ատրճանակս եւ փամփուշտներն ալ համրած:

Թարմ թարմ ածիւում էի եւ լողանք մը առած, ու ամբողջ կէս սրուակ օ տը գոլոնեայով մարմինս չփած էի: Ճերմակեղէններէս մինչեւ հագուստներս եւ գլխարկս, արթիսթի սեւ գլխարկս, նոփզնոր. ուսանողի կամ արուեստագէտի սեւ փողկապ մը դրած էի. կարծես հարսնիքի երթայի: Վերարկուս վրաս գացի Փաշային դղեակին մօտերը, առանց Մ.ին հանդիպելու: Ուրիշ անգամներու պէս, ըստ սովորութեան, սուլելով Հելենան չկանչեցի: Իբ ներկայութիւնը կրնար գործս խանգարել: Վճռած էի այդ օրն իսկ գործը վերջացնել, առանց այլեւս մտածելու հետեւանքներու մասին:

Ժամը ճիշտ մէկին ինքնաշարժ մը կեցաւ Փաշային դռ-
րան առջեւ. դուրս ելաւ Թէվֆիք Աղմին եւ պայուսակ մը
թելին տակ ներս մտաւ. քիչ վերջ Փաշային հետ դուրս ելան
եւ աճապարանքով մեկնեցան, շատ կարեւոր գործի մը գա-
ցող մարդոց երեւոյթով: Չմտահոգուեցայ. այնքան լաւ ու-
սումնասիրած էի երթեւեկները, որ վստահ էի թէ, ուր ալ
ըլլար, չէր կրնար հրաժարիլ իր յետմիջօրէի պտոյտէն եւ
անպայման պիտի վերադառնար: Տրամաբանօրէն, առնուա-
զըն երկու ժամ պիտի ուշանար: Փութացի Վիլլա Պորկէզէ,
ուր յաճախ կառքով, երբեմն ալ քալելով կու գար ան: Նոյն
իսկ, օր մը, հետապնդումիս ընթացքին, տեսայ որ թիկնա-
պահին գնել տուաւ ափ մը խորոված շագանակ, փողոցի
վրայ նստող շագանակավաճառէ մը: Ժամը 12ին ատենները
Մ. եկաւ ու հարցուց թէ ինչո՞ւ ճաշի չէի գացած մեր ու-
սանողներուն ճաշարանը, ուր կէսօր եւ իրիկուն սովոր էինք
հանդիպիլ:

— Որովհետեւ, պատասխանեցի, վճռած եմ այսօր այս
գործը գլուխ հանել, ամէն պարագայի տակ եւ ամէն գնով:
Ջղայնացած էի Փաշային ուշանալուն եւ քիչ մը եւս սպա-
ռեցի եւ Գրիգորին ըսի.—Ես տան կողմերը կ'երթամ:«Այո՛»,
ըսաւ. ու դուրս ելանք եւ քանի մը քայլ առի, դառնալու
համար հանրակառքին փողոցը: Հազիւ փողոցին ծայրը հան-
րակառքին գալը տեսանք, անմիջապէս վազեցինք: Սակայն
ես թռայ եւ նետուեցայ հանրակառք. իսկ Գ., ծանր ըլլա-
լով, չհասաւ եւ 15 վայրկեան վերջը հասած էր: Նոյնիսկ
հանրակառքէն ձեռքով նշաններ ըրի իրեն կուշտ մը խնդա-
լով: Երկար ատենէ ի վեր առաջին անգամն էր որ լաւ մը
կը խնդայի:

Հասայ Վիա Նոմենթանա, ուր հանրակառքը կեցաւ. ի-
ջայ եւ քալելով մտայ էօսթաքիօ փողոցը: Եանկարծ դէմս
ցցուեցաւ Հելենան: Ոստիկանի մը հանդիպումը այնքան
չպիտի նեղէր զիս, որքան այդ սիրուն աղջկան ներկայու-
թիւնը այդ պահուն: Ջղային վիճակի մէջ պաղ վերաբերում
մը ցոյց տուի: Մտերիմներ դարձած էինք եւ աղջիկը կը
զարմանար իմ անակնկալ պաղ վերաբերումէս: Տարօրինակ
նայուածքով կը դիտէր, կարծես առաջին անգամ զիս տե-

սած ըլլար: Եւ հարցուց.

— Ի՞նչ ունիս, հիւանդ չե՞ս...

— Ոչ, ըսի, հիւանդ չեմ. քիչ վերջ հայրս պիտի դայ եւ չեմ ուզեր որ մեզ միասին տեսնէ...

— Բայց դուն ըսած էիր թէ հայր չունիս...

— Ըսած էի... բայց հիմա... եկաւ: Բարկացած է ինծի դէմ որ դասերուս լաւ չեմ հետեւիր. ճիշտ այս պատճառով չեմ ուզեր որ քեզ մօտս տեսնէ:

— Բայց ի՞նչ տարօրինակ գաղափար է որ հայրիկիդ հետ ժամադրուած ըլլաս այսպէս, փողոցին մէջ:

Անպիտան աղջիկը կատարեալ հարցաքննութեան մը սկսած էր եւ քաժնուելու միտք չունէր: Ժամը չորսին կը մօտենար: Փողոցին վարի կողմը նոր շէնքի մը շինութեան աշխատող բանուորները աշխատանքէ կ'արձակուէին եւ սո—վորաբար այդ ամայի եղող փողոցին մէջ բաղմութիւն կար: Վայրկեանէ վայրկեան Փաշան կրնար հասնիլ: Փողոցին խանդարիչ երթեւեկը չբաւէր կարծես, դեռ կար այս յամառ աղջիկը՝ որ անվերջ կը խօսէր ու կը ցրուէր ուշադրութիւնս:

Եւ յանկարծ վերէն, լսուեցաւ կառքի մը զղրղիւնը: Մէկէն մարմնէս անծանօթ սարսուռ մը անցաւ, երբ տեսայ հսկայ ձիերը, որոնց բաշերը հովէն կ'ալլեծփէին: Կառքին մէջն էր Սայիտ Հալիմ փաշան՝ իր թիկնապահին հետ: Փողոցին միւս ծայրը նայեցայ. Մ դեռ հասած չէր: Վայրկեանապէս «ցտեսութիւն» ըսի Հելենային, պատուիրելով որ չուտ ներս մտնէ, քանի որ «հայրս» կու գար...

Անմիջապէս քաշեցի միւս մայթը, որպէսզի յաւադոյն դիրքով մը ահաբեկումը կատարեմ. բայց քանի մը ակըն—թարթ ուշացած ըլլալուս, քիչ մնաց ձիերու տակ մնայի. ձեռքս վերցուցի, բռնեցի ցցած. ձիերը խրտչեցան եւ ծա—ռացան: Ուր իրարանցումին մէջ, արտօք ուստումով մը անցայ եւ ցատկեցի կառքին վրայ, կոխելով ոտնատեղին: Մէկ ձեռքով բռնեցի կառքին յենարանը, քիչ մը Լերբացի բայց հաւասարաւշուութիւնս կրցայ պահել: Մինչ թիկնապահը կառապանին կը նայէր ու բաներ մը կ'ըսէր, երեւի հասկը—նալու համար ձիերուն խրտչիլը, Սայիտ Հալիմ փաշային աչքերը հանդիպեցան աչքերուս: «Երէն» ըսաւ թիկնապա—

հին: Այս եղաւ Սատրազամին վերջին բառը: Աչքերը սարսափով լեցուն էին՝ երբ ատրճանակիս փողը ուղղեցի աջ ջուռներին եւ կրակեցի: Երկրորդ փամփուշտի մը հարկ չմնաց: Խռպոտ ձայն մը եւ Փաշան նստած տեղէն տապալեցաւ կառքին մէջ, գլուխը իմ կողմս, գրեթէ ոտքերուս տակ: Կառքը դեռ կ'արշաւէր:

Թէվֆիք Ազմին, առաջին շփոթէն սթափած, ատրճանակ մը հանեց ու կը պատրաստուէր կրակել, երբ ատրճանակիս փողը անոր ալ ճակտին ուղղելով, գոռացի թուրքերէնով.

— Աթաշադը, կեպերթիրիրըմ. — Նետէ՛ գէնքդ, կը սատկեցնեմ...

Հնազանդեցաւ եւ ատրճանակը կառքէն դուրս նետեց, ահաբեկ դէմքով: Ատրճանակիս կոթովը այս անգամ սկսայ հարուածել կառապանին կոնակին, պոռալով, իտալերէն. «Ասրեթա, ասրեթա». «կեցի՛ր, կեցի՛ր»: Խեղճ կառապանը վախէն կը դողար եւ յուսահատական ճիչերով գիս վկայութեան կը կանչէր, ըսել ուղեւի՛ր: — Տե՛ս, կեցնել կ'ուզեմ, բայց ձիերը չեն կենար:

Կը վերլիչեմ տակաւին. տարօրինակ ու անհաւատալի տեսարան մըն էր: Զիւերուն խելակորոյս վազքը, Փաշային կախ ինկած գլուխը, որ կը ճօճէր կառքէն դուրս, սարսափահար թիկնապահը, որ ձեռքերը վեր՝ նստած կը մնար մոմի պէս, խուճապահար կառապանը. եւ ես, մէկ ոտքս կոխելիք տեղին վրայ եւ միւսը ներս ու ատրճանակը ձեռքս: Ուժգին հովէն վերարկուս կը ծածանէր կոնակիս վրայ, հոկայ թռչունի մը ձեւը տալով ինծի: Այս պատկերը, որ կ'ամբողջացնէր դէմքիս իջած սեւ գլխարկս, անցորդներէն ոմանց երեւակայութիւնը գրգռած էր եւ հետագային ոստիկանական հարցաքննութեան ընթացքին, առիթ տուած էր անոնց ըսելու թէ սպաննողը ուրուական մըն էր — Փանթոմա:

Կառապանը չյաջողեցաւ կեցնել ձիերը, որոնք վազքը շարունակեցին մինչեւ Փաշային տան առջեւ եւ ինքնաբերաբար կանգ առին: Դրան առջեւ, խափշիկ ծառան մեքենաբար ձեռքը ճակատին տարաւ, «Թեմեննահ» ընելու ձեւով, բայց

Փաշային ինկած. գլուխը տեսնելով, այդ դիրքին մէջ քարացած մնաց, ապշահար: Առանց կարեւորութիւն տալու ծառային, վար ցատկեցի կառքէն եւ ատրճանակա ցցած թեւովս լայն շարժում մը գծեցի շուրջս, թէ՛ սարսափ ձգելու եւ թէ՛ փախուստիս ուղղութիւնը որոշելու համար:

Բազմութիւնը շատցած էր: Գործէ մեկնող բանուորները, որոնցմէ շատերը տեսած էին դէպքը, հետզհետէ կը մօտենային կառքին. չըջանակ մը սկսած էր կազմուիլ, որ կը գոցէր փախուստիս ճամբան: Վայրկեան մը տատամսեցայ: Ի՞նչ պէտք է ընէի, եթէ այդ Իտալացիք յարձակէին վրաս: Շուրջս նայեցայ. խումբ մը բանուորներու քով կեցած էր նաեւ Հելենան եւ պիշ-պիշ կը նայէր ինծի: Մ. մէջտեղ չկար:

Փողոցին ճիշտ մէջտեղը սպառնալից շարժումներով մէկ երկու չըջանակ եւզ ըրի ու մօտեցայ ճամբաս բռնող բանուորներուն, որոնք եւս, սպառնալից, մտադրութիւն ցոյց չէին տար անցք բանալու. յետոյ գոչեցի.

— Սպաննութիւնը քաղաքական է... Ասիսիամքօ փօլօքիֆօ ձեզ չի հետաքրքրեր... ճամբայ բացէ՛ք...

Ամբողջ ուժովս կը պոռայի, բայց շարժող չկար: Այս անգամ պոռացի.

— Գաշուեցէ՛ք, եթէ ոչ բոլորդ ալ կը հնձեմ:

Յուսահատական ժեսթով մը բայց միայն վախցնելու նպատակով կրակ բացի, երկու զնդակ պարպելով գետնին. սալաքարերը կտոր կտոր եղան, սարսափի մատնելով հետապնդող բազմութիւնը. փողոցին երկու կողմէն փախող-փախողի:

Ալ պողոտային կ'իշխէի: Արագ վազեցի եւ վայրկեան մը աչք մը նետեցի ետեւս: Սայիտ Հալիմին կառքը մինչեւ հոն եկած էր եւ թիկնապահը անընդհատ կը պոռար. — «Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք»: Պահ մը առաջ սարսափի մատնուած ժողովուրդը կրկին ետեւս ինկած էր. երկար էր փողոցը եւ հալածողներուն խումբը կրնար հասնիլ ետեւէս, նոր փողոց մը չմտած: Օգտուելով հալածողներուն վայրկենական դադարէն, հանեցի վերարկուս, որ սաստիկ կը նեղէր զիս եւ ազատ շարժումներս կ'արգիլէր: Շարունակեցի վազել եւ

դարձուածքի մը վրայ տեսայ խոշոր բանուոր մը որ միւս-
ներէն աւելի արագ կը վազէր ու զլիարկս բարձր բռնած էր
դրօշակի մը պէս :

Արարանցանի սրտոտային վրան էի . քրտինքը աչքերս
կ'այրէր . շունչս կը պակսէր թոքերուս մէջ : Վերարկուս
լուրջ արդելք էր . նետեցի եւ նոր թափ առի : Հոն մայթին
վրայ , բաղժութեան խառնուած տեսայ Մ . Ը : Ամէն գնով
պէտք էր ազատիլ նոմենիանա սրտոտան վարկի , յանկարծ
ինքնաշարժ մը գէմս ելաւ . ամէն կողմէ «բռնեցէ՛ք , բռնե-
ցէ՛ք» աղաղակները կը շարունակուէին : Ինքնաշարժին վա-
րիչը , ճամբսս կտրելու նպատակով , սկսաւ օձապտոյտ
դարձնել իր կառքը , զիս կոխկռտելու աստիճան վտանգա-
ւոր եւ յանդուրժ շարժումներով . Ճարահատ կանդ առի :
Ինքն ալ կեցուց ինքնաշարժը , կարծելով որ անձնատուր
պիտի ըլլամ : Կր պատրաստուէր դուրս ելլել , երբ մէկ ձեռ-
քով հրեցի դռնակը եւ միւս ձեռքով ատրճանակը ուղղեցի
ճակատին ու զոչեցի :

— Տեղդ ծախր նստիր , Լթէ ոչ կը մեռնես :

Եղած տեղը դամուած մնաց :

Նոմենիանոն հանրակառքի սրտոտան էր : Իրարան-
ցումն ու սրտոտութենքները կը շարունակուէին եւ անցորդ-
ները , անտեղեակ եղելութեան , կանդնած կը դիտէին ու
բան մը չէին հասկնար փախուստէս : Այդ միջոցին զոյգ հան-
րակառք մը կր հասնէր . ոստումով մը առջեւէն անցայ , յա-
ջողելով սրտոտան կտրել . մինչ բաղժութիւնը միւս կողմ կը
մնար անշարժացած : Կր յուսայի վտանգը հեռացուցած ըլ-
լալ , բայց զլիարկս պահող անիծեալ բանուորն ալ ետեւէս
կու դար յաջողած ըլլալով սրտոտան կտրել : Պէտք էր ամէն
գնով դայն չէղոքացնել :

Առաջին փողոցը դառնալուս պէս կանդ առի եւ պատին
փակայ ու սպասեցի : Հետապնդողը կուգար եւ իր կարգին
փողոցը պիտի դառնար , երբ անակնկալ կերպով դիմացը ե-
լայ ու ատրճանակը փորին սպառնացի թէ զինքը պիտի
սպաննեմ , եթէ անմիջապէս ետ չդառնայ : Վտանդաւոր
փորձ մըն էր ըրածս , բայց ուրիշ ճար չունէի : Մարդը տա-
տամսումի վայրկեան մը ունեցաւ . ոչ կը յարձակէր , ոչ ալ
կը նահանջէր :

— Լաւ նայէ աչքերուս, ըսի իրեն, ատրճանակս առանց փորէն հեռացնելու. ոճրապործի դէմք ունի՞մ. Էս ոչ մարդասպան եմ, ոչ ալ աւաղակ: Մեռցուցած մարդս հրէջ մըն էր. մեղք կ'ըլլայ որ պարապ տեղը դուն մեռնիս եւ ես ալ ձերբակալուիմ: «Ասիսիանթօ փօլօթիքօ». քանի մը անգամ այս խօսքը կրկնեցի եւ աւելցուցի, — կորսուէ՛... .

Ձեմ դիտեր, բառե՞րս աւելի համոզիչ էին թէ մարմնին սեղմուած ատրճանակիս փողը: Մարդը հրաժարեցաւ զիս բռնելէ եւ ետ դարձաւ. փախուստս շարունակեցի:

Դժբախտաբար, այդ անակնկալ հետապնդումներուն եւ իրարանցումին պատճառով շեղած էի նախօրօք ճշդուած փախուստիս ուղեգծէն, եւ շուտով ինկայ անել փողոց մը: Ուրիշ ճամբայ մը դտնելու յոյսով վերադարձայ. բոլոր քառուղիներու վրայ Գարապիմիէներ—հեծեալ ոստիկաններ կեցած էին: Մուսուլիմի մօտալուտ յեղափոխութեան օրերն էին: Բարեբախտաբար այդ ոստիկանները բոլորովին այլ պարտականութիւն ունէին եւ առանց հրամանի չէին կրնար իրենց տեղերէն շարժիլ: Տեսանելի հետապնդողներ չկային, սակայն ետեւի փողոցներէն կը լսուէին բացադանչութիւններ:

— Ա՛յս կողմէն գնաց...

— Զինուած է, զգուշացէ՛ք...

— Վտանգաւոր մէկն է...

Այս կարգի խօսքեր ըսելով, հասկցայ թէ ազատ չէի տակաւին եւ վտանգը հեռացած չէր: Պարտէզի մը պատին առջեւ հասած էի: Պատը հասակէս երկու անգամ բարձր էր եւ վրայէն ցատկել կարելի չէր: Պատին մօտ սակայն կար հեռաձայնի ձող մը, անյաջող մէկ երկու փորձէ վերջ, յաջողեցայ շուլլուիլ վեր եւ պարտէզ ցատկել: Շան հաջոցէն գիւրուկ խոշորակաղմ կին մը երեւցաւ ու բացատրութիւն պահանջեց պարտէզին մէջ գտնուելուս մասին: Նախ կարեւորութիւն չտուի եւ չպատասխանեցի, բայց վրայ հասաւ նաեւ ամուսինը, որ նոյն հարցումը կրկնեց՝

— Զլսեցի՞ր որ մարդ մը սպաննուած է դուրսը, ըսի զայրոյթով, եւ ցոյց տուի ատրճանակս... ասիսիանթօ ըսի.

Սարսափահար լուեցին:

— Նայեցէ՛ք, որ ձեր շուներ խելօք կենայ եւ չղթան չբակէք...

Եւ պարտէզին խորը յառաջացայ, ուր դուռ մը նշմարած էի: Պարտէզին ետեւէն ալ առուակ մը կ'անցնէր. հաւանաբար մեծ դետին մէկ թեւը, որ քանի մը դարձուածքներէ վերջ կ'երթար միանալու գետին: Իբրեւ կամուրջ, տախտակ մը նետած էին մէկ ափէն միւսը: Անցայ եւ տախտակն ալ քանդելով ջուրը նետեցի:

Մարդական կամ սկառուտական վաղքով քիչ մը յառաջանալէ վերջ, պզտիկ փողոցէ մը եւ ուրիշ կէտէ մը կրկին մտայ Նոմինթանա փողոցը: Անկիւն մը հողի կոյտ մը կար, երեւի նորոգութեան համար: Ամէն կողմ ալ շինութեան դործիքներ: Վայրկեան մը կեցայ, շուրջս ուշադրութեամբ զննեցի, յետոյ ասորճանակս խրեցի հողին մէջ:

Այլեւս ազատ նկատեցի ինքզինքս...

Բռնեցի Հոռմի ճամբան եւ հասայ մեր սոփորական ճաշարանը, ընթրիքի պահուն. հոն էին բժիշկ Ա. եւ քանի մը ծանօթներ: Երբ հարցուցին կէսօրուայ բացակայութեան պատճառը, պատասխանեցի որ Ֆրասքաթի գացած էի եւ նոր կը վերադառնայի: Որոշապէս դեռ բանէ մը լուր չունէին. այդ կողմերը դեռ խաղաղութիւն կը տիրէր: Գ. հասաւ, երբ ես մաքարոնի կը ճաշակէի. սաստիկ անօթի էի: Իր վերարկուն կախած միջոցին ինծի աչք մը ըրաւ ու քովը գացի: Կամացուկ մը փսփսաց. — Վերաբերուէ՛ նետեր ես, գլխարկդ նետեր ես, թափթփած դործ մը... մարդն ալ չէ մեռած... կառքին մէջ կը պոռար...

Կատաղի դայրոյթով մը լեցուեցայ, եւ արիւնը գլուխացտկեց: Մաքարոնիս կէս ձգեցի եւ դուրս ելայ, ներկաներուն զարմանք պատճառելով: Մօտ ժամ մը փողոցները թափառեցայ, ահաւոր մտահոգութեան մը մատնուած. ճիշտ էր արդեօք ըսածը. բայց Փաշային գլուխը ոտքերուս տակն էր... ինչպէ՞ս կ'ըլլայ...: Այդքան յոգնութիւններէ եւ վրտանդներէ վերջ, եթէ Փաշան դեռ կ'ապրէր, ի՞նչ բանի ծառայեցին հապտ իմ եւ ուրիշներու զոհողութիւնները:

Մտահոգութիւնը զիս կը կրծէր եւ սաստիկ ջղայնացած էի. այդ սարսափելի ցերեկուան ընթացքին, քանի՛ քանի՛

անգամ եւ ինչ պաղարիւնով դիմագրաւած էի մահուան վրտանգները, չէզոքացուցած էի բոլորն ալ, վազելով, քրտնելով, սպառնալով ու փախուստ տալով ու բնաւ չէի ընկճւած։ Իսկ հիմա... կարծես մարդկային խելակ մը ըլլայի, ու լալս պակաս... Դեղեւելով հասայ տուն եւ ելայ սենեակս։ Մարիան չկար տակաւին. քիչ վերջ եկաւ ու զարմանքով հարցուց։

— Ի՞նչ է աս... այսօր կանուխ տուն կուգաս... անհանգիստ ես։

— Է, քիչ մը անհանգիստ եմ։ Գնաց գոնեաք մը բերաւ ու հեռացաւ։ Երկնցայ եւ զբաղելու համար սկսայ կարդալ, առանց շատ բան հասկնալու կարդացածէս։ Միտքս զաղափարով մը տարուած էր. — երթալ հիւանդանոց, ձեւով մը ներկայանալ իբրեւ Փաշային մէկ ազգականը եւ իր մահիճին վրայ իսկ զինքը սպաննել, առանց հետեւանքներուն կարեւորութիւն տալու։

Անկարելի էր քնանալ. այդպէս մնացի մինչեւ կէս գիշեր, երբ Մարիան կրկին եկաւ։ Հոգածութեամբ հետաքրքրուեցաւ վիճակովս եւ դարձեալ գոնեաք մը բերաւ։ Այդ հոգածութեան հանդէպ անտարբեր, կ'ողջի որ չուտ մը դուրս ելլէ. նեղարտած շեշտով խօսեցայ եւ քիչ մըն ալ բըրտութեամբ կամ անբաղաճավարութեամբ։ Վիրաւորուած՝ դուրս ելաւ։

Առանց աչքս քուն մտած ըլլալու, առաւօտուն շատ կանուխ դուրս ելայ՝ առանց Մարիային ալ երեւալու ու բարի լոյս մը փոխանակելու, ինչպէս սովոր էինք ընել։ Ժամը հինգն էր։ Ուղղուեցայ տոբթ. Ե.ին տունը։ Ամէն կողմ գոց էր։ Դուռը զարկի։ Վայրկեան մը չանցած, նոյնինքն բժիշկը դուռը բացաւ եւ զիս տեսնելուն պէս վիզս փաթթուեցաւ։

— Վայ դուն հազա՛ր ապրիս... վայ դուն հազա՛ր ապրիս... կը գոչէր ուրախութեան արցունքներ թափելով։

Յայտնի եղաւ որ գիշերը ան ալ չէր քնացած եւ հագուստով երկնցած էր, այլազան թերթեր տարածուած էին սենեակին ամէն կողմը։ Է՛, կը շարունակէր, ըսէ նայինք ինչպէ՞ս եղաւ, ինչպէ՞ս ըրիր... վա՛յ դուն, հազար ապրիս...

Յայտնեցի Գ. Մ.ին տուած տեղեկութիւնը եւ պարզեցի զպատճառն ու ապրած հոգեկան տաղանապս եւ վախերս : — Ի՞նչ կ'ըսես... Թերթերը նայէ : Եւ իսկապէս ալ իրիկուան բոլոր թերթերը առաջին էջերու վրայ խոշոր վերտառութիւններով կուտային Սայիտ Հալիմ Փաշային սպանութեան լուրը, բոլորն ալ կը կրէին թէ մահը վայրկեանական եղած է : Իսկ թերթ մըն ալ երեւակայութեան թափ տալով եւ արձագանգ ըլլալով ականատեսներու սարսափին կ'ըսէր թէ ահաբեկիչը «Ծանթոմի» նման վերէն նետուած էր կառքին վրայ : Բնականոն վիճակս զտայ եւ վերագտայ սովորական ղուարթութիւնս : Եւ անմիջապէս Փիլիմի նման աչքիս առջեւէն արագօրէն անցան նախորդ օրուան դէպքերը եւ վերջին պահուն մաքարոնին կէս ձգելս ու ընկերներուս կասկածներ տալս, Գ.ին ձախաւեր եւ անխոհեմ մեղադրանքն ու զիս պղտիկ ձգելու չարակամ լուրը : Յետոյ Մարիային հանդէպ իմ ունեցած բիրտ վերաբերումս : Պէտք էր դարմանել :

Թերթերը առհասարակ աննպաստ էին մեռնողին հանդէպ : Թերթ մը կը կրէր. — «Ստար հորիզոնի տակ իր պերճ ապարանքին մէջ, կ'ապրէր ճիւղ մը, որ պատերազմի ընթացքին որպէս Թուրքիոյ վարչապետ, ծրագրեց ու գործադրեց դարաւոր աղնիւ ժողովուրդի մը բնաջնջումը : Բայց կասկած չկայ թէ մարտիրոսացած Հայ ժողովուրդին վրէժ-խնդիր զնդակը ի վերջոյ պիտի հասնէր եւ զղետնէր մեծագոյն պատասխանատուն, ինչպէս պիտի գտնէ եւ տապալէ այդ մեծ ոճիրին բոլոր մեղսակիցները» :

Գրեթէ նոյն տրամադրութիւնն ու ոճը ունէին իտալական միւս երեկոյեան թերթերն ալ. քանի մը օր վերջ միայն փոխուեցաւ կարգ մը մեծ թերթերու լեզուն, երբ յայտնի եղաւ որ Փաշային մահով իտալական կարգ մը ճարտարարուեստական հաստատութիւններու շահերը վտանգուած են, առկախելով Փաշային կողմէ կնքուած կամ կնքուելու վրայ եղող շարք մը առեւտրական համաձայնութիւններ :

Բժիշկին ղոհունակութիւնն ու ուրախութիւնը սահման չունէր. ատենը մէյ մը ղոռեաք մը կը պարպէր եւ նոյն գորովալիւր բացադանջութիւնը հասցէիս : Ժամը ութը անցած էր երբ Պուրս ելայ : Ծամբան փողոցի մը անկիւնը «էսբրէսօ»

մը առի — փոքր դաւաթով տաք սուրճ — եւ զացի Բիացա Վենեցիա, ուր նոր վերարկու մը եւ գլխարկ մը զնեցի ինծի համար:

Ուղղունցայ դէպի տուն: Հազիւ փողոց մտած, ճիշտ մեր տան դիմաց բազմութիւն մը տեսայ, որ պատին վրայ փակցուած թուղթ մը կամ ազդարարութիւն մը կը կարդար: Մօտեցայ. ոստիկանութեան մէկ յայտարարութիւնն էր, որոյ խոշոր գումար մը կը խոստացուէր այն անձին, որ Սայիտ Հալիմ Փաշային սպաննիչը յայտնող ցուցմունքներ պիտի կատարէր: Միւսներուն պէս ես ալ կարդացի յայտարարութիւնը եւ մեր տան նայեցայ. սենեակիս պատուհանէն իսկ կը տեսնուէր թուղթը. ի՞նչ ընէի. տուն մտնէի՞ թէ ոչ: Վստահ էի որ ոստիկանութիւնը դեռ հետքս չէր գտած. բայց եթէ ինքնութիւնս ճշդէին եւ փնտռուողի դային, ծակին մէջ բռնուած մուկին պէս պիտի ըլլայի: Բնակարանս զիտցող չկար: Բայց կար կարեւորը, տանտիրուհիս, Մարիան...

Ի՞նչ պիտի ըլլար իր հակազդեցութիւնը, եթէ արարքս յայտնուէր ներս մտայ եւ վերարկուս ու գլխարկս կախեցի սովորական տեղը: Մարիան տունն էր եւ նախաճաշի կը պատրաստուէր. քիթը բերանը ծռած, բարեւս առաւ: Փութացի ներողութիւն խնդրել իրիկուան տգեղ ընթացքիս համար, յետոյ կատակեցի ու ըսի թէ բժիշկի գացած եմ եւ հիմա շատ լաւ եմ: Ուշադրութեամբ կը նայէր ինծի, կարծես կը զննէր զիս. գիշերուան ջղայնութեանս պատճառնե՞րը փնտռած էր. կասկած մը ունեցած էր արդեօք: Միշտ ալ սիրով եղած էինք. ինչո՞ւ իր սիրտը կոտրած էի:

Սեղանին վրայ լայն փռուած էր ՔՈՐԻԻՐԱ ՏԵԼԼԱ ՍԵՐԱ թերթը, որուն առաջին էջին կէսը յատկացուած էր օրուան դէպքին: Նկարներ ալ կային. որքան ալ հետաքրքիր ըլլայի, չուզեցի մօտենալ սեղանին եւ շահագրգռուած ցոյց տալ ինքզինքս: Տանտիրուհիս անպայման կարդացած էր թերթը եւ կասկածի մը կրնար երթալ. չէ՞ որ ներս մտած ատենս, ուշադրութեամբ զննած էր զիս: Անտարբեր կերպարանք մը առի եւ այս անգամ, հակառակ սովորական լըրթութեանս, բարձր տրամադրութիւն արտայայտող կատակ-

ներ ու շարժումներ ըրի: Մարիա, կարծես չլսելու կը զարնէր եւ միայն զիս նախաճաշի հրաւիրեց: Իր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր գլխարկիս եւ վերարկուիս վրայ: Ես ալ չտեսնելու զարկի իր զբաղուելիւր եւ բնական շարժումով մը թերթը վերցուցի: Առաջին ակնարկով իսկ ամէն ինչ հասկըցայ: Իտալական թերթը, առ ի չգոյժ ուրիշ նկարներու, զատ զատ տպած էր վերարկուիս եւ գլխարկիս լուսանկարները եւ անոնց ներքեւ գրած էր.— «Գիտէ՞ք տէրը այս գըլխարկին եւ վերարկուին. գտած պիտի ըլլաք Սայիտ Հալիմ Փաշային սպաննիչը»:

Մարիան զարմանալի ուշադրութեամբ եւ լրջութեամբ դեռ կը նայէր վերարկուիս եւ գլխարկիս: Քայլ մը առաւ, մօտեցաւ անոնց եւ վերցուց գլխարկս ու զննեց: Մեր մտերմութիւնը հասած էր տեղ մը, ուր այլեւս միայն տանտիրուհի եւ վարձակալ չէինք իրարու համար: — Գրեթէ ամէն օր սովորութիւն ունէր խոզանակելու գլխարկս ու վերարկուս: Եւ հիմա կը գտնէր նոսի նոր գլխարկ մը, որ երէկուանը չէր. նոր էր նաեւ վերարկուս: Ու թերթին մէջ կար գլխարկի մը եւ վերարկուի մը պատկերները, կերպասին եւ ձեւին մասնրամասն նկարագրութեամբ: Մարիա հասկցած էր ամէն ինչ եւ գիշերուան անսովոր ջղայնութեանս պատճառը: Ի զուր կը ջանայի անտարբեր երեւալ: Բայց ի՞նչ ընէի: Շարունակեցի բնական ընթացքս եւ յանկարծ առաջարկեցի միասին դուրս ելլել՝ ճաշելու համար:

— Ո՛չ, ոչ, ոչ, գոչեց մէկէն, սպասուածէն շատ աւելի արագ ու բարձր ձայնով: Ո՛չ. սպասուհին հրաշալի ճաշ մը պատրաստած է այսօր. տունը ճաշենք. դուրս չենք ելլեր... դուրս չենք ելլեր...

Վերջին նախադասութիւնը կրկնեց ուժեղ, մասնաւոր շեշտով մը, կարծես բողոքելու համար դուրս ելլելու մտադրութեանս դէմ եւ անպայման արգելել ուղեւով նման անտեղի քայլ մը...

— Լաւ, տունը կը ճաշենք, ըսի հանդարտեցնելով զինք. եւ պայման դնելով որ յաջորդ օրը ինք իմ հիւրս պիտի ըլլայ:

— Կ'ընդունիմ, ըսաւ փութկոտութեամբ եւ սպասուհիին

հրամայեց սեղանը պատրաստել: Ինքն ալ խոհանոց դնաց: Մինչ ես՝ Թաղուած էի Թերթին մէջ եւ կը ջանայի որեւէ մանրամասնութիւն չփախցնել ու հասկնալ:

Սեղանը պատրաստ էր. հասկցայ ոչ թէ սեղանէն, այլ պարզապէս սպասուհիին մեկնումէն: Այսպէս էր սովորութիւնը: Միշտ միասին կը պատրաստէին սեղանը եւ գրեթէ միշտ, սպասուհիին կը չքանար, երբ սեղան նստելու ժամը գար:

Մարիա, սեղանատան դրան առջեւ կեցած, խորունկ նայուածքով մը գիտ կը դիտէր:

— Ընթերցումդ վերջացուցի՞ր, հարցուց յանկարծ, երբ մեր նայուածքները իրարու հանդիպեցան:

— Օ, չէի կարդար արդէն. պատկերները կը դիտէի...

— Գլխարկի մը եւ վերարկուի մը պատկերները կան. ատոնք ալ դիտեցի՞ր...

Այլեւս կասկած չէր վերցներ: Մարիա ամէն ինչ գիտէր եւ աւելորդ էր խաղ ընել իրեն: Բայց խոստովանելու ալ որեւէ պատճառ չունէի. որով չհասկնալու զարկի վերջին ակնարկութիւնը, եւ յանկարծ, նիւթը փոխելով, ոտքի ցատկեցի ու ըսի.

— Տեսնենք, ի՞նչ է սա հրաշալի ճաշդ...

Ինքնայատուկ մտերիմ շարժումով մը փորձեց արգիլել ճաշարան մուտքս եւ չարածճի ժպիտով մը ըսաւ, — «Ջարտղաքներուն ճաշ չկայ»...

Հանդարտ նստած կը ճաշէինք: Ջարմանալի խաղաղութիւն մը եկած էր վրաս: Կը մտածէի որ Հռոմի մէջ ալ գործ չունիմ: Կը մնար ատեն մը պահուելէ վերջ մեկնիլ Խաղթայէն եւ երթալ ուրիշ գործերու, որոնց հրահանգներն ու ծրագիրները ունէի. պատուով կատարած էի պարտականութիւնս, ընկերներէս ամչնալու պատճառ չունէի եւ վախ չէի զգար որեւէ մէկէն: Ու միտքս ուրիշ հորիզոններու վրայ կը Թափառէր...

— Կարդացի՞ր Թերթերը...

Մարիան էր խօսողը. ներկայութիւնը բոլորովին մոռցած էի...

— Օ, այո, կարդացի կարծեմ շարդարար Թուրք

փաշա մը սպաննուած է երէկ :

— Թերթն ալ այդպէս կ'ըսէ...

Գաւաթ մը գինի եւս լեցուցի եւ խոշոր ումպ մը կուլ տուի: Սեղանէն ելլելու պահուն, յանկարծ, անակնկալօրէն ըսաւ.

— Քանի մը օրով գիւղ պիտի երթամ հանգստանալու. մինակս կը ձանձրանամ. հետս կուգա՞ս...

Գիւղ երթալու շրջանը չէր, գիտէի: Դեռ երկու օր առաջ ըսած էր թէ Հոռմի Թատրոններուն լաւագոյն եղանակն է: Տարօրինակ էր գիւղ երթալու այդ փափաքը. ինք որ արդէն կը ձանձրանար նոյնիսկ քաղաքին մէջ:

— Պատասխան չտուիր, ըսաւ Մարիա, հետս պիտի գա՞ս թէ ոչ...

Այս անգամ կէս-խնդրական, կէս-հրամայական էր շեշտը: Կը զդայի որ այս սքանչելի կիներ ինքն իրմէ աւելի իմ մասիս կը մտածէ. պատեհութիւնը լաւ էր եւ կը յարմարէր ատեն մը անյայտ մնալու մտադրութեանս: Ընդունեցի առաջարկը: Շատ ուրախացաւ եւ սկսաւ մէկ սենեակէն միւսը երթեւեկել, անհամբեր շարժումներով ու պատրաստուիլ: Քիչ յետոյ, նոր բան մը յիշելով, բացազանչեց.

— Երթամ գնումներ ընեմ. դուն այստեղ սպասէ:

Սովորաբար այդ կարգի գնումները միասին կ'ընէինք. այս անգամ չուզեց որ ընկերանամ իրեն ու ես ալ չպնդեցի:

Մարիա դուրս ելաւ, ու ես անցայ սենեակս եւ պատուհանէն դիտեցի. կը տեսնէի կարմիր յայտարարութիւնը, որուն առջեւ միշտ բազմութիւն կար: Տեսայ որ Մարիան ալ մօտեցաւ ու սկսաւ կարդալ. յետոյ քանի մը քայլ հեռացաւ ու նորէն վերադարձաւ եւ կարդաց. յետոյ փողոցէն դանդաղօրէն իջաւ: Նայուածքս գամուած էր կոնակին: Յետոյ երբ սկսաւ քալել, մոլորած, շուարած եւ յոգնած մէկու մը տպաւորութիւնը կը թողուր այդպէս: Կեցած տեղս մնացի պատուհանին առջեւ, մինչեւ որ դարձաւ փողոցը ու անհետացաւ աչքերէս:

Իր հեռանալէն վերջ երկար ատեն մնացի այդպէս: Մռայլ եւ նեղացուցիչ յուզում մը սկսած էր պաշարել զիս: Կարծես անծանօթ յուշարար մը ետեւս կեցած կը կրկնէր.—

«Ինչո՞ւ Մարիա այդքան ուշադրութեամբ կարդաց մատենո
ղին նուէր խոստացող այդ թուղթը... Ինչու վերադարձաւ
ու երկրորդ անգամ կարդաց. անշուշտ ճշգրտմի մը համար
եւ ի՞նչ բան ճշգրտու համար... պարզապէս մատնութեա
սումարը...»

Արդարեւ չատ մեծ գումար մըն էր խոստացուածը և
չատեր պիտի ուղէին տիրանալ այդ գումարին, պարսի ցուց-
մունք մը կատարելու: Մարիա փորձութեան պիտի մատ-
նուէ՞ր. կամ պիտի կարենա՞ր դիմանալ փորձութեան: Եւ
ինչո՞ւ այդպէս մտածկոտ կը քալէր: Իրապէս գնումնէ՞ր
պիտի ընէր թէ ոչ արդէն բռնած էր ոստիկանատան համ-
բան...

Ո՞վ էր այդ կիներ ինծի համար — իտալա... աղջիկ մը:
Ո՞վ էի ես իրեն համար — օտար տղայ մը: Ճիշտ է մտեր-
մութիւն մը ստեղծուած էր մեր միջեւ. բայց այդ սովորա-
կան կապը պիտի կարենա՞ր յաղթել փորձութեան, մեծ գու-
մարի մը տիրանալու եւ նոյն ատեն ծառայութիւն մը մա-
տուցանելով իր երկրի ոստիկանութեան: Մարիա կրնար
մատնել դիս, իսկ աստիկա ոչ իսկ մատնութիւն մը պիտի ըլ-
լար իրեն համար, այլ պարզապէս օրինապահ քաղաքացիի
մը վայել պարտականութիւն մը, որ օրէնքին կը յանձնէ ոճ-
րագործ մը...

Ձայն մը ներսէս կ'ըսէր որ թողում հեռանամ այդ տու-
նէն, քանի ուշ չէ: Խոհեմութիւնը այդ կը պահանջէր: Առ-
նուազն պարտաւոր էի դուրս գալ այդ տունէն, կենալ փո-
ղոցին վերի անկիւնը եւ հեռուէն դիտել, թէ Մարիա մինա՞կ
կը վերադառնայ, թէ ոստիկաններու ընկերակցութեամբ:
Այս բոլորը կը մտածէի, բայց տեղէն չէի կրնար շարժիլ:
Ուրիշ ձայն մը ներսէս կ'ըմբոստանար նման կասկածի մը
դէմ: Մարիա հարուստ էր եւ դրամի պէտք չունէր. ազնիւ
էր, ու բարի. նման վատութիւն մը կարելի՞ էր սպասել իր-
մէ: Բայց...

¹Պատուհանէն հեռացայ քիչ մը եւ սենեակիս մէջ քանի
մը անգամ շրջեցայ, չկարենալով որոշում մը տալ. յետոյ
կրկին պատուհանին առջեւ եկայ. մօտ քսան վայրկեան ա-
ռաջ դացած էր. ժամանակը կը հաշուէի, բայց ժամացոյցը

կարծես չէր քաշեր: Այդ սպասման պահուն քանի քանի մըտմըտուքներ ու հակասական զգացումներ կային սրտիս մէջ:

Վերջապէս Մարիան երեւցաւ փողոցին ծայրէն, թուղթէ խոշոր ծրարներով բռնաւոր: Վար վազկցի օդնելու համար եւ ծրարներուն մէկ մասը առի ձեռքէն: Երբ վեր ելանք, ուշադրութեամբ դիտեցի իր մաքուր դէմքը, աղնուական դիմագծերն ու շարժումները եւ ամչցայ մտահոլութենէս: Անկարելի էր որ նման հրեշտակային էակ մը վատութիւն գործէր ու դաւաճանէր: Իրաւունք չունէի կասկածելու իր ուղղամտութեան վրայ: Պայծառ ու շիտակ հոգի մըն էր Մարիան. այդպէս ճանչցած էի եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ վերջ, ազնիւ ու բարի:

Հոռմի այդ արիւնոտ դէպքէն անբաժան, յիշողութեանս մէջ տակաւին թարմ կը մնայ Մարիային քնքոյշ պատկերը, առանց ստուերի...

Երկու ժամ վերջ արդէն նստած էինք Մարիայի Վիլլային պատշգամբ, հեռու քաղաքին աղմուկէն. բոլորովին խաղաղ եւ հանդիստ: Մեր դիմաց ընդարձակ կապոյտ լիճ մը կար, որուն մակերեսը թեթեւ հովին տակ կ'ալեծփէր: Զիդերս կատարելապէս հանդարտած էին ու կը զգայի երջանկութեան իրական արժէքը: Այդպէս խաղաղ անկիւն մը, բնութեան գեղեցկադոյն մէկ վայրին մէջ, Մարիայի նման խորապէս հասկցող, բարի եւ համակրելի աղջկան մը հետ միասին, բախտ մըն էր, որ ամէն օր եւ ամէն մարդու չէր կրնար վիճակուիլ: Եթէ ուզէի, ամբողջ կեանքս կրնայի անցնել այնտեղ, կտրուած աշխարհէն եւ կեանքի հազարու մէկ դժուարութիւններէն: Արդէն Մարիայի բոլոր խօսակցութիւնները կը շօշափէին այդ խնդիրը: Կը հասկնայի թէ ինչ ակնկալութեամբ այդքան մանրամասնօրէն կը խօսի իր կայուածներու մասին, կը հաշուէ իր տարեկան եկամուտները, կը շեշտէ մէկու մը հետ կապուած չըլլալու պարագան, եւայլն, եւայլն...

Մտիկ կ'ընէի, բայց միտքս ուրիշ տեղ էր. դեռ ընելիք գործեր կան: Իմացած էինք որ էնվէր եւ Տոքթ. Նազըմ արդէն անցած են Պաքու եւ անոնց ողջ մնալը անարգանք էր մեր Կազմակերպութեան համար. դեռ կային Պահաէտտին

Շաքիրը, ձեմալ Ազմին, բոլորն ալ մահուան դատապարտուած էին, մէկ միլիոն անմեղ Հայերու ջարդին որպէս գլխաւոր պատասխանատու: Ինչպէ՞ս կարելի էր հանգիստ մնալ, քանի բուն ջարդարարները կը մնային անպատիժ: Պէտք է մեռնէին անպայման, եւ, մէկ երկուքը իմ ձեռքովը...

Մինչ այս մտածումներու մէջ էի, Մարիա կը խօսէր եւ յաջորդ օրուան յայտագիր կը ծրագրէր: Ընթրիքը միասին պատրաստեցինք: Պորոված ըրինք եւ ճաշատեղանը պատըշգամ փոխադրեցինք: Երբեք պիտի չմոռնամ քանի մը օրուան կարճատեւ այդ կեանքը: Յաջորդ առաւօտ ձուկ որսալու գացինք Կանուխէն, նաւակով եւ բաւական ձուկ բերինք: Մարիա սեփական մակոյկ ալ ունէր: Ծաշի ատեն վար իջայ, գետնայարկէն գինի բերելու համար: Կարծես գինեւան մը շտեմարանը ըլլար այնտեղ. հարիւրաւոր շիշեր կային ամէն տեսակի գինիներու եւ ինծի անծանօթ այլազան խմիչքներու: Հետս երկու շիշ կարմիր գինի բերի:

Սովորականէն շատ աւելի խանդավառ տրամադրութեան մէջ էր Մարիա. քանի մը գաւաթ գինին զինք աւելի պերճախօս դարձուցած էր եւ դարձեալ սկսած էր իր կառուածներուն եւ հասոյթներուն հաշիւը եւ ամուսնէն մնալիք ժառանգութեանց թուումները: Ես այլեւս մտիկ կ'ընէի քաղաքավարութեան համար: Գինին — շատ հին ու զօրաւոր գինի մը — տաքցուցած էր իմ գլուխս, բայց իր պարզած հեռանկարներէն բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ:

Արդ, ուղղակի սարսափեցաւ, երբ յանկարծ ըսի թէ քանի մը օր վերջ Հոռոմ պիտի վերադառնամ: Զարմանքէն ու վախէն խոշոր բացուած աչքերով զիս կը դիտէր ու չէր հասկնար:

— Հոռոմ պիտի դառնաս, բայց ինչո՞ւ...

— Կարեւոր գործ մը ունիմ...

— Ի՞նչ գործ...

Այս հարցումները ըրաւ շատ բարձր ու արագ ձայնով, բայց երեւի չուտով անդրադարձաւ թէ այդքան առաջ երթալու իրաւունք չունի եւ լռեց առանց պատասխանիս սպասելու: Միւս կողմէ քիչ մը վերաւորուած կը զգար իր կնո-

ջական արժանապատուութիւնը: Իրաւ ալ, բաւական մեծ ապերախտութիւն էր երիտասարդի մը համար, թողուլ այդքան հոգածութիւններ, հանդստութիւն, սիրուն կին մը եւ մեկնիլ: Մարիա իսկապէս աղնուական աղջիկ մըն էր եւ կը հասկնար ամէն ինչ ու գիտէր վարուիլ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ պէտք էր: Միայն թէ այս անգամ չկրցաւ հարկ եղած պաղարիւնը պահել, վրդովուած էր, թէեւ բան մը չըսաւ. միայն յայտնի ըրաւ իր յուսախարութիւնը եւ ալ չխօսեցաւ: Ես ալ բան մը չըսի եւ այդ գիշեր պրեթէ խռով անցուցինք:

Առտու մը, կանուխ, Հռոմ վերադարձայ. Մարիա յետոյ պիտի գար: Ուղղակի դացի Վարանդեանի մօտ, ուր բաւական տեղեկութիւններ առի: Նորութիւններ: Նախ, ոստիկանութիւնը ենթադրուածէն աւելի մեծ կարեւորութիւն սկսած էր տալ խնդրին եւ մայրաքաղաքին լաւագոյն գաղտնի ոստիկաններու ջոկատը լծուած էր անծանօթ սպաննիչը գտնելու աշխատանքին: Բաղմաթիւ անձեր հարցաքննութեան ենթարկուած էին: Բայց ինչ որ ամենէն մտահոգիչն էր, Պոլսէն խումբ մը գաղտնի ոստիկաններ ճամբայ ելած էին դէպի Հռոմ, իտալական ոստիկանութեան գործակցելու նպատակով: Մ. Վարանդեան շատ դուրս չէր ելլեր, այն օրէն ի վեր, երբ իրեն շատ նմանող իտալացի վաճառական մը սպաննուած էր Թուրքերու վարձկան իտալացիի մը կողմէ: Փոքրիկ ատրճառի մը կը սպահէր: Տրուած լուրերուն մէջ ինծի համար տարօրինակ ու անհաւատալի լուր մը կար: Փաշային դիակը փոխանակ Հռոմի մէջ թաղելու, պիտի տարուէր Պոլիս: Դեռ Համաձայնականներուն Պոլիս գըտնըւած միջոցին իսկ առնուած նման քայլ մը ցոյց կուտար, թէ Թուրքերը որքան կապուած են երկրին նախկին վարիչներուն:

Այնտեղ տեսայ չարք մը թերթեր, որոնք դէպքին կարգ մը մանրամասնութիւններուն եւ ոստիկանական խիստ հետապնդումներուն դարձեալ սիւնակներ յատկացուցած էին: Միայն թերթի մը զգացումները յայտնապէս պաղած էին, «Մարտիրոս Յեղ»ին հանդէպ: Համակրանքի բառ չկար Փաշային համար, ոչ ալ դատապարտութեան խօսք անծանօթ

«Տեոօդիսթ»ին մասին. սակայն պատահածին համար դըժ-
գոհութիւն եւ տեսակ մը դառնութիւն կար: Դէպքը իտալա-
կան շահերուն ղղալի հարուած մը կուտար. քանի որ սպան-
նրած Փաշան իստի միլիտն յիւլթ լիտիտութիւն մը ուղած
էր Ազգ. Դրամատունէն եւ սլաւմանաւորութիւնը պիտի
ստորաւորուէր յաջորդ օրն իսկ: Եւ ուր զուամարը պիտի
գործածուէր զէնքերու զնումին իտալական զործարաններէ՝
Մուսթաֆա Քեմալին յատկացուելու համար:

Բնականաբար Յոյներն ալ ուրախացած էին եւ Վարանդ-
եանի միջոցաւ երբ ծանօթացայ Հելլէն դեսպանին, անիկա
ջերմ վերաբերում ցոյց տուաւ եւ ինծի յանձնեց յիշատակի
ժապաւէն մը եւ՝ յանձնարարական նամակ մը, զոր պարա-
գաներու բերումով առիթ չունեցայ առնելու:

Վարանդեանի մօտէն մեկնեցայ Գ. յտնելու համար:
Տան առջեւէն անցայ քունի մը անդամ Մեր Հայրեմիք սուլե-
լով: Ծուտով իջաւ ու քալեցինք: Առաջին հարցումը սա ե-
ղաւ. — Ո՞ր էիր քունի մը օր է: — Ատիկա զուտ անձնական
զազոնիքս է, ըսի եւ ուր զայցած ըլլալս չյայտնեցի: Ան ալ
լուրեր տուաւ: Հոռմի մէջ մեծ թուրքեր չէին մնացած. Փա-
շային սպանութենէն ետք անհետացած էին հրապարակէն:
Միւս կողմէ Արամը հասած էր: Իր լուրերուն ամենէն ուրա-
խային Արամին Հոռմ հասնիլն էր:

— Քանի որ Արամն ալ եկաւ, հստինք ու խորհրդակ-
ցինք, ըսաւ Մ.:

— Ինծի համար ամէն խորհրդակցութիւն վերջացած է,
պատասխանեցի: Նախ Պոլիս պիտի երթամ եւ անձամբ զե-
կուցում տամ Վերին Մարմնին:

— Բայց զիտես որ քիզի համար շատ վտանգաւոր է Պո-
լիս վերադառնալը:

— Վտանգաւոր կամ ոչ, անսլայման Պոլիս պիտի մտնեմ
անկամ մը:

Ձայն չհանեց. տեսակցութիւնս կարճ կապեցի, ժամ
առաջ զտնելու համար Արամը, որուն հետ ժամադրուած
էինք Քաթո Ֆոնթանա հրապարակը: Հոռմի ամենագեղեցիկ
հրապարակներէն մէկն էր, որուն կեդրոնը չքեղ արձանե-
րով զարդարուած աւաղան մը կայ: Բազմաթիւ աղբիւրներ,

արձաններու բերաններէն կը թափին աւազանին մէջ, հիանալի տեսարան մը պարզելով: Ամենէն սիրած վայրս էր, ուր յաճախ կ'երթայի հանգստանալու. բաւականապէս աշխարհին մէջն էր որ կը կարգայի Գայիանէէն ստացած նամակներս:

Արամը գտայ եւ մտանք սրճարան մը ու խորհրդակցութիւն մը ունեցանք ապագայի մեր ընելիքներու մասին: Ան ալ շարք մը նորութիւններ բերաւ. տեղեկացուց Հրաչ Փափաղեանի պարապան: Մասնաւոր կարողութեամբ Հրաչը թուրք ուսանողի դերը պիտի կատարէր, թուրք շրջանակներու մէջ եւ աշխարհահամայնքով ալ եկած էր Հոռոմ, Պերլին անցնելու համար: Շատ հետաքրքրական էր Հրաչի պարագան եւ կրնար մեծ օգուտներ ունենալ: Մեր հետապնդումներուն ատեն մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպէինք եւ կը յոգնէինք: Այնպէս որ թուրք շրջանակի մէջ գտնուող մեզմէ մէկը, անգնահատելի ծառայութիւն կրնար մատուցանել, դիւրացնելով մեր գործը, կարելորդ անձնաւորութիւնները մեզի տեղեկագրելով:

Արամ խօսեցաւ իր ճամբորդութեան մասին ալ եւ, հետաքրքրական պարագայ, յայտնեց թէ Պրինտիպին կառախումբով Հոռոմ եկած միջոցին, իր բաժնին մէջ ուղեկից ունեցած էր բարձրաստիճան թուրքեր, որոնց խօսակցութեան միակ նիւթը եղած էր Սայիտ Հալիմ Փաշային սպանութիւնը: Ինք լուռ մտիկ րրած էր եւ միայն վայրկեան մը հարցուցած էր անոնց, թէ սպաննողը ձերբակալուած է: — Ոչ, ոչ, կը պատասխանէ թուրքերէն մէկը: Արամին սիրտը կը հանգստանայ:

Կը ճանչնայի Հրաչը. ուշիմ եւ գործունեայ, Կ. Կ.ի վստահելի գործավարը, եռանդուն երիտասարդ մըն էր, որմէ հրահանգներ ալ ստացած էի Վ. Իհսանի ահաբեկման շրջանին: Իրաւարանական համալսարանի ուսանող, թուրքի մը չափ սահուն թուրքերէն կը խօսէր եւ յաւատեղեակ էր թրքական բարքերուն ու սովորութիւններուն: Բոլորովին ապահով էի յաջողութեան: Արամը նորութիւն մը եւս աւելցուց: — Թէ Հրաչ թլփատման պատիկ գործողութեան մըն ալ ենթարկուած է... կատարեալ դարձնելու համար իր

ՀՐԱԶ ՓԱՓԱԶՅԱՆ 1925ԻՆ

«Թրքացումը»։ Յայտնեմ, թէ, հետապային, Պերլինի մէջ, Հրաչը, շատ նուրբ եւ անթերի կերպով կատարեց իր դերը եւ շատ օլտակար եղաւ մեղի, խնայելով մեղի այն թանկագին ժամանակը, զոր ստիպուած պիտի ըլլայինք վատնել, երկարատեւ ու տաժանելի հետապնդումներու համար։

Արամ՝ ինքն ալ Գ. Մ.ին պէս, ընթացող զտնուեցաւ Պոլիս վերադառնալու դադարարիս։ Բայց որոշումս անդառնալի էր։ Գլուխը չարժեք ու քթին տակէն բաներ մը մըմռաց։ Հաւանաբար կը խորհէր որ Պոլիս երթալուս մտադրութեանս մէջ Գայիանէն տեսնելու փափաքս առաջին տեղը կը բռնէր եւ ընթացքս տղայական կը գտնէր։

Շուտով բաժնուեցանք իրարմէ. խոհեմութիւն չէր միասին ըլլալ։ Ուրիշ փողոցէ մը տանս ճամբան բռնեցի, չուրջս զգուշութեամբ քննելէ վերջ. տուն մտայ եւ սննեակս ելայ. պատուհանէն կը դիտէի անցորդները եւ կը տեսնէի ոստիկանական յայտարարութեան կարմիր թուղթը, որուն վրայ դեղարանին վրայ բացուող ու դոցուող լոյսերը կը խաղային։ Անցորդներէն ոմանք կը կենային ու կը կարդային եւ ոմանք ալ դադարանով ծալլուած անկիւնը կը բանային, լման կարդալու համար։

Մարիան ներս մտաւ ու մինչ ես տարբեր ուղղութեամբ նայելու վրայ էի, եկաւ կեցաւ կողքիս եւ մատովը կարմիր թուղթը ցոյց տալով, ըսաւ.

— Կարդացի՞ր...

— Այո, կարդացի, պատասխանեցի եւ բարձրաձայն խնդացի։

— Եթէ ճանչնայիր փնտուռած անձը եւ դիտնայիր անոր տեղը, ոստիկանութեան լուր կուտայի՞ր, հարցուց, կէս-կատակ, կէս-լուրջ։

— Ոչ. ըսի, չէի յայտնեմ...

— Ինչո՞ւ. չէ՞ որ մեծ պարգեւ կը խոստանան։

— Սպաննուած մարդը մեծ ոճրագործ մըն է եւ հաւանաբար սպաննողն ալ ազնիւ մէկը. դրամի համար կարեւոր է մէկը մատնել։

— Բայց փնտուռողը ոճիր մը գործած է...

— Իսկ մեռնողը մէկ միլիոն ոճիր գործած է...

Զպատասխանեց, անդրադառնալով որ խօսակցութիւնը հետզհետէ լուրջ հանգամանք կ'առնէ ու ես ալ կը խոժոռիմ : Լռութիւնը խզելու համար սկսայ կատակել եւ իմ կարգիս հարցուցի .

— Իսկ դուն, եթէ ճանչնայիր փնտռողը, կը մատնէի՞ր...

Երկար լռութիւն մը . յետոյ մէկէն ըսաւ .

— Այո, ես կը ճանչնամ մէկը, որ անպիտան տղայ մըն է, չար է, անհնազանդ է եւ կ'արժէ որ ոստիկանները զինքը բռնէին ու լաւ մը պատժէին, ոչ թէ այդ Թուրքը սպաննած ըլլալուն համար, այլ գիշերները փողոցները թափառելուն համար...

Մարիա, պահ մը եւս մնաց սենեակին մէջ, եւ դուրս ելած պահուն ըսաւ .

— Եթէ գիտնայի թէ քեզ այստեղ, այս տունիս մէջ պիտի բանտարկեն, անմիջապէս կ'երթայի ոստիկանատուն...

Զարմանալի տխրութիւն մը եկած էր վրան . կարծես նախադրացումը ունէր, որ մեր վերջին գիշերները պիտի ըլլային : Բնականաբար անտեղեակ էր մտադրութեանս եւ չէր գիտեր թէ պիտի մեկնէի Վենետիկ, ալ բնաւ Հռոմ չվերադառնալու համար . բայց կը զղար որ անախորժ բան մը կը սպասէ իրեն : Կարծես վերադարձած էր առաջին օրերու մեղամաղձոտութեան : Շատ կ'ուղէի սրտագին խօսք մը ըսել իրեն, բայց մեկնումս դադարի պահած ըլլալով, կը վախնայի որ կեղծիքի տալաւորութիւն կը թողում վրան եւ գէշ յիշատակ մը . չէի ուզեր խարել զինք :

Գիշերը կրկին հանդիպեցանք Արամին հետ : Խօսեցանք ճամբորդութեան մասին ու որոշեցինք երկուքս դատ զատ Վենետիկ մեկնիլ : Արամը անծանօթ էր քաղաքին մէջ եւ Փաշային սպանութենէն ետք եկած էր, որով ոստիկանութիւնը անոր հետ խնդիր չէր կրնար ունենալ : Մինչդեռ ես կը փնտռուէի եւ ձերբակալուելու պարադային, եթէ հետս ըլլար, ան ալ կը վտանգուէր . պիտի հարցաքննուէր եւ մեր չարք մը ծրագրերները նոյնպէս պիտի վտանգուէին : Հետեւաբար Արամ առաւօտեան շողեկառօքով մեկնեցաւ . երկու

օր ետքի համար իրեն հետ ժամադրուեցանք:

Իրիկունը ընկերներուս հետ պտոյտներ ըրի: Դէպքն ու հեղինակը ծանօթ էր այլեւս իրենց, բայց որեւէ մտաւախութիւն չունէի. բոլորն ալ մաքուր ու գաղտնապահ երիտասարդներ, ինծի որեւէ հարցում չէին ըներ եւ հետաքրքրութեամբ թերթերը կը կարդային: Մեծ մասը հարցաքննութեան տարուած էին. բայց բոլորն ալ արձակուած էին: Կր պատմէին թէ ինչ հարցումներ ուղղած էին իրենց եւ իրենք ինչ պատասխաններ տուած: Վարդապետ մըն ալ հարցաքննած էին, կ'ըսէին: Իսկ ոստիկանութիւնը իմ գոյութեանս անտեղեակ էր, երեւի, քանի որ բանսիոն մը չէի բնակեր:

ՆԵԼԵՆԱՅԻՆ ՆԵՏ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Սայիտ Հալիմի սպանութիւնը խալալկան թերթերուն պատուոյ սիւնակներէն յիշած էր այլեւս երկրորդական սիւնակներու մէջ, թէեւ Ա. էջին վրայ: Միշտ նորութիւն փնտռող մամուլին բնական վերաբերումն է սա զգայացունց դէպքերուն հանդէպ: Մտահոգիչ բան մը կար ինծի համար, թերթ մը կը զրէր, թէ ոճրադործին հետքը գտնուած է եւ ձերբակալութիւնը ժամերու խնդիր է:

Ուրիշ թերթ մը շատ աւելի լուրջ եւ մտահոգիչ լուր մը կուտար: Կը զրէր, թէ Փաշային տան առջին յաճախ տեսնուած է երիտասարդ մը օրիորդի մը ընկերակցութեամբ: Այդ երիտասարդն է ոճրադործը և իր ընկերուհին անկասկած մեղսակիցն է Հասկցայ որ խնդրոյ առարկայ աղջիկը Հելենան է: Եթէ ոստիկանութիւնը գտնէ Հելենան, կացութիւնը կը լրջանայ. առնուաղն ոստիկանութիւնը կ'ունենար իմ ճշդրիտ եւ մանրամասն նկարագրութիւնս: Զեւով մը պէտք է ստուգէի թէ Հելենան ոստիկանութեան հետ չփութ ունեցա՞ծ է. շատ կարեւոր էր: Եթէ աղջիկը խօսած ըլլար, ստիպուած պիտի ըլլայի ծպտուիլ ու այդպէս ճամբորդել. ինչ որ խիստ դժուար էր ինծի համար:

Հելենան տեսնելու համար իրենց տան կողմերը երթալ

վտանգաւոր էր. պէտք էր զինքը գտնել վարժարան դացած կամ վերադարձած միջոցին. վարժարանին անունն ու տեղը գիտէի եւ որոշեցի յաջորդ օրն իսկ հոն երթալ: Առտուն կանուխ գացի եւ հեռուէն հսկեցի դպրոցի մուտքի դրան վրայ: Համաղգեստաւոր խումբ-խումբ աղջիկներ ամէն կողմէ կուգային ու ներս կը մտնէին: Հելենան չուշացաւ. ընկերուհիի մը հետ խօսելով, գիրքերը թելին տակ դանդաղօրէն կը քալէր: Զմօտեցայ իրեն եւ այնպէս մը ըրի, որ ինքն ալ զիս չնկատէ: Զինք առանձին պէտք է գտնէի: Ուշադրութեամբ կը զննէի փողոցը եւ կողմնակի ճամբաները, ստուգելու համար թէ արդեօք հետեւող մը ունի՞: Պահ մը կասկածեցայ հեծանիւով մարդու մը վրայ, որ դպրոցին դրան առջեւ կանգ առնելով, թուղթ մը հանեց, տուաւ դռնապանին: Կրնար գաղտնի ոստիկան մը ըլլալ. բայց կասկածներս փարատեցան, երբ քիչ վերջ ներսէն թուղթը վերադարձուցին եւ հեծանիւով մարդը մեկնեցաւ: Ով գիտէ ինչ էր: Ինչ ալ ըլլար, Հելենան արդէն ներս մտած էր եւ ինծի կը մնար սպասել կէսօրուան դադարին:

Դպրոցէն քիչ մը անդին փողոցի մը մէջ սրճարան մը մտայ եւ ժամանակս սպաննելու համար քանի մը նամակներ գրեցի Պոլիս: Կէսօրին նոյն դիրքս գրաւեցի ու սպասեցի Հելենային. քիչ վերջ աղջիկը դուրս ելաւ խումբ մը ընկերուհիներու հետ եւ շիտակ իմ ուղղութեամբս սկսան առաջանալ: Կռնակս իրենց դարձուցած կը քալէի առջեւէն. երբ ինծի հասան, ճամբայ տալու ձեւով քիչ մը մէկ կողմ քաշուեցայ: Կը սպասէի որ Հելենան ինք նկատէ զիս, որպէսզի իր ընթացքէն հետեւցնեմ ընելիքս: Տեսաւ զիս. դէմքին վրայէն լոյս մը անցաւ. սիրուն աչքերը վար առաւ, ձայն չհանեց ու յայտնի չըրաւ թէ զիս կը ճանչնայ: Ես ալ բռն մը յայտնի չըրի եւ այս անգամ անոնց հետեւեցայ:

Քիչ վերջ Հելենան բաժնուեցաւ ընկերուհիներէն եւ մինակը բռնեց ուրիշ ճամբայ մը տուն երթալու համար: Քայլերս արագացուցի եւ հասայ իրեն ու յունարէնով բարեւեցի զինքը եւ թեւէն բռնելով կեցուցի:

Նոյնպէս յունարէնով բարեւս փոխադարձեց բայց գլուխը կախ:

— Հելենա, դիտե՞ս, քանի մը ժամէն կը մեկնիմ Հոռ-
մէն եւ չուղեցի, առանց քեզ անգամ մըն ալ տեսնելու ճամ-
բայ ելլել:

— Ո՞ւր կ'երթաս, հարցուց.

— Փարիզ...

Ձայն չհանեց: Փարիզ երթալու մտադրութիւն չունէի
անշուշտ, բայց մասնաւոր կը ստէի, որպէսզի երբ զինքը
հարցաքննեն, տարբեր տեղերու մէջ փնտռեն զիս: Ինչ կ'ըլ-
լայ չըլլար:

— Քեզի հետ չատ մը անուշ յիշատակներով կապուած
եմ, Հելենա. մեր պտոյտները բնաւ պիտի չմոռնամ... քեզ
երբեք պիտի չմոռնամ...

Այդ պահուն տան ճամբէն շեղած էինք արդէն եւ ձեռք
ձեռքի պտոյտ կ'ընէինք, մեր առաջին հանդիպումներու ու-
րերուն պէս: Միշտ կը լռէր եւ տխուր էր. մատովս կղակլ
թեթեւ մը լ'եր ստի, որպէսզի աչքը աչքիս գայ ու հարցու-
ցի.

— Ինչո՞ւ բռն մը չես բռեր.

— Ըսելիք բռն մը կա՞յ, պատասխանեց ու շեշտակի
աչքերուն մէջ նայեցաւ.

Աչքերը յեցուած էին ղարմանքով եւ անձկութեամբ:
Յայտնի էր որ նեղուած էր ինծի դէմ, բայց կը վարանէր
արտայայտուիլ: Թեթեւ մը վարդադոյնով անուշցած դէմ-
քին սպիտակ մորթի պրկուած էր կարծես: Հետզհետէ աչքե-
րուն ղարմանքն ու անձկութիւնը փարատեցան, հաւանաբար
հոլածութեամբ յեցուած նայուածքներուն տակ եւ միայն
թեթեւ մեղադրանքի պէս բռն մը մնաց: Պարզուկ, բարի ու
միամիտ աղջիկ: Ո՞վ դիտէ ինչեր կ'անցնէին մտքէն. պէտք
էր հանդիպումիս նպատակը պարզել իրեն. այլեւս հարկ
չկար ծածկելու: Եւ բսի.

— Հելենա, չեմ դիտեր թերթերը կը կարդա՞ս թէ ոչ:
Կը գրեն աղջկայ մը մասին որ երիտասարդի մը հետ յաճախ
տեսնուած է սպաննուող Փաշային տան կողմերը: Արդ, քեզ
ճանչցող չկայ տակաւին. բայց կրնայ պատահիլ որ ոստի-
կանութիւնը կերպով մը երեւան հանէ ինքնութիւնդ եւ հար-
ցաքննուիս:

— Ինչ պէտք է ըսեմ, եթէ հակառակ ամէն բանի զըտնեն զիս ու հարցաքննեն...

— Ըսէ որ դուն բանէ մը լուր չունիս. բայց մանաւանդ կրցածիդ չափ բոլորովին տարբեր ձեւով նկարագրէ դէմքս ու կազմս. օրինակ, հսկայ մարդ մըն էր, ըսէ, կարմիր մազերով ու կապոյտ աչքերով, աւելցուցի խնդալով եւ ժպիտ մըն ալ իր աչքերը լուսաւորեց: Յետոյ իմ երկու լուսանկարներս ունիս քովդ. զանոնք պատռէ նետէ, տուն երթալուդ պէս. չմոռնաս...

Օր մը մեր մէկ պտոյտի բնթացքին զիս լուսանկարած էր. չէի ուզեր, բայց նաեւ չէի կրնար առարկութիւն մը ընել, որպէսզի կասկածի չերթայ թէ ինչ պատճառով չեմ փափաքիր լուսանկարուիլ:

— Ոչ, ըսաւ Հելենա, չեմ փճացներ զանոնք. բայց վստահ եղիր որ ոստիկանութեան ձեռքը չպիտի անցնին... անհոգ եղիր...: Յետոյ յանկարծ աւելցուց. — Դուն չկարծես թէ ես բան մը չեմ գիտեր: Մեր տունը ամէն օր հայրս եւ հօրեղբայրներս թերթերը հետաքրքրութեամբ կը կարդան եւ խանդավառուած են. նախ զարմացայ, եւ յետոյ հասկցայ որ մեռնողը շատ գէշ մարդ է: Ասոր վրայ ես ալ հօրս յայտնեցի թէ դէպքին ականատես եղած եմ: Հայրս խստիւ պատուիրեց ինծի, որ ոեւէ մէկուն բան մը չըսեմ: Եւ երէկ ալ որոշեց որ քանի մը օրով ես հօրաքրոջս երթամ...

Քիչ մըն ալ խօսակցելէ վերջ իրարմէ բաժնուեցանք, տրտում բայց սիրալիր. միշտ ալ եղբայրական վերաբերում ունեցած էի իրեն հանդէպ. քրոջ մը տեղ դրած էի զինքը. յայտնապէս յուզուած էր եւ հազիւ ինքզինքը կը բռնէր: Այլեւս կատարելապէս վստահ էի թէ Հելենան գաղտնիքը պիտի պահէր եւ եթէ ինքնութիւնը յայտնի ալ ըլլար, ինծի վնասելիք բառ մ'անգամ պիտի չհանէր բերնէն. խելացի ազջիկ էր եւ հայրենասէր: Այլ մէյ մըն ալ չտեսայ զինքը: Բաժանումի պահուն իր վերջին խօսքը սա եղաւ.

— Զգոյշ եղիր...

ՅԵՏԱԴԱՐՁ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Հելենայէն բաժնուելէս վերջ տուն պիտի դառնայի: Ուրիշ մտահոգութիւն մը պաշարած էր զիս: Արամը մեկնելէ առաջ նոր տեղեկութիւն մը եւս հաղորդած էր ինծի: Թէ Պոլսէն մեկնող Թուրք եօթը ոստիկաններուն զուլիը կը գտնուէր վաղեմի «բարեկամ» մը անուանի էշրէֆը: Իրաւ ալ էշրէֆ հին ծանօթ մըն էր. անձամբ զիս կը ճանչնար եւ ունէր նաեւ լուսանկարս, զոր առած էր մեր տունէն, իհասանի դէպքէն վերջ մեր տունը խուզարկած պահուն: Անոր գալը լաւ նշան չէր: Այդքան մեծ Թիւով Թուրք գաղտնի ոստիկաններուն Եւրոպա ղրկուելը ապացոյց էր, թէ Թուրքերը լրջօրէն պայքարի մտած էին մեր Ահաբեկիչ Մարմնին դէմ եւ ամէն զնով կը ձգտին պաշտպանել իրենց տարապիր ղեկավարները:

Էշրէֆ ճարպիկ աղուէս մըն էր, արհեստին մէջ մէկ հատիկ: Տարիներէ ի վեր առիթ ունեցած էի բազմաթիւ անգամներ շփում ունենալու իրեն հետ: Յաճախ իրար դէմ դիմաց եկած էինք եւ երկուքիս միջեւ տեսակ մը կապ ստեղծուած էր: Ինք յաւիտեան հետապնդողն էր, ես, յաւիտեան փախչողը: Շատ փորձած էր զիս ծուղակը ձգել, բայց միշտ ալ ձախողած էր: Իրար լաւ կը ճանչնայինք. երկուքիս միջեւ տեւական մրցում մը կար: Եւ բախտը այնպէս կը բերէր, որ Պոլսէն դուրս ալ գործ ունենայինք իրարու հետ: Անցեալին մէջ պարտուողը միշտ ինք եղած էր եւ հիմա ով գիտէ, բախտը ինչ վերապահած էր իրեն եւ ինծի, այս նոր մրցադաշտին վրայ, որ Պոլիսը չէր այլեւս, այլ Հռոմը, Վիեննան, Պերլինը, ամբողջ Եւրոպան, աւելի ծանօթ ինծի քան իրեն:

Էշրէֆին հետ բախումներ ունեցած էի անցեալին, զանազան պարագաներու տակ: Մասնաւորաբար յիշեմ դէպք մը, որ պատահեցաւ Պոլիս, Բանկալթի, Հայաստանէն վերադարձիս:

Մտած էի սափրիչ Արչակին խանութը, մաղերս կտրել տալու համար: Արչակ զբաղած էր յաճախորդով մը: Նստայ երկրորդ աթոռին վրայ, որ պարապ էր եւ Արչակին ընկերը

անձեռոց մը բանալով վզիս անցուց, երբ հայելիին մէջէն տեսայ երկու մեծաբաց աչքեր, որոնք զարմանքով ինծի յառած էին: Արշակին ածիլած մարդը նոյնինքն էշրէֆն էր...

Հայելիին մէջէն իրար կը դիտէինք առանց բառ մը արտասանելու: Խիստ ծիծաղաշարժ էր կացութիւնը: Երեւակայեցէք մարդուն զարմանքը, երբ օրերով ու ամիսներով իր փնտռած անձը, անակնկալ կերպով իր քովիկը կը տեսնէ, որ հայելիին մէջէն զինքը կը դիտէ: Առաջին խօսողը ինք եղաւ.

— Նա՞սըլսընըդ Արշաւիր Պէյ...

Էշրէֆ ապա դարձաւ Արշակին ու ըսաւ.

— Արշակ եսվրում, շուտ շուտ վերջացուր. այսօր չօճուխներու խօսք տուի կանուխ տուն երթալ... արդէն ուշացած եմ...

Արշակ գրեթէ աւարտած էր գործը եւ սրբիչով կը մաքրէր էշրէֆին դէմքը, վերջին յարդարանքին համար: Էշրէֆ անհամբեր շարժում մը ըրաւ եւ փորձեց աթոռէն իջնել, հասկցնելով Արշակին թէ մնացեալը աւելորդ է.

Ատրճանակս հանեցի անմիջապէս եւ ճերմակ սրբիչին տակէն փողը ցոյց տալով էշրէֆին, ըսի.

— Տեղէդ մի շարժիր. մինչեւ որ գործս չվերջանայ, այդ աթոռէն չես կրնար հեռանալ. քեզի կարեւոր ըսելիք մը ունիմ...

Ձայն չհանեց եւ նստած տեղը գամուած մնաց. Արշակ չափազանց ուրախ էր ներքնապէս, բայց յայտնի չէր ընքեր եւ չափազանցուած լրջութեամբ շուարում կը կեղծէր: Իսկ ընկերը գործը կը շարունակէր, Արշակին դառնալով ըսի.

— Ի՞նչ կեցեր ես, էշրէֆ էֆէնտին չփայլեցնե՞ս. չինծու յանդիմանութիւն մը կար չեշտիս մէջ: Սափրիչ Արշակ վերսկսաւ իր աշխատանքը, մինչ էշրէֆ երկու ձեռքերը միշտ ծունկին վրայ կը պահէր, անշարժ ու անխօս: Այդպէս տեւեց մօտ քառորդ ժամ, մինչեւ որ իմ գործս ալ վերջացաւ. միասին ելանք աթոռներէն. ատրճանակս միշտ ձեռքս էր, բայց վերարկուիս գրպանը: Առատ նուէր մը տուի սափրիչին, վճարելով նաեւ էշրէֆին կողմէ: Շնորհակալութիւն

յայտնեց. դէմքը դեպի դեղին էր: Քիչ մը խօսեցանք սովորական բաներու մասին, կարծես իրարու հետ որեւէ խնդիր չունեցող հին ծանօթներ ըլլայինք: Մէկէն նիւթը փոխելով հարցուցի.

— Բայց ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ... ինչո՞ւ զիս կը հետապնդես...

— Աման, Արշաւիր Պէյ, պիտես որ ես պաշտօնեայ մարդ եմ, հրաման առնող ու գործադրող. քեզի հետ որեւէ անձնական հաշիւ չունիմ...

Եւ սկսաւ արագ արագ խօսիլ, եւ նոյնիսկ հայհոյել վահէ իհասանի հասցէին:

— Այդ «մուխպիրը» — լրտես — մեզ իրարու կը ձգէր. սուտ լուրեր կը բերէր մեզի եւ պարապ տեղը մեզ իրարու թշնամի կը դարձնէր: Աստուած ալ ի՞ր պատիժը տուաւ արդէն...

— Լաւ, լաւ, մենք ալ քեզի դէմ անձնական բան մը չունինք: Եթէ ըսածներդ ճիշտ են, հինդ վայրկեան նստէ սա աթոռին վրայ եւ յետոյ շիտակ դաւակնեցող քով գնա, առանց ոստիկանատուն հանդիպելու:

Անմիջապէս հնազանդեցաւ ու նստաւ աթոռի մը վրայ, թերթ մը վերցուց կարդալու համար: Ուզեցի անմիջապէս մեկնիլ, բայց պահ մըն ալ կեցայ ու դուրս ելլելէ առաջ ըսի.

— Տես, Էշրէֆ էֆէնտի, բարեկամաբար կը բաժնուինք իրարմէ: Կռնկա դարձնելէս վերջ եթէ բան մը պատահի, մեղքը վիզդ ալլելու: Հինդ վայրկեան պէտք է մնաս այստեղ...

Եւ առանց պատասխանի սպասելու ելայ դուրս, արագ-արագ հեռանալով: Քիչ անդին հանրակառք մը ցատկեցի ու քանի մը փողոց անդին իջայ, հետքս կորսնցնելու համար:

Յաջորդ օր սափրիչ Արշակը խնդալով պատմեց թէ իմ բոլոր նախազգուշութիւններս աւելորդ են եղեր: Իմ մեկնելէս վերջ Էշրէֆ խանութին մէջ կը մնայ ոչ թէ հինդ վայրկեան, այլ աւելի քան կէս ժամ...

— Քու երթալէդ վերջ, աւելցուց Արշակ սրամտութեամբ, մարդուն ընթերցասիրութիւնը բռնեց եւ կէս ժամէն աւելի կարդաց ու կարդաց:

Ուրիշ օր մը, Արշակին խանութին հանդիպումէն քանի մը շաբաթ վերջ, դարձեալ Բանկալթի, փողոցի մը անկիւնադարձին, յանկարծ քիթ քթի եկանք էշրէֆին հետ:

— Կոնակդ դարձուր եւ հեռացիր, հրամայեցի եւ տորճանակս արագօրէն քաշելով դրի գլխարկիս մէջ:

էշրէֆ մեքենարար հնաղանդեցաւ եւ առաւ քալեց, առանց կեղծ ու պատիր խօսքերու: Բայց քիչ մը հեռանալէ ետք, երբ տեսաւ որ վերէն համադրեւտաւոր ոստիկան մը կուգայ, կանդ առաւ յանկարծ ու սկսաւ պոռաւ:

— Գաքիլ տըր, գաքիլ տըր... բռնեցէք:

Այսպէս պոռալով կը վազէր ու կը հեռանար, մինչ ոստիկանը կը մօտենար ինծի: Անշարժ կեցած էի զարմանք ցոյց տալով եւ շուրջս նայելով, իբրեւ թէ ուրիշի մը համար պոռացած ըլլար էշրէֆ: Ոստիկանը ինքն ալ շուարեցաւ, մէյ մը ինծի կը նայէր եւ մէյ մըն ալ փողոցին մէջ ուրիշ մը կը փնտռէր: Էշրէֆ քանի մը անգամ կոչը կրկնելէ վերջ անհետացած էր. քաղաքային հագուստով ըլլալուն պատճառով, ոստիկանը չէր ճանչցած պոռացող էշրէֆը. ձեռքը ատրճանակին վրայ, քովս կեցած շուրջը կը նայէր միշտ: Վերջապէս ինծի հարցուց.

— Ի՞նչ պատահած է... ո՞վ էր այդ փախչող մարդը:

— Կարծեմ գող մըն էր, պատասխանեցի ոստիկանին. դիտմամբ իրարանցում ստեղծեց, որպէսզի փախչի եւ օձիքը ազատէ:

— Վայ քեռաքա, գոչեց ոստիկանը, հաւատալով խաղի եկած ըլլալը եւ ինկաւ անհետացած էշրէֆին ետեւէն...

Ահաւասիկ այս էշրէֆն է որ ոստիկաններու գլուխը անցած կուգար Խտալիա, Սայիտ Հալիմի ահաբեկիչը գտնելու պաշտօնով, գործակցարար իտալական ոստիկանութեան:

Քանի առիթը ներկայացաւ, ըսեմ թէ ուրիշ անգամներ ալ կէս-զաւեշտական, կէս լուրջ հանդիպումներ ունեցայ էշրէֆին եւ կամ իր մարդիկներուն հետ, երբեմն մինակս կամ ընկերներով. եւ միշտ ալ ի դերեւ հանեցինք անոնց ջանքերն ու փորձերը:

Անգամ մը հայ դերասանի մը տունը ճաշի հրաւիրուած էի: Դերասանը անձամբ եկած եւ զիս իր տունը կը տանէր:

Միշտ կասկածոտ եւ զգուշաւոր ըլլալու համար, ճամբան դիտմամբ թաշկինակս գետին ձգեցի եւ ծռած ատենս, ետեւս նայեցայ: Երկու հոգի մեր ետեւէն կուգային. ինծի անանկ եկաւ որ իրարու բաներ մը ըսելով դիւ մատնանիչ կ'ընէին: Դերասանին յայտնեցի կասկածս.— բան մը չկայ, քեզի այդպէս կուգայ... ըսաւ: Քիչ վերջ տունը հասանք ու ներս մտանք: Ծաշի սեղանը պատրաստ էր. օդի մը տուաւ եւ կտոր մը թթուաչ. սակայն միոքս այդ երկու մարդոց վրայ էր. այնպէս որ, դուրս ելայ, խոստանալով անմիջապէս փորագառնալ: Զառիվերի մը վրայ էր տունը եւ ես վերի մասին մօտն էի, ուր նստրափածառի խանութ մը կար: Հոն տեսայ ոստիկան մը, իսկ վարի անկիւնն ալ 6-7 ոստիկաններ, դեպի վեր մեր կողմը կուգային: Զիս տեսնելուն պէս արագացուցին իրենց քայլերը: Ես ուղղակի միակ ոստիկանին վրայ խոյացայ եւ ատրճանակս, զոր արդէն ձեռքիս մէջ բռնած էի, կուրծքին ուղղեցի եւ դռնեցի.

— Նետէ ատրճանակդ...

Ոստիկանը վայրկեանապէս ատրճանակը նետեց: Զինքը խանութը մտցուցի եւ կիցով մը անոր ատրճանակը դնողակի պէս հեռունները նետելէ վերջ, փախուստ տուի: Գացի բժիշկի մը տունը, ուր եկաւ Գալուստը եւ զիս զրկեց Սկիւտար, ինկերոջ մը հետ: Ամենէն փտանգաւոր դէպքն էր ասիկա ինծի համար: Եթէ քանի մը վայրկեան ուշ մնայի եւ դերասանին տունէն չելլէի, մուկի մը նման ծուղակը ինկած պիտի ըլլայի:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ

ՍՎԻԼԵՆԿՐԱՏԻ ԵՒ ՊՈՒՐԿԱԶԻ ՃԱՄԲՈՎ

Հելենայէն բաժնուելէս վերջ, երբ տուն վերադարձայ, Մարիան գտայ անհանգիստ փիճակի մէջ: Ամբողջ օրը մէջտեղ չելլելու պատճառով վրդովուած էր: Քանի մը խօսքով զինքը մխիթարեցի: Յետոյ կրկին տխրեցաւ, երբ յայտնեցի թէ պիտի մեկնիմ անծանօթ ուղղութեամբ: Միայն որեւէ առարկութիւն չըրաւ, հասկնալով որ անդառնալի է որոշումս: Յետոյ, առաջարկեց դիւղ երթալ վերջին անգամ,

ուր այդ օրերուն տօնավաճառ կար : Մասնակցեցանք խրախճանքներուն եւ ասդին անդին կը վազվզէինք, ժողովուրդին խառնուած . ո՞վ կրնար ըսել թէ ես հոն օտարական մըն էի : Տուն վերադարձանք յոգնած ու մէյ մէկ բաժակ սուրճ խմելով կը դիտէինք լիճը, որուն վճիտ ու խաղաղ ջուրերուն մէջ լուսինը կը ցլար ոսկի գնդակի մը նման . փոքրիկ ձուկերու խաղն անգամ նշմարելի էր : Եւ իւրաքանչիւրը իր երազին կամ խոհերուն անձնատուր եղած էր . . . :

Գիշերը բաւական ցրտած ըլլալով, կրակ վառեցինք եւ գետնի գորգին վրայ ծալլապատիկ նստած էինք, երբ, այդ տաքուկ մթնոլորտին մէջ բացուեցայ իրեն եւ յայտնեցի թէ ես Հայ եմ : Գլուխը կը շարժէր երեւմն ու ամենալուրջ ու շաղրութեամբ մտիկ կ'ընէր, երբ սկսայ պատմել Հայ ժողովուրդին կեանքէն ու մարտիրոսութենէն եւ կամ իմ վտանգալից արկածներուս դրուագները : Բնականաբար պատմութիւնս կ'ընէի բառարանի մը օգնութեամբ եւ ձեռքի շարժումներով, ինչ որ իրեն զուարճութիւն կը պատճառէր :

Այստեղ է որ իրեն յայտնեցի նաեւ թէ երթալիք տեղս Վենետիկն է : Շատ ուրախացաւ եւ փափաք յայտնեց ինծի ընկերանալ : Չմերժեցի : Յաջորդ օրը Մարիային հետ հեռացանք Հռոմէն . լուռ հոգածութեամբ ինծի ընկերացաւ ու ինձմէ չբաժնուեցաւ, մինչեւ որ չապահովուեցաւ թէ ալ մինակ չեմ ու ընկեր ունիմ : Իրաւ ալ Արամը Վենետիկի մէջ ինծի կը սպասէր : Մանօթացուցի Մարիային : Իմ ազնիւ տանտիրուհիս երկու օր մնաց Վենետիկ, պանդոկ մը, հոն ալ միասին պտոյտներ ըրինք եւ լաւ ժամանակ անցուցինք : Հրաժեշտի պահուն հազար շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն, իր ցոյց տուած հոգածութեան, խնամքին եւ գուրգուրանքին համար, ըսի թէ բնաւ զինք պիտի չմոռնամ եւ խոստացայ գրել իրեն : Իրաւ ալ Վիեննա հասնելէս վերջ, առաջին քառթս իրեն զրկեցի . բայց այդ եղաւ՝ առաջինն ու վերջինը :

Արամին հետ նոյն պանդոկը մնացինք քանի մը օր եւս : Այցելեցինք Թանգարանները եւ պատմական վայրերը : Մասնաւորաբար շատ կը սիրէի այցելել Հառաչանքի Կամուրջը, ուր Տօժերը սովորութիւն ունէին չարչարելու եւ մահացնե-

լու ապստամբներ, յանցաւորներ եւ քաղաքական հակառակորդներ: Դեղեցիկ ջրանցքներու վրայ վայելեցինք երգ ու նուագ, կոնտոլներու գիշերային, անվերջանալի արշաւներու ընթացքին:

Ծանօթացանք բաւական թիւով Հայերու. այցելեցինք Ս. Ղազարու Վանքը, ուր շատ հաճելի ժամանակ անցուցինք Վանական Հայրերու հետ: Իսկ Մխիթարեան վարժարանը այցելած օրս, խորապէս յուզուեցայ հանդիպելով մեր հին ընկերներէն Տաճատին հօրը, որ իր տղուն սպանութենէն վերջ, հոն եկած էր եւ կարծեմ տնտեսի պաշտօն մը ունէր: Խեղճ մարդը կուլար անընդհատ ու չէր ուզեր բաժնուիլ ինձմէ, մանաւանդ երբ իմացաւ Փաշային դէպքը: Բայց չէինք կրնար կանգ առնել եւ Դեկտեմբերի վերջը մեկնեցանք Վիեննա:

Շոգեկառքին մէջ Արամն ու ես անծանօթներ էինք այլեւս. զատ զատ նստանք. դեռ վտանգը անցած չէր եւ սահմանազլխուն վրայ իսկ կրնային դիւ ձերբակալել. գոնէ Արամը ազատ կը մնար: Թեթեւ անհանդուրժիւն մը կար վրաս: Վենետիկի կայարանին մէջ մարդ մը երբեմն ինծի կը նայէր կամ գոնէ ինծի այդպէս կուգար: Զարմանալի է որ Արամն ալ նկատած էր. բան մը չէինք կրնար ընել եւ պարզապէս մեր ճամբան պիտի շարունակէինք. քանի մը ժամէն սահմանազլխուն վրայ ամէն ինչ պիտի պարզուէր. այդ դիտող մարդը զաղտնի ոստիկան էր թէ ոչ, յայտնի պիտի ըլլար:

Դեկտեմբեր 29ին հասանք սահմանազլուխ: Կարգի կեցանք. մեղմէ առաջ բաւական թիւով ճամբորդներ կային: Անցագրային քննութիւնը կը շարունակուի եւ ուշադրութեամբ կը հետեւիմ քննիչներուն եւ ոստիկաններուն շարժումներուն: Մէկ երկու հոգի առանձնասենեակ մը տարին. ի՞նչ կար արդեօք: Պահ մը մտահոգութեամբ լեցուեցայ: Ծովէն ազատեցանք, փոքր ջուրի մէջ չխեղդուինք, կը խորհէի: Քանի մը քայլ անդին Արամն ալ իր հերթին կը սպասէր, բարեբախտաբար վախնալիք բան մը չունէր. Պուլէն թրանզիթ վիզա ունէր՝ Իտալիոյ մէջ խեղօք կեցած էր եւ հիմա ալ անփութօրէն կ'անցնէր Վիեննա. չիտակը երանի

կուտայի իրեն:

Վերջապէս կարգը ինծի եկաւ. անցադիրս ուղեցին. պայուսակս բացի եւ հանդարտ ու պաղարիւն երկարեցի: Ոստիկանները նայեցան, քննեցին, միաժամանակ հետաքրքրութեամբ աչքէ անցնելով շարք մը քառթեր ու մանր քարտէսներ, զոր հաւաքած էի Գայիանէին ղրկելու համար: Ոչ մէկ հարցուփորձ, ոչ մէկ կասկած. ամէն ինչ կարգին էր: Անցադիրս կնքեցին, քաղաքավարութեամբ յանձնեցին եւ դուրս ելայ. լայն շունչ առի: Հոն մթնոլորտն ալ տարբեր էր. խաղաղ ու ամէն ինչ մեղմ եւ հաճելի: Քանի մը քայլ առի եւ խանութի մը առջև. ղովացուցիչ մը դնեցի. եւ սիկարէթ մի վառելով հասայ Արամին, որ ինծի կը սպասէր անդին ու խնդումներես զիս դիմաւորեց:

Պանդուկ մը իջանք, զոյքերը տեղաւորեցինք եւ դացինք էնկլիշէ քաֆէ, զոր Հոռմէն մեղի յանձնարարած էր ընկերներէս ուսանող Ա.ը, որ մեզմէ առաջ Օ.ին հետ հասած էր Վիեննա. զանոնք դտանք՝ ինչպէս նաեւ զրազէտ Սիմոն Յակոբեանը, որուն համար յանձնարարաւոր մը տուած էր ինծի ընկեր Վարանդեանը: Ա. եւ Օ. ապշահար մնացին զիս տեսնելով. մտահոգուած էին ու վախցած, սահմաններուն վրայ վտանդ տեսնելով ինծի համար: Ուրախ դուարթ կերանք խմեցինք: Հետեւեալ օրը Կաղանդ էր եւ Ծննդեանս տարեդարձը տօնեցինք խնճոյքով: Այնքան երդեցինք, պոռացինք կանչեցինք եւ աղմկալից ծիծաղեցանք, որ խեղճ Վիեննացիք մեզ աղմկարար իտալացիներու տեղ դրին ու իտալացի մկրտեցին:

Օր մը սրճարանը կը սպասէի Ա.ին եւ Օ.ին, երբ թուի մարդ մը ներս մտաւ, ասդին անդին նայեցաւ, ինծի նայեցաւ ու անկիւն մը տեղաւորուեցաւ: Բաւական ատեն փնաց անտարբեր կերպարանքով: Կասկածոտ ըլլալու պէտք չկար հասկնալու համար որ եկողը օտարական մըն է: Կը դիտէի ու կը քննէի զինքը, նոյնպէս անտարբեր ձեւով: Վերարկուն ին օձիքը թաւիչէ էր. գլխարկը դեղինի մօտ գոյնով. նստած ատեն չհանեց, Ֆէսի վարժուած մարդու սովորութիւն. կօշիկները պոլսական կօշիկներու կը նմանէին: Ինծի համար որոշ էր, որ թուրք մըն էր. սակայն դերերը փոխուած էին

այլեւս : Այժմ հետապնդողը ես էի . յետոյ այդ օտար հողի վրայ , ուր բոլորովին ազատ կը զգայի ինքզինքս , ինչ կըրնար ընել : Սակայն վաղուան ընելիքները կը պարտադրէին քնաւ խոհեմութիւնը ձեռքէ չհանել : Արամին ըսի որ շատ չերեւայ ինծի հետ , քանի որ հետապնդումի տակ էի : Մարդուկս մէկ երկու անգամ եւս տեսայ ճաշարանին մէջ եւ պանդոկիս առջեւ , միամիտ , միամիտ , անմեղ ու անմեղուկ : Բայց այդ ձեւերը ինծի չէին անցներ . անոնց վարպետը կրտրած էի : Միայն մէկ երկու օր վերջ որոշեցի չուտով Պոլիս անցնիլ , երբ զդացի որ կացութիւնը կրնար բարդանալ : Գիշերը Օփերայէ վերադարձին , երբ մտանք սրճարան մը թէյ խմելու , տեսայ որ մարդուկս հոն է , այս անգամ ուրիշի մը հետ , որուն ցուցամատով զիս մատնանշեց : Ընկերներս ալ նկատած էին ցուցմունքը :

Կարեւոր էր օր առաջ Վիեննայէն հեռանալ եւ կարգադրութիւններս աւարտեցի : Արամը պայուսակներս տարաւ Օ.ին տունը . իսկ ես երկու օր եւս մնացի պանդոկ : Մարդիկս ամէն օր , կ'երթեւեկէին : Անցադրիս խնդիրը կարգադրած ըլլալով , Ա.ին միջոցաւ տոմսակս առի եւ առտու մը կանուխ գացի կայարան , ուր Արամը պայուսակներովս կը սպասէր : Շոգեկառքը կը սուրար դէպի Սերպիա , ուրկէ պիտի անցնէի Պուլկարիա եւ Սփիլենկրատի ճամբով պիտի իջնէի Պոլիս , Սիրէէճիի կայարանը :

Երկու երազներ միտքս գրաւած էին ամբողջովին : Նախ Հռոմի մէջ ունեցած յաջողութիւնս նոր թեւեր տուած էր ինծի եւ թափ կուտար երեւակայութեանս : Կ'եփէի նոր առաքելութեան մը կիրքով եւ քանի մը անուններ , ինվէր , Նազըմ , Շաքիր յաճախանքս դարձած էին : Ե՞րբ առիթ պիտի տրուէր ինծի եւ ո՞ր հողին վրայ : Երկրորդ երազս Գալիանէն էր . կենսական էր զայն տեսնել , աշխարհ է , ով գիտէ ինչեր կրնան պատահիլ . կրնար ըլլալ որ մէկ մըն ալ իրար չտեսնէինք : Գաղտնի ոստիկաններ Հռոմի մէջ անշուշտ դեռ զիս կը փնտռեն , եւ ընկերներս ըսած էին թէ ՓՈԼԻՍ ՄԵՃՄՈՒԱԸ Թերթին մէջ իմ մասիս յօդուածներ լոյս տեսած են . Սայիտ Հալիմ Փաշային դիակը Պոլիս փոխադրելու պարագան ալ կար եւ թուրք ոստիկանութիւնը ինչեր չպիտի

տար զիս ձեռք անցընելու համար :

Որքան ալ թերահաւատ ըլլայ մարդ, երբեմն ստիպուած է ընդունիլ որ նախախնամութեան մատը կուգայ հեռացնելու վտանգները, որոնք մէկ ակնթարթի մէջ պիտի փճացնէին կեանքդ կամ կտրել կեանքիդ թելը: Վտանգը անցուցած եմ, կը խորհէի կառախումբին մէջ եւ հաշիւ կ'ընէի որ յաջորդ օրն իսկ կը հասնիմ էտիրնէ ու անկէ մէկ արշաւով Պոլիս: Ներսս խռովք մը կար. քանի՞ մը անգամ ոտքի ելայ ու չափչփեցի վեր վար նրբանցքները, ըստ սովորութեանս, դէմքեր դիտելով կամ գննելով: Որքան ատեն պուլկարական հողի վրայ եմ, դիւրին պիտի ըլլայ օձիքս ազատել: Սակայն Սվիլենկրատէն անդին, երբ թրքական հողը մտնեմ ու զիս հետապնդող մը ըլլայ, ինչ պիտի պատահէր: Դող մը կուգար վրաս. բայց ես ինծի քաջութիւն կուտայի: Յետոյ կրկին կը խորհէի որ Սիրքէճիի կայարանին մէջ իսկ կրնան զիս բռնել եւ անշուշտ ղրկել քեմալստան, ուր դիւրին էր գուշակել թէ ինչեր կը սպասեն ինծի: Կաշիս անգամ կը քերթէին. տեսիլն անգամ սարսափ կուտար. ընելիք չկար, կամքովս վտանգը աչք առած էի եւ անգամ մըն ալ բախտիս ապաւինեցայ, ուրիշ ճար չգտնելով:

Այո, նախախնամութիւնը պիտի հասնէր օգնութեանս. դէպքերու դասաւորում եւ անակնկալ դասաւորում, պիտի ըսեն: Ատ ալ նախախնամութեան մատն է: 1922 Յունուար 8: Հասայ Սվիլենկրատ, պուլկարական վերջին կայարանը: Քայլ մը անդին յունական հողն է, յետոյ թրքականը: Իրարանցում եւ զինուորականներու ու զինուորներու եռույցեռ Պատճառը կը հարցնեմ: Կը պատասխանեն թէ 18 տարեկանէն վեր Յոյները վար կը դրուին, բանակ ղրկելու համար: Հելլէն բանակը այդ շրջանին արիւնալի ճակատամարտներ կը մղէր Միլլիճիներու դէմ: Խնդիրը կը կնճռոտէր եւ նոր վտանգ մը երեւան կուգար: Վերջապէս ես պաշտօնապէս յոյն եմ, անունս մականունս Արսիլ Սիրաք եւ ամէն մեղքիս վրայ նաեւ էտիրնեցի: Պէտք էր օձիքս ազատել:

Մօտեցայ յոյն քննիչին եւ ջղայնացած ու յուզուած եւ անոր սիրտը չարժելու համար աղերսարկու ձայնով մը ըսի.— Անցագիրս եւ դրամներս կորսնցուցած եմ պուլկա-

րական հողին վրայ. ազդով Հայ եմ. կը խնդրեմ որ վերա-
դառնալու արտօնութիւն տաք ինծի: Տարիքս հարցուց. 16
տարեկան եմ, պատասխանեցի. այնքան թարմ էի որ իսկա-
պէս աւելին չէի ցուցներ: Պաշտօնեան նայեցաւ դէմքիս, եւ
ողբալի վիճակիս ու անմիջապէս արտօնագիր մը յանձնեց
ինծի: Նոյն քարոզը կարդացի պուլկար պաշտօնեաներուն
ալ, որոնք զիս ձգեցին: Կառախումբը առի եւ վերադարձայ
Սօֆիա, անկէ ալ Պուրկազ փոքր նաւահանգիստը: Սաստիկ
կ'անձրեւէր. չուկեկառքէն իջայ մինչեւ ծունկերս ցելի մէջ
մխրճուած: Գացի Պալքան անուն պանդոկը եւ վրաս գլուխս
չորցուցի. յետոյ ելայ սենեակս եւ անխռով քուն մը քա-
շեցի:

Յունուար 11, կէսօրէ վերջ մեր շոգենաւը հասաւ Ղա-
լաթիոյ քարափը: Սանդուխներէն իջանք. Համաձայնական
ոստիկաններ կը չրջէին, իսկ թուրք մէկ երկու ոստիկան եւ
պաշտօնեայ պայուսակներ կը քննէին կամ աւելի ճիշտ աչքէ
կ'անցնէին, կաշառք մը առնելու հետամուտ: Մարդու մը
հետ նոյնիսկ սակարկութեան բռնուած էին եւ աչք-բացերը
իրենց գոյքերը առաջ կը քշէին կամ կը փախցնէին: Ուսու-
նադանճ բաղմութիւն եւ ահագին իրարանցում: Ե՞ս մնացի
աչքը դոց: Զորս փոքր պայուսակներս անցուցի քննուածնե-
րուն կողմը, դուրս ելայ եւ քարափին վրայ գտայ Հայ կա-
ռապան մը, հին ծանօթ, Վահրամ Պոյաճեան, անոր յանձ-
նարարելով որ զանոնք տանի Ճակատամարտ: Իսկ ես
ուղղակի պացի Գայիանէենց, որոնք Սկիւտարի հրդեհէն
վերջ՝ փոխադրուած էին Բերա, Գուրգէն Մխիթարեանին
բնակարանը:

Յաջորդ օր հանդիպեցայ Ճակատամարտ, յետոյ վերա-
դարձայ Գայիանէենց: Պատշգամ-պատուհանը նստած էի,
երբ Արշակը երեւցաւ յանկարծ: Յետոյ ալ Տիգրան Պողոսը:
Ի՞նչ կար արդեօք: Վար իջայ. պատմեց թէ ոստիկանութիւնը
խիստ խուզարկութիւն կատարած է Ճակատամարտի շէնքին
մէջ, պայուսակները բացած, քննած, իտալական քառթեր
գտած է եւ անոնց տէրը կը փնտռէ: Կ'ըսէին թէ իմ եսիւէս
հեռագիր մը ղրկուած է Պոլիս: Ուրեմն ոստիկանութիւնը
Պոլիս հասնելուս տեղեակ է, բայց թէ ինչ ճամբով, չի գի-

տեր: Պէտք էր խիստ զգոյշ ըլլալ:

Կը հաւատայի որ բնական կասկածամտութեանս եւ զգուշաւորութեանս հետ բախտն ալ օղնած է ինծի: Կը խորհէի, այլեւս տարակոյսէ վեր է որ Վիլեննայի ճաշարաններէն մէջ զիս հետապնդողները պաշտօնի ուստի-կաններ էին, եւ հետքս կորսնցուցած էին Բայց կ'ենթադրեմ որ Պուլկարիոյ մէջ վերադառնալով ու շարունակած էին հետապնդումը: Եւ անշուշտ չափազանց դուրս եւ ուրախացած պիտի ըլլային տեսնելով որ ես ոտքովս կ'երթայի ծուղակը իյնալու: Այսինքն Օրիլնթ էքսքրէսով պիտի հասնէի Սիրքէճի, ուր ոստիկանական «սլաւոսլաւսկայն» մը դիմելով ժառանգելու պատրաստ էր: Հարսանիքի օր պիտի ըլլար իրենց համար. իսկ ես սուղի օրուան մը վերածեցի, շնորհիւ հելլէն զինուորական քննութեան, որ փրկարար եղաւ ինծի համար: Եթէ ձեռքերնին իյնայի, հետքս անգամ պիտի կորսնցնէին եւ տուն ու ընկեր բնաւ լուր պիտի չունենային:

Յաջորդ օրը Ամատունին եկաւ զիս տեսնելու եւ մանրամասնութիւններու տեղեկանալու համար: Քանի մը օր վերջ Հոմի դէպքի մասին երկար զեկուցում տուի Պատասխանատու Մարմին: Այս առթիւ Մ.ին վերաբերեալ բոլորքս ալ ներկայացուցի, յայտնելով որ այլեւս չեմ կրնար դործակցիլ անոր: Փափաքեցան հասկնալ մտադրութիւնս: Պատրաստ եմ ըսի, նման պարտականութիւններ կատարել: Եւ նոյնիսկ կ'ուզէի անցնիլ Պաթում, ի հարկին Պաքու, ուր, ինչպէս լուր առնուած էր, կը շրջէին Իթթիհատական ջոճերէն ինքերը, Տոքթ. Նազըմը եւ ուրիշներ: Հակառակեցան եւ խնայեցին ինծի:

Այդ օրն է սակայն, որ ինծի յայտնեցին, թէ յառաջիկայ հանդերուանը ՊԵՐԼԻՆՆ է եւ նոյնիսկ գործող անձինքը որոշուած են: Ամատունին եւ Պատասխանատու Մարմինը հաւաստեցին թէ Մ. չէզոքացուած է եւ անոր տեղ կուզը պիտի պահէ Շահանը: Յետոյ Պերլին կը գտնուի արդէն Հրաչը, Թուրքի անունով, Մեհմէտ Ալի: Արամը Վիլեննա է եւ որեւէ ատեն կրնայ Պերլին անցնիլ: Այնտեղ պիտի ըլլան նաեւ Արշակը եւ Ս.ն, որ միայն անունով ծանօթ էր ինծի:

— Վեց հոգի էք, ըսաւ ընկեր Վահան Նաւասարդեան.

այնպէս որ կրնաք խոշոր գործ մը գլուխ հանել: Այդ հրէշներէն լուծեցէք միլիոն մը անմեղներու վրէժը...

Ընկերներուս հոլածութիւնը, գուրդուրանքն ու վրատահութիւնը նոր եռանդով լեցուցին զիս: Գործակից եւ հարուածող ընկերներս ընտիր էին եւ փորձառու: Շահանք զեռ լաւ չէի ճանչնար: Իսկ Ս.ին համար կ'ըսէին թէ ատենօք ուստիկանապետի պաշտօն վարած է, Յարի ժամանակ հետապնդումներ կատարած յեղափոխական անցեալի տէր մէկն է: Հրաշք լաւ կը ճանչնայի. ուշիմ եւ գործնակաւոր միտ, շուտով պիտի դառնար փախստական ճիւղները. վստահ էի: Իսկ ես կ'ողորմէի հետապնդումի նման ծանր եւ մերթ թիւս ջղայնացնող բռնէ մը:

Շահան Նաթալին այցելութեան եկաւ. առաջին անգամ ըլլալով իւրարու ձեռք կը սեղմէինք. շատ զուարթ էր: Խնդաց, երբ իրարու երես նայեցանք. հասկցայ. տարիքէս աւելի փոքր կը ցուցնէի եւ կարճ տարատ մը կը պակսէր ինծի:

— Ինչ լաւ է այսպէս ըլլալ, ըսաւ. այսքան տարիք եւ այսքան փորձառութիւն:

Ես ալ խնդացի ու մտքէս սա բաները անցան: Յեղափոխական կեանքին մէջ ընելիքներ շատ կան: Ըլլայ խմբագիր, պրոպականտիսթ եւ բանաստեղծ. լաւ. բայց կանխահասօրէն ճերմկած մաղերով սա մանրատոտիկ ընկերը ինչպէ՞ս նետուած էր ահաբեկչութեան դժուարին ու վտանգաւոր ասպարէզը. զարմացած էի: Իրողութիւնը սա էր, որ արդէն անցեալ ունէր, հետապնդելով Թալաթ փաշան Պերլինի մէջ, ընկերանալով հռչակաւոր Սողոմոնին: Շատ աչքառութիւ մըն էր եւ ուշագրաւ: Եթէ Թուրքերը կասկած մը ունեցած էին, անոր ներկայութեամբ կրնային դիւրութեամբ մեր հետքը գտնել: Ինչո՞ւ մեղի հետ կը զրկէին, կը խորհէի. բայց անշուշտ բան մը դիտէին: Այդ շրջանին Շահանը կը կոչէին Ամերիկեան Պատգամաւոր. Պատասխանատու Մարմնի անդամ էր եւ այս հանդամանքները ինքնին ծանր կը կշռէին:

Ամէն պարագայի հաճելի ժամանակ մը անցուցինք. Գուրգէնը հոն էր եւ Մանուկն ալ ճաշի եկած էր: Շահանը

ընկերական էր եւ սիրալիր. բաւական խօսեցաւ ու հասկըցուց, թէ քանի մը օրէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պերլին, ուր իր պարտականութիւնը պիտի կատարէր, առանց ինքզինք եւ մեզ վտանգելու:

Պոլիս մնացի 10-15 օր եւս: Երբեմն պտոյտներ սարքելով Գայիանէին հետ: Այդ օրերուն է որ Սայիտ Հալիմին դիակը փոխադրեցին եւ արտակարգ յուղարկաւորութիւն մը սարքեցին: Տասնեակ հազարաւոր թուրքեր կը մասնակցէին թափօրին: Ներկայ եղան նախարարներ, բարձրաստիճան ղինուորականներ եւ նոյնիսկ օտար դեսպաններ: Միջարուարձանային նաւերը ձրի տրամադրուած էին ամբոխին, որպէսզի ամէն կողմէ երթան իրենց վերջին յարգանքը մատուցանելու Օսմանեան Անկեալ Կայսրութեան վերջին Սատրաղամին: Համաձայնական ոստիկաններ ու զինուորներ կը հսկէին թափօրին: Նաւահանգիստը խարսխած Ֆրանսական եւ իտալական մարտանաւերը, ի նշան սուգի, կէս դրօշ պարզած էին: Միայն անյլիական պաշտօնական շրջանակները լոռութիւն կը պահէին: Զէ՞ որ իբրեւ պատերազմի պատասխանատու զայն բռնած ու Մալթա քշած էին, ուրկէ ազատած եւ Իտալիա ապաստանած էր:

Կը յիշեմ, ահաբեկումի օրերուն, իտալական թերթ մը սա սրամտութիւնը կամ կատակը քշած էր, ակնարկելով Մալթայի փախուստին: — Փաշան անձրեւէ փախաւ, բայց շատ գէշ կարկուտի բռնուեցաւ:

Եւ կը յիշեմ, բուռն փափաք ունէի մասնակցելու յուղարկաւորութեան թափօրին, իմ ալ վերջին «յարգանքս» մատուցանելու Նորին Վսեմութեան: Նոյնիսկ այդ պահուն այցելութեան եկող ընկերոջ մը, Յ.ին առաջարկեցի միասին երթալ: Խիստ վտանգաւոր գտաւ եւ ըսաւ. — Խենթութեան պէտք չկայ... կը մոռնա՞ծ որ քեզ ճանչցող գաղտնի ոստիկաններ կան: Բաւական ծիծաղեցանք. բայց մինչեւ օրս, սրտիս «տերտ» եղած է...

Դ Է Պ Ի Պ Ե Ր Լ Ի Ն

ԵՐԵՔ ԱՀԱԲԵԿԻԶՆԵՐՈՎ ԵՒ ԵՐԵՔ ԳՈՐԾԻԶՆԵՐՈՎ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄ ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ՊԷՅԻ ԵՒ ՃԵՄԱԼ ԱԶՄԻ ՓԱՇԱՅԻ

15 օր Բերա մնալ, բաւական հանգիստի չըջան մըն էր ինծի համար: Յիզիքական յոյնութիւն չէի զգացած, հոգեկան տապնապներն ալ քաջութեամբ տարած էի, եւ կը գլուխը ընտանեկան տաք շրջանակի մէջ, հոգածութեան առարկայ Գայլանէին, քրոջս եւ քեռայրիս ու ընկերներուս: Պերլին մեկնումիս որոշումը տրուած էր, բայց թուականը չէր ճշդուած տակաւին: Ցերեկները դրեթէ դուրս չէի ելլեր եւ ընթերցումով կը պարապէի. Զօհրապը շատ կը սիրէի եւ անոր պատմութեանքները կը լսփէի: Արդէն տան կեանքն ու մթնոլորտը մանկութենէս ի վեր անփոխարինելի կը նկատէի եւ հանրային վայրերէ չէի ախորժեր:

Բնականաբար մեր գործին սիրոյն պէտք էր նաեւ զգոյշ եւ արթուն լլլայի. զարմանալի է որ բնական տունս կը գտնուէր այն փողոցին մէջ եւ քովիկը այն փողոցներուն, ուր քանի մը անգամ հանդիպումներ եւ բախումներ ունեցած էինք էշրէֆին եւ իր մարդոց հետ. անոնք կը շարունակէին զիս փնտռել, գիտէինք, քանի որ Ոստիկանական Թերթը, զիս ճանչցող այդ գաղտնի ոստիկանապետին ցուցմունքներուն վրայ անշուշտ, բաւական ճիշտ նկարագրած էր դէմքս եւ հրատարակած էր նաեւ փոքր մէկ լուսանկարս, զոր էշրէֆ մեր տունէն առած էր, Վահէ Իհսանի ահաբեկման յաջորդ օրն իսկ: Իհսանին թղթածրարը չէր գոցուած եւ անշուշտ մինչեւ այսօր ալ բաց կը մնայ: Շատ պարզ է որ զիս կը փնտռէին եւ ատոր համար տնեցիք կամ այցելութեան եկող երէց ընկերներ, տեսակ մը աղաչանքով զգուշաւորութիւն կը յանձնարարէին: Մէկ երկուքը վախցած էին ոստիկանական թերթին նկարադրականէն եւ այն հատուածէն, որ փախստական ահաբեկիչը շատ յանդուգն, ճարպիկ եւ վրտանգաւոր մէկը կը նկատէր. հետեւաբար զիս հանգիստ պիտի չձգէին:

Կը խորհէի որ այդ հրատարակութիւնը աւելի մեծ ազդեցութիւն գործած պիտի ըլլար նոյնինքն զաղտնի կամ պաշտօնական ոստիկաններուն վրայ: Թուրք ոստիկանն ալ կեանք մը ունի եւ պարտականութեան սիրոյն ալ ըլլայ, դիւրին դիւրին գայն չ'ենթարկեր վտանդի «վտանգաւոր եւ յանդուգն» ահաբեկիչի մը դէմ: Շատ լաւ կը ճանչնայինք թուրք ոստիկանին հոգեբանութիւնը. պարտականութեան զիտակցութիւնը տկար է անոր մէջ եւ աժան ու դիւրին յաջողութիւններու հետամուտ է. յետոյ դատ չունի ան, մինչ մենք արդար դատի մը յաղթանակին համար կը պայքարէինք:

Ատրճանակա անբաժան էր զրպանէս եւ փորձերով ու փորձառութեամբ, արտասովոր արադութեամբ կրնայի գայն քաշել ու կրակել: Այնպէս որ մէկ ոստիկան կամ: նոյնիսկ երկու, եթէ յանկարծ դէմս ելլէին, պիտի չհամարձակէին վրաս յարձուկիլ: Միայն ճարտարօրէն լարուած ծուղակ մը կրնար դիս անշարժացնել. բայց թէ ինչպէս, չիտակը չէի կրնար երեւակայել եւ միտքս ալ չէի յոգնեցներ: Ամէն պարագայի առ այժմ ապահովութեան մէջ էի եւ միւս կողմէ անհամբերութեամբ օրերս կը համրէի, սպասելով մեկնումի հրահանգին, որ վերջապէս հասաւ:

Փետրուարի ցուրտ օր մը Ղալաթիա իջայ: Պայուսակներս արդէն նաւ տարած էր գործակից ընկերս Եզիտ Արչալը: Ռումանական շոգենաւը քարափին բացերը կեցած էր եւ կարգ մը մարդիկ նաւակներով կ'երթային իրենց ճամբորդներուն ողջերթ մաղթելու նաւուն վրայ: Տեսնելով բազմաթիւ ոստիկաններու երթեւեկն ու իրարանցումը, չուզեցի նոր խնդիր մը ունենալ անոնց հետ, ես ալ նաւակ մը առնելով, գացի շոգենաւ: Սանդուխին գլուխը կեցած ոստիկանը թուղթերս ուզեց տեսնել, կարծելով որ ես ալ ճամբորդ եմ: Հաւաստեցի որ ճամբորդ չեմ ու նաւ կ'ելլեմ մօրեղբօրս ողջերթ մաղթելու եւ ցոյց տուի քանի մը տուփ սիկարէթ, անոր տանելու համար: Յետոյ թղթադրամ մըն ալ ձեռքը սպրդեցուցի. ճամբայ տուաւ. «հինգ վայրկեանէն կուգամ» ըսի ու հեռացայ, ալ անգամ մըն ալ իրեն չերեւնալու պայմանաւ: Նաւուն վրայ վախ չունէի, քանի որ անցադիրս կա-

նոնաւոր էր: Թուամանական էր նաւը եւ օտար հող, ոչ մէկ ոստիկան կամ պաշտօնեայ կրնար համարձակիլ հոն խուզարկութիւն կատարել, քանի որ Գաբիթիւլասիոնները դեռ ի զօրու էին Թուրքիոյ մէջ:

Ընկերս պիթլիսցի Արշակը կամ Եղիտ Արշակ, ինչպէս կը կանչէինք, վեթերան ահաբեկիչ մըն էր. ան էր որ դժոխք ղրկած էր հնչակեան «խաֆիէ» Հմայեակ Արամեանցը, ընկերացած էր ինծի Վահէ Իհսանի դէպքին ատեն ու կատարած էր նաեւ պուլկար Վլատիմիրին ահաբեկումը: Երբ չողենաւը ճամբայ ելաւ ու սկսաւ ճեղքել Վոսփորի ալիքները, Արշակ անսովոր ուրախութեամբ մը ձեռքերը երկինք բարձրացուց: Վերջապէս, վերջապէս իր փայփայած երպզին կը հասնէր: Այս անգամ շատ կարեւոր, շատ բարձր առաքելութեան մը համար կը ղրկուէր Եւրոպա: Յաջողութեամբ կատարած իր ահաբեկումները մանր մունր բաներ կը նկատէր մինչդեռ հիմա կ'երթար առնուազն ՓԱՇԱ մը տապալելու: Թուրք մեծ ջոջ մը, փաշա մը. իր միակ երազն էր:

Կ'երթայինք Գոսթանցա եւ անկէ Վիեննայի ճամբով Պերլին պիտի անցնէինք: Արշակ բաւական պաշար առած էր իրեն հետ: Խոշոր ծրարի մը մէջ տապկած—կարմրած գիրուկ հաւ մը, աղանդեր, նոյնիսկ խաւեար եւ սրուակ մըն ալ գոնեաք: Երբ տեսաւ որ ձեռքս փարտելէն, առանց ամենափոքր ծրարի եկած եմ, զարմացումով երեսս նայեցաւ ու հարցուց.

— Թորգոմ, ինչո՞ւ բան մը չես առած... անօթի կը մնաս:

— Պէտք չկայ, բան մը կ'ընենք, ըսի խնդալով:

Յանկարծ լրջացաւ, սեւ աչքերը յառեց աչքերուս, կարծես միտքս հասկնալու համար ու ծանր ծանր ըսաւ.

— Ինծի նայէ Թորգոմ, վրաս յոյս չգնես... Աստուած է վկայ որ պատառ մը բան չեմ տար քեզի... գլխուդ ճարը նայէ...

— Լաւ, լաւ, ըսի, խնդալով, անհոգ եղիր, կարծես նստուն վրայ ճաշարան չ'ըլլար:

Հանդարտեցաւ ու քաշուեցանք մեր խցիկը: Վոսփորի

Ղուրերը քիչ մը բարձրացած էին, ալիքները փրփրոտ գեղեցիկ տեսարան մը կը պարզէին: Բայց չէինք գիտեր թէ Սեւ ծովը արդէն փոթորկած է: Նեղուցը եզերող արուարձանները տխուր էին, ինչպէս կ'ըլլան միշտ ձմեռ ատեն: Չամլըճան կը տիրապետէր բոլորին եւ քանի մը յիշատակներ արթնցուցին: Պահ մը միտքս անդին գնաց ու հաճելի ժամեր ժապաւէնի պէս անցան աչքիս առջեւէն: Արշակ երկնցած էր անկողնին վրայ, աչքերը ձեղունին:

Երբ չոգենաւը Վոսփորէն դուրս ելաւ, իրարանցում մը ծայր տուաւ: Ծովը փոթորկած էր, ալիքները կը թաւալէին կատաղութեամբ, կանաչ պղինձի գոյնով ու կը զարնուէին նաւուն կողերուն, ահագին շառաչիւնով: Աադիէն անդիէն ճիչ ու աղաղակներ լսուեցան եւ նաւաստիներ կը վազվզէին: Ծովէն բռնուած ճամբորդներուն վայնասունը կը լսէինք: Յայտնի էր որ ծովախտը վարակած էր ամէն կողմ: Բարեբախտաբար ես բնաւ չեմ ազդուիր: Բայց մտքէս ալ չէր կրնար անցնիլ որ մեր չարքաշ կտրիճ պիթլիսցին այդքան զլալուն էր եւ այդքան արագութեամբ պիտի փլէր:

Իրաւ ալ ժամ մը չէր անցած երբ Արշակ խլեակի մը վերածուած էր արդէն. դէմքը մեռելի գոյն. քայքայուած էր եւ կռնակի վրայ երկնցած բաներ մը կը մրթմրթար, կարծեմ կ'անիծէր իր բախտն ու Սեւ ծովը: Դարման մը չունէինք եւ քիչ մը դարմացած ու քիչ մըն ալ մեղքնալով, ջանացի դինքը մխիթարել, սիրտ տալ իրեն ու կատակել.— Արշակ, ի՞նչ եղար... Հիմա կ'անցնի... քիչ մըն ալ համբերէ... քիչ մըն ալ դիմացիր... ասանկ չի տեսեր... փոթորիկը պիտի դադրի... — որո՞ւ կ'ըսես: Արշակ անընդհատ կը դառնար ու կը դառնար, երբեմն հեծեծանքի ու երբեմն ալ մոնչիւնի նման ձայներ հանելով: Դնդուքս կուսար, կը զսպէի ինքզինքս:

Մութը կոխած էր եւ ճաշիս ատենն էր: Բան մը ճարելէ առաջ խորհեցայ որ մեր Արշակն ալ անօթեցած ըլլալու էր: Նախ զինքը հոգալու էի. բացի իր ծրարը եւ դուրս հանեցի նախ կարմրած հաւը. շօշափեցի, շոյեցի, յետոյ մէկ տոտիկը փրցնելով երկարեցի իրեն.

— Արշակ, ինքզինքիդ եկուր... Հանօթեցա՞ր, պատառ մը կեր...

Ծովախտէ բռնուած մարդու մը ուտելիք հրամցնելը հայհոյելու պէս բան է Արշակ ձեռքը դէմքին տարաւ, ու բարկութեամբ պոռաց.

— Ձէ, չէ... զահրումար... բան չեմ ուզեր... անդին տար...

Եւ ափովը բերանը պինդ մը փակեց, կարծես բռնութեամբ պատառը քշած ըլլայի... Ակամայ խնդալս բռնեց. յետոյ ամենայն պարզութեամբ հարցուցի.

— Արշակ, կտոր մը կրնա՞մ ուտել...

— Կեր, սո կեր գոչեց նոյն բարկացոտ շեշտով, կեր, զրխրմ ըլլայ...

Հաւուն տոտիկը մէկ հարուածով լափեցի, թարմ երկտասարդութիւն. ինչ ահարկու ախորժակ ունէի այդ աղուոր օրերուն: Յետոյ ձեռքս զարկի միւս տոտիկին եւ հարցուցի.

— Արշակ, ասիկա քեզի պահէ՞մ...

Այդ պահուն զլուխը թեւերուն մէջ առած էր: Յանկարծ դարձաւ եւ աչքերը հոլի նման դարձնելով ու դարձնելով, ինչպէս կ'ընէր բարկութեան վայրկեաններուն, գոչեց.

— Տօ, ըսի ես, ինչ կ'ուզես լափէ... Ի սէր Աստուծոյ, ուտելիքի խօսք մի' ըներ...

Բայց աչքին պոչովն ալ ինծի կը նայէր թէ ինչ պիտի ընեմ: Ընկերոջս հրամանը տառացի կերպով պէտք էր գործադրէի. ուրիշ ճար չունէի: Եւ այն միջոցին, երբ նապաստակի պէս ինծի կը նայէր, հանդարտութեամբ վերցուցի գոնեաքի սրուակը, գաւաթ մը լեցուցի, յետոյ խաւեարը կոխեցի թարմ Փրանճելայի մը մէջ, ու բաժակը բարձրացունելով ղոչեցի.

— Կենացդ Արշակ: Պարպեցի ու մնացեալ խաւեարին անցայ:

Արշակ ալ չդիմացաւ տեսարանին. դժուարութեամբ ոտքի ելաւ, բայց արագութեամբ դուրս խոյացաւ, դուրս տալու համար: Կարծեմ քիչ մը հանդարտեցաւ: Վերադարձաւ, բայց բարկութիւնը դեռ չէր իջած եւ երեսս ի վեր պոռաց.

— Գնա', գնա, գնա ուրիշ տեղ կեր... Ի սէր Աստուծոյ: Հրամանը կատարեցի անմիջապէս. քաշուեցայ անկին

ԱՐՇԱԿ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
(Եզիտ)

մը եւ փառաւոր ինձոյք մը սարքեցի Արշակ դեռ կը մըր-
մրուար. հաւանաբար կը հայհոյէր ու կ'անիծէր Գոնեաքը
սլորսլած էի եւ զլուխս տաք, զրեթէ զինով, զացի քովը,
որպիսութիւնը հարցնելու եւ սսնկ ընկողմանեցայ

— ՈւՖ, բրաւ զգուանքով, զինով ես ինչ ես. լէ՛ ի՞նչ
հոտիս...

— Տունդ չ'աւրուի, ես ի՞նչ յանցանք ունիմ քու ա-
ռած գոնեաքդ է...

Տեղս անցայ ու փառաւոր քուն մը քաշեցի: Առտուն
երբ հասանք Գոսթանցա, գեղածիծաղ օդ մը կար ու արեւ:
Ծովը զարմանալի կերպով խաղաղ էր ու մեր նաւը հարսի
նման նազ-պար կը յառաջանար, դանդաղօրէն մօտենալով

նաւահանդիստին: Արշակ ոտքի ելած եւ ինքզինքը գտած, վեր վար կը պտտէր, քաղաքն ու դուրսի եռուղեռը դիտելով: Իսկ ես լիաթոք կը շնչէի, ուրախ ու զուարթ:

Ռումանական հողին վրայ ոտք դրած պահուս, վտանդ մը եւս անցուցած ըլլալու դիտակցութեամբ, այնքան թեւեցած էի, որ կը թրվուայի: Ճամբան բաց էր եւ առանց արդիւիքի. դալիքի վրայ չէի խորհեր անպամ ու ապատուութեան քաղցրութիւնը կը ճաշակէի, վտանդներու դօտինները կտրած անցած մարդու ուրախութեամբ: Պայուսակներուն քով կեցած էի, երբ Արշակ, որ ջուր խմելու-պացած էր, եկաւ, ձեռքերը փարտելէն: Բերանը կը սրբէր: Ան ալ իր վտանդը անցուցած էր, դուխը կը շարժէր ու կը ժպտէր: Եւ յանկարծ հարցուց.

— Թորգոմ, էտ չըխընր ի՞նչ եղաւ...

— Ի՞նչ չըխըն: — Զարմանքով երեսս կը նայէր: Հասկըցայ ու խնդալով ըսի.— էտ չըխընր երէկ դիշեր մաքրեցի... դուն չըսի՞ր որ ուզածս ընէի...

— Տօ, անասուն ես, ինչ ես... ադ ամէնը կերա՞ր... բան չմնաց...

Կատաղի ուտող մըն էի այդ չըջանին. Արշակ լուս դիտէր... շատ բարի տղայ էր... երեսս նայեցաւ, դուխը շարժեց եւ խնդալով ըսաւ:

— Գիտեմ, դիտեմ, դու կ'ուտես:

Ճաշարան մը մտանք, քանի մը բաժակ օղի խմեցինք եւ լաւ մը ճաշեցինք: Հաշիւը տուինք: Դիտած էի որ Արշակ երբեմն անյայտ դրպանէ մը եւ անպամ մըն ալ գօտիէն տուար կը հանէր: Գալիֆորնիա աղպականներ ունէր, որոնք յաճախ տուար կը ղրկէին իրեն: Արշակ չափազանց կապուած էր ընկերներուն, երբեմն կամայ երբեմն ակամայ, անոնց հետ կ'ուտէր, տեւականօրէն մրմուռով, թէ այդ տուարները կը ղրկեն, որպէսզի Ամերիկա երթայ, բայց Ամերիկայի բաժինը բնաւ չի մնար: Իրաւ ալ Ամերիկան միշտ անդին մնաց, իսկ մեր աննման Արշակն ալ ասդին. եւ մինչեւ վերջն ալ Ամերիկայի երեսը չտեսաւ Իր ընկերներուն համար ոչ թէ տուար, այլ հողին ալ կուտար. ինչպէ՞ս դիմանար:

— Արչակ, կ'ըսէի, տոլարը հոս շատ արժէքաւոր է, շատ դրամ կը բռնէ. նախ ատիկա ուտենք, յետոյ կարգը կուգայ իմ դրամներուս: Գլուխը կը շարժէր համոզուածի պէս, բայց ամէն ատեն ալ տեղի չէր տար: Այն ատեն կը սպառնայի...

— Ինծի նայէ, հաւատա որ Արամին կ'ըսեմ:

Արչակ մասնաւոր տկարութիւն ունէր Արամին հանդէպ ու չէր դիմանար: Եւ առանց տրտունջի կամ առարկութեան կը ծախսէր:

Գոսթանցայի մէջ, առանց ինծի լուր տալու լումայափոխի մը վացած էր. ձեռքով ոտքով մարդուն հետ կը խօսէր ու չէր գիտեր որ ես կամացուկ մը ետեւէն գացած եմ: Յայտնի էր որ իրար չէին հասկնար: Կամացուկ մը մէջտեղ ելայ եւ միջամտեցի.

— Հաւատա որ տաս տոլար ունիմ միայն, ըսաւ...

— Լաւ, լաւ... քալէ երթանք:

Մեր բարի Արչակը առաջնակարգ հաշուակալի համբաւ ունէր մեր շրջանակին մէջ: Ինքն իրեն, իր խելքովը բոլոր ծախսերը կը գրէր, մանաւանդ մեղի հետ ծախսածները, հետագային մեղի հետ հաշուակցելու հաստատ մտադրութեամբ: Երկրէ երկիր կ'անցնէինք եւ զրամի տեսակներն ալ կը փոխուէին: Թրքական պանքնօթ, տոլար, լէյ, քուրոն, մառք եւայլն. Արչակը մէջէն կրնա՞ր ելլել: Անպամ մը պատրուակով մը հինգ տոլար փրցուցի իրմէ. խոստովանիմ որ այդ հինգ տոլարը մինչեւ այսօր չեմ վերադարձուցած իրեն:

Օր մը, կը յիշեմ, Պերլինի մէջ քովս եկաւ ու յանկարծ ըսաւ.

— Թորգոմ, եկուր նայինք, հաշիւի նստինք:

Հասկցայ որ իր հաշուակալութեան նոր մէկ «քոիզը» բռնեմ է. պաղարիւնով ըսի.

— Ի՞նչ կ'աճապարես, Արչակ:

Ջարմացած երեսս նայեցաւ: Աւելցուցի.

— Արչակ, աճապարելու պէտք չկայ... սա գործը տեսնենք... եթէ մեռնինք, հելալ ըրէ, եթէ ողջ մնանք, հաշիւը կը նայինք:

Գլուխը շարժեց ինծի իրաւունք տալու ձեւով ու լռիկ հեռացաւ :

Երբ կը պատրաստուէինք Գոսթանցայէն մեկնելու, Արշակ յանկարծ ինծի դարձաւ ու ըսաւ .

— Ես ասանկ անանկ չեմ գիտեր . ասկէ վերջ մինչեւ Վիեննա բոլոր ուտելիքի ծախքերը դուն պիտի ընես :

Հանդարտ մը պատասխանեցի .

— Շատ լաւ, շատ լաւ... մի նեղուիր ասոր համար :

Ընկերներուն կարծիքով Արշակ կծծի էր . այս պատճառով ալ հաճոյք կը զգայինք իր դրամները ծախսելէ : Մինչդեռ անանկ չէր . իր հաշիւը գիտէր, թէեւ երբ մեզի հետ ըլլար, այդ հաշիւը կամայ ակամայ կը գործնցնէր եւ կամ աւելի ճիշդ, միշտ ալ կը յաջողէինք համոզել զինք ու ծախսել տալ :

Գոսթանցայէն Պուքրէշ, ուր գրեթէ չկեցանք եւ անկէ մինչեւ Վիեննա, շոգեկառքին մէջ, ուտելիքի ծախքերը ես հոգացի : Սակայն կերակուրներուն ընտրութիւնը ինծի ձգած ըլլալով, մէկ տեսակ կերակուր միայն կերցուցի իրեն : Իմ ճաշակովս : Իրաւ ալ ես բանջարեղէն կը սիրէի, իսկ Արշակ սիրահար էր մսեղէններու : Երեւի չափը անցուցած էի, քանի որ յանկարծ կրակ կտրած երեսիս պոռաց .

— Մօ, ինծի ի՞նչ դիտցար... գիշեր ցերեկ խոտ կը կերցնես ինծի...

— Աղաս, դո՞ւն ինծի ինչ կերցուցիր... հաւ ու խաւեար... Սակայն փառք տանք ծովուն... եթէ ալեկոծ չըլլար, անօթի կը մնայի...

— Դեռ երե՞ս ունիս կը յիշեցնես... մինչեւ Վիեննա կը բաւէր ինծի... մոխիրի վրայ նստեցուցիր զիս... քեզի ընկեր ըսողին :

Եւ քթին տակէն բաներ մը կը մուտար . հաւանաբար պիթլիսցիական հայհոյանքներ : Կը խնդայի եւ ան աւելի կը բարկանար :

Հետաքրքրական դէմք մըն էր Եզիս Արշակը, ինքնույնատուկ շարժումներով եւ սովորութիւններով : Կարճահասակ էր, թուի, ոչ շատ ուժեղ, բայց շատ քով : Թեւեղ լայն լայն բացած կը քալէր, ուր ալ ըլլար : Կարծես երկու

ձմերուկ չալկած ըլլար: Մեր մեկնումէն առաջ նոր հագուստ մը կարել տուած էր եւ թաւիչէ օձիքով վերսրկու մը: Այդ քաջ, ընկերասէր ու միամիտ գիւղացին յայտնապէս կը ջանար եւրոպացի դառնալ, քանի որ այս անգամ առիթ կը տրուէր իրեն, «զործել» եւրոպական ոստաններու մէջ: Ուրախ էր եւ հպարտ: Իմացած ըլլալով կամ գիտնալով որ եւրոպացիք անպայման ձեռնոց կը գործածեն, զնած էր նաեւ կաշիէ ձեռնոց մը, մինչեւ նախարադուկը երկարող. իսկ ծայրը դարձուցած ատեն, կը տեսնէիր որ ներսը մուշտակապատ է: Գլխարկը, մութ դոյն, շուք մը կը ձգէր թաւ պեխերուն եւ թաւ յօնքերուն վրայ: Սրաքիթ կօշիկները, կ'ամբողջացնէին արտաքին պատկերը: Ոստած ատեն սեւ աչքերը կ'ընդ կ'ընդ կը դառնային ու աւելի աչքերովը կը խօսէր: Ընկերական էր եւ կատակ կը վերցնէր: Երբեմն իր արտաքինի մասին գիտողութիւններ կ'ընէի. առանց նեղուելու կը տանէր կատակներս կամ քաջջուհներս:

— Արշակ, քիչ մը նրբացիր... այս հաղուստով Պոլսոյ, «Պօլու Պէյերը» կը նմանիս...

— Անպիտան դուն ալ, կը պատասխանէր խնդալով: Եւրոպա մը դացիր եկար, գլխուս բրօֆէսէօր կտրար:

Իրարու ծաղրանուններ փակցուցած էինք, որոնք միաժամանակ ծածկանուններ էին: Այսպէս, Արշակը իր սեւ կրակոտ աչքերուն համար կը կոչէինք «ՉԱՄԶԸՐԱՆ»: Շահանը՝ ՀԱՐՍ, չիք հագուելուն, մանրուք ոտքերուն, երկար մազերուն եւ նազանքով քալելուն համար: Մեհմէտ Ալին (Հրաչ Փափագեանը) կը կոչէինք ԵԻՐՈՊԱՅԻ, իր վայելչութեան համար: Ս.Ն՝ ՍՈՒՏՆ էր. Գ. Մ.Շ՝ ԵՍ ՂԵԿԱՎԱՐՍ. ԱՐԱՄԸ՝ ԵԱԻԱՇ, իսկ զիս կ'անուանէին ՍՆԴԻԿ:

Վիեննա, քաֆէ Պելարիայի մէջ, ուր բաւական թիւով Հայեր կը յաճախէին, գտանք Հռոմի մեր ուսանող: Ընկերներէն Ա. Ս.Շ, Օ.Շ եւ զրազէտ Սիմոն Յակոբեանը, որոնք զարմացան զիս կրկին տեսնելով: Ա. Ս.Շ աչքերուս մէջ նայելով, կարծես ըսել կ'ուզէր. — Չարաճճի... նորէն բան մը կայ: — Ժպտեցայ: Հասկցաւ ու լրջացաւ: Մանկութեանս ընկերներէն էր, մաքուր, պարկեշտ, աղնուական նկարագրով արուեստագէտ մը, որ Հռոմի դէպքին տեղեակ էր

արդէն, այժմ Վիեննա փոխադրուած, իր ուսումը հոն աւարտելու համար: Միայն անոր յայտնած էի Պերլին երթալու մտադրութիւնս, բայց առանց դադանիքը հաղորդելու: Պէտք ալ ունէի իրեն. մնայուն հասցէս էր եւ Պոլսէն դալիք նամակները իր հասցէին պիտի դաշին: Ինչ կ'ըլլայ չըլլար. եթէ այդ նամակները ոստիկանութեան մը ձեռք ալ անցնէին, Վիեննա կանդ պիտի առնէին: Ինքն ալ ինծի հաղորդեց թէ Վիեննայէն մեկնելէս վերջ, դէպի Սերպիա ու Պուլկարիա, զիս հետապնդող թուրքերը, ուրիշներու հետ քանի մը անգամ եւս երեւալէ վերջ անհետացած էին:

Ելիտ Աթշակը ներկայացուցի իբրեւ կաշիի վաճառական: Բաֆէ—լարեջրատան մէջ հանդիստ հանդիստ նստած կ'ուտէինք կը խմէինք: Կաշիի վաճառականը համով հոտով կը խօսէր, ընկերներուս հետաքրքիր նայուածքներուն տակ: Կէս գիշերին մեր յարգելի վաճառականին ինկաւ կերուխումի ծախքերը հոյալու պարտականութիւնը. քանի որ ես բնաւ անտեղուանքը չեղայ. իսկ միւսներն ալ անկուտի ուսանողներ էին: Եւ յետոյ վաճառականի մը վայել է ձեռքը քսակին տանիլ:

Պանդոկ վերադարձին, «չախ»ը կերայ: Արշակը խիստ դժգոհ էր եւ հաշիւի նստած էր.

— Ինծի նայէ, ես այս կաշիի վաճառականութիւնը չսիրեցի, ըսաւ մրմուլով: Վաճառական եմ տէյի չեմ կրոնար բանակ մը կշտացնել... վերջապէս «պելալը» մարդ ես... քեզի հետ ճամբորդել չըլլար... Պերլին հասնելուս պէս առանձին տեղ մը կը գտնեմ...

Վիեննայէն մեկնելէ առաջ Շահանը եկաւ մեզ գտաւ: Զորսերնիս, այսինքն Շ.ը, Արամը, Արշակն ու ես բաղնիքի մը հանգստարանին մէջ ժողով մը գումարեցինք, շաք մը մանրամասնութիւններ ճշդելու համար: Շահանը Պերլինի հին ծանօթն էր եւ տուաւ մեզի կարգ մը հասցէներ, սրճարան—ճաշարաններ, ուր իրար պիտի գտնէինք. ու պիտի ճշդէինք ժամադրութիւններն ու հանդիպումները. բայց մեծ զգուշութեամբ եւ խոհեմութեամբ: Նոյնիսկ երբեմն իրարու ծանօթ ալ չպիտի ելլէինք եւ եթէ կարելոր բան մը ունենայինք ըսելիք, աչք—ունքով կամ ձեռքի շարժումներով

իրար պիտի հասկնայինք, դուրսը տյտինչ կամ տյնինչ վայրը իրար զտնելու համար:

ՊԵՐԼԻՆԻ ՄԷՋ

Գիշերանց կատախուժումով համբայ ելանք: Մեր ուսանողներէն Ա.Ս. Երրորդ կարգի ամսակ առած էր, խնայողական նկատումով Շատ զժպտ մնացինք, բայց եղածը եղած էր այլևս. տյնքան համբարդ կար, որ նստելիք տեղ մը անգամ չկրցանք գտնել, նրբանցքներու մէջ երթալ դաւով յոյնեցանք. Արշակը կը մրստար յայտնի էր որ պայրացած էր Ամբողջ գիշերը պիտի համբարդէինք եւ քաշուելիք բան չէր Պէտք է հար մը խորհչինք Մէկ վականէն միւսը երթեւեկելով, կը յատայնէր տեղ մը գտնել Վերջապէս մէկ հատը պարտով գտանք. բոլորովին պարտով. պատահանին վրայ նշանադրուած մը, որմէ բան մը չհասկցանք: Արշակ, պերմաներէն պիտե՞ս, հարցուցի կատակելով Հայհոյելը պակաս էր Ետեւէս եկար, բիւ, ու վականին դուռը բանալով ներս մտանք Մօ ինչ աղուոր տեղ է, Թորդոմ.— Զկարդացի բ, վրան դրսած է այս գամբարթիմանը յատկացուած է Արշակին եւ Թորդոմին.— Վայ խերն անիծած, զսէնց Արշակ. աս ինչ աղուոր երկիր է Դէմ դիմաց, փտտաւորապէս երկնցանք ու հանդիստ բրինք:— Շուտով ալ անուննիս գրեք են, հա՞ր ըսաւ Արշակ զհոռնակութեամբ եւ հպարտութեամբ — Քէյֆդ նայէ, բիւ, քուն մը քաշէ նայինք: Մօտ երկու ժամ հանդիստ բրինք թաւապատ բաղմոցներուն վրայ: Բայց անխուսափելին պիտի պատահէր: Տոմսակները քննող պաշտօնեայ մը դուռը բացաւ ու բասբորթ հարցնել վերջ մեկ հրաւիրեց դուրս ելլելու: Ինչո՞ւ.— Այդ բաժինը յատկացուած է միայն դիւանապիտան անցապիւր ունեցող անձնաւորութեանց, ինչպէս կրցանք հասկնալ իր տիբլոմաթիք բասբորթ բառերէն: Արշակ տեղէն իսկ չէր շարժած, իսկ եւ ստքի ելլելով ձեռքով ոտքով միակ բառ մը կը նետէր երեսին.— Նիշք ֆերշքեմ, «չեմ հասկնար, չեմ հասկնար»: Գերմանացին անրնդհատ լեզու կը թափէր եւ կը հրամայէր որ դուրս ելլենք. մենք բնաւ ան-

տեղուանքը չեղանք: Ելաւ գնաց, սպառնական շարժում ընելով. քիչ վերջ հասաւ քննիչը, որ նոյնպէս ճառ մը խօսեցաւ ու հրաւիրեց որ դուրս ելլենք, ան ալ անընդհատ տիր-լումաթիկ բասարորթ բառերը արտասանելով: Իբրեւ միակ պատասխան, կանխաւ սորված այդ միակ բառը կը գործածէի. Նիշք՝ ֆերշքեմ: Երբ տակաւին կը յամառէր, գրպանէս հանեցի տրցակ մը մառք եւ հասկցուցի որ պատրաստ եմ տարբերութիւնը վճարելու:

— Տօ ինչ կ'ընես, հարցուց Արշակ, առանց լսողած տեղէն շարժում մը իսկ ընելու. ինչ^Ը դրամ կուտաս. էստեղ մեր անունին արձանադրուած չէ՞:

Հաղիւ խնդուքս զսպեցի: Մարդոց հետ քիչ մըն ալ վիճեցանք, անշուշտ առանց իրար հասկնալու եւ վերջապէս, գլուխին փարտելով հեռացան ու ալ չվերադարձան մեզ, «Թուրք դիւանապէտներս» անհանգիստ ընելու: Ձէ՞ որ Արշակին անցաւիբը մասնաւորաբար թրջական էր: Ան իր տեղէն չէր շարժած, ու ես ալ տեսակ մը թարգմանի դեր կատարած էի իմ մեծաւորիս: Այս կամ այն գերմանացի պաշտօնեաները ալ չեկան եւ մենք առաւօտուն հանդիստ մը մը տանք Պերլին:

Դիւրութեամբ դտանք մեր պանդոկը, կողմնակի փողոցի մը մէջ, երկրորդական տեղ մը եւ կը կոչուէր Մինեի-ՎԱ: Տխուր էր. բայց երբ փողոց ելանք, տրամադրութիւնները փոխուեցան: Հսկայ չէնքեր, բերդի նման, ճաշակաւոր խանութներ եւ վաճառատուններ ու մանաւանդ մասմաքուր համաչափ պողոտաներ, որոնք խաչաձեւ կը կտրէին, ծառուղիներու շարքեր ալ բանալով:

Կանխաւ որոշած էի Պերլինի մէջ բաժնուիլ Արշակէն. ըստ սովորութեանս մինակ կ'ուղէի մնալ եւ բնակավայրս ալ զաղտնի պահել: Պանդոկին մէջ երկու անկողիննոց սենեակ մը վարձած էինք առ այժմ: Ոնամքով պահեցինք մեր ատրճանակները: Իսկ Արշակ հուլածութեամբ կը պահէր իր դաշոյնը, որմէ անբաժան էր զիշեր ցերեկ, քուն կամ արթուն: Հազիւ տեղաւորուած էինք, երբ խարտեաչ, մարմնեղ ու սիրուն սենեկապանուհի մը ներս մտաւ, սենեակը կարգի դնելու համար: Մեր բարեմիտ ընկերը սանկ անուշ աչքե-

րով կը հետեւէր կնոջ շարժումներուն եւ երբ կինը անկողինները կը շտկէր, սանկ մը դպաւ կռնակին, կարծեմ կըսեթեց. կինը վրդովուած ճիչ մը արձակեց ու կը պատրաստուէր դուրս խոյանալ, երբ ճամբան կտրեցի, քանի մը մառք դրի ձեռքին մէջ ու վայրկեան մը կեցիր ըսի. — յետոյ գրպանիս բառարանին շնորհիւ հասկցուցի թէ ընկերս հեւանդ է եւ զինք բուժարան մը բերած եմ: Սենեկապանուհին հանդարտեցաւ ու զործը շարունակեց: Նեղսրտած ընկերոջս պատուիրէցի որ խելօք կենայ. — Ինչ կ'ըլլայ չըլլար, խնդիր ունենալու չենք հոս... մեր զործը չ'ստանդէնք...

— Բայց ի՞նչ կայ, պատասխանեց բարեմտութեամբ. միայն մատս դպաւ:

Յաջորդ օրն իսկ յաջողած էի սենեակ մը դնել օդնական—ոստիկանապետի մը, Հէր Սաքի տանը մէջ: Թէ ինչպէս գտայ եւ հոն տեղաւորուեցայ, քիչ անդին կը պատմեմ:

ՆԵՏԱՊՆԴՈՒՄՆԵՐ

Պերլինի Հայ Վրիժառու Կարաւանը այս անգամ բազմամարդ էր: Մեր առաքելութեամբ շատ խանդավառ էինք այն յոյսով, որ այս անգամ արդիւնաշատ պիտի ըլլար մեր Ս. Գործը: Թալաթի եւ Սայիտ Հալիմի ահաբեկումներուն յաջողութիւնը օտար հողերու վրայ եւ Պեհլուտ Խան Ճիւանչիւրի ահաբեկումը Պոլսոյ մէջ, հեւքի մէջ կը պահէր ամբողջ Հայութիւնը եւ մասնաւորաբար աննախընթաց արհաւիրքէն վերապրող զանգուածները, որոնց ուրախութեան եւ հոգեկան գոհունակութեան արձագանգը կ'ըլլար Հայ Մամուլը, երբեմն քողարկուած եւ երբեմն ալ բացայայտ արտայայտութիւններով: Կազմակերպիչ Մարմինը, Արդարութեան Ատեան էր եւ դո՛ւ էր, որ իր որոշումները կը ծափահարէ ամբողջ Հայ ժողովուրդը եւ քաջալերուած, կը հետապնդէր իր ծրագրին գործադրութիւնը, իր խումբ մը հարազատներուն միջոցաւ:

Քաղաքակիրթ կոչուած աշխարհը, ոչ միայն մեզ խաբած էր չարաչար եւ անարդեղանակով, այլ եւ վերջին պահուն կը լքէր քրիստոնեայ, բարի ու շինարար եւ Առա-

ջաւոր Ասիոյ մէջ արեւմտեան քաղաքակրթութեան ջաւա-
կիր շայ ժողովուրդը, որուն կէսը իր դարաւոր բնաշխարհի
հողին վրայ իսկ խողովուրդած էր բարբարոս, ապիկար ու
անհոն, զոյսնաբարոյ եւ արիւնախում ցեղի մը՝ Թուր-
քին կողմէ, նոյն Արեւմուտքի մեծ ու փոքր պետութեանց
անտարբէր ուղիին տակ: Եւ մէկ պետական կողմակեր-
պութիւն, ոչ մէկ պետական անձ, մէկ աղաւթին կամ
Միջագոյնին Ատեան կամ դատարան, Թեթեալոյն պա-
տիմ մանկամ չէր տուած միջնադարեան բարբերով այդ
վայրենի հորդաներուն: Ընդհակառակն, զաղանը սիրաշա-
հելու համար իրարու հետ մրցումի ելած էին եւ նոյնիսկ
զոյն կը վարձատրէին:

Մեր ժողովուրդը, իր անթաղ ու անշիրիմ բիւրաւոր
նահատակներուն սուղին, այսող ցաւ ու վիշտին մէջ, դառ-
նութեան այս բաժակն ալ կը խմէր: Եւ առաւելած էր աստ-
ուածային պատիժին ու պատուհասին, որ կ'ուշանար, երբ
Արդարութեան Գաղտնի Ատեանը կողմուցաւ իր հարա-
յատներէն եւ վճռեց պատժել պատմութեան աննախընթաց
Մեծ Ոճիրին հեղինակները, զոնէ յիսաւոր պատասխանա-
տուները, քանի հաւաքականօրէն փոխադարձելու ուժն ու
կարողութիւնը չունէր կամ նորահաստատ կարգեր այդ
ուժն ու միջոցներն ալ ձեռքէն խլած էին, այն պահուն երբ
մեր ժողովուրդը մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան մե-
ծալոյն ծառայութիւն մատուցանելու առիթը կ'զտնէր:

Մեր տրամադրութիւնները բարձր էին. ոյեւորուած
էինք մեր պարտականութեամբ եւ կը փափաքէինք օր առաջ
«զործ»ի անցնիլ: Մեզմէ առաջ Շահանը հասած եւ տեղա-
ւորուած էր: Արամն ալ հոն էր, իսկ Հրաչը կամ Մեհմէտ
Ալին արդէն մտած էր Թուրք բարձրաստիճան չըջանակէն
ներս եւ կը ջանար քանի մը զալանի որջերը միախառնակ
զտնել: Նախկին ռատիկանապետ Ս. նոյնպէս դործի վրայ
էր:

1922 Փետրուար 26 Շարաթ առաւօտ Արշակին հետ
դուրս ելանք պանդոկէն եւ փողոցին ծայրը իրարմէ բաժ-
նըւցանք: Արդէն ես սենեակ դտած էի եւ ան ալ սենեակ
մը զտնելու կ'երթար: Ինծի տրուած յատակագծին հետե-

ւելով դացի Քուրֆիւրսթենտամ պողոտան, որմէ քանի մը քայլ անդին կը գտնուէր Տրապիզոնի ճիւղ-կուսակալ Ճեմալ Ալմիի խանութը, թուրք մեծամեծներուն ժամադրաւարը, ինչպէս մատնանիչ բրած էր ինծի Շահանը: Անկէ ալ դացի էնկլիշէ Քաֆէ, ուր ժամադրուած էինք Շահանին հետ:

Սենեսալս ուր այնքան ապահով ապաստանարան մը պիտի ըլլար ինծի համար, կը գտնուէր Քուրֆիւրսթենտամի եւ Եօախիմթալեր փողոցի անկիւնը, Երկու պողոտաները խաչաձեւուած վայրը:

Անկէ առաջ քանի մը տեղ տեսած էի վարձու տուննշանատախտակներ, բայց այդ սենեակը նախընտրած էի, պարզապէս Ճեմալ Աղմիի խանութին մօտ ըլլալուն համար:

Կենդանաբանական պարտէզին մէկ անկիւնը ժամադրուած էի Արչակին հետ: Ըսի իրեն որ ժամը երեքին բոլորս ալ պիտի հաւաքուէինք էնկլիշէ Քաֆէ: Այդ միջոցին յանկարծ երեւան ելաւ Մ ու մեղի մօտեցաւ: Անձնական դործով եկած էր. բայց նաեւ մեզ հետ խօսելու, մեզ համոզելու որ մեր ազդեցութիւնը բանեցնենք, եւ ինքն ալ մաս առնէ գործին մէջ:

— Պերլին եկած էք, ինչո՞ւ ինծի չէք գար, հարցուց անուշ շեշտով:

Չպատասխանեցի: Նոյն շեշտով շարունակեց.

— Առանց զիս տեսնելու Պոլիս գացեր ես.

— Ատ իմ գիտնալիք բանս է, պատասխանեցի. դացի կարգ մը գործեր կարգադրելու եւ մեր դորձակցութեան խզումն ալ ապահովելու համար: Ուրիշ առթիւ կը խօսինք. նոր գործի մը համար եկած եմ եւ չեմ ուզեր դարձեալ ջլաշնանալ:

Պաղարիւնը պահելով մեզ հրաւիրեց տեղ մը խօսակցութիւնը շարունակելու համար: Ստորերկրեայ սրճարան մըն էր Ուլանտ պողոտայի քովնորի մէկ փողոցին մէջ եւ կը յիշեցնէր Պոլսոյ մեր «Պօտուլմ» ճաշարանները. դուռը պատուհան էր միաժամանակ եւ կադի լապտեր մը կը պըլպըլար. սեղան մը զրաւեցինք: Արչակ լոռութիւնը խզելով բացադանչեց. — Տօ, Պերլինի մէջ ալ «Պօտուլմներ» կան եղեր:

Մերճանօֆ սկսաւ .

— Այստեղի գործը շատ դժուար է . որովհետեւ գերման ոստիկանութիւնը խիստ հսկողութիւն կը կատարէ : Դեռ երէկ, գերմանացի նախարար մը ահաբեկող չորս հոգի ձերբակալուեցան պանդոկի մը մէջ : Մենք տարբեր միջոցներու դիմելու ենք : Եթէ պործօն բաժին ունենայի, հիմնովին կը բարեփոխէի ձեր ծրագիրը . բոլորը կը ղրկէի Վիեննա եւ ես ու դուն — զիս շեշտակի մատնանշելով — կը մնայինք, ամէն բան կը քննէինք, կ'ուսումնասիրէինք եւ պէտք եղած ատեն միւսները կը կանչէինք : Արդէն, աւելցուց, Թուրքի անցապրով եկող մեր Հրաչը կասկածներ հրաւիրած է իր վրայ : Սրճարանի մը մէջ, խօսակցութեան մը ընթացքին, Թուրք մը զայն նմանցուցած է Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանի ուսանող Կարպիս Փափաղեանին, որ իսկական անունն էր Հրաչին :

Եղելութիւնը սա էր, ինչպէս ետքէն իմացայ : Երբ Հրաչը կամ Թուրքի անունով Մեհմէտ Ալի նստած կ'ըլլայ ուրիշ Թուրքերու հետ, յանկարծ իրեն ծանօթ Հայ մը ներս կը մտնէ որ չիտակ իր մօտը կուգար : Հրաչը առանց անոր խօսելու առիթ տալու, ոտքի կ'իյլէ, կը մօտենայ եւ քանի մը բառով զայն կը ճամբէ, առանց ներկայ Թուրքերէն լսելի ըլլալու :

Մին մտայնութեան ծանօթ ըլլալով, կը զգայի եւ գիտէի, թէ տակաւին ուրիշ բաներ ալ պիտի պատմէ մեզ յուսալքելու նպատակով : Կտրուկ մը պատասխան տուի, թէ այլեւս անկարելի էր մեր գործակցութիւնը : Միասին, քաղցինք Եօխիմթալեր փողոցը, ուր կը յուսայինք գտնել Շահանը : Ժամը երեքին էնկլիշէ Քաֆէի առջեւն էինք . երկուքըս մտանք, իսկ Մ հեռացաւ, քանի որ մեր խորհրդակցութեան մէջ բաժին չունէր : Միայն փափաք յայտնեց կրկին մեզ տեսնելու . յամառ էր եւ կ'ուզէր մեզ համոզել որ անպայման իր գործակցութիւնն ալ ապահովէինք :

Էնկլիշէ Քաֆէ չիք յաճախավայր մըն էր, ուր միշտ ալ մեծ բաղմութիւն կ'ըլլար : Արշակը արտաքինով աչքառու էր եւ տեսակ մը օտար այդ միջավայրին մէջ : Անպատեհ կը նկատէի միասին ըլլալ եւ զայն դուրս ղրկեցի . եւ Շահանին

մօտենալով յայտնեցի որ աւելի լու է միւս ժամադրաւայրը երթալ: — Դուն զնա, ես կուզամ, ըսաւ: Դուրս ելայ եւ Արշակին հետ որոշեալ միւս ժամադրաւայրը դացինք, ուր քիչ վերջ հասան նաեւ Շահանր եւ Արամը: Այդ սրճարանին մէկ անկիւնը նստած էինք, երբ Շահանը եւ Արամը ներս մտան, խուզարկու ակնարկ մը պատցնելէ վերջ, մեզի մօտեցան: Մեր առօրեայ դրողումներն աչքէ անցուցինք: Այդ առթիւ յայտնեցի որ այլեւս նման հանրային վայրերու մէջ չեմ ուզեր երեւալ իրենց հետ, եւ եթէ կարելոր բան մը ըլլաւ, Շահանը լուր պիտի տար, վայրն ու ժամը ճշդելով: Ըսի նաեւ որ սենեակ մը դրած եմ, ծանօթ եմ Ճեմալ Աղմիի խանութին եւ ես այ հետապնդում պիտի կատարեմ. հոն որոշեցին որ Արշակին համար ալ սենեակ մը դրնեմ — աստ ալ ըրի երկու օր վերջ: Դուրս ելանք եւ կենդանաբանական պարտէզին մէջ Շահանին տեղեկացուցի Մ.ին հետ մեր ունեցած խօսակցութիւնը եւ մեր բոնած դիրքը:

— Այո, ըսաւ Շահանը. Պոլիս այլ գրած է նոյն բաները. բայց բոլոր դժուարութիւնները պիտի ջանանք հարթել: Վերջապէս դուն ալ կը ճանչնաս զինք եւ շուտով յուսահատող մը չես. պիս ալ կը խրախուսես: Արդէն վաղը պիտի մեկնի, յստահ եղիր:

Նոյն իրիկունը Մ մեզ պտաւ Քօնիկացէր փողոցի մէկ ճաշարանին մէջ, Արամը, Արշակն ու դիս, եւ կրկին թուեց շարք մը դժուարութիւններ: Կ'ըսէր որ չպիտի յաջողինք եւ վախ կը յայտնէր թէ տակաւին դործ մը չտեսած պիտի ձերբակալուէինք: Տղաքը քիչ մը մտահոգուեցան, բայց ես կարեւորութիւն անգամ չտուի: Յաջորդ օրը կը մեկնէր:

Տ Ն Ե Ց Ի Ն Ե Ր Ս

Այդ պիչեր սենեակս պառկեցայ, ումամանահայ մեծահարուստ ուսանող Թորգոմ Ղազարեան անունով: Տնեցիներու մասին դեռ զաղափար չունէի. ո՞վ են, ի՞նչ են եւ քանի՞ հոգի: Սակարկած էի տանտիրուհիին հետ, որ յիսունը անց, բարձրահասակ, պիրուկ, կապուտաչուի խնդումներեալին մըն էր: Վարձքը վճարելէս վերջ դուրս ելած էի ան-

միջապէս եւ գիշերը ուշ ատեն մտած էի տուն: Արդ, առաւօտուն երբ կը պատրաստուէի դուրս ելլել եւ սպասուէին կը փնտռէի յանձնարարութիւններ ընելու, սպասման սենեակին մէջ զարմանքով տեսայ պաշտօնական ղեկստով երեք ոստիկաններ: Դող մը ունեցայ. սա՞ ինչ է. մարդիկը սակայն իմ կողմս անպամ չնայեցան ու կը շաղակրատէին: Հանդարտեցայ. բայց պէտք էր հասկնալ ինչո՞ւ եկած են. պերմաներէն հագիւ քանի մը բառ դիտէի. հետեւաբար գըրպանի բառարանիս օգնութեամբ, ինչ որ կը զուարճացնէր սպասուէին, հարցուցի թէ ինչո՞ւ եկած են եւ ինչ կ'ուզեն:

— Հէր Սաքին ընկերներն են, պատասխանեց ժպտելով: Հանելուկ.— Հէր Սաքը ո՞վ է, հարցուցի:

— Տանտիրուհիին տղան է, այս չըջանի Գաղաթի Ոստիկանապետի օգնականն է. ասոնք իր պաշտօնակիցներն են ու երեւի կարելոր գործի մը համար եկած են:

Դուրս ելայ եւ Քուրֆիւրսթընտամ պողոտայի մէկ նըստարանին վրայ սկսայ մտածել, դիրքս ու վարմունքս ճշգրտելու համար: Ներսէս խնդուք մը փրթաւ. ճիշդ տեղը ինչպէ՞ս եմ... գաղտնի ոստիկանի մը տան մէջ... ոտքովս ինչպէ՞ս եմ ծուղակը... մարդուն ափին մէջ եմ: Սուտ խօսած պիտի ըլլամ, եթէ ըսեմ թէ առաջին վայրկեաններուն չմտահոգուեցայ: Բայց հակադրեցութիւնը չուշացաւ: Թերեւս ալ բարի է ու բարենշան այս ամէնը: Ամէն ինչ ճարպիկութենէս կախում ունէր: Եթէ մարդամօտիկ մէկն էր Հէր Սաքը եւ եթէ մտերմանամ իրեն հետ, գուցէ օգտակար ալ ըլլայ նոյնիսկ: Փորձենք:

Բնակութեանս երկարաձգման համար տասնըհինգ օրէն պէտք է ներկայանայի ոստիկանութեան. եթէ, խորհեցայ, չներկայանամ ու չարձանագրուիմ, անշուշտ հետքս կորսնցուցած կ'ըլլամ. սակայն այդ պարագային ալ, անհրաժեշտ պահուն, Պերլինէն դուրս պիտի չկարենայի ելլել եւ կամ ով դիտէ ինչ դժուարութիւններու պիտի հանդիպէի: Կենսական կարեւորութիւն ունէր ուրեմն, ամէն գնով մտերմանալ Հէր Սաքին հետ: Երիտասարդ էր եւ անշուշտ դրամի պէտք ունէր, կը տրամաբանէի, քանի որ սենեակ մը վարձու տալու ելած էր եւ դրամը անդիմադրելի փոր-

ձիւ մըն է շատ անգամ :

Ժամանակ կորսնցնելու չէի եւ պէտք էր արագ դործել : Կէսօրին տուն վազեցի ճաշի . օրական երկու ճաշով վարձած էի սենեակս : Մայր Սաքը, Փրաու Հանա, խնդումներես դիւ դիմաւորեց ու յայտնեց թէ ճաշ պատրաստ է արդէն եւ սենեակս տարուած . խնդալով եւ սպասանեկան անփութութեամբ մօտեցայ իրեն, քիչ մը տնտնալու նպատակով . բառարանիս օգնութեամբ օղէն ջուրէն ճառեցի եւ հասկըցուցի թէ շատ կը սիրեմ Գերմանիան ու դերմաներէնը եւ պիտի ֆանամ շուտ մը սորվիլ : Ան ալ կը զուարճանար ու կը խնդար : Տնտնայիս հաշիւ էր ու առաջին հաշիւս ճիշդ ելաւ . Հէր Սաք ներս մտաւ : Մայրը փութաց մեզ ներկայացնել իրարու . ձեռք սեղմեցինք : Առաջին տպաւորութիւնս շատ լաւ էր . մօրը պէս խնդումներես, բարձրահասակ, վայելչակազմ, խարտեալ մօղերով տղայ մը, տունի տղայ մը, որ մօրը բերնէն կախուած էր ամէն վայրկեան, ինչպէս հետադային ալ վիսն եղայ : Բարեկամական եւ հողածու շեշտով մը կը խօսէր, բնականաբար շատ բան չէի հասկնար, բայց անպարտաւար որ ներքին մտահոգութիւնս կամ վախս մէկէն փարատած էր : Գացի սենեակս ու ճաշ շուտ մը լալըրտեցի, որպէսզի տանտիրոջս հետ քանի մը բառ եւս փոխանակեմ :

Քանի մը օր վերջ, ճաշէս վերջ սպասման սենեակը նորէն կը տնտնայի, երբ ոտնաձայներէն հասկցայ որ Հէր Սաք դուրս ելլելու կը պատրաստուի մօրը հետն ալ խօսելով միաժամանակ : Փողոցի դրան առջեւ հասայ իրեն եւ բառարանս բանալով, մատս դրի «չապիկ» բառին վրայ ու կարդացի «իխվիլ ալն հէմտ գաուֆրն» . ու դէշ աղէկ հասկըցուցի թէ չապիկ ծախող խանութ մը կը փնտռեմ : Ժամացոյցին նայեցաւ եւ լսաւ կամ հասկըցուց, ծիծաղելով .

— Ժամը երեքին հոս ինծի սպասէ... քեզ աղուոր խանութ մը կը տանիմ :

Առաջին քայլս բարեյոյս էր : Վաղեցի Էնկլիշէ Քաֆէ, ուր դտայ Շահանը դաւաթ մը գոնեաքի առջեւ : Առանց սենեակիս տեղն ու դիրքը յայտնելու եւ առանց տանս անդամներուն անունները տալու պատմեցի թէ ինչ ըրած եմ :

ԱՐՇԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ, 1922ին Պերլինի փեջ

Ու միաժամանակ խնդրեցի մեր տղոցը խօսիլ, որ չըլլայ, չըլլայ զիս ճանչնալու գան, երբ գերմանացիի մը հետ տեսնեն զիս: Տանտէրս Ուլանտ շրջանի աւագ գաղտնի ոստիկանն էր: Շահանը ապշած մնաց ու ըսաւ.

— Կարծեմ ըրածդ վտանգաւոր բան է, փոխէ տեղդ:

Շիտակը ես ալ առաջին վայրկեանին վտանգաւոր գտայ կացութիւնը եւ սենեակս փոխելու դադափարը անցաւ մտքէս. բայց քանի մը օր տակաւին մնալու էի. նայինք ինչ դուրս կուգար: Այդ քանի մը օրը վճռական աղդեցութիւն ըրաւ եւ այլեւս սենեակս փոխելու ամենափոքր գադափարն իսկ չունեցայ:

Ժամր երեքին երբ տուն վերադարձայ, զիս դիմաւորեց 17-18 տարեկան Թարմ, սիրուն եւ լեցուն մարմնով աղջիկ մը, որ դրեթէ բացազանչելով հարցուց.

— Օ, դուն մեր նոր վարձակա՞նն ես...

— Այո. իսկ դո՞ւք ով էք...

— Ես Հէր Սաքի փոքր քոյրն եմ, Պերթա...

Հասկցուեցաւ Հայրերին կառավարական բարձր պաշտօնեայ, տարի մը առաջ մեռած էր. մեծ քոյրը ամուսնացած էր եւ միակ աշխատող բաղուկը եղբայրն էր եւ ինծի տրուած սենեակն ալ անորն էր: Մասամբ բառարանով, մասամբ զօրութեամբ կը հասկնայի, ինչ որ Օրիորդ Պերթային ալ մեծ զուարճութիւն կը պատճառէր: Կը մտածէի որ այլեւս անհրաժեշտ է ամենակարճ ատենուայ մէջ մտերմանալ այս պարզ ու բարի մարդոց հետ եւ դառնալ ընտանիքի մէկ անդամը: Ճամբան կը հարթուէր:

Հէր Սաք ճիշդ ժամուն եկաւ, լուացուեցաւ ու միասին գացինք Քիւրֆիւրսթընտամ, կոկիկ խանութ մը, ուր քանի մը շապիկ ապսպրեցի, հատ մըն ալ իրեն համար. մեծ դրժուարութեամբ ընդունեց: Միասին մտանք նաեւ մերիններուն սրճարանը, ինկիլէ Քաֆէ, ուր նստած էին Շահանը եւ Արամը: Քանի մը հատ կոնձեցինք: Շահանը աչքի պոչովը կը նայէր, իսկ Արամ կ'երերցնէր գլուխը, կարծես ըսելով, — «Շուտիկ, գլուխդ փորձանքի խօթեր ես»: Քաֆէի յաճախորդները կը ճանչնային տանտէրս եւ պատիւներ կ'ընէին: Վճարումի պահուն փութկոտութեամբ ձեռք

գրպանս տարի, տրցակ մը մառք հանեցի տուռի սպասեակին եւ դուրս ելանք: Ան պարտականութեան գլուխը դնաց, ես ալ երկու սրուակ գոնեաք, տուռի մը նշաշաքար առնելով, շիտակ տանս ճամբան բռնեցի: Այս անգամ ծանօթացայ տանս «կարեւոր» մէկ անդամին, որուն խօսքը չէին ըրած տնեցիք:

Սպասման սրահին մէջտեղ պառկած էր հսկայ շուն մը, դունչը թաթերովը ծածկած եւ աչքին պոչովը կը նայէր:

— Ա՞ս ինչ է աս ուրտեղէ՞ն ելաւ, հարցուցի սպասուհիին:

— Օ, մեր Ֆրիցն է.

— Կը խածնէ՞, հարցուցի, բաւական դժուարութեամբ «խածնել» բառը գտնելէս վերջ:

— Օ, ոչ, գոչեց խնդալով, մեր Ֆրիցը բարի է...

Մօտեցայ շան եւ ստենները փայփայեցի: Անհրաժեշտ էր մտերմանալ նաեւ Ֆրիցին հետ. ոստիկան շուն էր եւ լաւ մարդուած: Ալ ամէն անգամ որ ստիպուած ըլլայի դուրսը ճաշել, տանը ուտելիքս, իսկ տունը ճաշած օրերուս, ալ աւելցուքները եւ երբեմն ալ մսի համեղ պատառներ կը կերցնէի Ֆրից բարեկամիս, որ ինծի կապուեցաւ շան մը պէս: Դուրսէն կը բերէի նաեւ շաքարեղէններ եւ Փրանքֆուրթըր: Ինչ կ'ըլլայ չըլլար... Միշտ ալ փողոց կը հանէի եւ ամէն օր սենեակս կուգար եւ անկիւն մը ինծի կը սպասէր:

Տանս գործերը լաւ ընթացք առած էին: Ոստիկանապետը եւ քոյրը կը տանէի թատրոն. եւ 5-10 օրուայ մէջ յաջողած էի տան տղայ դառնալ: Իսկ դուրսի մեր գործերը տակաւին խառնակ էին: Սաք ընտանիքը զիս կը ճանչնար, ինչպէս ըսի, իբրեւ ռումանահայ հարուստ ընտանիքի զաւակ, որ Պերլին եկած էր դպրոց երթալու: Տոլար ունէի եւ այդ օրերուն, մէկ հատիկ տոլարով ամբողջ օր մը կրնայիր դուրսը գնալ:

Ինչպէս կ'ըսեն, կոնակս ապահոված էի գրեթէ. իսկ կրակի առաջին դժին վրայ անշարժութիւն կար եւ կամ սառորերկրեայ խուլ աշխատանք, որ տակաւին որոշ արդիւնքի մը չէր յանգած:

Իրիկուն մը կայարանի մօտակայ Համպուրկ անուն ճաշարանի մը մէջ իրար գտանք: Շահանը, Հրաչը, Արամը, Արշակն ու ես: Նախկին ոստիկանապետ Ս. դեռ չկար: Հրաչը հրկար ղեկուցում մը տուաւ: Տակաւին չէր կրցած թափանցել բարձրաստիճան Թուրքերու շրջանակէն ներս: Բայց մտերմութիւն հաստատած էր ձեմալ Ազմիի տղուն էջֆելին հետ. միասին պտոյտներ ըրած էին եւ յաճախ իրար կը պոնէին: Յոյս ունէր քանի մը օրէն արժէքաւոր տեղեկութիւններ բերել մեզի: Իր քաղած հատուկտոր տեղեկութեանց համաձայն, հաւանական էր որ ձեմալ եւ էնվեր փաշաներն ալ քանի մը օրէն այդ կողմերէն անցնէին:

Փնտռուքի եւ սպասման շրջանն էինք տակաւին: Բուն հետապնդումը ստանձնած էր Ս. Ն., բայց ան ալ մէջտեղ չկար: Արամը, Արշակն ու ես վարագոյրին ետեւը կը մնայինք, ի պահանջել հարկին մէջտեղ ելլելու համար: Օրերը ամուլ պէտք չէ անցնէինք, հետեւաբար մենք ալ գործի անցանք: Ձեմալ Ազմիին տունը տեւական հսկողութեան տակ պահեցինք. առաւօտները Արամը, յետոյ Արշակը, վերջը ես: Մէկ երկու օր վերջ, հասկցուեցաւ որ հետապնդումը ամրողջովին վրաս կը մնայ. Արամ չուտ կը յոգնէր եւ սպասելու համբերութիւնը չունէր մանաւանդ: Իսկ Արշակ իր արտաքինով անյարմար էր հետապնդումի, կրնար կասկածներ տալ: Դող մը եկաւ վրաս. Հռոմի պատմութիւնը կը կրկնուէր: Համակերպութեամբ տարի այս նոր բեռը:

Կը մնար գլխաւոր մէկ մտահոգութիւնս: Թուղթերուս արձանագրութիւնն էր եւ չէի գիտեր թէ ինչպէս պիտի կարգադրուէր: Տաս օր առաջ իօսած էի Հէր Սաքին, որ Թուղթերուս վրայ աչք մը պտտցնելէ վերջ ըսած էր.— Դեռ ժամանակ ունինք... քանի մը օրէն կը կարգադրենք: Սակայն ժամանակն ալ անցաւ ու Հէր Սաքը բոլորովին մոռցած էր: Մտացրիւ երիտասարդ էր եւ այս պարագան պէտք էր օգտագործել: Արդարեւ, հետեւեալ օրը, այն պահուն երբ աճապարանքի մէջ էր ու կը պատրաստուէր մեկնիլ, հագուած—չքուած մօտեցայ իրեն, Թուղթերս ձեռքս ու հարցուցի.—

— Հիմա երթա՞նք.

— Օ, ըսաւ, հիմա այնքան զբաղած եմ որ... վաղը չէ միւս օր բոլորովին ազատ եմ. միասին կ'երթանք:

Այդ օրն ալ, ես այդ գեղեցիկ առիթը դիտմամբ փախցնելու նպատակով, Ֆրաու Հանան եւ Ֆրոյլայն Պերթը թատրոն տարի. յետոյ մտանք ծաղարան մը, որպէսզի ուշ վերադառնանք տուն: Այս խաղով միշտ կը յետաձգէի թուղթիս արձանագրութիւնը, որպէսզի ոստիկանութեան քով արձանագրութիւն չունենամ:

1922 ՄԱՐՏ 14.— Այս դիշեր խորհրդակցութիւն մը ունեցանք, Ս.ին հետապնդման արդիւնքը իմանալու համար: Տունիք նաեւ կարեւորագոյն որոշումը: — Թուրք ջարդարարներու խումբը մէկ հարուածով մաքրագործել: Համախումբ գտնել, ձեմալ եւ ինվեր փաշաները, եթէ Պերլին ըլլային եւ Պէհաէտտին Շաքիրը, ձեմալ Ազմին, ոստիկանապետ Պետրին, ձեւտեթը ու ուրիշներ՝ ներս խուժել անոնց հաւաքատեղին եւ տեղւոյն վրայ բոլորն ալ դնդակահարել: Հսկայ ծրագիր, որ կը զրդուէր մեր միտքն ու ջիղերը եւ անսահման խանդավառութեամբ լեցուցած էր մեր սիրտերը: Բայց ո՞ւր եւ ե՞րբ հրէշները համախումբ կրնայինք գտնել. սա էր կարեւորը: Այս գործը վստահուած էր Հրաչին կամ Մեհմէտ Ալիի և Ս.ի հետապնդումներուն և անոնց բերելիք տեղեկութիւններու հիման վրայ հարուածելու ժամը պիտի ճշդէինք: Ու բոլորս ալ հաւատացած էինք որ մեր ուժերը բաւական են:

Պէտք է ըսել որ հետապնդումները հոս Պերլինի մէջ խիստ դժուարացած էին: Թալաաթի սպանութեան ատեն, Թուրքերը հաւանաբար խորհած էին որ եղածը Հայ ուսանողի մը կամ տաքարին վրէժխնդիր երիտասարդի մը գործն էր: Հայերը Եպարքոսին սպանութեամբ զոհացած պիտի ըլլային: Բայց... երբ Հռոմի մէջ Սայիտ Հալիմ փաշան ալ սպանուեցաւ, համոզուեցան որ յատուկ կազմակերպութիւն մը նպատակ ըրած է մաքրագործել իթթի-հատական ջոջերը եւ զանոնք հարուածել: Հետեւաբար այդ ջոջերը ասդին անդին փախուստ տուած էին հետքերին կորսնցնելու համար: Անանկ որ իւրաքանչիւրը փնտուել եւ

գտնել պէտք էր եւ ասիկա օրերու եւ շաբաթներու կը կա-
թօտէր :

Յետոյ ուշադրաւ պարազայ մը կար, որ մասնաւորա-
բար նկատողութեան առած էինք :

Բարձրաստիճան Թուրքերը կամ Իթթիհատական ա-
րիւնարրու պարազլուիները, Հոմի մէջ համարձակօրէն
կը շրջէին, սրճարան, գարեջրատուն կամ չքեղ պանդոկ-
ներու հիւրանոցները : Մինչդեռ հոս, բացարձակապէս
դուրսը չէին երեւար : Մենք ոտքի տակ առած էինք գեր-
ման մայրաքաղաքին ծանօթ ու յատուոյն սրճարաններն
ճաշարանները, մտած էլած էինք եւ ոչ մէկը պատճ էինք :
Որոշ էր որ միայն տուներու մէջ իրար կը պտնէին : Հաւա-
նարար նաեւ կարգախօսներով կամ երկրորդական կամ եր-
րորդական արրանեակներու միջոցաւ եւ տակաւին մենք
գտած էինք միայն Տրապիզոնի հիւսղ կուսակալ Ճեմալ Աղ-
միին տունն ու խանութը, շնորհիւ Հրաչին, որ, ինչպէս ըսի,
մտերմացած էր էքմէլին հետ : Իսկ այդ տունը ըստածն ալ
պարզ բնակարան մը չէր, այլ հսկայ քառակուսի պլաք մը,
բաղմաթիւ յարկարաժիններով Ճեմալ Աղմին պնած էր այդ
տունը կամ արարթրմանները, իր քարոյած Հայերուն դրա-
մովն ու հարստութեամբը :

Ժողովը հազիւ աւարտած տան ճամբան բռնեցի, անց-
նելով Ճեմալ Աղմիի խանութին առջեւէն : Շքեղ ու ընդար-
ձակ խանութ մըն էր, որ կը նայէր Քիւրճիւրսթրնտամի
վրայ : Լաւաղոյն եւ առաջնակարգ ալյաղան սիկարէթներ,
սիկատներ կը ծախէր Աղմիին տղան էքմէլը : Այս խանութը՝
հոն հաստատուած կամ նորեկ Իթթիհատականներու հան-
դիպման վայրն էր. եւ էքմէլը նորեկները կ'առնէր իրենց
տունը կը տանէր. բաւական յաճախորդներ գնումներ կ'ը-
նէին : Կը մտածէի թէ ինչու մինչեւ հիմա Ս.ն մեղի տեղե-
կութիւն մը չէ բերած : Հասայ տունն եւ Ծրից բարեկամս
պտտցնելու տարի. նոր անուն մը տուած էի անոր. Ռօ-
պերթ. այս անունով կը կանչէի զայն ու անասունն ալ ինք-
զինք կը ճանչնար : Այդ գիշեր օր. Պերթն ալ մեզի կ'ընկե-
րանար :

Յաջորդ օր Ճեմալ Աղմիի խանութին կողմերէն անցնե-

լէ վերջ, մտայ սրճարան մը, ուր երկար ատեն մնացի: Զեմ
զիտեր ինչ բանէ զրդուած, կ'ուզէի հասկնալ թէ Ս.ն ո՞ր
է եւ ինչ կ'ընէ. քանի որ այդ շրջանակին եւ ջարդարար
տաճիկին տան հսկողութիւնը իրեն յանձնուած էր. կ'ուզէի
անպայման հասկնալ, երեւի Մ.էն բերանս այրելուն հա-
մար: Երբեմն հինգ տաս վայրկեան երեւան կուդար ու
կ'անհետանար: Զարմանալի էր. մնացեալ ժամանակը ո՞ր
կ'անցնէր: Երեք օր շարունակ նոյն տեղն էի, առտուընէ
մինչեւ իրիկուան ժամը 5, երբեմն ալ զիշերը, եօթնէն մին-
չեւ տասնըմէկ: Ս.ն հոն չէր ըլլար:

Ս.Ն ԶԵԿՈՒՅՈՒՄ ԿՈՒՏԱՅ

ՄԱՐՏ 18.— Այս գիշեր խորհրդակցութիւն մը եւս ու-
նեցանք: Ս.ն եկաւ ու ղեկուցում տուաւ: Մեծ խնամքով
պատրաստուած էր իր տեսած գործերուն հաշուեկշիռը,
ժամերէն դատ վայրկեաններն ալ մատնանչելով: Նախկին
ոստիկանապետը կարծես Փարլամենտի առջեւ ըլլար, փայ-
լուն բառ ու խօսքերով կը համեմէր իր ղեկուցումը, այն-
քան ճարտարութեամբ, որ կ'ըսէիր հիմա ծափահարութիւն-
ները պիտի փրթին Տեղ մը յայտնեց նաեւ թէ ամէն ան-
գամ որ ձեմալ Աղմին տունէն դուրս կ'ելլէ, երկու շէկ
մարդիկ կը հետեւին իրեն. եւ իր կարծիքով անոնք գերման
զաղտնի ոստիկաններ են:

Շահանը, Հրաչը, Արամն ու Արշակը հետաքրքրու-
թեամբ մտիկ կ'ընէին: Բոլորին դէմքերը գոհունակութիւն
կ'արտայայտէին. հաւանաբար այդ պահուն բոլորն ալ հա-
մոզուած էին որ գտած են բուն գործի մարդը. ան, որ քա-
նի մը օրէն մեծ ջարդարարներուն թագստոցները երեւան
պիտի հանէ: Շահանը ձեռքը երկարեց առջեւը դրուած
գոնեաքի գաւաթին, հաւանաբար Ս.ին կենացը պարպելու
համար, երբ յանկարծ միջամտեցի եւ ըսի որ քանի մը
հարցումներ պիտի ուղղեմ ընկերով:

— Խնդրեմ, ըսի, ղեկուցումիդ մեծ ուշադրութեամբ
հետեւեցայ. յայտնեցիր որ ամէն օր ձեմալ Աղմի փողոցը
կը գտնուէիր, բացի ճաշի ժամերէն, այսինքն 12.30-1:

Արդ, այս վերջին երեք օրերուն, առտուան ժամը 8-էն մինչեւ իրիկուան ժամը 5, երբեմն զիշերներն ալ ես այդ կողմերն էի, ցերեկները ճաշի համար միայն ժամ մը բացակայելով: զիշերները ֆրիցին հետ. ես հայիւ քանի մը վայրկեան քնդ տեսած եմ...

Ս.ն կատղեցաւ. սուտ խօսած էր եւ սուտերը երեւան ելած էին շատ շուտ: Եւ զոնեաքի պառաթը վար դրաւ. իսկ տղաքը լռութիւն կը պահէին: Զեկուցարերը փորձեց մեղադրել զիս. կարեւորութիւն չուրի: Այս անկամ շառլաթանութեան պարկաւ. յայտնեց թէ ինք իր կեանքի ամբողջ տեսողութեան շատ կարեւոր պաշտօններ վարած է, թէ մինչեւ այսօր ոչ ոք զինքը քննադատած է եւ թէ առաջին անգամն է որ տղիւ քննադատութեան մը կը հանդիպի...

— Դժբախտաբար սուտ կը խօսիս, պատասխանեցի նկատարած խաղի ելած ես մեր ընկերներու կեանքին եւ մեր սուրբ պործին հետ. ես ալ տեսայ ձեմալ Ազմին քանի մը անգամ. ետեւէն պացող մարդիկը պերմանացիի չէին նմաներ. ետեւէն պացողը կամ տղան էքմէյն էր եւ կամ ուրիշ թուրք տղայ մը: Այո, երեք օրուայ մէջ քնդ տեսած եմ միայն քանի մը վայրկեան:

Խնդիրը կը մեծնար. Ծահանը միջամտեց եւ Ս.ին հրահանեց յաջորդ օրը մեկի նոր տեղեկութիւններ բերել: Նախ Ս.ն մեկնեցաւ յետոյ Արամն ու Արչակը: Երեքնիս մնացինք, Ծահանը, Հրաչը եւ ես: Ծահանը շատ սրտնեղած էր մասնաւորաբար Պոլսէն եկած նամակէ մը: Մ.ի զեկուցումին վրայ Պատասխանատու Մարմինը վախցած, չփութութեան մատնուած էր եւ յոռետեսութիւն կը յայտնէր: Ամէն ինչ կը խառնակէր:

Հրաչը կամ Մեհմէտ Ալին ալ տխուր էր. ծանր ու ճշմարտ պարտականութիւն մը ստանձնած էր ու տապալիս քանի մը փոքր ջարդարարներ միայն յաջողած էր ճաննալ, որոնք երբեմն կը խօսէին իրենց շահատակութիւններէն եւ իրենց մեծերուն զաղանութիւններէն, թրքավայել պարծանքով Ու պէտք էր զիմանալ հոգեկան տառապանքներուն: Եւ հիմա ալ Ս.ին յերիւրանքները: Ինքն ալ այդ կողմերը դռնուած էր քանի մը անգամ, բայց չէր հանդի-

պած Ս․ին, մինչդեռ քանի մը անգամ ղիս տեսած էր: Պահ մը լուր իրար դիտելէ վերջ, դուրս ելանք. այն ատեն Հրա-
չին առաջարկ մը ըրի:

— Ս․ը փորձենք. իրեն տանք ականաւոր Թուրքի մը
հասցէն, բայց բոլորովին տարբեր տեղ մը, հեռու տեղ մը
եւ երկու օր ալ պայմանաժամ: Նայինք ինչ ղեկուցում պի-
տի բերէ նայինք ինչ պիտի պատասխանէ այս անգամ երբ
յերիւրէ

Ըրածս դաւ էր, սակայն անհրաժեշտ: Հրաչը ժպտելով
ընդունեց

Կը վերադառնամ «ներքին հետապնդում»իս: Ժամը
իննուկէսն էր երբ տուն հասայ. սպասուհին ճաշ բերած
էր սենեակս եւ ինքն ալ կը սպասէր ինծի. տեսնելով գեր-
մաներէն սորվելու ջանքս եւ մանաւանդ խօսելու բուռն
փափաքս, հոգածութեամբ կը վերաբերէր ինծի հետ: Հա-
ղիւ 25—26 տարեկան կար, հասակաւոր ու սիրուն. ճաշելուս
ատեն ոտքի վրայ կը մնար, տեւականապէս շաղակրատե-
լով, որպէսզի զուարճանամ եւ ծիծաղելով գերմաներէնիս
վրայ, որ քիչ մը անկապ, քիչ մը կապուած նախադասու-
թիւններէ եւ կտոր—կտոր ջարդուած բառերէ կաղմուած էր:
Տարօրինակ էր որ շատ ախորժ չէի զգար անոր ներկայու-
թենէն. պարզապէս մէկ բանի համար: Զեռքերը շատ խոշոր
էին, առնական ձեռքեր, որոնք աւելի խստացած կամ ծան-
րացած էին ամենօրեայ լուացքի եւ տնային դանաղան գոր-
ծերու պատճառով Այնպէս որ երբեմն կը վարանէի ձեռքէն
կերակուր առնելու: Այդ գիշեր ախորժակս կտրած էր.
հաղիւ պատառ մը բան կերայ, մնացեալը տուի Ֆրից կամ
Ռօպերթ բարեկամիս, որ սովորականին պէս, եկած էր
քովս ու հաւատարմութեամբ ձեռքերս կը լիղէր: Որոշեցի
զայն դուրս հանել. չլթան չդտայ: Գացի Մայր Սաքին
դուռը զարկի, չլթան ուղելով: Օրիորդը դուռը բացաւ ու
չլթան երկարեց՝ յետոյ փափաքեցաւ ինծի ընկերանալ:
Ֆրիցը մէջտեղերնիս առած, զուարճանալով ու ծիծաղե-
լով չըջեցանք փողոցներն ու պողոտաները, կտրելով փոքր
հրապարակներ: Հաճոյքներէս մէկն էր այս ձեւով սլքտալ
ձեմալ Ազմիի տան կողմերը, անակնկալի մը հանդիպելու
յոյսով:

Մտանք Քուրֆիւրսթընտամ չէր Սաք որ պաշտօնէն տուն կը վերադառնար, մեղի եկաւ միացաւ իրեն առաջարկեցի էնկլիշէ Քաֆէ մտնել, քանի մը հատ կոնծելու համար: Հաճոյքով ընդունեց, քոյրն ու Ֆրիցը տուն ճամբելէ վերջ: Ճամբան քիչ վերջ մեղի միացան երկու պաշտօնական հազուատով ոստիկաններ, որոնք տաք-տաք խօսակցութեան մը բռնուեցան տանտիրոջն հետ, կարծեմ անտատին մէջ դործուած ոճիւրի մը մասին Ֆրից, ոճրապործը դտնելու դործին մէջ մեծ դեր ունեցած էր, ինչպէս յետոյ ինծի հասկցուց տանտէրս: Անոնց քովէն անպիտութօրէն կը քալէի, երբ էնկլիշէ Քաֆէի մօտերը յանկարծ մեր դիմաց ելան Շահանը եւ Արամը, որ ըստ սովորութեան, դարձեալ նշանակալից պլուխը կը շարժէր Բայց երկուքն ալ գորմանքով կը նայէին, հակառակ անոր որ քանի մը անգամ դիւ տեսած էին ոստիկաններու հետ: Ամէն անգամուն ալ չէին կրնար զսպել իրենց զարմանքը, Բայց բնականաբար բնաւ դիւ ճանչնալու չէին դար: Քթիւ տակէն խնդալով, եւ պէտք է ըսեմ, «չախա» ընելու մտքով, անմիջապէս մտայ չեր Սաքին թեւը, մտերմութեանս աստիճանն ալ անոնց հասկըցնելու համար:

Դրան մօտ ոստիկանները բաժնուեցան մեղմէ եւ երկուքս ներս մտանք եւ սեղան մը զրաւեցինք: Ալ մտերմացած էինք իրարու հետ եւ ալ չէր խրտչեր նուէրներէս ու հրաւէրներէս: Անհրաժեշտ էր որ բոլորովին կապուէր ինծի: Քանի մը հատ կոնծելէ վերջ, տասը տոյարնոց մը յանձնեցի իրեն, խնդրելով որ յաջորդ օրը աւրէ ու ինծի բերէ յետոյ ժամադրութիւն մըն ալ որոշեցինք, լաւ դերձակի մը երթալու, ձեռք մը հազուատ ինծի կարել տալու համար: Բոլոր առաջարկներս մեծ բարեացակամութեամբ կ'ընդունէր:

Պահ մը, ուրկէ ուր, յանկարծ երեսս պիշ-պիշ նայեցաւ ու հարցուց. «Վաս հապրնիգի կեմախթ միտ էօյրեմն րաս»: «Բայց թուղթերդ ինչ բրիր... արձանագրուեցա՞ր...»: — «Նիհց», պատասխանեցի, այսինքն ոչինչ. յետոյ աւելցուցի, «բայց չէ՞ որ դուն պիտի ընէիր... դուն չըսի՞ր որ քանի մը օր սպասէ: — Օ, բոլորովին մոռցայ,

իրաւ է... ինչ որ է, բան մը կ'ընենք, հողդ մի ըներ»...
բաւ:

Յաջորդ աստու Վիեննայի Փօսթ-Ռեսթանտէն նամակ
մը առի Գայլտնէն Պոլսէն կը գրէր, զիս մեղադրելով որ
չեմ պատասխաներ իր նամակներուն: Չէր զիտեր որ Պեր-
լին կը գտնուիմ եւ շիտակի լաւելոյ սիրտս նեղ էր ու զրելու
փափաք չունէի: Ընկերս Ա. Ս.ը այդ նամակները կ'առնէր
ու ինծի կը գրէր: Այս տնկամ պատասխան մը զրկեցի
Վիեննայի ճամբով Ֆրիցը կրկին փողոց հանեցի, սովո-
րական վայրերէն անցնելու եւ քիչ մըն ալ տրամադրու-
թիւնս չտկելու համար: Նորութիւն մը չկար եւ նոր հա-
ւաքոյթի մը հրաւէր ալ չունէինք: Կը խորհէի որ մեր լըր-
տեսական ցանցը տկար կալմ մը ունէր: Ինչո՞ւ իւրաքան-
չիւրս ընկերուհի մը չունենար, այդ շօնը սրճարան-կարե-
ջըրատուներուն մէջ աւելի աղատ ու աւելի ապահով չըջե-
լու կամ նստելու եւ հետապնդում կատարելու համար:
Օտարական մը, երբ յաճախ միս մինակը ստիպուած է նոյն
վայրերը յաճախելու, կամ փողոցները պտտելու, կրնայ
կասկածներ հրաւիրել: Այնպէս որ Արամին իրաւունք կու-
տայի, երբ կը տրտնջար, ու սիրտն ալ կը նեղուէր, մա-
նաւանդ ոտքն ալ կը ցաւէր:

Բնականաբար առատ դումարներ պէտք էին ասոր հա-
մար եւ մենք չունէինք: Իմ պարապաս տարբեր էր եւ դոնէ
օրուան որոշ ժամերուն կրնայի պտոյտներ ընել Օր. Սաքի
կամ Պերթային հետ: Տուն վերադառնալէս վերջ Հեր Սաք
եկաւ ու Ֆրիցը առաւ տարաւ. Ֆրիցն ալ ոստիկան էր ու
երբեմն գործի կը տարուէր: Մեզք որ պերմաներէն չէի գի-
տեր, շատ մը պաշտնիքներու կրնայի տեղեկանալ նոյնիսկ
այդ տան մէջ: Ոչ միայն զիս տան տղու տեղ դրած էին,
այլ եւ մանկամիտ պատանիի կամ երախայի: Եւ դերս շատ
լաւ կը խաղայի: Նուէրներ կը տանէի «մայրիկիս» եւ «քոյ-
րիկիս», անուշեղէններ կամ կանացի թեթեւ արդուզարդի
կտորներ եւ կը փորձէի պերմաներէն նախադաճութիւններ
կաղմել. ու միասին քահքահներ կը փրցնէինք: Չափազանց
ուրախացան երբ յայտնեցի, թէ մօտ օրէն դպրոց գիտի ար-
ձանագրուիմ. տարիներով իրենց տունը մնալու հեռա-

պատկերով խանդավառուած էին :

Գիշեր մը բոլորս մէկ հիւրանոցը նստած կը խօսակցէինք, շէն ու զուարթ մթնոլորտ մը ստեղծուած էր : Հէր Սաք իր ոստիկանական ատրճանակը աթոռի մը վրայ դրած, հայեւիին առջեւ օձիքի շտկելով դադած էր : Ֆրաու Հանա գուլպայ կը հիւսէր շաղակրատելով, իսկ Պերթան ալ գիրք մը կը կարդար, երբեմն խօսակցութեան խառնուելով : Խելօքիկ մը ոտքի ելայ, մօտեցայ աթոռին, ատրճանակը վերցուցի, խողովակը աչքիս ուղղեցի, իբրեւ թէ զայն կը քննեմ եւ ձեռքս բլթակին տարի : Հէր Սաք նկատեց եւ մէկէն խենթի նման վրաս խոյացաւ ու ատրճանակը ձեռքէս յափշտակեց սարսափահար դէմք մը առնելով : Մայրը յանդիմանեց զայն, իսկ քոյրիկը դող մը անցուց : Ինձմէ զատ բոլորն ալ զէնքէ կը հասկնային եւ ես խեղճս չէի անդրադառնար թէ ինչ մեծ վտանգի մը ենթարկած էի ինքզինքս : Միամիտ զարմացումով երեսներն նայեցայ, րսել ուղեւով, — ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեցաւ, ինչո՞ւ այդ իրարանցումը :

— Բայց պիտի մեռնէիր, դուքն էր Հէր Սաք :

— Օ, ոչ, պատասխանեցի. ասանկ փոքր բանէ մը մարդ կը մեռնի՞ խոշոր հրացանները մարդ կը մեռցնեն :

Խնդացին վրաս այն համոզումով որ առաջին անգամ ըլլալով կեանքիս մէջ զէնք կը տեսնէի : Խոստացայ մէյ մըն ալ ատանկ գործիքի չդպչիլ :

Եթէ Հէր Սաք զիտնար որ այդ վայրկեանին իսկ, կողիս կը կրէի ամերիկեան Սեվէյն շնորհալի ատրճանակ մը, եւ իրմէ շատ աւելի ճարտարութեամբ կրնայի դործածել, ապահար պիտի մնար եւ ինչ պիտի ըսէր արդեօք : Քիչ մը վախով, քիչ մը յուզումով եւ ծիծաղելով այնպէս մը դերս կատարած էի, որ ողբացեալ Սեւումեանը անգամ եթէ ազնանատես ըլլար, զիս պիտի ծափահարէր ու շնորհաւորէր...

ՀՐԱԶ ԿԸ ԳՏՆԷ ԵՒ ԵՍ ԿԸ ՍՏՈՒԳԵՄ

Յաջորդ օրը Քուրֆիրսթենտաժի վրայ գտայ Հրաչը, դէմքը կը ճառագայթէր Նշան ըրաւ որ հետեւի՞մ իրեն. քովընտի փողոց մը մտանք:

— Թորդո՞մ, ըսաւ ժպտելով, քեզի հրաչայի լուր մը տամ... Պէ՛հաչտտին Շաքիրին բնակարանը գտայ...

Ուրախութենէս ուժով մը սեղմեցի ձեռքը:

— Շահանը դիտէ, աւելցուց. այսօր միեւնոյն սրճարանը պիտի հաւաքուինք եւ մեր որոշումին համաձայն ուղիղ հասցէն չպիտի տանք Ս.ին, նայինք ինչ պիտի ընէ...

Անհամբերութեամբ Հրաչէն առի հասցէն եւ մեկնեցայ անձամբ ալ ստույգնալ համար: Սալիինի Փլաց թիւ 22: Գացի հրապարակը, որուն վրայ աստղածէս շարք մը փողոցներ կը բացուէին: Փլացին վրայ 22 թիւը չկար Պորհեցայ որ շփոթութիւն մը ըլլալու էր. մտայ ամենամօտիկ Կրօլմանշթրասէ փողոցը, ուր զտայ 22 թիւ Արարթրմանը, դրան վրայ շարք մը կոճակներով Վարի կոճակը կոխեցի կին մը, հաւանաբար տանտիրուհին եկաւ բացաւ: Սանկ անուն մը նետեցի, հարցնելով որ տոքթ. Շախթր հո՞ն կը բնակի: Միաժամանակ կանխաւ բերնիս մէջ ծամծամած կտոր մը թուղթը խրեցի փականքին ճեղքին մէջ:

— Հոս ստանկ մէկը չկայ, պատասխանեց կինը ու քաշուեցաւ դնաց:

Քանի մը քայլ հեռացայ ու վերադարձայ. կամացուկ մը հրեցի դուռը, որ դիւրաւ բացուեցաւ թուղթին շնորհիւ: Սպրդեցայ ներս ու վարէն սկսեալ յարկարաժիններուն դուռները աչքէ անցուցի: Երկրորդ յարկի վրան էր որ դրտայ փնտռածս. դրան վրայ արաբատառ ԱԼՓ բառը գրուած էր: Անշուշտ իջայ, չմոռցայ թուղթը փականքէն հանել, եւ վաղեցի ընկերներուս հաղորդելու տեսածս: Անմիջապէս այդ տունը հսկողութեան տակ առինք: Փոխն ի փոխ հրահողութիւնը կը կատարէինք: ԱԼՓ անունը յատկանշական էր. ամէն պարագայի Թուրքի մը անունն էր եւ եթէ նոյնիսկ Պէ՛հաչտտին Շաքիրն ալ չըլլար այդ ծածկանուուն տէրը, մենք պարտաւոր էինք հետապնդել: Ընկերներուս խանդա-

վառութիւնը սահման չունէր: Գիտէինք որ Թուրք ջոջերը կեղծ անուաներով կը շրջին ու կը տեղափոխուին:

Օր մը, պիտի չմոռնամ, անակնկալ հանդիպում մը ունեցայ Պէհաէտտին Շաքիրին հետ իր բնակած տան առջեւ ճերմակեղէն, մետաքս դուլպայ եւ այլ իրեղէններ ծախող խանութ մը կար, ուրկէ գնումներ ըրած էի երբեմն: Յուցափեղկը կը դիտէի. թեթեւ անձրեւ մը կուզար. հովանոցս բացած էի մասամբ դէմքս ծածկելու եւ անցորդները դիտելու համար ալ: Այդ պահուն աչքիս վարկաւ նախ «ոէյէ» տարատ մը, յետոյ «թաքէթ» մը: Պաշտօնական անձերու տարազ: Կամաց կամաց հովանոցս բարձրացուցի. մարդը դանդաղ դանդաղ կը յառաջանար. տեսաւ զիս ու չեմ գիտեր ինչու թեթեւ մը ալլալեցաւ: Իր ալլալումին վրայ ցարմացող պատանիի նայուածքով իրեն նայեցայ. անցաւ քովէս, բայց կէս մը ետ դարձած ու շարունակ ինծի նայելով: Այդ դիրքին վրայ էր, երբ դիմացէն եկող անցորդի մը վարնուեցաւ ու բաներ մը ըսաւ. հաւանաբար ներողութիւն կը խնդրէր. խնդուքս բռնեց:

Այս հանդիպումս Մեհմէտ Ալի — Հրաչին պատմեցի ու խնդացինք: Անկէ վերջ զգոյշ շարժեցայ եւ քանի մը օր այդ կողմերը չերեւցայ: Բայց կը մտածէինք. երկու հրէշները, այսինքն Պէհաէտտին Շաքիրն ու ձեմալ Ազմին մէկ անգամէն մաքրելու ատենը չէ՞ եկած:

— Միայն թէ զգոյշ եղէք, աւելցուց Հրաչ տխուր ժըպիտով մը: Այդ օրը կրնայ ըլլալ որ ես ալ հետերնին ըլլամ. մի մոռնաք որ տան մտերիմն եմ. հաւանաբար ինծի ալ միասին դուրս ելլելու առաջարկ ընեն. կրնամ մերժել...

Պատասխան չտուի, բայց մտահոգուեցայ: Հարուածելու վայրկեանին ի՞նչպէս եւ ինչո՞վ կրնայինք երաշխաւորել մեր կտրիճ ընկերոջ կեանքը: Մեր գնդակները կոյր չէին, բայց երբ փոթորիկը կը պայթի... լուռ ու տխուր բաժնըւեցայ:

Թալաաթ եւ Սայիտ Հալիմ փաշաներուն ահաբեկումները անտարակոյս մեծ ոճրագործները պիտի մղէին ծայրայեղ զգուշաւորութեան եւ խոհեմութեան: Կեղծ անուններու տակ ապաստանած էին Գերմանիոյ մայրաքաղաքը,

ուր ոստիկանութիւնն ալ աշալուրջ պիտի ըլլար, նախկին
գին:ակիցներուն կեանքին ապահովութեան համար: Կեղծ
անունը անբաւական էր սակայն. պէտք է ծպտուէին. այս
մասին չէին խորհած եւ կամ եթէ խորհած իսկ ըլլային,
պիտի կարենային աղատիլ Արդարութեան Հարուածէն:

Մենք ծպտուելու վրայ չխորհեցանք բնաւ, հակառակ
մեր անցեալին: Բազմամիլիոն այդ քաղաքին մէջ կորսուած
անծանօթներ էինք եւ կասկածներ չհրաւիրելու չափ զգու-
շաւոր իսկ կեղծ անուններով, ամենահարուստը: Թէեւ
պէտք է մէկը ըլլար, որ իբրեւ թուրք մտնէր հրէշներուն
որջերն ու շրջանակը, առանց դոյզն կասկածի, մտերմու-
թեան պահերուն զաղտնիքներ կորզելու համար:

Այդ մէկը, այդ «կամաւոր»ը ներկայացած էր: Վայել-
չակազմ ու կենցաղագէտ. սալոնի տղայ, որուն հոգիին
խորը սակայն ցեղին վրէժխնդրութեան կրակը կը վառէր:
Իրաւաբանական ուսանող Կարպիս Փափազեան կամ մեր
ընկերական շրջանակներուն մէջ ծանօթ Հրաչ Ծածկանու-
նով, որ բուն անունն էր մեր Մեծ Նահատակներէն մէկուն,
ընդունած էր Մեհմէտ Ալի թրքական անունը եւ ան ալ ան-
բաւական նկատելով, թլփատուած էր, որպէսզի մեր ճամ-
բան ապահով կերպով յարդարէ:

Մեզմէ երկու ամիս առաջ հասած էր Պերլին եւ յաջո-
ղած էր մտերմանալ Ճեմալ Ազմիի տղուն Էթեմին հետ եւ
դառնալ անոր զուարճութեան ընկերը, տան փնտուած բա-
րեկամը կամ հիւրը, որուն ներկայութեան ամէն ինչ կա-
րելի էր խօսիլ: Ներկայացած անոնց իբրեւ կեսարացի մե-
ծահարուստի մը զաւակը եւ սիրելի դարձած էր այդ զա-
ւանի որջը այցելող շարք մը բարձրաստիճան թուրքերուն,
որոնք հոն հաստատուած էին կամ կուգային կ'անցնէին, ինչ-
պէս նաեւ սիրելին՝ հանրմներուն: «Մեհմէտ Ալի»ն քանիցս
«քաւալիէ» եղած էր նոյնիսկ Թալաթ փաշային այրիին:

Արտաքնապէս անխռով, սրտին քար դրած, օրերով
մտիկ կ'ընէր ջարդարարներուն անմարդկային պատմու-
թիւններուն, հայկական կոտորածի անլուր դէպքերուն եւ
զաղանավայել մանրամասնութիւններուն: Օր մը, դահլիճին
մէջ, այդ անխիղճ Հանրմներն ու զազան Պէյ ու Էֆէնտի-

Հրաչ Փափագեանի վերջին լուսանկարը, 1959

ները հաճոյքով ու ծիծաղներ արձակելով կը պատմեն թէ, ինչպէս ձեմալ Լեյմին հպարտութեամբ իրենց հաղորդած է սա լաներեւակայելի հրէշութիւնը:

— Տրապիղոնի Հայերուն երկսեռ առողջ ու սիրուն մանուկները դատեցի, մէկ քանին, 10-13 տարեկան, նուէր տղւի տղուս, իսկ միւսներն ալ կողովներու եւ անտուկներու մէջ տեղաւորել տալով ծովը թափել տուի:

— Պու սեմէ խամսի չօղալսըն, աւելցուցած էր ճիւղը ծիծաղելով:

Հրաշքը կամ Մ Ալին այդ ամէնը կը լսէր անխռով արտաքնասէս, այլ ներքնասէս շարշարուելով ու տանջուելով: Զիղերը քայքայուած էին, ինչպէս կը զգայի ու կը տեսնէի, ամէն հանդիպումիս:

Տարիներ անցած են այդ ահաւոր օրերուն վրայէն: Երբեմն կ'անդրադառնամ որ տունց «Մեհմէտ Ալի»ի կամաւոր զոհողութեան, հաւանաբար հրէշները չգտնէինք եւ անոնք ազատէին մեր վրիժառու գնդակներէն, ինչպէս ազատեցան շարք մը արիւնարբու իթթիհատականներ, Նազըմը, Մուսամէրը եւայլն, եւայլն:

Յետոյ ճակատագիրը երբեմն ինչ հեշտութիւններ ունի: Այն պահուն երբ Հրաշքը մտերիմը դարձած էր Թուրք Մեծ Ոճրապործներուն, կամ անոնց ընտանիքներուն, ասդին, ես ալ մտերիմը դարձած էի անոնց կեանքի ապահովութեան վրայ հսկելու կոչուած գերմանացի զաղտնի ոստիկանի մը, բարեմիտ Հեր Սաքին, որ զիս կը սիրէր իբրեւ ռումանահայ մեծահարուստ ուսանող, Թորպոմ Ղաղարեան անունով: Չեմ ցաւիր Հեր Սաքը խաբելուս համար, սակայն սիրով ու յարգանքով պիտի սեղմէի իր ձեռքը, եթէ օր մը իրեն հանդիպելու բախտը ունենայի:

ԱՐՇԱԿ ԿԸ ՄԵԿՆԻ

Կէսօրէ վերջ ժամը երկուքուկէսին ատենները Եօախիմ-Թալեր փողոցին վրայ գարնջրատուն մը մտայ, մէկ երկու դաւաթ պարպելու: Դրանը մօտ ինչ տեսնեմ: Արամն ու Արշակը սեղանի մը առջեւ նստած են կարմրած ու սրտնեղ կերպարանքով: Անծանօթի մը պէս քանի մը սեղան անդին տեղաւորուեցայ ու զարեջուր եւ աղանդեր ապսպրեցի: Մերիները կը գիտեմ. անսովոր վիճակ մը ունին եւ առաջին ակնարկով բան չեմ հասկնար: Միայն քանի մը գերմանացի յաճախորդ ծուռ ծուռ անոնց կը նային ու կը մրմռան: Արդեօք Արշակը մէկու մը խօսք նետած է: Գերմանացիներէն մին մին նոյնիսկ կը հայհոյէ եւ Արշակ տեղը չի պարտուելու՝ հակառակ Արամին ջանքերուն եւ յորդորներուն: Այդպիսի պահերուն համոզուող ալ չէր:

Լաւ կը ճանչնայի Արշակը. կտրիճ, տղայ էր, բայց երբ խմէր վտանգաւոր կրնար դառնալ: Պոլսոյ մէջ դէպքի մը հերոսը դարձած էր օր մը.— Բերայի Շիրակէն անցած ատեն, վերէն անվլիացի սպայ մը կուգայ կնոջ մը թեւը մտած: Արշակ, որ քանի մը հատ ճնկած էր, պեխերը ոլորելով անուշ մը կնկան կը նայի: Սպան չի կլլեր արեւելեան այս անարդանքը՝ կը կեցնէ Արշակը եւ զայն պօքսի կը հրաւիրէ: Ահադին բաղմութիւն կը հաւաքուի եւ մէկը սպային առաջարկը կը թարգմանէ

— Ես պօքս—մոքս չեմ դիտեր, կը պատասխանէ Արշակ թարգմանին միջոցաւ. եթէ կտրիճ է, թող դէմս ելլէ դանակով... Դէ, կ'աւելցնէ սանկ քիչ մը ետ երթալով ու տեղ բանալով Դանակով կոռւինք... եւ բաճկոնին տակէն կը ցուցնէ դանակին կոթը:

Անվլիացի սպան կտրուկ «նօ» մը ըսելով, կնիկը թեւը կ'առնէ ու կը հեռանայ: Թուրք ոստիկան մը, որ հետեւած էր տեսարանին, կը մօտենայ Արշակին, կը շնորհաւորէ զայն, որտեղացի ըլլալը կը հարցնէ ու «աֆերիմ» մըն ալ ըսելով կը մեկնի:

Այս դէպքը յիշելով մտահոգուեցայ ու վախցայ որ գարեջրատան մէջ ալ նման բան մը կրնայ պատահիլ: Կռիւ մը շատ ծանր հետեւանքներ կրնար ունենայ: Արդէն գերմանացին ոտքի ելած էր եւ Արշակ ձեռքը բաձկոնին ետեւը կը տանէր: Եթէ կռիւը փրթէր, երկուքն ալ պիտի ձերբակալուէին եւ այն ատեն կարելի էր երեւակայել թէ ինչ անդարմանելի հետեւանքներ առաջ պիտի գային:

Անմիջապէս տեղէն ցատկեցի, դրամը վճարեցի եւ Արամն ու Արշակը ոտքի հանելով դուրս տարի, յաճախորդներու զարմանքին մէջտեղ: Շուտով հեռացանք: Ծամբան մեղադրեցի զիրենք. «աս չեղաւ, ասանկ բան չըլլար» եւ բաժնուեցայ իրենցմէ:

Պարտէզ մը գացի եւ նստարանի մը վրայ տեղաւորուեցայ խիստ սրտնեղ վիճակի մէջ: Անդին Պոլսոյ մէջ կը խառնեն. ասդին Ս.ն երեւակայական պատմութիւններով մեզ կ'օրօրէ. եւ մեր քաջարի Արշակը անյարմար է իր թաւ պեխերով, թաւ յօնքերով ու սարսափելի աչքերով: Գիշերը

կրկին խորհրդակցութիւն: Արամն ու Արշակը չէին եկած իսկ Ս.ն., այս անգամ ալ զարդարուն յորինուած «մասալ»-ներ կարգաց մեր զլիւուն: Եւ ամէն քայլափոխի զաղտնի ոստրկաններ կը տեսնէր մեր շուրջ: Պէշակտութիւնի հասցէն տունք իրեն, բնականաբար իրականէն բաւական հեռու վայր մը: Եւ ջորդ օր պիտի գար «Թարմ» լուրեր բերելու: Երբ երեքն իս մնացինք, պատմեցի այս քրտան զէպքը, Արշակին արարքը: Թելադրեցի սոսմած իրար զայն Վիեննա շրկել, եւ զործը լաւ վիճակի հասցնել յետոյ ետ կանչել: Ընդունեցին: Շահանը յաջորդ օրն իսկ որոշումը պիտի հաղորդէր անոր Քիչ վերջ Արամը եկաւ. բայց շատ քիչ մնացինք: Շահանը եւ Արամը մեկնեցան. Հրաչին հետ մինչեւ ուշ ատեն շրջեցանք: Թանկապին տեղեկութիւններ տուաւ թէ ինչպէս ջոջ Զարդարարներուն շրջանակը մտած է եւ նոյնիսկ Թալէաթին կնոջ հետ մտերմացած: Ոչ ոք իրմէ կը կասկածէր եւ ինք յոյս ունէր որ ջոջերուն հաւաքոյթին ալ պիտի հրաւիրուէր: Կը մօտենա՞ր Մեծ Վրէժի Օրը:

Անձրեւոտ օր մըն էր երբ քաֆէ Համպուրկ իրար դրտանք. հարրուի էի եւ ժամերով տուն մնացած էի. յետոյ բժիշկի մըն ալ պացած էի, որ մտահոգուելիք բան մը չէր գտած: Հետապնդումի զործն ալ մեծ մասամբ վրաս մնացած ըլլալով, տկարացած էի եւ զիմադրական կարողութիւնս նուազած էր նաեւ մտահոգութիւններու պատճառով: Կը սպասէինք. Ս.ն ներս մտաւ յայնած-խոնջած մարդու քայլուածքով, տեղաւորուեցաւ, զարեջուր մը պարպեց ու զեկոյցի սկսաւ: Ամենայն լրջութեամբ մտիկ կ'ընէինք:

Գրպանէն սեւ տետրակ մը հանելով մերթ ընդ մերթ քաղուած մը կ'ընէր ու պատկերալից ոճով կը պատմէր թէ ինչպէս պացած է Պէշակտութիւն Շաքիրին տունը — մեր երեւակայական հասցէն — եւ թէ ինչ երկար ատեն սպասած է անոր դուրս ելլելուն: Շաքիրը դուրս կ'ելլէ, երկու հագի ալ ետեւէն, որոնք անընդհատ ետ կը նային եղբը: Ամբողջ օրը անոնց հետեւած է, անօթի ծարաւ եւ մինչեւ որ տուն չեն դարձած՝ ինքը օձիքնին չէ ձգած. եւ արդէն այս պատճառով ուշ է մնացեր...

Այնքան համով կը պատմէր, որ եթէ իրական հասցէն չգիտնայինք, մենք ալ պիտի խաբուէինք: Հազու ինքզինքս կրցայ դապել եւ ըսեմ, քթին-բերնին բոունցք մը իջեցնելու բուռն փափաք մը ունէի: Հրաշք կարծես միտքս կարդաց ու անմիջապէս վայն ընդմիջեց: Եւ ճշմարտութիւնը երեսին պոռաց: Այդ ամբողջ ղեկուցումը վերէն վար երեւակայական էր. դինքը փորձելու համար դիտմամբ այդ սխալ հասցէն տրուած էր իրեն: Ս.ն. Կունաթափ էր. դիմակը պատըռուած էր. այլեւս անկարելի էր այդ մարդը պահել ու ուրիշ տեւական հետապնդող մըն ալ չունէինք. նորէն ամբողջ ծանրութիւնը վրաս պիտի մնար:

Արշակը անյարմար էր եւ արդէն պիտի մեկնէր Արամը շուտ կը յոյնէր. հոգին յոժար էր, բայց ատիկա բաւական չէր եւ մանաւանդ երկար հետապնդումներու բնաւ չէր դար: Իսկ Շահանը բոլորովին անյարմար: Ոխտ աչքառութիւի մըն էր իր երկար մազերով, մուշտակապատ օձիքովն ու մէջքէն սեղմուած վերարկուով Ճամբան, ամէն ոք կը դառնար անոր նայելու համար, իսկ սրճարան-գարեջրատան յաճախորդներու տեւական հետաքրքրութեան առարկան էր: Ի՞նչ էր այս մարդը, այս հարցումը կար անոնց նայուածքին մէջ: Աշխատանքի բաժանումը յստակօրէն ճշդուած էր, եւ հարուստողները վարագոյրի ետեւ պիտի մնային, որովհետեւ եթէ հետապնդումն ալ կատարէին, կրնային կասկածի ենթարկուիլ, ինչ որ մեր ծրագիրներուն դործադրութիւնը ամբողջովին պիտի վտանգէր: Պարագաները այնպէս մը կը դասաւորուէին, որ բեռը կրկին ուսերուս վրայ կ'իյնար, մինչդեռ պէտք է մեկուսի ապրէի, քանի որ նախ ոստիկանապետի մը տունը կը բնակէի եւ դէմքս ծանօթ էր այդ շրջանակին մէջ եւ յետոյ ամէն բան չափ մը ունէր, եւ անհրաժեշտ էր որ պահէի թարմութիւնս. մտքի պայծառութիւնս, ջիղերս հանդարտ մնային ու խաղաղութեան եւ հանգիստի ժամեր ունենայի: Արդէն ամէն օր վախ ու դողի մէջ էինք. գոնէ յոգնութիւնը խնայուէր:

Ճար չունէինք. հակառակ ամէն բանի Շաքիրի իրական հասցէն յանձնուեցաւ Ս.ին որպէսզի գոնէ կանոնաւոր կերպով հետապնդէ գազանը, ինչպէս նաեւ անոր ընկերացող-

ները՝ Այսօրան բան մը ընել գոնէ կը սպասուէր իրմէ Զ^օ որ հաւաքոյթի մը ընթացքին որոշում տուած էինք ջարդարարները համախումբ գտնել եւ համախումբ սատակամահ ընել։ Ս.ն մեկնեցաւ։ Այն ատեն որոշեցինք որ երեքս Շահանր Արամը եւ ես, յաճախ այդ կողմերը չըջինք՝ որպէսզի Ս.ն հասկնայ թէ կը հսկենք իր վրայ եւ գոնէ այդ պաշտօնը խղճմտօրէն կատարէ։

Արշակը Վիեննա ղրկելու հողը ինծի յանձնուեցաւ։ Հակառակ Շահանի հրահանգին, ան տեղէն չէր շարժեր եւ կը փափաքէր քանի մը օր եւս մնալ։ Կառախումբի տոմսակը առած էի արդէն եւ ժամադրուած էինք Կեդրոնական Պարտէզը։ Կը յամառէր մնալ։ Բայց Արշակ, ըսի, տոմսակդ առնուած է, հաղիւ կէսօրին միասին ճաշելու ատեն ունինք որոշումը տրուած է, համակերպէ, երթանք։ Եւ զրպանէս տոմսակը հանելով իրեն յանձնեցի, առանց սպասելու որ պատասխան մը տայ։

Յէլօքիկ մը առաւ ու ղլուխը կախեց։ Սովորաբար իր ուրախ պահերուն մանաւանդ շատ դիւրին էր Արշակը համոզել, նոյնիսկ մէկ խօսքով։ Իսկ նեղսրտած կամ բարկացած պահերուն, յամառ էր եւ դիւրին դիւրին չէր ճկեր։ Այնպէս որ երբ այդ վայրկեանին տոմսակը ձեռքէս առաւ, առանց առարկութեան, խորունկ շունչ մը քաշեցի ուրախութենէս։

Բայց Եզիտ Արշակը կուլար. արցունքները կը թափէին գետին եւ գլուխը միշտ կախ կը մնար։ Կը մեղքնայի. կրտորիճ տղան ինչ երազներով եկած էր եւ հիմա ետ պիտի երթար, առանց այդ երազը իրականացած տեսելու։ Արշակը նոյն դիրքին մէջ սկսաւ բաներ մը մըմալ քթին տակէն. հաւանաբար կը հայհոյէր ամէնուս կամ կ'անիծէր մեզ։ Զանաքի ղինք մխիթարել եւ անգամ մըն ալ կրկնեցի ու հաւաստեցի թէ դորժերը կարգի դրուելուն պէս ղինքը Վիեննայէն ետ պիտի բերենք։ — Արշակ, վստահ եղիր, քեզ ետ պիտի կանչենք...

Արշակ ալ չդիմացաւ ու պոռթկաց իր սրտին բուն ցաւը.

— Դուք, դուք, դուք բոլոր Փաշաները կ'ուտէք, մըզի

էլ խէշներ կը թողուք...

Եւ նորէն սկսաւ լալ:

— Տղայ մ'ըլլար Արշակ... հաւատա քեզի ետ պիտի կանչենք...

— Առնելիքնիդ ըլլայ, մրմռաց արցունքներուն մէջէն:

Արշակ երկար երկար երեսս կը նայէր եւ խոշոր սեւ աչքերը աննկարագրելի վիշտով լեցուած էին:

Ելանք գացինք կայարան. Արշակը շոգեկառք դրի եւ նամակ մըն ալ յանձնեցի իրեն, ուղղուած Վիեննաբնակ ընկերոջս, որպէսզի հոգ տանէր իրեն ու վերադարձայ ինկլիշէ Քաֆէ՝ ուր գտայ Շահանը, որուն պարզեցի կացութիւնը: Յետոյ գացի տուն, խնամելու եւ կերակրելու Ֆրից բարեկամս. գործ մըն ալ աս էր. ամէն դուռ բանալուս, ամբողջ հասակովը կը ցցուէր եւ զիս կը դիմաւորէր թաթերը ուսիս դնելով: Պտոյտի ելանք եւ մուկը կոխելուն ետ վերադարձանք: Հեր Սաք յայտնեց թէ նոր հագուստներս պատրաստ են եւ յաջորդ օրը կրնայի առնել: Շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն: Հետապնդման գործը այս գնացքով վրաս պիտի մնար եւ որքան շատ հագուստ ունենայի, այնքան լաւ էր:

Անկողնիս վրայ երկնցած խորհեցայ. տէրտ մը պակաս «տէրտ» մը աւելի: Մեքենան գէշ աղէկ կը բանի սակայն եւ ամէն գնով պէտք է փութացնել ճակատագրական վայրկեանը: Վաղուան հանգիստ ու ապահով կեանքի մը երազը յաճախեց ինծի: Այս գործը գլուխ հանելէ վերջ պիտի անցնէի Պոլիս, նշանուէի եւ ամուսնանայի ու պիտի նետուէի գործնական ասպարէզ մը, հեռաւոր երկիր մը, խաղաղօրէն ապրելու, առանց այլեւս ամենօրեայ վախ ու դողի: Իսկ եթէ հնարաւոր չըլլար, մտադրած էի մտնել Բժշկական Վարժարան մը, ինչ որ մանկութենէս մեծագոյն փափաքս եղած էր եւ յարմարութիւններ ալ ունէի: Վերջապէս պէտք էր արագ շարժիլ ու գործել, նոր յոգնութիւններ ու սրտմաշութիւններ աչք առնելով: Կացութիւնս բոլորովին տարբեր էր: Ընկերներս գոնէ իրենց սենեակները քաշուած ատեն, չափով մը հանգիստ կրնային քնանալ: Իսկ ե՞ս. տունէս ներս ալ պարտաւոր էի միշտ արթուն մնալ եւ շատ խոհեմ: Դերա-

կատարութիւնս անթերի պէտք է ըլլար: Տնեցիներուն հետ մտերիմ դառնալ անշուշտ որ օգտակար էր. խօսիլ, ժպտիլ, խնդալ ու ծիծաղիլ, կատակներ ընել. բայց այդ մտերմութեանս մէջն իսկ ըլլալու էի վերապահ ու հեռաւորութիւնները պահելու ընդունակ: Ատրճանակս չէի կրնար տուն ձգել, միշտ կողիս վրան էր ու պէտք էր խուսափիլ մանաւանդ ձեռքի կատակներէ: Տնեցիներուն հոգածութեան տաք պահերուն իսկ կը հսկէի անոնց վրայ: Ինչպէս ըսի, հետապնդումս երկու ճակատի վրայ էր. դուրսը եւ ներսը: Երբեմն նոյնիսկ դող կ'ելլէի, երբ Ծրիցը վրաս վազած ատեն, դունչը կը դպէր ատրճանակիս կոթին:

Արչակն ալ դնաց, կ'ըսէի ինքնիրենս. ինչ լաւ կ'ըլլար եթէ ներկայանալի արտաքին մը ունենար: Պոլսոյ մէջ շատ հետապնդումներ կատարած էր յաջողութեամբ: Վարժ էր ու փորձառու. ծայր աստիճան վատահելի ու հաւատարիմ. լեռնական մարդ, Արչակ, առանց ամենափոքր յողնութեան կրնար 24 ժամ շրջիլ, վաղել, կամ հրահանգուած վայրին վրայ կենալ անօթի ծարաւ, առանց տրտունջի: Ափսոս... Ս.ն ալ գործի չէր գար եւ յայտնի էր որ զայն ալ պիտի ճամբէինք:

Մեր յաճախակի հանդիպման վայր ինկլիշէ Քաֆէին մէջ իրարմէ հեռու կը նստէինք. բայց պայմանադրական նշան մը ունէինք: Եթէ գաղտնի ըսելիք մը ունենայինք, մատով երեք անգամ սեղանին կը զարնէինք եւ անմիջապէս կը մտնէինք լուացարան, ժամադրավայրերը որոշելու համար: Կէսօրուան մը մօտ Ս.ն մէջտեղ ելաւ ու ինծի նշան ըրաւ. նստաւ ու յայտնեց թէ ուղղակի հանդիպած է Պէհաէտտին Շաքիրին, Ազմիին տունը դացած միջոցին. իսկ անոր ընկերացող երկու անձեր կասկածանքով իրեն նայած են երկար երկար: Եւ կրկին կարդաց իր սովորական քարոզը ու յանձնարարեց խիստ զգոյշ ըլլալ, քանի որ ամէնքս ալ կասկածներու ենթարկուած ենք: Պէտք էր, կը պնդէր, չարաթով մը գոնէ հետապնդումը դադրեցնել: Այս մտքով նամակներ գրած էր Պատասխանատու Մարմին, որ ջղայնօտ նամակներ կը ղրկէր մեզի:

Արչակին մեկնելէն վերջ Արամը մինակ մնացած շատ կը

նեղուէր. առանց ընկերոջ չէր կրնար մնալ. հետեւաբար միասին կ'ըլլայինք, բայց շատ հեռու տեղեր. Հետեւեալ օրը Հեր Սաքին հետ, նոր հալուստներս առնելէս վերջ, նստած էինք էնկլիշ Քաֆէն. ականջիս մէջն էր տակաւին տնեցիներուս զովասանքը, — «Տարիներէ ի վեր Գերմանիա հաստատուած մարդու տպաւորութիւնը կը թողուս», ըսած էր Ծրագու Հանա. շատ զոհ մնացած էի: Արդ, Հեր Սաքին հետ զլուխ զլիսի խօսակցութեան պահուն յանկարծ Արամ ներս մտաւ եւ չիտակ քովս եկաւ. Քանի անգամ ըսած էի իրեն որ զերմանացիի մը հետ զտնուած միջոցիս քովս չգայ. մտիկ չէր բրած: Ստիպուեցայ զանոնք իրարու ներկայացնել: Արամը ներկայացուցի իրրեւ Ռուս, զոր ճանցած էի այդ սրճարանին մէջ: Լեզուս ալ կր խօսի, ըսի Հեր Սաքին: Բարեմիտ տանտէրս շատ ուրախ եղաւ որ վերջապէս ընկեր մը գտած եմ. Դուրս ելլելէն վերջ նեղուեցայ իրեն եւ քանի մը ժամ չխօսեցայ հետը: «Հիմա ալ քեզի՞ հետ ոլիտի սկսինք...» եւ առած քալած էի:

Իրիկուան զէմ իրար զտանք:

— Թորգոմ, ինչո՞ւ կը նեղուիս... սիրտս ալ կր կոտորես... մի վախնար. հոյ մի ըներ... ես երազ տեսայ... մենք զարկինք անոնց եւ հրեշտակ մը հասաւ մեր ձեռքէն բռնեց ու յափշտակեց տարաւ:

Արամ այդ տեսակ երազներ զրեթէ ամէն զիչեր կը տեսնէր եւ ամէն անգամուն ալ կուգար կը պատմէր, ոչ միայն ինծի, այլ եւ Շահանին, որ իր կարգին երազներու սիրահար ըլլալով իր տեսած երազները, վառ գոյներով կը պատմէր անոր: — Թորգոմ, դուն ալ շատ անհամ ես, կ'ըսէր Արամ:

Ոնղճ ընկեր, եկուր տես որ իր երազները ճիշդ ելան: Դէպքէն վերջ երկուքս ալ աղատեցանք:

ԱՐԱՄ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻ ՊԷՀԱԷՏՏԻՆԻՆ

Արամին հետ որոշեցինք փոխն ի փոխ հետապնդել Պէհաէտտին Շաքիրը: Կէսօրէ առաջ ես այլ վայրերը պիտի ըլլայի, Կէսօրէ վերջ ինք: Մետեխի բանտին շարչարանքներուն աղղկութիւնը դեռ կը մնար վրան. առողջութիւնը խանգարուած էր քիչ մը. երկար ատեն չէր կրնար ոտքի մնալ կամ քալել: Հակառակ ասոր բարեխղճօրէն իր պարտականութիւնը կը կատարէր, երբեմն հանդիստ ընելով Շթայմ Բլաքի նստարաններուն վրայ: Միակ զանդատը սա

ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

Իքթիհատի Կեդր. Մարմնի անդամ,
Հայաստաննութեան ծրագրի գլխաւոր վարիչ բազուկը:

էր, որ Ս.ն նորէն մեզ կը խաբէ: Առտունները միայն հինգ վայրկեանի չափ այդ կողմերը կ'երեւար. իսկ կէսօրէ վերջ հոն կ'ըլլար, հասկնալով որ Պէհաէտտինէն աւելի զինք հետապնդելու ելած եմ:

Երկու օր վերջ Արամը յայտնեց թէ ինքն ալ Պէհաէտտին Շաքիրը տեսած է ճամբուն վրայ եւ իրենց աչքերը իրար հանդիպած են, այն պահուն երբ Մեծ Զարդարարը կասկածանքով շուրջը ակնարկներ կը պտտոյնէր: Պօսած ատեն, այդ հանդարտ, անփոյթ տղան չլայնացած վիճակ մը առած էր: — Արամ, ըսի, ատեն մը այլեւս այս կողմերը չերեւանք: Քանի մը օր հանդիստ ձգենք ասոնք:

Իրաւ նալ ատեն մը այդ կողմերը չերեւանք: Այդ հետապնդումներուն ընթացքին, չարք մը վտանդներ աչք առնելով, կարելի էր հարուածը իջեցնել. բայց մեր որոշումը յստակ էր. մենք քանի մը ցարդարար միաժամանակ հարուածելու էինք, այլապէս այդքան բազմութեամբ երթալու պէտք չունէինք:

Հետապնդումներուն զժուարութիւնն ու մեր սրտնեղութիւններն և ջղայնոտութիւնը բացատրելի էին անով, որ չուտով կ'ուղէինք նպատակին հասնիլ, բայց անհրաժեշտ պայմանները կը պակսէին ոմանց քով: Պետութեան մը հետախուզական բաժնի անդամները յատկապէս պատրաստուած մարդիկ են, բարձրագոյն վարժարաններ աւարտած եւ գիտական ու մասնագիտական հիմունքներով կը գործեն: Մինչդեռ մեր ընկերները ոչ միայն զուրկ էին այդ մասնագիտութենէն, այլ եւ լեզուի, միջավայրի եւ բարքերու անտեղեակ: Բացի Ս.էն, բոլորն ալ իրենց զժուարին պարտականութիւնը կատարելու միշտ պատրաստ էին: Հետեւաբար եթէ կան երբեմն դառն խօսքեր, մեղադրանք կամ քննադատութիւն չեն, այլ պարզապէս իրողութիւններու նկարագրական մը:

ՄԱՐՏ 28. — Ս.ն եկաւ եւ յուսահատական գեկուցում ըրաւ — Ոստիկանութիւնը արդէն սկսած է մեզ հետապնդել. արդէն չղթայի տակ առած է Պէհաէտտինի եւ Ազմիի ընակարանները. արդէն Հրաչ կասկածներ հրաւիրած է իր վրայ տաճիկներու տուններուն մէջ. եւ ինչպէս միշտ,

3

վկայութեան կը կանչէր նախկին ոստիկանապետի իր հարուստ փորձառութիւնը: Մինչեւ Ե՞րբ պիտի հանդուրժէինք այդ անվերջանալի «մասալ»ներուն: Եւ չէինք հասկնար թէ ինչո՞ւ մեր ընկերները վարանումի մէջ են եւ կտրուկ որոշում մը չեն տար անոր մասին: Պէտք էր վերջ տալ այս կատակերդութեան:

Ծիշդ է ուր թուրք մեծամեծները կասկածոտ դարձած էին Թալաաթի եւ Սալիտ Հալիմի սպանութենէն ետք եւ դէմք մը երկու անկամ իրենց ճամբուն վրայ տեսնելէ վերջ կամ ճամբանին կը փոխէին եւ կամ տուններնին եւ ատեն մըն ալ տունէն դուրս չէին ելլեր: Սակայն այդ օրերուն մեղի համար մտահոյիչ կամ վտանգաւոր բան մը չկար եւ մեր տեղեկատուէն աւելի բան դիտէինք: Ոսք առի եւ անդամ մըն ալ ճշմարտութիւնը երեսին դարկի. այդ բոլորը յերկարանքներ են, ըսի. եթէ ատանկ ոստիկանական հետապնդում կամ տունները շղթայի տակ առնելու խնդիր ըլլար, կ'իմանայի: Ոչ ալ թուրքերը դիմում կամ բողոք ներկայացուցած են: Հեր Սաքը, յաճախ ինծի կը պատմէր իր կամ զործակից պաղտնի կամ պաշտօնական ոստիկաններուն շահատակութիւններէն. բոլորն ալ կը դառնային գողութեանց այլադան դէպքերու շուրջ: Ես երեսայի հետաքրքրութեամբ կը հետեւէի անոր պատմածներուն, բառաբանիս օւնութեամբ եւ կը փափաքէի ամէն ինչ գիտնալ, որպէսզի պաղտնիքներ կորզէի: Մաքին խօսքերուն մէջ ակնարկութիւն մ'անգամ չկար թուրքերու մասին: Ամէն գիշեր Հեր Սաքին հետն եմ. անիկա այս շրջանի ապահովութեան պետերէն է եւ ամէն ինչ կը գիտնայ:

Հակառակ ասոր, նոյն գիշերը դարձեալ իրեն հրահանդէսեցաւ շարունակել իր գործը, քանի որ Արամն ու ես այդ կողմերը պէտք չէ երեւայինք ատեն մը:

ԱՊՐԻԼ 8.— Յուրտ օր մըն էր. կը մսէի ու կոկորդոս փաթթած էի: Արամին հետ դատ-դատ նստած էինք, երբ Ս.ն եկաւ ու յայտնեց թէ Պէհաէտտին Շաքիր եւ ուրիշներ կը հաւաքուին Ճեմալ Աղմիին տունը: Յետոյ պատրուակով մը անհետացաւ, շուտով վերադառնալու խօսք տալէ վերջ: Արամին նշան ըրի. դուրս ելանք եւ յիշեալ տան շուրջ ճիշդ

չորս ժամ չըջեցանք ամէն անկիւն քննելով ու պրպտելով, առանց յայտնի կամ գաղտնի ոստիկանի մը չուգին իսկ հանդիպելու: Գաղտնի ոստիկաններուն մեծ մասին ծանօթ էի, տեսած էի զանոնք եւ ոմանց անուններն անպամ գիտէի, չնորհիւ Հեր Սաքին: Ժամը եօթին Պէհաէտտին ծերունիի մը հետ դուրս ելաւ եւ ուղղուեցաւ Ալմիիին տան կողմը: Ոչ մէկ հետեւորդ, ոչ մէկ հետեւող

Գիշերը ժամադրաւայր ճաշարանը հաւաքուեցանք: Ս.ն եկած էր, բայց չէր գիտեր թէ մենք ժամերով հետապնդում կատարած ենք: Հանեց սեւ տետրակը ու թարմ թարմ սուտերը շարեց. թէ մեզմէ բաժնուելէ վերջ գացած է հոն եւ մինչեւ ժամը եօթնուկէս սպասած է եւ աւելցուց.—

— Ճաշէն վերջ նորէն պիտի երթամ... հաւանաբար մինչեւ կէս գիշեր հոն ըլլամ:

Արամը ալ չդիմացաւ եւ ճշմարտութիւնը երեսին զարկաւ: «Նորէն սկսար սուտ խօսիլ», ըսաւ Արամ իսկ Ս.ն կատակի դարկաւ, իբրեւ թէ: Երկուքս առաջարկեցինք անմիջապէս Պերլինէն հեռացնել Ս.ն, որ ոչ միայն օգտակար չէր, այլ եւ կը վնասէր մեր ծրագրին դործադրութեան: Երեք օր պայմանաժամ ուզեց եւ խնդրեց անգամ մը եւս փորձել զինքը: Հաւանեցանք, խնայելու համար անցեալ ունեցող ընկերոջ մը, որ Կազմակերպութենէն իսկ վտարուելու վտանգին տակ կը գտնուէր, իր արարքներուն պատճառով: Նորէն գործի էր, եւ մենք ալ զբաղած:

Արամը արտօնագրի նորոգութեան պէտք ունէր. բարեբախտաբար ամիս մը եւս երկարաձգեցին արտօնութիւնը: Հապա ի՞մա. առեղծուած դարձած էր ընկերներուս համար եւ մտահոգութիւն կը պատճառէր անոնց: Մինչդեռ ես կը մտածէի որ մտահոգուելու պատճառ չունիմ, հակառակ ոստիկանութեան բնաւ դիմած չըլլալուն: Հեր Սաքը զիս կը վստահեցնէր, թէ անպայման պիտի կարգադրէ եւ թէ տարիներով Պերլին կրնայի մնալ առանց անհանգիստ ըլլալու: Արդէն շատոնց պայմանաժամս աւարտած էր եւ ուշացած դիմում մը երկար բարակ նեղացուցիչ հարցուփորձերու տեղի պիտի տար եւ ով գիտէ տակաւին ինչ հետեւանքներ կրնար ունենալ: Գործին կարգադրութիւնը վստահած էի իմ

սիրելի տանտիրոջս, որուն հետ խաղի ելած էի յանուն Սուրբ Գործին: Իրաւ ալ, ամէն անգամ որ ազատ ըլլար եւ փութար զիս առնել տանելու, խոյս տալու կամ խուսափելու պատճառ մը կամ պատրուակ մը կը գտնէի: Բայց ամենայն փութկոտութեամբ եւ խնդրանքով վրան կ'իյնայի որ ժամ առաջ թուղթերուս խնդիրը կարդադրէ ճիշդ այն պահերուն, երբ ինք ղրաղուած կ'ըլլար կամ գլուխ քերելու ատեն չէր ունենար:

Կէս ժամ չանցած, Պէհաէտտին անձամբ սուտ կը հանէր մեր Ս.ն: Իրաւ ալ սովորական հաւաքատեղիէն երբ դուրս ելած կ'երթայինք Էնկլիշէ Քաֆէ, տեսանք Իթթի-հատական Ճիւաղը, որ իր կնոջը հետ բռնած էր Ուլանտըթրասէի ճամբան:

Իսկոյն հետեւեցայ իրենց. հանրակառք մը առին ու մեկնեցան Ալմիին տունը, թիւ 80, զոր սովոր էինք Ձէզոք տուն կոչելու: Տունը շատ հեռու չէր. կամ զգուշութենէ մղուած էին եւ կամ պարզապէս չյոգնելու համար: Գոհ էինք որ հոն կ'երթար: Ձէզոք տան հաւաքոյթները յարմար էին մեր նպատակին իրականացման, քանի որ ջարդարարները համախումբ անկէ դուրս ելած ատեննին զանոնք դիւրութեամբ պիտի հարուածէինք: Վերադարձայ եւ Արամին լուր տուի. ատրճանակները փայփայելով դուրս ելանք, նոյն դիշերն իսկ, «Մեծ Հաշուեյարդարը» տեսնելու հաստատ մտադրութեամբ: Միայն թէ շատ ըլլային:

Գիշերուան ժամը 11. Շահանն ու Հրաչը մեկնած են տուն եւ ալ զործ չունին: Արամին հետ դուրսը մութին ու ցուրտին կը սպասենք. բարակ վերարկու մը առած եմ ու կը մսիմ: Ճակատագրական ժամը հնչած է արդեօք: Ափսոս. կէս ժամ վերջ Պէհաէտտին իր կնոջ հետ միայն դուրս ելաւ 80 թիւ տունէն. որոշումին դէմ չէինք կրնար երթալ. առնուազն երկուք: Ձեռնունայն ու սրտնեղ վերադարձանք: Այնքան յոգնած էի որ անկողնիս վրայ ինկած եմ ու հագուստով եւ կօշիկներով քնացեր եմ:

Յաջորդ օր տագնապ մը ունեցայ, որ բարիով վերջացաւ սակայն: Հեր Սաք իմացուց, թէ այլեւս արձանագրութիւնը պէտք էր անպայման կատարել: Համը փախցնելու

չէինք, քանի որ օրէնքը աւելի խստացած էր: Պէտք էր միասին ոստիկանութեան երթալինք: Ի՞նչ ընել: Եթէ աւելի լաւ կալմակերպուած ըլլայինք եւ սուտերով չօրօրուէինք ու չտնտնայինք, վաղուց մեր Գործը գլուխ հանած կ'ըլլայինք եւ հիմա ծանր մտահոգութեան չէի մատնուեր: Պէտք էր ժամանակ չահիլ, պէտք էր խաղցնել եւ ճարը գտնել: Դրամապանակէս հանեցի ծրար մը մառք, չլացուցիչ դումար մը եւ երկարեցի Հեր Սաքին ու խնդրեցի իրմէ որ անձամբ կարգադրէ. յետոյ յանկարծ հարցուցի.— Գալուս պէտք կա՞յ: — Է, լաւ, լաւ, պատասխանեց ծրարը շոյեւով. լաւ բարեկամս, պէտք չկայ... միայն լուսանկար մը կ'ուզեմ. ուշ մնացած ենք եւ անհրաժեշտ է: — Այդ դիւրին է... վաղը կը քաշուիմ...

Վաղը միւս օր եղաւ ու քանի մը օր եւս շահեցանք. յետոյ ակնոցով լուսանկար մը հանեցի ու յանձնեցի: Թէ ինչ ըրաւ չեմ դիտեր. ինչպէս ըսած եմ, տանտէրս շատ մտացրիւ էր ու շատ ալ մոռացկոտ: Ըսեմ որ տան մէջ միշտ ալ ակնոց կը գործածէի դեղին չըջանալով: Երեկոյին անցադրիս խնդիրը պարզեցի Շահանին. բաւական մտահոգուեցաւ ու շատ ալ սրտնեղ էր: Պատճառ՝:

Բոլորս հաւաքուած էինք տաքուկ սրճարանը. դուրսը սաստիկ էր ցուրտը. կը սպասէինք Ս.ին, երբ Շահանը գրպանէն նամակ մը հանեց ու կարդաց: Պատասխանատու Մարմինը Ս.ին եւ Մ.ին թելադրանքներուն եւ էնթրիկներուն ազդեցութեան տակ հրահանգ կուտար մեզի Գործը դադրեցնել: Եւ վախ կը յայտնէր որ բոլորս ալ կրնանք ձերբակալուիլ:

Ընդհանուր սրտաբեկում առաջ եկաւ նախ. զսպելով ներքին դայրոյթս, խօսք առի եւ առաջարկ ըրի.— Գործը ինծի յանձնել. այսքան յոգնութիւններէ եւ չարչարանքներէ վերջ չէի ուզեր վերադառնալ. մեզի համար անպատուութիւն էր Պերլինի մէջ ողջ առողջ թողուլ գոնէ սա երկուքը, որոնք ամէն օր մեր ճամբուն վրան են, Պէհաէտին Շաքիրը եւ Ճեմալ Ազմին: Խնդրեցի որ առաջարկս գրեն Պատասխանատու Մարմին. այս ձեւով անոր հրահանգներուն դէմ ալ դացած չենք ըլլար:

Լուռ էին բոլորն ալ: Հրաշք համամիտ եղաւ ինծի ու ըսաւ.— Լաւ միտք է, գրենք:

— Բայց, աւելցուցի, նախ եւ առաջ անմիջապէս պէտք է Ս.ն հեռացնել Պերլինէն, թող Պոլիս վերադառնայ. Արամին հետ հետապնդումը պիտի շարունակենք:

Հաւանութիւն յայտնեցին: Կէս ժամ վերջ Ս.ն եկաւ ու կը պատրաստուէր Սեւ Տետրակը հանել, երբ թոյլ չտուինք ու որոշումը հաղորդեցինք. յաջորդօրէն իսկ Պերլինէն հեռանալ: Առանց բառ մը իսկ արտասանելու եւ առանց ճաշելու Ս.ն դուրս ելաւ: Շահանը՝ դրամական խնդիրը պիտի կարգադրէր: Ալ ազատած էինք Ս.էն ու իր «մասալ»ներէն:

Հետեւեալ օր, ըստ ժամադրութեան Արամին հետ գացինք Կենդանաբանական Պարտէզը: Ան ալ ջղայնացած էր՝ նամակէն ու կը փափաքէր օր առաջ դործ տեսնել, մանաւանդ որ ետ կանչուելու վտանգը կար: Աշխատանքի բաժանում ըրինք. մեր հանդիպման վայրը պիտի ըլլար Ուլանտըշթրասէի անկիւնի սրճարանը: Մեր ատրճանակները ամէն օր խնամքով կը մաքրէինք եւ վճռած էինք առիթը չփախցընել. կրկնեմ որ ճաշարանին մէջ դատ-դատ կը նստէինք:

Ապրիլ 12.— Ո՞վ կրնար նախատեսել որ հինգ օր վերջ դժոխք զրկած պիտի ըլլայինք Իթքիհատի այդ երկու արիւնարբու Հրէշները: Աւազ Շաբաթն էր: Ծիւղ եօթը տարի առաջ այս օրերուն ԻթթիՀԱՏԱԿԱՆ Հրոսախումբը գործած էր Պատմութեան մեծագոյն Ոճիրը, հաւաքելով եւ Անատոլիոյ սպանդանոցները տանելով Հայ ժողովուրդի մտաւորական ընտրանին, ազգային գործիչներ ու հերոսներ: Եւ անլուր գազանութեամբ բնաջինջ ըրած էր մեր դարաւոր Ս. Հայրենիքին հարազատ գաւակները, մէկ միլիոնէ աւելի քրիստոնեայ, բարեպաշտ, աշխատասէր եւ անմեղ հայեր: Եւ մեր հարազատներուն մահավճիռը ստորագրող ու անձամբ ալ գործադրող մարդակեր ձիւաղները հոս են, մեր աչքին տակ՝ ազատօրէն կը շրջին, հեգնելով նոյնիսկ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններն ու ազգերը եւ անձնատուր են վայելքներու առանց դոյզն խղճահարութեան եւ ամօթի: Ինչպէ՞ս կարելի էր ձեռնածալ մնալ եւ անտարբեր ու հանգիստ մը վայելել:

Արամին հետ նստած էինք տխուր, այլ վճռական. մէյ մէկ գոնեաք ապսպրած էինք, երբ Հրաշը եկաւ ու յայտնեց թէ ձեմալ փաշան հասած է իր թիկնապահին հետ: Եւ իջեւանած է Կրիւնվալտ, ինվեր փաշային տունը Հրաշը սատնանչած էր այդ տունը եւ ես արդէն ծանօթ էի անոր. անգամ մը Շահանին հետ դացած, բայց չէինք մօտեցած, պարտէզին պատճառով ինկլիշէ Քաֆէին մէջ գտանք Շահանը եւ մեկնեցանք ու հոն բաւական սպասելէ վերջ տեսանք միայն ձեմալ Ալմին, մեզի համար երկու աննչան թուրքերու հետ, ծրարիկ մը ձեռքին մէջ Աղ էր, նոր ժամանած ընկեր մը դիմաւորելու համար, ինչպէս կը բացատրէր Հրաշը, որ լաւատեղեակ էր թուրքերու սովորութիւններուն: Անցաւ գնաց եւ մենք վերադարձանք Այլեւս ամէն առաւօտ Ուլանտէթրասէի անկիւնի 176 թիւ սրճարանը սպասելու պարտականութիւնը առած էի վրաս Անցուդարձերն ու ճամբաները հսկողութեան տակ առած էի եւ կէսօրներէ վերջն ալ Արամը կուգար ու ինծի կ'ընկերանար:

Այս առթիւ է որ Արամին հետաքրքրութեան գոհացում տալու համար, կը խօսէի Իթթիհատի ջոջերուն եւ մասնաւորաբար Պէհաէտտին Շաքիրի եւ ձեմալ Ագմիի, Մուամմէրի, Պետրիի եւ չարաչուք ու տխրահռչակ Գըսմը Սիասիի հայազէտ տնօրէն Բեչատի մասին: Այս վերջինն էր որ մեր բոլոր մտաւորական ու յեղափոխական գործիչները հարցաքննած էր, յաճախ հայերէն խօսելով Իսկ միւսներուն գազանութիւնը չափ ու սահման չէր ճանչցած: Հանրակառքի պաշտօնեայ եղած չըջանիս, անոնցմէ շատերուն հանդիպած էի Պայազիտի հրապարակին կամ Պատերազմական Նախարարութեան շէնքին մօտ:

1922 ԱՊրիլ 14.— Առտուան ժամը 11ին տունէն դուրս ելայ եւ փողոցին մէջ հանդիպեցայ Հեր Սաքին, որուն առաջարկեցի բան մը խմել.— «Վօ՞լրնդի էթվաս տրինքին», — Եսօլ, պատասխանեց Մեր սրճարանը գացինք անկիւն մը տեղաւորուեցանք: Անկէ կը տեսնուէր ձեմալ Աղմիին բնակարանը: Մարդս դուրս ելաւ տունէն եւ հանդարտ քայլերով եկաւ ու անցաւ: Այդ վայրկեանին Հեր Սաքին դէմքը կը գննէի ես. արդեօք կը ճանչնա՞ր թուրքը Բա-

ցարձակապէս անտարբեր էր եւ բացայայտ էր որ զայն բնաւ չէր ճանչնար ու նաեւ մեր երթեւեկներէն ալ նշոյլի մը չափ լուր կամ տեղեկութիւն չունէր: Շատ կը փափաքէի որ Տրապիզոնի ճիւղը այդ պահուն յանկարծ ներս մտնէր եւ զիս տեսնելով պաշտօնական համազգեստով ոստիկանապետի մը հետ, բոլորովին ասպնդուէր իմ մասին, եթէ երբեք օր մը կամ պահ մը կասկածներ ունեցած ըլլար: Յետոյ կրկին կը տրամաբանէի, եթէ թուրքերը կասկածի մը վրայ դիմում մը կամ բողոք մը ներկայացուցած իսկ ըլլային, ոստիկանութիւնը զանոնք նկատի առնելէ վերջ բարձի թող պիտի ընէր, առ ի չգոյէ որեւէ փաստի կամ ապացոյցի, ինչպէս կ'ընեն աշխարհի որեւէ պաշտօնատան մէջ:

Հեր Սաք մասնաւոր ստիպողական գործ չունենալով կը տնտնար: Մէյ մէկ գոնեաք եւս ապսպրեցինք: Այդ միջոցին Արամ ներս մտաւ. զինք չտեսնելու դարկի. անտեղուանքը չեղաւ ու շիտակ մեր քով դալով, «Կու՛թ Մորկըն»ով մը բարեւեց եւ նստաւ: Այս անգամ չճանչնալ կեղծեցի, բայց տեսնելով որ շատ վրան բաց է կեղծիքս, օ՛հ, գոչեցի եւ ձեռքը սեղմեցի եւ կրկին Հեր Սաքը ներկայացուցի: Մեր ցնդին, որ անգամ մը միայն տեսած էր Արամը բայց մոռցած, յանկարծ յիշեց ու «Եա, եա» մը ըսելով իր ուրախութիւնը յայտնեց: Արամ ձեռք մը հագուստ կարելու խօսք բացաւ եւ բարեմիտ տանտէրս խոստացաւ զինք տանիլ լաւ դերձակի մը: Այս պարագան հետագային մեր գլխուն փորձանք պիտի բանար, եթէ արդէն Պերլինէն հեռացած չըլլայինք բարեբախտաբար:

Դուրս ելանք. անոնք մեկնեցան դերձակին երթալու համար, իսկ ես տուն դարձայ նամակ գրելու պատրուակով: Քիչ վերջ Հրաչին յայտնեցի Արամին անխոհեմութիւնը եւ մտահոգութիւնս: Ի՞նչ ընենք ըսաւ Հրաչը, եղածը եղած է.

Կէսօրէ վերջ Արամին հետ բաւական առիւնք տուինք: Ի՞նչ պէտք կար ծանօթի պէս քովս դալու: Եթէ, Աստուած մի արասցէ, մէկերնիս ձերբակալուի, միւսն ալ դիւրութեամբ ձեռք պիտի անցնեն: Եթէ ինք ձերբակալուէր, ես արդէն թակարդի մէջ էի. անցագիրս ալ կանոնաւոր չէր եւ

ուրիշ սենեակ ալ չէի կրնար փոխադրուիլ այդ պայմաններուն տակ, քանի որ ամէն տեղ ինքնութեան թուղթ պիտի պահանջէին:

— Ծանս, ըսաւ Ժպտելով, դուն ալ շատ խրթին բաներ կը մտածես... դէ, անհող կաց, բան չի պատահիր... ամէն ինչ լաւ կը վերջանայ... հոյ մի ըներ...

Սիրտս կ'սոռնէր: Կարելի չէր Արամին նման կտրիճ ընկերէ մը քէնոտիլ. հաշիւներու մարդը չէր, պարզ էր ու անփոյթ, միշտ ալ վստահելով իր երազներու հրեշտակին. այս մասին սկսանք կատակել. ու կուշտ մը խնդացինք, հակառակ տնոր որ քիչ առաջ բաւական ջղայնացած վիճակ մը ունէի: Արամ շատ ուրախ էր, նոր եւ բնտիր կերպասէ ձեռք մը հալուստ ապսպրած էր եւ փոխարժէքն ալ գրեթէ ամբողջութեամբ վճարած էր: Խեղճ Արամ. «գլամէթ» չպիտի ըլլար իրեն...

Գիշերը ուշ ատեն տուն դացի: Սպասուէին ընթրիքս բերած տեղաւորած էր արդէն: Իսկ առտունները երբ դար պնակները վերցնելու, կերակուրս անհետացած կ'ըլլար: Եւ անիկա չէր պիտի թէ իր խնամքով պատրաստած ուտելիքները Ֆրիցին լափել կուտայի, ախորժակ չունենալուս համար եւ կամ եթէ Ֆրից պաշտօնով մը տարուած ըլլար, կերակուրները կը թափէի լուացարանը, կասկած չտալու համար որ անհանդիստ եմ կամ անտրամադիր, մտահոգութիւններու պատճառով:

Անկողին մտնելու կը պատրաստուէի, երբ դուռս զարկին: Պերթան եկած էր դիս հրաւիրելու Զատկուան Տօնը իրենց հետ անցնելու համար: Եկեղեցի պիտի երթայինք, յետոյ ճաշարան մը: Ծնորհակալութիւն յայտնեցի. — «Տանքէ-չէօն» ըսի, եւ հրաւէրը ընդունեցի. ինքն ալ շնորհակալութիւն յայտնեց նուէրիս համար: Զատկուան առթիւ փափաքած էր ճերմակ մետաքսեայ չրջադեաստ մը ունենալ եւ փոխարժէքը ես վճարած էի:

Միայն գործիս չէր գար ամբողջ օրը բացակայիլ Ուլանտէն: Սակայն Արամ խոստացած էր ամբողջ օրը հոն սպասել. բարեխիղճ էր, վստահ էի եւ մտահոգուելու պատճառ չունէի:

Երէկ ամբողջ օրս անցուցի Սաք ընտանիքին հետ: Առաւօտուն եկեղեցի գացինք, յետոյ տան մէջ հացկերոյթ մը տուին, որուն մասնակցեցան նաեւ երեք չորս բարձրաստիճան ուստիկանապետներ, ընտանիքներով միասին: Ծոխ էր սեղանը եւ համեղ ուտելիքներ ու պտուղներ, առատ խմիչքներով: Կը չաղակրատէինք, խնդալով, ծիծաղելով եւ ըսեմ որ ծիծաղներու պատճառը մասնաւորաբար իմ կոտորտած գերմաներէնս էր եւ անբաժանելի բառարանս: Եթէ գիտնային թէ ես ով եմ եւ ինչո՞ւ հոն կը գտնուիմ, արդեօք ինչ աչքերով պիտի նայէին ինծի. եւ եթէ դիտնային Ռուսական մեծահարուստի տղուս կեանքը ինչ բարակ թելէ մը կախուած էր, այդ օրերուն կամ ժամերուն, ինչ պիտի ըսէին արդեօք: Մեզի արգիլուած էր անանկ բաներու վրայ խորհիլ. սրբազան նպատակի մը կը դիմէինք եւ ամէն պնով պէտք էր հասնիլ անոր: Բաժակներ կը պարպուէին ամէնուս կենացը, երջանիկ եւ երկար տարիներու համար բարեմաղթութիւններ կը տեղային եւ մենք չէինք գիտեր թէ քանի օր եւս պիտի ապրինք...

Հիւրերը մեկնելէ վերջ բաւական մը հանգիստ ըրինք եւ իրիկուան դէմ, իմ ազնիւ ու գուրգուրոտ ընտանիքիս անդամները հրաւիրեցի զարեջրատուն-ճաշարան մը, ուր շարունակեցինք մեր «քէյֆ»ը: Գիշերը բաւական հանգիստ քնացայ:

Այս առտու երբ աչքերս բացի, Ֆրից բարեկամս հսկայ թաթերով դուռս կը հարուածէր. ելայ բացի: Խելագարի նման ամբողջ ուժովը նետուեցաւ վրաս եւ քիչ մնաց տապալէր զիս: Յետոյ փռուեցաւ անկողնիս վրայ եւ սպասեց որ զինք հիւրասիրեմ, ըստ սովորութեանս: Սեղանիս վրայէն շոքոլայի խոշոր կտոր մը վերցուցի եւ առջեւը ձգեցի ախորժակով լափեց. կտոր մը եւս տուի. քիչ մը խաղաց ու ան ալ կլլեց. յետոյ նստաւ ու սկսաւ հետեւիլ շարժումներու:

Նախ ածիլուեցայ, ապա եղունգներս յարդարեցի, քանի

մը մարմնամարզական շարժումներ ըրի, լաւ մը լուացուեցայ ու մաս մաքուր ճերմակեղէններս փոխեցի եւ հագայ Պերլինի մէջ իմ կարել տուած նոր ու շիք հագուստը: Կօշիկներս բծախնդրութեամբ ներկեցի եւ փայլեցուցի: Հայելիին մէջ նայեցայ եւ հաւնեցայ արդուզարդիս:

Ճեփ-ճերմակ շապիկիս տակ հագած էի Թալիսմանս. շօշափեցի եւ ապահովութեամբ լայն շունչ մը առի: Ի՞նչ է Թալիսմանս:

Առանց օձիքի ճերմակ շապիկ մը, զոր հագած էի մատնիչ-խաֆիէ Վահէ Իհսանը ահաբեկած օրս: Վրայէս չէի հանած Մետեխի բանտին մէջն ալ, մեր շարչարանքի օրերուն: Մարմնէս անբաժան պահեցի նաեւ Սայիտ Հալիմ Փաշային գանկը տաղած օրս: Անկէ վերջ քանի մը անգամ հագած էի, վճռական որոշումներ տուած օրերուս: Ոչ ոքի վստահած եմ զայն, ոչ ոքի յանձնած եմ: Ես կը լուայի ու առանց արդուիկի կը հապնէի, քանի որ անբաժան ատրճանակիս ժանգը վրան խոշոր խալ մը շինած է: Զրահ մը ըլլար կարծես, որ զիս ղերծ կը պահէր չար աչքէ, չար արկածներէ եւ փտանկներէ: Եւ մինչեւ այսօր ալ այս շապիկս հոգածութեամբ կը պահեմ:

Ֆրից բարեկամս զարմանալի ուշադրութեամբ կը հետեւէր շարժումներուս. ամէն անգամ որ իր կողմը դառնայի, անասունի մեծ ու փայլուն աչքերը աչքերուս յառած, կարծես կ'ողէր ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ այս առտու այդ պատրաստութիւնները կը տեսնեմ եւ որո՞ւ համար: Երբեմն տըխուր բան մը կ'անցնէր աչքերէն, մտահոգութեան պէս բան մը. կամ գոնէ ես այդպէս կը տեսնէի: Բարեկամս կը զգա՞ր արդեօք, թէ այդ պահուն ինչ փոթորիկ մը ներսս կ'ալեկոծէր...

Դուրս ելլելու վրայ էի, երբ Պերթան ներս մտաւ: Առանց սպասելու որ ինծի գալուն պատճառը պարզէ, սա հարցումը ըրի «գերմաներէնով».

— Շունը դուրս հանե՞նք:

— Եա, եա, ըսաւ ու անմիջապէս գնաց հագուեցաւ շօշուեցաւ ու եկաւ:

Պտոյտ մը ըրինք ասդին անդին, կենդանաբանական

պարտէզին կողմերը: Շուներ հանդարտեցնելու նպատակով այդ պտոյտը առաջարկած էի. գոնէ ինծի այնպէս կուգար որ անհրաժեշտ էր. օգը ամպոտ էր, Մեռելոցի վայել օդ: Ճամբան խումբ խումբ ընտանիքներ, ծաղիկներով բեռնաւոր, իրենց սիրելիներուն գերեզմանները զարդարելու կ'երթային: Իսկ անդին, կը խորհէի, մեր ամայացած Հայրենիքին դաշտերուն եւ արտերուն մէջ, լեռներուն եւ բլուրներուն վրայ, ձորերուն եւ հովիտներուն խորը, հաղար հաղար անյայտ վերեզմաններ կը մնային ոչ միայն առանց ծաղիկի կամ շիւղ մը կանաչի, այլ եւ առանց այցելուի...

Վերադարձանք տուն եւ դրան առջեւէն բաժնուեցայ Պերթայէն ու Ֆրից բարեկամէս եւ ուղղակի վացի մեր 176 թիւ սրճարանը, ուր կարկանդակով սուրճ մը ապսպրեցի: Ոչ գոնեաք, ոչ ալ ուրիշ որեւէ խմիչք: Ինչո՞ւ պատրաստուեցայ, ինչո՞ւ Թալիսմանս հագայ. յստակ հաշիւ մը չէի կրնար ընել եւ հաւանականութիւններ նկատի առած էի: Եթէ այս գիշեր առիթը ներկայանար, արդարութեան հարուածը պիտի իջնէր այդ անօրէն աշխարհին եւ մարդակեր գազաններուն վրայ, հոգ չէ փայլակի մը արադուրթեամբ: Բայց կը հաւատայի որ մեր անթիւ անշիրիմ նահատակները անդամ մը եւս սփոփանքի դող մը պիտի ունենային, Մեռելոցի այս օրով:

Միտքս ուրիշ բաներով ալ զբաղած էր. կարելի չէր մտահոգութիւն չունենալ: Հա՞պա եթէ բռնուէինք. դատ դատաստանէ վերջ կրնային մահուան դատապարտել մեզ կամ տաժանակիր աշխատանքի եւ կամ տեղւոյն վրայ իսկ կրնային մեզ սպաննել: Հայրենիքի վրէժխնդրութեան կիրքը սակայն կը կտրտէր այդ սեւ թելերը: Ազատ ու ապահով ապագայի մը պատկերը հոս ալ ներկայացաւ եւ նշանածս իր մշտաժպիտ աչքերով եւ իր հիւսած դեղեցիկ երազներով: Բայց ասոնց ատենը չէր ու զանոնք ալ կը ջնջէի: Կեանքը քաղցր է այս թարմ տարիքին մէջ, երբ կը յորդիմ դուարթութեամբ, ուժով ու եռանդով. ճանչցած էի սէրը եւ ինքզինքս բաւական փորձառու ու հասունցած կը գտնէի լաճագոյն կեանքի մը համար: Եւ ամէն ինչ կրնար կորսուիլ ու փճանալ մէկ ակնթարթի մէջ, մէկ հարուածով: Որքան

ալ լաւ պատրաստուած ըլլայինք ու հաւանականութիւնները հաշուած, անակնկալը կամ աննախատեսելին կրնար ամէն ինչ տակնուվրայ ընել:

Յոստովանիմ որ Հոռմի մէջ ասանկ միտքերով՝ շատ չէի տարուած եւ մտահոգութիւններս ուրիշ տեսակ էին. շատ էինք տնտնացեր եւ թանկադին ժամանակ վատնած: Հոս ալ նոյն պատմութիւնը կրկնուած էր եւ համբերութեանս բաժակը յորդելու վրայ էր: Այսօր ջիղերս պրկուած են եւ անհամբեր դարձած եմ: Այլ պէտք է շարժիլ արագ եւ կտրուկ: Մինչեւ ե՞րբ պիտի փնտռենք յարմար առիթը. ինչո՞ւ մենք չստեղծէինք: Պատասխանատու Մարմինէն 15 օրուայ պայմանաժամ ուղած էինք եւ լրանալու մօտ է իթէ մեզ ետ կանչէին, կատարեալ խայտառակութիւն եւ անպատուութիւն պիտի ըլլար: Նեղացուցիչ մէկ պարադառն ալ սա էր, որ ներսէն էնթրիկներ կը դարձնէին եւ անոնց ալ հեղինակին նիւթ պիտի դառնայինք: Արամը դտնեմ ու համոզեմ, ըսի ինքնիրենս:

Կէսօրէ վերջ ժամը 3ին ատենները Պէհէտտին Շաքիրը անցաւ ծերունիի մը ընկերակցութեամբ դէպի Ճեմալ Աղմիին տան կողմերը: Սուրճիս դրամը վճարեցի ու կը պատրաստուէի դուրս ելլել, երբ Արամը երեւան ելաւ: — Քիչ մը սպասէ ինծի, ըսի ու դուրս ելայ հետեւելով Պ. Շաքիրին, որ ուղղակի մտաւ Ճեմալ Աղմիին տունը: Մեր զործին չէր դարձնէր այնտեղ զործել. մէկը դուրսն էր, միւսը ներսը: Կուղէինք որ հաւաքուած ըլլան թիւ 80 տունը, Զէզոք տունը, ուր կը նստէր Աղմի անուն նախկին կուսակալ մը կարծեմ, որ մեր ցանկին մէջ չկար:

Վերադարձայ եւ Արամին յայտնեցի թէ այսօր պէտք է պատրաստ ըլլանք: Արդէն միշտ դիմումներ էինք: Հոն միշտ չեւ ժամը ութ սպասեցինք. մարդը մէջոտեղ չեկաւ. անգամ մը եւս այդ կողմերը դեղերիլ կասկածներու տեղի կրնար տալ եւ մենք ծայրայեղ զգուշութեան պէտք ունէինք, քանի որ վճռած էինք այդ գիշերն իսկ հարուածել: Աւելի ուշ, աւելի ապահով կերպով կրնայինք այդ կողմերը շրջիլ: Բաւական հեռու ճաշարան մը գացինք ու լաւ ճաշ մը բրինք: Գրեթէ լուռ էինք: Պահ մը ըսի.

— Արամ, կրնայ ըլլալ որ մեր վերջին ճաշն է...

Ժպտեցաւ. այտոսկրները քիչ մը եւս ցցուեցան, ինչ որ կատաղութեան նշան էր եւ գլուխը շարժեց ինքնայատուկ ձեւով մը, որ սա իմաստը ունէր. — Ատանկ բան չըլլար... հոգ մի բնեք...

Ժամը իննին ձեմալ Ազմիին տան կողմը հասանք. տունը մութի մէջ էր: Արամը քիչ մը անդին սպասեց, իսկ ես գացի Պէհաէտտին Շաքիրին տունը: Հոն ալ լոյս չկար: Ուրեմն ուրիշ տեղ մը հաւաքուած են: Գացինք մեր համբաւաւոր Զէզոք թիւ 80 տունը. բնակարանը արտակարգօրէն լուսաւորուած էր: Ապա ուրեմն բոլորն ալ հոս հաւաքուած են. վերջապէս, հազուագիւտ էր առիթը:

Այլեւս ոչ միայն ապիկարութիւն, այլ եւ վատութիւն էր այս առիթը փախցնել: Այնպիսի Մեռելոց մը սարքէինք, որ անգամ մը եւս մեր ազգը ուրախութեամբ մասնակցէր անոր:

Այնպիսի խանդավառութեամբ մը լեցուած էի, որ կեցած տեղս կ'եփէի: Արամին ըսի թէ ինչ հոգեկան վիճակի մէջ եմ: Ժպտեցաւ. ինքն ալ ուրախ էր, բայց լուռ կը մնար. միայն այտոսկրները աւելի ցցուեցան եւ նշաձեւ աչքերը վայրագ ու կատաղի փայլ մը առած էին. ըստ սովորութեան գլուխը կ'երեւցնէր շարունակ:

— Արամ ըսի, դուն հոս սպասէ, երթամ Շահանը գըտնեմ եւ մեր որոշումը յայտնեմ:

Էնկլիշէ Քաֆէին մէջ Շահանը պիւրրոտ կը խաղար ճափոնցիի մը հետ: Կացութիւնը պարզեցի — հիմա կուգամ, ըսաւ:

Ատանց իրեն սպասելու վերադարձայ Արամին մօտ. չէի ուզեր առանձին թողուլ: Օդը ցուրտ էր եւ կը մսէր. զնաց գոնեաք մը պարպելու եւ վերադարձաւ: Արագ երթեւեկէն քրտնած էի. ժամը տասն էր. կը ճեմէինք փողոցին մէջ եւ երբեմն դիմաց անցնելով ասդին անդին կը զննէի:

Ուլանտի վրայ անսովոր բան մը չկար եւ ժողովուրդը խումբ խումբ սինեմաները կ'երթար: Սինեմայի մը առջեւ պահ մը կեցայ ու աչք մը նետեցի հսկայ Ժանուցումին վրայ: Կը ներկայացնէին այդ շրջանին հռչակաւոր դարձած

Փիլմ մը, — Տոբ Մապիւս: Ասդին անդին աչք մը եւս պտտցնելէ վերջ Արամին քով դացի: Շահանը հասաւ. յայտնեցինք իրեն մեր որոշումը եւ մեր տրամադրութիւնը. Փիլիքապէս եւ հոգկպէս պատրաստ էինք եւ ամէն վտանգ աչք առած էինք այդ գիշերն իսկ գործը ղյուխ հանելու համար: Մեկնեցաւ ալ պէտք չունէինք իրեն: Հետադային իմացանք, որ դէպքին վայրը դացած էր, կը սպասէր անկիւն մը:

Այնտեղ պամուած սպասեցինք: Ժամերը չէին սահեր եւ վայրկեանները ժամ էին դարձած: Կեանքիս մէջ այդքան երկար եւ Զարչարալից սպասում չէի ունեցած: Գրեթէ ջղայնացած էի. Արամը կը տեսնէր ու կը զդար եւ զիս հանդարտեցնելու համար րասաւ:

— Եղբայր, ինչո՞ւ այդքան ինքզինքդ կ'ուտես. Եթէ այսօր չյաջողկինք, էդուց կը փորձենք. ձեռքնէս չեն կրնար փախչիլ:

Այդ խօսքին վրայ պաղ քրտինք մը անցաւ կոնակէս:

— Արամ րաի, աստեղ տօթիթի մը կը սպասէինք երկար տեսնէ ի վեր: Այս մարդիկը յաճախ հաւաքոյթներ կամ ժողովներ կ'ունենան առհասարակ ձեմալ Ազմիին եւ Պէհա-էտտին Շաքիրին տուները. Արդ երբ ձեմալ Ազմիին տունը հաւաքուելի վերջ կը մեկնին, բնականաբար տանտէրը տունը կը մնայ. նոյնն է պարսկան Պ Շաքիրին: Մինչդեռ հի-սօրեր ալ Ձէզսք ունը հաւաքուած են եւ մեր երկու չները այս գիշեր միայն միասին կը գտնենք, նայինք ուրիշ ասանկ լաւ առիթ մը պիտի կարենա՞նք գտնել միսօր է մեր օրը:

Եւ աւելցուցի. — Արամ լաւ միտքդ դիր, բառարանիս մէջ էդուց չկայ, այսօր պէտք է փերջացնենք...

Այդ պահուն զղջացի Շահանին շուտ մեկնելուն համար: Վստահ էի որ ան ալ էդուցը չպիտի սիրէր. Յետոյ Պատասխանատու Մարմինը մէկ վայրկեանէն միւսը կրնար մեկ ետ կանչել կամ գործը դադրեցնելու հրահանգը ղրկել. Անդիին էնիթիկներն ալ տարրեր. Եթէ զրական գործ մը չտեսնէինք, Պատասխանատու Մարմինը անոնց բոլոր վրին իրա-տունք պիտի տար. Կարծես սթափեցայ եւ կրկնեցի. — Այս

դիշեր պէտք է վերջացնել...

Փողոցին մէջ անցորդներուն թիւը կը շատնար. աչք մը պտտցուցի եւ ընկերոջս ըսի — եթէ նոյնիսկ բանակ մը ունենան դիրենք պաշտպանող, ես պիտի յարձակիմ...

Արամը լուռ էր եւ Մետեխի օրերէն դիտէր որ ես յամառ եմ:

ԺԱՄԸ 11-15

Երբ սինեմաներէն խուռն բազմութիւնը դուրս կը խուժէր եւ կը սահէր պողոտաներու վրայ, ալիք ալիք իրարու հտեւէ, ելեկտրական լապտերներու յորդ լոյսերուն տակէն, 80 թիւ արարթըմանին դուռը բացուեցաւ:

Նախ դուրս ելաւ Բուհսի Պէյ, կարճահասակ մօրուսաւոր թուրք մը, մօտ յիսուն տարեկան, որ միշտ չուարած մէկու մը կերպարանքը ունէր. շատ անգամ տեսած էի զինքը ծրարներ ձեռքին. կարծեմ բոլորին առեւտուրը ան կ'ընէր եւ միշտ ալ ձեռքը զրպանն էր:

Պէյը՝ դարձեալ ձեռքը զրպանն էր, դուցէ ատրճանակի մը վրայ. քանի մը քայլ առաւ, ասդին նայեցաւ, յետոյ ետ գնաց, կրկին դարձաւ ասդին անդին նայեցաւ ու նորէն տուն մտաւ: Արամին հետ դիմացի անկիւնէն կը դիտէինք: Բուհսի Պէյ դուրս ելաւ նորէն, բայց այս անգամ բազմութիւն մը հտեւէն: Զեմալ Ալմիին կինը, աղջիկը, մայրը եւ մեծ տղուն նշանածը: Անոնց հտեւէն Պէհաէտտին Շաքիր եւ Զեմալ Ալմի, թեւ թեւի ու կը խօսակցէին, երեւի վերի խորհրդակցութիւնը շարունակելով: Ամենէն հտեւը Թալէաթին եւ Պ. Շաքիրին կիները: Հանդարտ, հանդարտ կը յառաջանային դէպի Զեմալ Ալմիին բնակարանը, Ուլանտի վրայով դէպի Բուրֆիւրսթենտամ: Անոնց բռնած փողոցին դիմացը, անկիւն մը, ծառի մը տակ կանգնած, լարուած եւ անթարթ աչքերով զիրենք կը դիտէինք: Բազմութիւնը շատցած էր փողոցին մէջ:

Մեքենարար դէմքս իսաչակնքեցի: Տասը վայրկեան վերջ ի՞նչ պիտի պատահէր, ի՞նչ պիտի ըլլար, չէի ուզեր մտածել անգամ: Մէկ րան դիտէի. պէտք էր վերջացնել:

Արամը դարձեալ յայտնեց որ այլ զիշեր չենք կրնար յա-
ջուլիլ. նախ փողոցը շատ մարդ կար եւ յետոյ չէկ մարդ
մըն ալ վերի անկիւնէն զալով կը հետեւէր թուրքերու խում-
բին եւ քիչ վերջ առաջ պիտի անցնէր ու նոր ևս պիտի զար:
Յայտնի էր որ այդ մարդը վարձուած մէկն էր: Խումբը
տասի բարձրացաւ:

Հակառակ ասոր, աւելի յարմար զեղեցիկ առիթ
մը չէր կրնար ըլլալ մեզի համար: Արդէն ամէն գիշեր այդ
ժամերուն բաղմունքիւն կար հոն, ինչպէս զիտած էր զիշե-
րային պոռոյտներուս ընթացքին Հեր Սաքին Ծրիցին
հետ: Այդ երկու հրէշները մէկ մըն ալ ե՞րբ միասին պիտի
գտնէինք. ժամանակ չունէինք. կարճ էր մեր ժամանակը:
Եթէ այս առիթը փախցնէինք, ամբողջ ազգ մը մահուան
դատապարտած ճիւղները ազատած պիտի ըլլային: Այս
միտքը այնքան զիս զրպեց, որ նկատեցի թէ ձեռքս բար-
կութենէս դուռուցած է Լայն շունչ մը քաշեցի եւ առանց
շարժումի թոքերուս մէջ պահեցի. ընկերոջս ընթացքը ա-
նակնկալ էր եւ թուրքերուն խումբը կը յառաջանար. ալ
ժամանակ չկար. քանի մը վայրկեանէն հասած պիտի ըլլա-
յին Տրասլիդոնի ջարդարարին տունը... սարսափելի էր վի-
ճակս. մարմինէս դող մը անցաւ. իրա՞ն առիթը պիտի փախ-
ցնէինք:

— Արամ, ըսի, եթէ չզատ, մինակս կ'երթամ: Եւ քա-
լելու պէս շարժում մը ըրի:

Ջարդարներու խումբը բաւական առաջացած էր եւ
իրենց հասնելու համար սէտք է կոնակէն քայլէինք, ինչ որ
մեր զործին չէր զար. անոնց հետեւելով հաւանաբար կաս-
կածի ենթարկուէինք, մինչ ճակատէն իրենց վրայ խուժե-
լու եւ հարուածելու պատեհութիւնը կորսնցուցած էինք:
Շէկ մարդը անոնց ետեւէն կ'երթար միշտ: Պէտք էր ուրեմն
զիրենք յանկարծակիի բերել, առջեւնին ելլելով: Այդ յա-
պաղումը փոխեց մեր կանխաւ զծած փլանը: Հետեւաբար
որոշում մը տուինք: Ես խումբին վրայ պիտի յարձակէի,
իսկ Արամը չէկ մարդը զինաթափ պիտի ընէր, դործն ու զիս
չվտանգելու համար: Անմիջապէս շարժման անցանք եւ
մայթը կտրելով անցանք փողոցէն ու մտանք զիմացի փո-

դոցը. մեր որոշումն էր Հայրի փողոցէն խումբին առաջը կտրել, վազելով: Բայց Արամին ոտքերը կը ցաւէին եւ ստիպուած երբեմն կը կենայինք, ինչ որ ժամանակի կորուստ էր: Պահ մը չնչաւսպառ զիս կեցուց ու ըսաւ.— Այլ չեմ կրնար վազել... ոտքերս կը կտրին... ուրիշ առիթի մը ձգենք:

Մետեխի բանտէն ի վեր առաջին անգամն է որ կծու վիճարանութիւն մը ունեցանք. հեռացայ եւ դէպի ջարդարարները վազեցի:

Հասայ Ուլանտշթրասէ, Ճեմալ Աղմիին տան անկիւնը. ուշ էր արդէն. անոնք անցած էին մեր նշանակած կէտը. վայրկեան մը եւս ու իրարմէ բաժնուած խոր ըլլայինք. խումբը կանկ առած էր, բայց խօսակցութիւնը կը շարունակէին տակաւին: Չորս դիս ակնարկ մը պտտցուցի. չէկ մարդը բաւական անդին էր եւ առջեւները կը նայէր, փոխանակ մեր կողմը նայելու:

Սեփէյն ատրճանակս ձեռքիս նետուեցայ. խումբին յետսապահ Թալէաթին կինը զիս տեսաւ. ամբողջ կատաղութեամբս խոյացայ եւ ձախ ձեռքով նուստ ձեւով, ուժդին հարուած մը տուի Թալէաթին կնոջը, որ ճիշ մը արձակելով գետին ինկաւ: Այդ ճիշին վրայ Ճեմալ Աղմիին ինծի դարձաւ: Այնքան մօտ էր որ ատրճանակիս խողովակը դէպի աջ կողմը ուղղելով կրակեցի: Ծիւաղը տապալեցաւ: Խողովակը դարձուցի Պէհաէտտին Շաքիրին. մէկ ձեռքը գրպանն էր եւ լեզուն բռնուած էր. երբ ատրճանակիս խողովակը տեսաւ. «ա, ա, ար» րրաւ. «Ա, եա», զոչեցի եւ գնդակ մը տուի ճակտին. բայց գնդակը վրիպեցաւ եւ մտաւ ձախ աշտը: Դեռ ոտքի վրայ էր. սլ. Արամը հասած էր եւ իր մաուզեր ատրճանակով գնդակ մը պարպեց ճիշտ ճակտին ու գետին փռեց զայն: Պէհաէտտին Շաքիր երկու գնդակ կերած էր, մէկը Արամէն եւ միւսը ինձմէ: Եւ տապալեցաւ, իր ընկերոջ ձեմալ Աղմիի գիակին վրայ, արտառոց խաչ մը ձեւացնելով:

Լուսադարդ փողոցին վրայ, գերմանացիներու բազմութիւնը, քարացած, կարծես անձանթ ոգիներու սարսափին տակ, խոր լուութեամբ կը դիտէր հն. առջեւ

պարզուող արտակարգ տեսարանը: Իսկ հրէշներուն ընկերացող կիները, գետին պառկած էին բոլորն ալ: Միայն Բուհսի Պէյ կը փորձէր ատրճանակը հանել. նետուեցայ վրան եւ ջանացի ձեռքը զրպանէն հանել. չէկ մարդէն վախ չունէի. քանի որ Արամը պաշտօն ունէր զայն զինաթափ ընելու: Բայց այն պահուն երբ Բուհսի Պէյ յաջողած էր մէկ ձեռքս բռնել եւ շատ դիւրութեամբ կրնայի զայն մէկդի նետել, ահաւոր պայթիւն մը թնդացուց օդը: Արամն էր. մեր ուղղութեամբ երկու դնդակ պարսլած էր. յայտնի էր որ աչքը դարձած էր: Գնդակները սուլելով անցան մեր զլուխներուն վրայէն: Օդին ճնշումէն երկուքս ալ գետին ինկանք, Պէյը կռնակիս վրայ. բարեբախտաբար նուաղած էր, անշուշտ սարսափէն: Իսկ Սեվէյճ ատրճանակս թռած էր ձեռքէս ու քանի մը քայլ անդին լոյսերուն տակ կը փախիւն: Կզակս զարնուած էր սալայատակին եւ քերնիս մէջ արիւնի համ մը զգացի. արդեօք վիրաւորուած եմ չօշափեցի մարմինս, ոչ մէկ ցաւի նշան:

Արամ տեսնելով որ ատրճանակս անդին ինկած է, մօտեցաւ ինծի եւ խելագարի աչքերով նայեցաւ: Աչքիս պոչով վեր նայեցայ. խիստ տիուր էր եւ լալը պակաս, վախնալով որ զիս սպաննած է:

Անմիջապէս Պէյը վրայէս նետեցի, մէկ ակնթարթի մէջ ոտքի ցատկեցի եւ փախչելու ազդանշանը տուի, օրհնած բերանս ալ բանալով, քանի որ բազմութիւնը սկսած էր շարժիլ մեր կողմը եւ վայրկեան մը անգամ պէտք չէ կորսընցնէինք:

Առկսպուրկէր փողոցէն վար կը վաղէինք, մինչ մեր ետեւէն պողտուքներն ու գոռում գոչումները ծայր տուած էին. — «Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք»...

— Տօ ասոնք ի՞նչ կը պոռան, ըսաւ Արամ ու զայրացած այդ ժխորէն, սկսաւ աջ ու ձախ կրակել, փողոցին լոյսերը մարելու համար: — Ուշադրութիւն, Արամ պոռացի, մարդ չսպաննուի... Դժբախտաբար յուզումին եւ աճապարանքին մէջ չէր յաջողած լոյսերը մարել:

Փողոցին կէսը կտրած էինք արդէն, երբ համազդեհատաւոր զինուորական մը մեր ճամբան կտրեց, հրամայեց կանգ

առնել եւ սպառնաց սպաննել մեզ: Ատրճանակ չունէի. բայց կար բազուկս. առանց շարժելու ատեն ձգելու իրեն, ուժով մը զայն հրեցի եւ յաջողեցայ սպրդիլ: Արամ տեսնելով որ զինուորականը իր վրայ պիտի նետուի, ակնթարթի մը մէջ երկու զնդակ պարպեց անոր ոտքերուն առջեւ: Մարդը ճնշումէն զետիկ ինկաւ ու այդպէս ալ անշարժ մնաց չեմ գիտեր մինչեւ երբ...

Շրջակայքի տուներն ալ շարժման անցած էին եւ պատուհաններէն ալ գոռում-լոջում մը փրթած էր. զնդակի սոյլեր կը լսուէին. երեւի չէկ մարդն էր, որ շատ ուշ մնացած էր բարեբախտաբար: Մեր առջեւն ալ բազմութիւն մը ելած էր, ինչ որ մասամբ բարեբախտութիւն էր. անընդհատ բազմութեան կողմը կը վազէի, Արամը ետեւէս. կրակողը պիտի չհամարձակէր կրակել ամբոխին վրայ: Փողոցը անցած էինք եւ հետքերնիս կորսնցնելու նպատակով քովտի փողոցը պիտի դարնէինք, երբ ուրիշ բազմութիւն մը մեր դէմ ելաւ, խուճապի մատնուած սակայն, յարձակողական ոչ մէկ շարժում տակաւին: Արամ վաղքը դադրեցուց, չափազանց յովնած էր եւ շունչը կը կտրէր. յանկարծ պոռաց.

— Դու զնա, զնա, ալ չեմ կրնար վազել... դու զնա, զնա...

Վայրկեան մը իրեն նայեցայ. կը հեւար. կարծես հրաժեշտ կ'առնէի եւ վաղքս շարունակեցի ՓԱՐԻՍԷՐ փողոցի ուղղութեամբ: Արամին այդ սխալ հարուածը մեր փախուստին ծրագիրը տակնուվրայ ըրած էր: Որոշած էինք դէպքէն վերջ Ուլանտէն զէպի ձախ դառնալ, ուր փողոցը կնրճ էր եւ դիւրութեամբ կրնայինք մեր հետքը կորսնցնել: Մինչդիռ, ստիպուած դարձած էինք դէպի աջ, ուր փողոցը երկար էր եւ մեղ յովնեցուց. հաշուի մէջ չկար աս, բայց սրբադրելու ատեն ալ չունէինք. պէտք էր ամէն զնով խոյս տալ ամբոխէն, ինչ որ դիւրին չէր:

Երբ Արամէն բաժնուեցայ մտահոգութեամբ, անիկա կեցած էր տան մը դրան քով, շնչասպառ դրեթէ: Մեզ հետապնդող բազմութիւնը կը հասնի իրեն եւ կարծելով որ ան ալ զիս հալածողներէն է ու յոգնած, առանց զայն հարցու-

փորձելու, ուղղակի ետեւէս կ'իյնայ «րոնեցէք, բռնեցէք» պոռալով շարունակ: Պահ մը կանդ առի եւ զարմանալի է, ամբոխն ալ կանդ առաւ: Առջեւս գտնուող բաղմութեան չղթան ճեղքելու վաղափարը ունեցայ եւ ուրիշ ճար չկար: Եթէ միայն դէնքս քովս ըլլար... բայց ունէի մէջքիս փայլուն երկաթապատ գլուխով պոտիս: Քակեցի. խենթ կտրած էի եւ յարձակելու պատրաստուեցայ:

Յանկարծ թաթ մը իջաւ ուտիս. մարդ մը խուճաղին սլաքաւորը կը հարցնէր.— «նիֆրէթէն» — չեմ գիտեր, պատասխանեցի: Մարդը աւելի ուժով սեղմեց ուսս սպառնաց. վախցայ որ ոստիկան է եւ դող մը ունեցայ. բայց վարանումի առեն չկար. անակնկալ ուժգին հարուած մը իջեցուցի մարդուն, որ տապալեցաւ. եւ կաշիէ պոտիովս խելադարի նման նետուեցայ բաղմութեան վրայ սկսայ աջ ձախ հարուածներ տեղացնել: Ոմանք կը փախչէին եւ ուրիշներ բաներ մը կը պոռային, բառ մը, միակ բառ մը երբեմն, հաւանաբար դաշոյն բառը ըլլար, քանի որ պոտիս երկաթէ ծայրը կը փայլէր լոյսերուն տակ: Այլեւս ես էի հալածողը: Մտայ ՓԱՐԻՍԷԻ փողոցը հետքս կորսնցնելով: Կռնակս ամայութիւն էր եւ առջեւս դեռ բան չկար: Միայն ահարկու ժխոր մը լեցուցած էր քաղաքը. ոստիկանական օթօներու եւ ժօթօսիքէթներու, ճչակներու եւ սուլիչներու ձայներն էին:

Այստե՞ս էի, դեռ վստահ չէի: Ամայի փողոցներէն տուն դառնալ վտանգաւոր էր, անհաստ անցորդները հապած էթէ բռնեն, խորհեցայ: Շատ հաւանաբար: Մէկ բան կը մնար ինծի.— Վերադառնալ բաղմութեան մը, որ կը խուժէր դէպքին վայրը: Գոտիս մէջքիս անցուցի եւ ծառի մը տակ նետեցի ատրճանակիս երկրորդ ժեշտը (մակադին), որ աւելորդ էր այլեւս ու գրպանս մնացած:

Վերադարձայ Ուլանտէթրասէ, դէպքին վայրը: Հետաքրքիր բաղմութիւն մը շրջապատած էր դիակները: Երրորդ մըն ալ դեռ պառկած կը մնար. ուշադրութեամբ նայեցայ եւ ներսէս խնդուք մը փրթաւ: Բուհսի Պէյն էր, որ դեռ նուազած կը մնար եւ երեսին անրնդհատ ջուր կը սրկէին զայն սթափեցնելու համար: Շէկ մարդը մէջտեղ չկար: Իսկ

կիներէն ոմանք մարած էին եւ ոմանք ալ լացուկոծ փրցնելով մազ կը փետտէին: Թրքուհի մը, որ ինծի անծանօթ էր, միփթարական շեշտով մը անընդհատ կը կրկնէր. — Մի վախնաք, դեռ չեն մեռած... Դող մը անցաւ մարմնէս եւ կասկած մը արթնցուցին այդ բառերը: Քայլ մը եւս մօտեցայ եւ երկար երկար նայեցայ դիակներուն: Անկարելի էր. Թրքուհին ըսածը պարզ միփթարութենէ անդին չէր անցներ. հազարաւոր հայ անմեղներու դահիճները նողկալի սատակներու վերածուած էին:

Ճեմալ Աղմի, Տրապիզոնի ճիւղը կուսակալը եւ Իթթի-ՀԱՏԻ առաջնակարգ ոճրածին ուղեղներէն, հայ երկսեռ երախաները կողովներով ու սնտուկներով Սեւ Մով թափող գազանը, եւ Պէհաէտտին Շաքիր, Համալսարանի դասախօս, Իթթի-ՀԱՏԻ ամենագոր դեկավարներէն, որուն մտաւորականի ամբողջ եւ միակ գաղափարականը եղաւ Բնաջնջել Արեւելեան նահանգներու բոլոր Հայութիւնը, մասնակցութեամբ թուրք կառավարական անդամներուն, թուրք աւարառու եւ գազանացած ժողովուրդին ու տեղական ցեղախումբերուն:

Երկուքն ալ նոր ոճիրներ կը յղանային, բայց արդարադատութեան սրբազան հարուածին տակ հիմա փռուած էին եւրոպական քաղաքի մը սալայատակին վրայ, իրենց արիւննովը պղծելով գայն: Եւ աւարով ու կողոպուտով դիզած հարստութիւնները կը ձգէին լալկան կիներու, որոնք հիմա ողբուկոծ կ'արձակէին, երբ այնքան անզդամ ու քար կտրած էին Հայ հազարաւոր կին ու երախաներու լաց ու ողբերուն առջեւ: Եւ կը ճչային, հակած՝ սատակներու արիւնաներկ ճակատներուն վերեւ: Իսկ այդ ճակատներուն ետին, ուղեղները այլեւս չէին գործեր, եւ նոր ոճիրներ ու նոր մեթոտներ պիտի չկարենային յղանալ, Հայութեան ամբողջական բնաջնջման համար:

Յաւիտենական գերի նկատուած Հայը դրկած էր իր զաւակները, որոնք արժանի պատիժը տուած էին այդ արիւնարբու գազաններուն:

Երկու դիակներուն առջեւ այս խորհրդածութիւններով տարուած էի, երբ կին մը յանկարծ վիզս պլլուեցաւ ու գո-

չեց. «Քեմա՛լ, պապանքն հալինէ պագ», «Քեմալ, հօրդ մի-
ճակին նայէ»: — Երիտասարդ կին մըն էր, որ զիս նման-
ցուցած էր Ազմիի տղուն: Նախ վախցայ, կարծելով որ զիս
ճանչցած է ու հիմա պիտի պոռայ թէ աս է սպաննիչը:
Բայց «Քեմալ» անունը լսելով պաղարիւնս գտայ եւ գեր-
մաներէնով ըսի. — Վա՞ս իս տաս Ֆրոյլան... (Ի՞նչ է այս):
Կինը ներողութիւն խնդրեց ու քաշուեցաւ:

Ոստիկանութիւնը հասած էր զէպֆին վայրը եւ խիստ
վտանգաւոր էր մնալ այլեւս: Ո՞ր կողմէն եւ ինչպէս. ուս-
տիկանները պաշարման օղակ մը կազմած էին եւ առանձին
մարդիկ կասկածելի կը դտնէին: Անհամբար էի հեռանալու:
Հա՞պա եթէ յանկարծ Հեր Սաք դար Ֆրիցին հետ: Աչքիս
առջեւ երկու հոգի կառք մը դրին ու տարին, բնականաբար
հարցուփորձի համար: Շուրջս ուշադրութեամբ նայեցայ
ճար մը փնտռելով Այր ու կին մը դիտեցին ու հեռանալու
վրայ էին, երբ մօտեցայ աղջիկներէն մէկուն եւ դերմանե-
րէնով հարցուցի. — Ֆրոյլայն, վէ՞ր վայս էս իսք — «Ի՞նչ
պատահած է»: Աղջիկը պատասխանեց եւ զէպֆին վայրը
լսած բաները հաղորդեց ինծի: Կարեւորը խօսքի բռնուիլն
էր՝ անոնց բնկերացայ իրրեւ դերմանացի բնտանիքի մը
ինքնակոչ անդամ եւ անցայ ոստիկանական շղթայէն: Ո՞ր
ոստիկանը կրնար կասկածիլ վրաս. հայրիկիս, մայրիկիս
եւ քոյրերուս հետ տուն կ'երթայի վերջապէս. նոյնիսկ
մայթը իջնելու ատեն մէկ աղջկան թեւը բռնեցի, մտերմի
կամ եղբօր պէս անոր օղնելու համար: Ոտմբը հասաւ
Քուրֆուրսթենտամ. բաժնուեցայ բնտանիքէն եւ ինքնա-
շարժ մը առնելով դացի Լայրցիկէր Բլաց, անկէ ալ ուրիշ
ինքնաշարժով մը հասայ կենդանաբանական պարտէզին
կողմը, որ շատ մօտիկ էր մեր տան:

ՆԵՐ ՍԱՔ ԴԷՊԵՐ ԿԸ ՀԱՂՈՐԴԷ ԻՆԾԻ

Ուլանաշթրասէէն հեռանալէս վերջ սաստիկ շանճրեւ մը տեղաց, այնպէս որ ժողովուրդը կը վազվզէր վայրկեան առաջ ապաստան մը կամ տուն հասնելու համար: Առանց թրջուելու տուն հասայ եւ կամայցուի մը դուռը բանալով ոտքիս ծայրերուն վրայ սենեակս մտայ: Կերակուրս հոն դրուած էր, յայտնի էր որ ժամը Եկնի ի վեր ոչ ոք սենեակս մտած էր, այլապէս կը վերցնէին կերակուրս: Ի հարկին կրնայի ըսել թէ ամբողջ գիշերը տունն էի: Ախորժակ չունէի, բայց մէկ մասը զժուարութեամբ կերայ, միւս մասն ալ թափեցի եւ պնակները մէկ կողմ դնելով, հանուեցայ ու անկողին մտայ, քանի մը գիրք ուսլին անդին ցրուելէ վերջ: Անդրադարձայ որ ատրճանակս մաքրելու փոքր վրձինը եւ վաղելիքի սրուակը սենեակիս մէկ անկիւնն են: Վրձինը պատուհանէն հեռու չպրտեցի եւ վաղելիքն ալ լուացարան թափեցի:

Տան մէջ խոր լուծթիւն կը տիրէր: Լոյսը մարեցի եւ անկողին մտայ «օխ» մը քաշելով եւ ինքդինքս թեթեւցած դտայ: Սրտհատնումներու, յոգնութիւններու, վազվզուքներու եւ չարաչար աշխատանքներու վարձքս ստացած էի, ինչպէս եւ հոգեկան խորունկ դժուարութիւն մը, որ այդ պահուն կը բաժնէին հազարաւոր արեւակիցներս: Նահատակներու վրէժը լուծուած էր:

Միակ մտահոգութիւնս Արամն էր. Ի՞նչ եղաւ արդեօք. եթէ ապատած է, ինչպէ՞ս. եթէ լոռնուած է շատ պէշ նաեւ ինծի համար: Երանի թէ Հեր Սաքին ծանօթացած չըլլար եւ դերձակին ալ պացած չըլլար: Զերբակալուելու պարապային, նոյնիսկ Հեր Սաք, առանց այլեւայլի դիս ալ պիտի ձերբակալէր, դիտնալով որ իրարու ծանօթ ենք եւ հարցուփորձի պիտի ենթարկէր:

Ուրիշ մտահոգիչ մտածում մըն ալ ունեցայ: Հա՞պա եթէ Հեր Սաք սենեակս եկած եւ ստուգած է որ հոն չեմ. հաւանական չէ՞ որ դիտմամբ կերակուրս չէ վերցուցած, որպէսզի դիս հակասութեան մէջ բռնէ: Ի՞նչ պիտի պատասխանէի, եթէ դար եւ հարցնէր թէ ես ուր էի: Այո մամտուրը

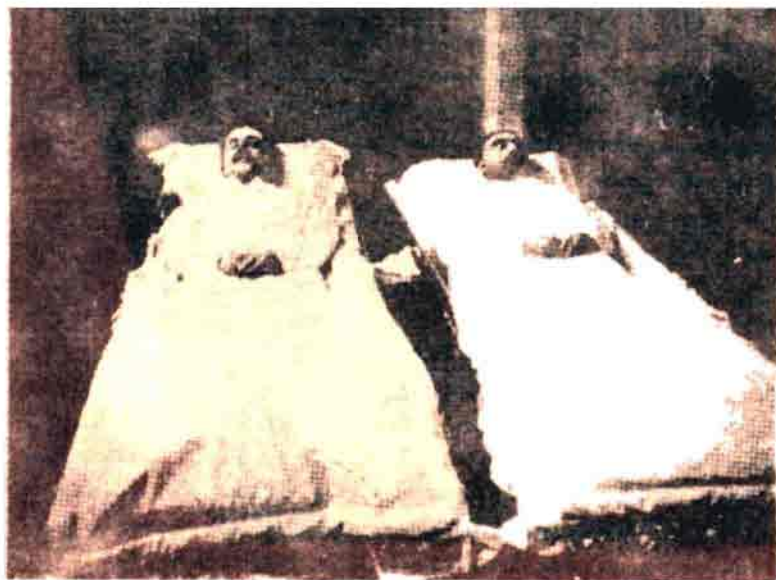
պիտի չունենայի, եթէ Արամը Հեր Սաքին հետ ծանօթացած չըլլար, կամ երկրորդ անգամ մեզի մօտեցած չըլլար:

Անկողնիս մէջ այս մտահոգութիւններով թէեւ կը տանջուէի, բայց բան մը կար որ աւելի քան ստոյգ էր եւ միակ միութարութիւնս էր: Մահավճիռը գործադրուած էր. այս էր կարեւորը:

Այդ պահուն հեռախօսը դարկաւ. ականջ տուի. Սաքին մայրը Ֆրաու Հանա, «գեռ չեկաւ» պատասխանեց: Երեւի Հեր Սաքը պաշտօնատունէն մեկնած էր տուն դալու համար եւ արդէն ետ կը կանչէին զայն: Հինգ վայրկեան վերջ տանտէրս տուն մտաւ Ֆրիցին հետ: Մայրը դիմաւորած էր տղան, եւ մինչ կը խօսակցէին, Ֆրից եկած էր դուռս ճանկըստելու: Մայր ու տղու խօսակցութիւնը երկար տեւեց կամ անանկ եկաւ ինծի. անհամբեր էի եւ մտահոգ: Հեր Սաքին ամէն մէկ քայլափոխին հետ սիրտս կը տրոփէր: Տանտէրս վերջապէս մօտեցաւ սենեակիս եւ դուռը բախելով, գոչեց. — Հէր Ղազարեան, Հէր Ղազարեան...

Նախ պատասխան չտուի. ապա երբ քանի մը անգամ զարկաւ, լոյսը բացի, այն տպաւորութիւնը տալու համար թէ նոր կ'արթննայի եւ ելայ դուռը բացի, հազիւ զսպելով ներքին վրդովումս:

Ոստիկանապետը ներս մտաւ: Ինչերո՞ւ կը սպասէի... բայց անմիջապէս հանդարտեցայ, երբ տեսայ որ դէմքին վրայ անսովոր ոչինչ կայ եւ ամենօրեայ նոյն խնդումներս տղան է: Ժամը նայեցայ եւ քիչ մը շփոթած կերպարանքով բերնէն կախուեցայ: Կ'ուզէի այդ անակնկալ այցելութեան պատճառը հասկնալ: Ֆրից, առիթէն օգտուելով ներս մըտած էր ու զիս անհանգիստ կ'ընէր. խոշոր թաթերով զիս կը հրէր ու գիշերանոցիս ծայրերը խածնելով կարծես ինծի կը հրամայէր դուրս ելլել. կւ եթէ լեզու ունենար, անշուշտ պիտի պոռար երեսիս. — «Դուն մէկն ես այդ ահաւոր դէպքին մասնակցողներէն...»: Ֆրիցի այս անգամուան շարժումները, անհանդարտութիւնն ու նայելու ձեւը բոլորովին արտասովոր էին, բայց Հեր Սաքին համար սովորական էր քանի գիտէր թէ Ֆրիցը միշտ ալ սովորութիւն ունէր

Ահաբեկումէն ետք Պէհաէտտին Շափրի եւ Ճեմալ Ագմիի
ղիակները կը փոխադրուին Պերլինի 'Իիարանը

Վրաս նետուելու կամ հետս խաղալու Ուրիշ միտքերու չը
կրնար երթալ

— Գիտե՞ս ինչ կայ, Հեր Ղաչարեան, րստւ Հեր Սաք,
«ցուայ Արմենիան հապրն ցուայ Թիւրքն էրմօրտրք» —
երկու Հայեր երկու Թուրք սպաններ են...

— Ի՛նչ, գոչեցի չհասկնալ ձեւացնելով երկու Հայեր
սպաննուած են երկու Թուրքերու կողմէ՞

— Ոչ, վրայ բերաւ Հեր Սաք փութկոտութեամբ,
երկու Հայեր սպաննած են երկու Թուրքեր ժամուկէս ա-
ռաջ: Եւ բառերը հատիկ հատիկ կրկնելով

Այնպէս մը ձեւացուցի որ կ'ուրախանամ իր բերած
լուրէն՝ եւ գոնեաք մը հրամցուցի եւ սրտազոզս խեղդելով
հարցուցի. — Բռնուա՞ծ են Հայերը... ուրե՞ն են...

— Քանի մը հոգի ձերբակալած ենք, բայց դեռ յայտնի
չէ... Բաւական կասկածելի մարդ մըն ալ բռնած են, բայց
Թուս է

Նորէն դող մը անցաւ մարմնէս: Արամը ռուսի անցա-
գիր ունէր. եթէ բռնուած ըլլար ու Սաքը տեսած ըլլար,
անպայման ինծի պիտի հաղորդէր, իբրեւ մեր երկուքիս
ծանօթը: Մտահոգութիւնս բոլորովին չէր փարստած, խոր-
հելով որ Արամն է բռնուողը, բայց Հեր Սաք հեռաձայնով
միայն տեղեկացած էր, եւ պահականոց վերադարձին պի-
տի տեսնէր զայն: Հապա եթէ ձերբակալուածը Արամն էր,
ի՞նչ պիտի ըլլար կացութիւնս: Մանաւանդ հիմա թուրքերը
անընդհատ կը բանին պահականոցէ պահականոց եւ դիւրու-
թեամբ բռնել կուտան կասկածելի Հայերը. ոմանց դուռնե-
րուն առջեւ կամ փողոցներուն մէջ յաճախ դեգերած էի.
Իսկ մասնաւորաբար Խալէաթին կիներ զիս տեսած էր քանչ
մը անգամ...

— Քալէ, հետս եկուր, ըսաւ Հեր Սաք, սպաննուածնե-
րը կը տեսնես...

Առանց առարկութեան եւ լռութեամբ հաւանեցայ ու
տարատա վրաս քաշեցի: Բարեբախտաբար մայրը վրայ հա-
սաւ ու զիս վտանգաւոր կացութենէ մը փրկեց: Յանդիմա-
նեց տղան, որ կէս գիշերին եկեր զիս անհանգիստ կ'ընէ:
Հեր Սաք անխօս մեկնեցաւ, զիս առանձին ձգելով Ֆրիցին
հետ: Անորոշ խորհուրդներու մէջ լուսնալուսն կը սպասէի
անհամբեր, փնտռողքի ելլելու եւ ճիշդ կացութիւնը հաս-
կընալու համար: Որքան երկար գիշեր էր. մինչեւ առտու
աչքերս չկրցայ գոցել Առտուան ժամը չորսին Հեր Սաք
վերադարձաւ, քիչ մը ներս դուրս չափչփեց, յետոյ սենեա-
կը քաշուեցաւ: Քիչ մը հանգստացայ եւ աչքերս գոցեցի.
Ժամը ութնուկէսն էր երբ արթնցայ:

1922 ԱՊՐԻԼ 18.— Առաւօտուն Շահանին հեռաձայն
բացի. Արամը ի՞նչ եղաւ արդեօք, ո՞ւր էր: Հեռաձայնի
կեդրոնը, սխալմամբ, կամ թերեւս օտարականի շեշտէս
տարուած, տուաւ ճեմալ Ազմիին տան թիւը. անմիջապէս
փակեցի, սխալ է ըսելով: Երեւի այդ թիւը անընդհատ կը
բանէր եւ կեդրոնի աղջիկը օտարականի շեշտը առնելուն
պէս, մեքենաբար Ազմիին տան թիւը կը փոխանցէր: Այլ
չփորձեցի հեռաձայնել եւ ուղղակի գացի Ուլանտչթրասէ,
Շահանին տան կողմերը: Քիչ մը սպասեցի, մէջտեղ չելաւ.

խոհեմաբար քովընտի փողոցներէն անցայ Գուրֆիւրսթենտամ, եւ անկէ ալ գետնուղիով գացի Արամը գտնելու: Ի դուր. մերիններէն ոչ մէկը կրցայ գտնել: Վերադարձայ տուն. դրան վրայ կարմիր խոշոր յայտարարութիւն մը փակցուած էր: Ոստիկանութիւնը ծանուցանելով ձեմալ Ազմիի եւ Պէհաէտտին Շաքիրի սպանութիւնը, մեծ գումար մը պարգեւ կը խոստանար անոնց սպաննիչները գտնողին:

Հակառակ պաղարիւնիս, եւ վտանգները արհամարհելու տրամադրութեանս, խոստովանիմ, որ յայտարարութիւնը կարդացած ատենս, սարսուռ մը ունեցայ: Կ'ուզէի ամէն բան հասկնալ ու չէի յաջողեր, երբ Հեր Սաք վրայ հասաւ եւ հետաքրքրութիւնս գոհացուց, մանրամասնօրէն կարդալով ու բացատրելով: Ապա միասին տուն մտանք եւ միասին ալ ճաշեցինք: Բնականաբար խօսակցութեան նիւթը օրուան դէպքն էր: Տեղեկացուց թէ ձերբակալութիւնները խստիւ կը շարունակուին եւ աւելի քան 30 Հայ ուսանող տարուած են պահականոց: Միամիտ հարցումներ կ'ուղղէի եւ ոստիկանապետ բարեկամս կը հաստատէր, թէ ահաբեկիչները հսկայ եւ թիկնեղ մարդիկ էին, քանի որ հարուածած ու ծեծած: Են զիրենք բռնելու փորձ ընող անցորդները:

Յաջորդ առաւօտ Գուրֆիւրսթենտամի վրայ հանդիպեցայ Շահանին. մտանք կողմնակի փողոց մը՝ ուր շնորհաւորեց զիս եւ յայտնեց թէ Արամ չէ ձերբակալուած: Չափազանց ուրախացայ եւ միտքս հանդարտեցաւ: Անհամբեր դէպքին մանրամասնութիւններուն կ'ուզէր տեղեակ ըլլալ. պատմեցի: Արամին ազատ ըլլալու պարագան ուրիշ տեսակէտով ալ ուրախալի էր եւ յուսադրիչ: Դեռ թակարդին մէջն էինք, բայց անդամ մը որ դուրս գայինք, մեր սեւ ցանկր վերստին աչքէ անցնելու ատենը կ'ունենայինք: Այս մասին բան մը չըսի Շահանին, որ արդէն կը պատրաստուէր մեկնիլ Պերլինէն, գերմանական թերթի մը այն լուրին վերայ, թէ ոստիկանութիւնը կը փնտռէ Ամերիկայէն իբրեւ թղթակից Պերլին ժամանած անձ մը: Իբրաւ ալ Շահանը այդ հանգամանքը ունէր՝ ստիպուած էր խոհեմ ըլլալ ու հետքը կորսնցնել: Կառախումբի տոմսակը գնած էր: Ժամը 7ին բաժնուեցայ իրմէ եւ տուն վերադարձայ: Մեր Հեր Սաքը

կարեւոր լուրեր բերաւ: Թէ ոստիկանութիւնը կասկածելիներու ցանկ մը պատրաստած է եւ ձերբակալութիւնները ըստ այնմ կը կատարուին:

Բարեբախտաբար անունս չկար, այն պարզ պատճառով որ պահականոցին տոմարներուն մէջ արձանագրութիւն չունէի. ձգձգումներս, Հեր Սաքին հետ խաղացած խաղերս, բարերար եւ փրկարար դեր ունեցան: Ապա թէ ոչ զիս ալ կը բռնէին կը տանէին: Ինչպէս յայտնի է, ինձմէ լուսանկար մըն ալ ուզած էր եւ ես ալ ակնոցով լուսանկարուած էի եւ երկու երեք հատ յանձնած էի իրեն, տանտէրս մոռացկոտ ըլլալով, զանոնք իր սեղանին վրայ ձգած էր, ես ալ օր մը, յարմար մէկ պահուն այդ լուսանկարներս ետ առած էի եւ մարդս անտեղուանքը չէր եղած:

Ձերբակալուած բոլոր կասկածելիները կը տարուէին Թալէաթ Փաշայի կնոջ առջեւ, որ ոստիկանութեան հաւաստիք տուած էր, թէ կը ճանչնար ահաբեկիչներէն մին, որովհետեւ զայն քանի մը անգամ տեսած էր փողոցը ու դրան առջեւ եւ այդ գիշեր անիկա զինք հարուածեր էր: Սակայն Թալէաթին Հանրմը այնքան շռայլ եղած էր նմանցընելու արուեստին մէջ, այնքան շատ հայ երիտասարդներ նմանցուցած էր իր ճանչցած ահաբեկիչին, այսինքն ինծի, եւ այնքան սուտ ելած էր, որ ի վերջոյ ոստիկանութիւնը ալ կարեւորութիւն չէր տուած անոր ցուցմունքներուն եւ բաւականացած էր վար դնելով բոլորովին անմեղ, բոլորովին անտեղեակ հայ ուսանող մը, Ջատկի առթիւ Միւնիխէն Պերլին ընկեր-բարեկամի այցելութեան եկած Պէրպէրեանը: Այդ երիտասարդը տեսնելու առիթ չունեցայ, բայց կ'ըսէին թէ շատ կը նմանի ինծի: Ոեղճ տղան բաւական ատեն բանտ մնաց, իմ գործած «մեղքս» քաւելու համար՝ եւ ի վերջոյ անպարտ արձակուած էր:

Հարցաքննութեան միջոցին այնքան նեղած էին զինքը, որ օր մը կտրիճ տղան, ալ համբերութիւնը հատած պոռացած էր ոստիկանութեան երեսին. — Չարնողը ես չեմ... բայց պատիւ կ'ընէք ինծի վերագրելով այդ դէպքը...

Ապրիլ 21 ժամը 4ին, Էնկլիշէ Քաֆէ նստած էի, երբ դէպքէն վերջ առաջին անգամ ըլլալով Արամը գտայ: Իր

սովորական ծանր քայլերով ու հանդարտ, հանդարտ մօտեցաւ եւ սեղանս նստաւ: Եւ սեղանի տակէն, առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու, իրարու ձեռք երկարեցինք եւ ուժով մը սեղմեցինք: Յետոյ անմիջապէս դուրս ելանք ու կատակելով ու ծիծաղելով զուարճալի խօսակցութիւն մը ունեցանք:

— Բայց Թորգոմ, ատ ինչ ղալմաղալ էր էտ գիշեր... էտ ինչ գոռում գոչում էր...

Ընկերոջս այդ միամիտ հարցումը պատճառ ունէր: Արամ Կովկասի մէջ ահաբեկումներ կատարած էր, ու բնաւ չէր հանդիպած նման ղալմաղալի: Այնտեղ, երբ ահաբեկում մը կը կատարուէր, կամ երբ պնդակները կը տեղան, ժողովուրդը անմիջապէս գետին կը պառկի, փոխանակ դէպքին վայրը փութալու: Ոստիկանութիւնն անդամ չէր վազեր կամ մօտենար դէպքին վայրը: Մինչդեռ եւրոպական որեւէ քաղաքի ժողովուրդը վարժուած չըլլալով նմանօրինակ դէպքերու, ատրճանակի ձայն առնելուն պէս, կը հետաքրքրուի, կը վազէ եւ կը յարձակի: Կովկասի ժողովուրդները վարժուած էին, քանի որ ամիս չէր անցներ, որ տեւօր մը տեղի չունենար, Հայերու, Ռուսերու եւ կամ Վրացիներու կողմէ: Այն ատեն Արամը հասկցաւ մեր գիշերուան «ղալմաղալին» պատճառն ու իմաստը: Կը խնդայինք եւ իւրաքանչիւրս պատմեց իր փախուստը: Հետաքրքիր էի գիտնալու թէ, ինք այդ դրան առջեւ որքա՞ն մնացեր էր եւ ինչպէս չէր բռնուած ու ինչպէս տուն հասած էր:

— Ինչ ընէի, պատմեց Արամ ժպտելով. էնտեղ մի քիչ չունչ առի. յետոյ «եաւաչ եաւաչ» քալեցի... Ժողովուրդը մօտեցաւ ինձ... դեռ չունչս կը կտրէր եւ քու կողմդ կը նայէի գլուխս շարժելով. բան մը ըսող չեղաւ. կարծեցին որ քեզ հետապնդողն եմ... միշտ քու կողմդ կը նայէի... երբ քիչ մը հեռացան էտ մարդիկ, քալել սկսայ. քանի մը տօրն անդին տեսայ ցանկապատ մը փոքրիկ պարտէզի մը շուրջ. մաւղերս ցանկապատին վրայէն ներս նետեցի ու աւելի հանդիստ եւ ապահով եղայ: Միայն փողոց մը անդին ինոքինքս պահականոցի մը դէմ գտայ. անհոգ անհոգ կը քալէի, երբ ոստիկան մը յանկարծ երեւցաւ ու իմ կողմս

եկաւ արագ արագ. կարծեցի որ զիս բռնելու կուգայ. մտքէս անցաւ փախչիլ, բայց ուժս կը պակսէր. ինչ կը լինի թող լինի, ըսի ինքնիրենս, կ'ուրանամ եթէ բռնելու գայ: Ոստիկանը հասաւ ու բաներ մը ըսաւ. բան չհասկցայ: Այս անգամ երկու ձեռքովը նշաններ մը ըրաւ, յետոյ մատները բերնին տարաւ: Շան որդին լուցկի կ'ուզէ եղեր... չունչ առի, լուցկիս տուի իրեն. «տանքէջօն, տանքէջօն» ըսաւ ու ճեհեննէմ եղաւ զնաց. Կառք մը դտայ եւ տուն դացի...

Այդ օրը հանդիպեցայ նաեւ. Հրաչին կամ Մեհմէտ Ալի-ին, որ սրճարանէն ներս մտնելուն պէս ողջագութուեցանք. խիստ հետաքրքիր էր մանրամասնութիւնները իմանալ. պատմեցի ամէն բան. մեր տուած որոշումը, Արամին վարանումն ու մեր կարծ ու կծու վէճը եւ վերջապէս յարձակումն ու յաջողութիւնը եւ մեր փախուստին դրուագները: Մենք տակաւին չէինք դիտեր թէ ահաբեկումը ինչ տըպաւորութիւն եւ աղդեցութիւն բրած է մեր աղգակիցներուն եւ արտաքին աշխարհի վրայ, քանի որ որեւէ Հայ չըջանակի մէջ մտած չէինք եւ անտեղեակ էինք: Բայց ինք պատմեց թէ Թուրքերը չլմած են եւ անմխիթար սուզի մատնուած. եւ աւելցուց թէ ինքն ալ պիտի մասնակցի յուղարկաւորութեան, որ մեծ շուքով պիտի կատարուի: Բաղմաթիւ ականաւոր անձեր, ինչպէս Ճեմալ եւ Էնվէր Փաշաներն ալ պիտի մասնակցին թափօրին. թելադրեց այդ օրը փողոց չելլել. ոստիկանութիւնը արտակարգ միջոցներ ձեռք առած է հսկելու համար թափօրին վրայ: Զգոյշ եղիր...

— Քանի մը օրէն, ըսաւ բաժնուած ատեն, Վիեննա պիտի անցնիմ... հոն քեզի պիտի սպասեմ, միասին Պոլիս կը վերադառնանք:

Հրաչէն բաժնուելէս վերջ հիանալի գաղափար մը գրաւեց զիս. տարիներու երազը: Շքեղ յուղարկաւորութիւն եւ մնացեալ ջարդարարներու կամ Իթթիհատական ականաւոր անձերու համախմբում: Այս պատկերը անհանգիստ կ'ընէր զիս ու երեւակայութիւնս կը դրդուէր շարունակ: Ինչո՞ւ կարելի չըլլար եւ շատ ալ կարելի էր մրրիկի պէս պայթիլ յուղարկաւորութեան թափօրին վրայ, հանգիսաւոր գնացքի պահուն, կամ մեռելատան մէջ եւ կամ նոյնիսկ հողա-

կոյտին վրայ եւ համազարկով մը մէկ անգամէն մաքրել-
սրբել հայակեր այդ բոլոր հրէշները: Եթէ Արամ համա-
միտ ըլլար, Արշակն ալ կը կանչէինք, որ խենթի նման պի-
տի վազէր դար եւ այն ատեն այդ արիւնարբու գազաններուն
վերջին ժամը հնչած պիտի ըլլար: Զինք չունէինք. իմ սե-
վէյնս ոստիկանութեան մօտն էր, իսկ Արամն ալ իր մաւ-
զերը պարտէղ մը նետած էր: Բայց Արշակին ատրճանակը
Շահանին քովն էր. հատ մըն ալ ինք ունէր. իսկ եթէ մեր-
ժէր, որոշած էի շէր Սաքին ատրճանակը թոցնէլ պահած
տեղէն: Միայն Արամն ու Հրաշը համողութիւն:

Այդ երեկոյ Օր. Պերթային հետ դուրսը ճաշեցինք, վե-
րադարձանք տուն եւ Ծրիցը առնելով Քուրֆիրսթենտամ
պտոյտի ելանք. այլեւս գործ չունէի ու պտոյտներով ժա-
մանակս կ'անցնէի. ամենօրեայ ապահով միջոցը աս էր
այլեւս: Ինչո՞ւ կասկած արթնցնէին աղջիկ մը եւ տղայ մը,
որոնք չունի մը հետ կը շրջէին. Պերլինի ընտանի տեսա-
րաններէն մէկն էր: Օր. Սաք անընդհատ կը խօսէր, լեզուի
դաս տալու ձեւով, բայց դրեթէ չէի լսեր, այնքան տար-
ուած էի այդ երազով Պահ մը յանդիմանեց զիս, որ զինք
չեմ լսեր — «Չհասկցայ ըսածներդ» վրայ բերի ներողու-
թիւն խնդրելով

Սենեակս առանձնացայ. չափազանց աղմկալից էր. չո-
գեկառքը կ'անցնէր դրեթէ պատուհանիս քովէն, որ կա-
մուրջին կցուածի պէս էր. ամբողջ տունը երբեմն կը ցրն-
ցուէր եւ առաջին անգամ ըլլալով կ'անդրադառնայի սենեա-
կիս այդ անյարմարութեան, դիշերները, հետադնդումնե-
րու ատեն մանաւանդ ուշ տուն կը դառնայի, իսկ հիմա փա-
խրատականի պէս օրուան մեծ մասը հոն կ'անցնէի: Քնարեր
դեղի մը վարժուած էի ատենէ մը ի վեր եւ անժամանակ
անկողին մտնելու անպատեհութիւնը մօլի դարձուցած էր
զիս. նորէն հատ մը առի:

Առաւօտուն Արամը եկաւ. տեղս սորված էր եւ արգելք-
ներս օլուտ չէին ունեցած — «Բան չկայ» կ'ըսէր շարունակ
եւ մինչեւ մեկնումը եկաւ զնաց Բարերախտարար անանկ
ատեններ կուպար, որ շէր Սաք տունը չէր ըլլար: Դուրս ե-
լանք այդ կողմերը մի քիչ շրջելու Մաղկավաճառանոցի մը

առջևէն անցած ատեննիս, բազմաթիւ ծաղկեպսակներ տե-
սանք ցուցափեղկին առջեւ. աչք մը նետեցի, Թուրքի ա-
նուններ: Ուրեմն մօտ էր յուղարկաւորութիւնը Հրաշքի բ-
սած էր, եւ ի՞նչ դառն ճակատադիր, մեր ընկերը, իբրեւ
մտերիմը ձեմալ Ազմիի ընտանիքին, իր ուսերուն վրայ
պիտի կրէր հայ մանուկներու դահիճ հրէշին զապաղը,
մինչեւ գերեզման:

Ուրիշ գերեզմաններ չէինք կրնար բանալ, այդ օրն
իսկ. այս միտքը զիս կը չարչարէր: Արամին բացուեցայ.
կարծես գաղափարին հետ հաշտուեցաւ, միայն հարցուց.

Ճեմալ փաշայի ահաբեկիչները,
Ստեփան Ծաղիկեան եւ Պետրոս Տէր Պօղոսեան,
որոնք 1922 Յուլիսին, Թիֆլիսի մէջ, Զեկայի շէնքին առջեւ,
պատուհասեցին Ապրիլեան Եղեռնի գլխաւոր,
պատասխանատուներէն Ճեմալ փաշան և իր թիկնապահները

— Ինչպէ՞ս պիտի մօտենանք... ամէն կողմէ պաշարուած պիտի ըլլանք ոստիկաններով:

— Դիւրին է, պատասխանեցի, ներշնչուելով՝ ծաղկեպսակ կրողի մը պատկերէն: Երկու գեղեցիկ ծաղկեպսակ չինել կուտանք, եւ կը տանինք ամենէն վերջ, երբ բոլորը հաւաքուած են, կը մտնենք մեռելատունը եւ յանկարծ ատրճանակները քաշելով, առանց աչք թարթել տալու, կը գնդակահարենք ինձէրը, ձեմալը եւ միւսները, որոնք որ կրնանք: Թող թրքութիւնը այս անգամ ընդհանուր սուգ բռնէ:

Արամին աչքերը փայլեցան, բայց չպատասխանեց: Մտազբա՞ղ էր, թէ կը վարանէր: Հաւանաբար չէր ուզեր զիս նեղել, ոչ ըսելով: Իսկ այո՞ն, նոր մեծ վտանգ մը կը բերէր: Ինչպէս ըսի, գէնք չունէինք: «Քալէ, քալէ, ըսի, ժամանակ չկորսնցնենք եւ Շահանէն առնենք Արշակին աւտորճանակը»: Գացինք եւ Շահանին պարզեցի միտքս: Իբրեւ պատասխան յայտնեց, թէ եթէ յարմար առիթ գտնենք, կը գործենք: Արամն ալ ծաղկեպսակները պատրաստելու պիտի երթար:

Ատրճանակ չկար. հասկցուեցաւ որ Շահանը մեկնումի պատրաստութեան միջոցին, Արշակին գէնքը ջուրը նետած է, ապագայ տաղտուկներէ զերծ մնալու համար: Շատ ազդուեցայ, բայց բան մը չէի կրնար ընել եւ այդ բացառիկ առիթը կը փախցնէինք: Շահանը մեկնեցաւ, իսկ երկու օր վերջն ալ Արամը կը մեկնէր Վրեննա, ռուսական անցագրով, դիւրութեամբ «վիզա» առնելով: Պիտի մնայի միւսակ եւ խիստ դժուար էր երկրէն դուրս ելլել, քանի որ անցագիրս արձանագրուած չէր ոստիկանական տոմարներուն մէջ: Այդ տապնապալի օրերուն, բնականաբար չէի կրնար մտածել հանդիպելու որեւէ պահականոց: Հարցաքննութիւնները կը շարունակուէին, մամուլը լահապին աղմուկ ու վլվլուկ կը փրցնէր եւ ոստիկանութիւնը դուր ու դադար չունէր: Մանաւանդ, եթէ Թալէաթին կիներ զիս տեսնէր, ա՛լ աղատում չունէի: Իսկ Հեր Սաքին լուրերն ալ կրակի վրայ իւղ կը թափէին: Կ'ըսէր թէ Պոլսէն թուրք մասնագէտներ կուգան, բերելով Պէրպէրեանին լուսանկարը եւ այդ Պէր-

պէրեանը արդէն ծանօթ մէկն է եղեր: Միտքս ակամայ կ'երթար թուրք գաղտնի ոստիկաններուն եւ մասնաւորաբար հին ծանօթիս՝ Էշրէֆին: Եթէ լուսանկարովս գար, անշուշտ պիտի ճանչնար զիս: Սիրտս կը սեղմուէր ու տապնապի մատնուած էի, բայց բնաւ յայտնի չէի ընել եւ խնդալով ու կատակելով կը խօսէի տանտիրոջս հետ:

Գացի Էնկլիշէ Քաֆէ, քանի մը բաժակ գոնեաք պարպելու եւ այս հանելուկին մէջէն ելլելու ճար մը մտածելու համար: Դէպքին օրը կրնայինք սպաննուիլ. բայց կեանքը ի՞նչ կ'արժէ. քանի դեռ ողջ ենք, հսկայ գործ մը գլուխ հանելու էինք, սարսափեցնելով ոճրագործներու բոլոր գարշելի ցեղապետները եւ ցնցելով Եւրոպայի խիղճը, եթէ ունէր: Հայ ժողովուրդը եւ Դաշնակցութիւնը գլխատուած էին եօթը տարի առաջ, ահաւոր ու անդարմանելի կորուստ էր: Այդ պահուն, եթէ ողջ ըլլային ու մեր քով գտնուէին Ռոստոմներն ու Նիկոլ Դումանները, մեր ծրագիրը իրականացած պիտի ըլլար: Ազգին վրէժը կը լուծէինք եւ հանգիստի արժանի կ'ըլլայինք:

Հրաչը այլեւս չէր կրնար օգտակար ըլլալ. իսկ Շահանը եթէ մեկնելու վճռական մտադրութիւնը չունենար, քանի մը ժամէն Արշակն ալ բերել կուտայինք Վիեննայէն եւ այն ատեն կը սարքէինք մեծագոյն հարսանիքը, մեր ցեղին արժանապատուութեան փրկութեան համար:

Մեկնելու պահուն, Շահանը հաւաստիք տուած էր թէ Լիպարիտը եւ Զօրեանը պիտի օգնեն ինծի:

Նախ գացի Արամին. մեկնելու կը պատրաստուէր. թէ ժամանակ չունէր եւ թէ դրամ. իր ապսպրած նոր հագուստը դերձակին քովէն առնելու ստացազիրը ինծի յանձնեց, որպէսզի մնացեալ պարտքը վճարեմ ու հագուստը Վիեննա տանիմ: Շատ նեղուեցայ, բայց ձայն չհանեցի: Սիրտ չըրի դերձակին երթալու եւ լաւ ըրի: Հետագային Վիեննայի մէջ պիտի տեղեկանայինք, թէ ինչպէս այդ ձեռք մը հագուստը անսպառ նիւթ եղած էր գերմանական թերթերուն: Շոգեկառքը մեկնեցաւ. վերադարձիս, երանի տուի իրեն: Արդե՞հօք ես ալ այդքան դիւրութեամբ պիտի կարենայի օձիքս աղատել:

Ալ մինակ մնացած էի եւ դիտուեա ճարը պէտք էր տեսնէի:

Գացի Լիպարիտին. փոքրիկ սեղանի մը վրայ թէյ պատրաստած էր: — Օ՛, լաւ որ եկար Արշաւիր, հիմա Միխայիլն ալ պիտի գայ: Երկու օր առաջ Քուրֆուրսթենտամի մէկ անկիւնը հանդիպած էի Միխայիլին — Վարանդեան —: Զիս համբուրեց եւ սա կատակն ալ ըրաւ: — Երանի՛ր թէ ինձմէ առաջ դու մեռնէիր...: Ես գրէի քո մասին...

Լիպարիտին պարզեցի դուռթիւնն եւ յայտնեցի որ ձեռով մը զիս երկրէն դուրս հանելու են: Բայց որովհետեւ անցագիրս ոստիկանութեան մօտ արձանագրութիւն չունէր, Լիպարիտ անպատեհ եւ վտանգաւոր դտաւ խնդրին խառնելի: Ես ալ նկատեցի որ մեծ դժուարութիւններ կան ու բարդութիւններ կրնան առաջ գալ, չուզեցի որ պաշտօնական մարմիններ խառնուին: Այդ միջոցին Վարանդեանը հասաւ. անոր ալ պարզեցինք խնդիրը: Վարանդեան յանձնարարեց երթալ Զօրեանին: Այդ օրն իսկ Զօրեանին գայի եւ կացութիւնը անոր ալ պարզեցի:

— Օ, գոչեց ձեռքերը բանալով, ի՞նչ կրնամ ընել. մեզ բոլորս աքցանի մէջ առած են: Եթէ այդքան վտանգ կը տեսնես, եկուր հոս եւ ամիսներով մնացիր, իմ վրաս չեն կասկածիր:

Ասոր վրայ ուզեցի գոնէ կարեւոր գոյքերս պարտուակող պայուսակներս իր տունը փոխադրել. հաւանեցաւ: Նոյն գիշերն իսկ տուն դարձին, պայուսակներէս մին առի եւ հոն տարի: Հետեւեալ առաւօտ, սովորական դրաղումներով ժամանակ անցուցի. այսինքն Ֆրիցը պտոյտի տարի. տուն վերադարձայ ու Պերթային ընկերացայ մինչեւ դպրոց: Մայրիկն ու սպասուհին գնումներու գացած էին եւ տունը մարդ չկար: Միւս պայուսակս ալ անմիջապէս փոխադրեցի Զօրեանին բնակարանը՝ հոն ձգելով միւս պայուսակներս...

Մեկնած միջոցին, Արամին ըսած էի որ Ղիկննա հասնելուն պէս հեռագիր մը ղրկէ ինծի, հաղորդելով հօրեղբորս մահամերձ ըլլալը, որպէսզի գայն Հեր Սաքին ցոյց տալով, խնդիրս վայրկեան առաջ կարգադրէր: Տանտէրս

իրաւամբ հաւատացած էր թէ միլիոնատէր հօրեղբայր մը ունիմ Ռումանիոյ մէջ, որուն միակ ժառանգորդն էի: Եւ ժառանգ ուտողի պէս ալ կը ծախսէի:

Երկու օր սպասեցի. Արամէն լուր չկար, ոչ ալ հեռագիր: Արդէն դաւադիրի խառնուածք չունէր: Բարկացած էի եւ սաստիկ ջղայնացած. ճարահատ՝ գրեցի Վիեննա, ընկերոջս՝ Ա. Օ.ին, որ Գալիանէին եւ իմ թղթակցութիւններս կ'ապահովէր, որպէսզի տեղս գաղտնի մնար: Պարտաճանաչողան անմիջապէս ղրկեց սա հեռագիրը. — «Հօրեղբայրդ մահամերձ է. ժառանգութեան խնդիրը կարգադրելու համար իսկոյն վերադարձիր»:

Որով չորս հինգ օր եւս անցաւ ու տակաւին ես տագնապի մէջ էի: Իրիկուան դէմ էր. Հեր Սաք հեռագիրը բացաւ, կարդաց ու այլայլեցաւ մէկէն: Բացատրեց եւ գոյժը տուաւ: Դերասանութեան պէտք կար. ես ալ այլայլեցայ, գոյն առի, գոյն տուի եւ եթէ չամչնայի, պիտի լայի: Երեսը նայեցայ մէյ մը, մէյ մըն ալ շուրջս եւ շուրաւծի կերպարանքով իրեն հարցուցի թէ ի՞նչ պէտք է ընէի... Սա ի՞նչ անակնկալ դժբախտութիւն է... Հիմա ի՞նչ պիտի ընէի: Եւ խնդրեցի որ զիս միռոսկ չձդէ, հետո ճամբորդէ, բոլոր ծախքերը վրաս: Ահագին գործ էր եւ միշտակա երբեք պիտի չկարենայի մէջէն ելլել. մտերիմ բարեկամի մը պէտք ունէի. իրմէ զատ ո՞վ ունէի...:

Հեր Սաք մօրը հետ քանի մը խօսք փոխանակեց եւ ըսկաւ մխիթարել զիս: Ոստիկանապետը խոստացաւ յաջորդ օրն իսկ կարգադրել անցագրիս խնդիրը ու անձաւարանքով ելաւ գնաց. կարծեմ այդ օրն էր յուղարկաւորութիւնը եւ ինքը իբրեւ պարտաճանաչ պաշտօնեայ, պէտք է գործի վրայ ըլլար. արդէն խօսած ատեն, նստած տեղը չէր կրնար պարտկիլ եւ գլուխը կը քերէր: Փոխերը, ճաշի ատեն, գրեթէ բան չկերայ, ջղային վիճակի մէջ էի եւ անեցիք ատոր պատճառ կը նկատէին տխուր լուրը...

Յաջորդ առաւօտ մօտեցայ Հեր Սաքին, մտահոգ կերպարանքով եւ գլուխս չարժելով:

— Օ՛, օ՛, ըրաւ եւ աւելցուց. անցագիրդ քե՛ր: Մենեակս վազեցի բերի, եւ իրեն երկարեցի:

Արամ Երկանեանի վերջին լուսանկարը

Այցեքարտը հանեց բաներ մը դրեց, անուն մը՝ Հեր Ծմիտ, եւ յանձնարարեց անմիջապէս ոստիկանութեան կեդրոնը երթալ, ուր իր ընկերո՛ւ խնդիրս պիտի կարգադրէր: — Ձէի ուզեր երթալ, լայց եւ չէի կրնար պնդել. կացութիւնը փափուկ էր: Վարանումս տեսնելով ըսաւ.

— Ես չատ գրադած եմ, դուն գնա, անիկա՛, ամէն ինչ կը կարգադրէ...

Ինքնաշարժ մը ցատկելով գացի կեդրոնական ոստիկանութեան շէնքը, որ ոստիկան ու դաշտնի ոստիկաններով կը

վխտար: Վար իջայ, մտադրելով տուն վերադառնալ եւ Հեր Սաքին ըսել թէ ընկերը չեմ գտած: Յետոյ խորհեցայ. եղածը եղած է քանի որ այս քարտը կայ, ուրեմն Հեր Շմիտ րան մը պիտի ընէ կրկին վեր ելայ, սակայն ոտքիս եղունգէն մինչեւ մագներուս ծայրը դողի մէջ էի: Հարցնելով գրտայ մարդս, խոշոր սրահի մը մէջ, բազմաթիւ սպասողներ կային: Քարտս իրեն Երկարեցի, անցազրիս հետ միասին:

Հեր Շմիտ կարդաց, անցազրիս վրայ աչք մը նետեց ու ինքնիրեն փսփսալու ձևով մը ըսաւ.— Արմենիչէ Բասրորթ Ապա երեսս նայեցաւ, եւ փոխանակ անցազրիս կընքելու, ինչ որ կը յուսայի, զայն դրաւ սեղանին ծայրը: Երեւի, խորհեցայ, կնքելէ առաջ մտադիր է աւելի բարձրաստիճան պաշտօնեայի մը հետ խորհրդակցիլ, ինչ որ գործիս չէր պար Պահ մը մտադրեցի հոն ձգել անցազրիս եւ հեռանալ, քանի ուշ չէր Հեր Շմիտ ինձմով չէր զբաղեր անպամ եւ միւս սպասողներուն թուղթերը կը կնքէր ու կը ստորադրէր Ասեղներու վրայ նստած էի: Պահ մը, երբ չեմ զիտեր ինչ բանի համար դուրս ելաւ, կամացուկ մը անցազրիս վերցուցի եւ կրկին տեղաւորուեցայ աթոռին վրայ: Դիմողներուն երթեւեկը վերջ չունէր եւ գործս կը մնար: Հեր Շմիտ ներկայութիւնս անպամ մոռցած էր, երբ անշուշտ դուրս ելայ եւ չիտակ տուն վազեցի, կացութիւնը Հեր Սաքին պարզելու համար:

Հեր Սաք տունը չէր եւ դացած էր Լայրցիկ. մնացի չուարած Գիշերը Պերթան խնդրեց որ զինքը սինեմա մը տանիմ. պացինք, բայց թէ բան մը տեսայ կամ հասկցայ, չեմ յիշեր: Միայն գիտեմ որ ժողովուրդը կը խնդար Սինեմայէն ելանք եւ պացինք էնկլիշէ Քաֆէ, ուր քանի մը յատ գոնեաք աւելի խմեցի եւ պահ մը սրճարանի նուագախումբին եղանակներուն ազդեցութեան տակ, վառեցի մտահոգութիւններս, բախտիս ձգելով ամէն բան: Պերթան փափաքեցաւ իր սիրած մէկ կտորը նուագել տալ. պահարանով գումար մը զրկեցի ղեկավարին ու աղջկան փափաքը կատարուեցաւ Գիշերը գրեթէ անքուն անցուցի:

Հետեւեալ օրը Ֆրիցը առի եւ դուրս ելայ, բայց այս անպամ հեռուէն մեր տունը քննութեան տակ առի. կասկած

մը մէջն մտած էր. սակայն անսովոր բան մը չկար տան մէջ կամ դուրսը: Այլեւս տունը շատ չէի մնար եւ դուրսերը կը դեգերէի:

Այդ օրը կրկին այցելեցի Զօրեանին, որուն յայտնեցի թէ տակաւին բան մը չեմ ըրած. ինքն ալ մտահոգուեցաւ: Իրեն յանձնեցի յիսուն տոլար, որպէսդի մառքի վերածէ: Մէկ երկու ժամ հոն մնացի, մինչեւ որ վերադարձաւ: Մառքերը առի եւ կրկին գացի Էնկլիշէ Գաֆէ: Ալ տեղ չէի կըրնար նստիլ եւ չուտ մը դուրս ելայ: Այնքան նեղուած էի ու բարկացած մերիններուն, որ ձեռքս անցնէին՝ կը խեղդէի: Այս կացութիւնս աւելի մտահոգիչ էր քան դէպքէն առաջ եւ նոյնիսկ դէպքի օրուան կացութիւնս. ահաւոր օրեր ապրեցայ: Զէի գիտե՞ր ե՞րբ պիտի գար Հեր Սաք եւ ի՞նչ տրամադրութեամբ:

Հոգեկան այս դրութեան մէջն էի, երբ Հեր Սաք վերադարձաւ: Տուն վերադարձիս զինք գտայ. յոգնած կ'երեւար. իսկ ես՝, այլալքած ու նոյն չուարած դէմքը առի:

— Դեռ հո՞ւս ես, հարցուց.

— Քեզի կը սպասէի, միասին պիտի երթայինք:

— Ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս, բայց այս օրերս խիստ զբաղած եմ, մանաւանդ այս օրերս...

Գլուխս տխրութեամբ շարժեցի, յետոյ գրպանէս տըլլեցակ մը մառք հանելով մօրը տուի, իբրեւ սենեակիս երեք ամսուան վարձք, եւ խնդրեցի որ սենեակս պահէ, որովհետեւ պիտի վերադառնամ:

Այդ միջոցին Հեր Սաք կրկին անցազրիս խօսքը բացաւ: Բացատրեցի թէ Հեր Շմիտին հետ չէինք կրցած հասկցուիլ: Մայրն ալ յանդիմանութեան պէս բաներ մը ըսաւ սուղուն: Յաջորդ օրը Ա. Օ.էն երկրորդ հեռագիր մը հասաւ, որով կը յայտնէր, թէ հօրեղբայրս շատ ծանր է եւ ինչո՞ւ կ'ուշանայի: Փրկարար եղաւ այս հեռագիրը: Հեր Սաք փութկոտութեամբ ոտքի ելաւ ու «երթա՛նք» ըսաւ: Քանի մը հարիւր մառք իրեն երկարեցի, խնդրելով որ կառքով հրթանք: Ելանք եւ ուղղակի ոստիկանութեան կեդրոնը գացինք: Մինչ ես կը ալքտայի սրահներուն մէջ, տանտէրս մէկ սենեակէն միւսը կ'երթար կուգար եւ իր ձեռքովը կը կնքէր

Թուղթս: Երբ դուրս ելանք, կոնակէս բեռ մը ինկաւ. Թեթեւցած էի: Վիզան առնելը դիւրին էր ինծի համար. Արամին եւ Արշակին վիզաներն ալ ես առած էի արդէն:

Վերադարձին, բոլոր տնեցիները հաւաքեցի եւ պացինք ճաշարան—գարեջրատուն մը, ուր լաւ մը կերանք խմմեցինք: Հոն կրկնեցի որ սենեակս վարձու շտան, քանի որ շուտով պիտի վերադառնայի: Եւ կրկին Հեր Սաքէն խնդրեցի, որ ընկերանայ ինծի: Իսկ եթէ ինք չի կրնար գալ, դոնէ մայրիկը կամ քոյրը ընկերանան ինծի:

— Այս օրերս շատ զբաղած եմ, պատասխանեց Հեր Սաք: Այս դէպքին պատճառով Լայրցիկ պիտի երթամ. երկու օրէն կը վերադառնամ. յետոյ Պոլսէն դալիք մարդոց պիտի գործակցիմ. անհնար է որ ընկերանամ քեզի: Եւ սիրտը կոտրած բարեկամի շեշտով աւելցուց. — Բայց մէկ երկու օր սպասէ ինծի. նայինք ի՛նչ կրնանք ընել...

— Անշուշտ կը սպասեմ, սակայն, եթէ չկարենաս գալ օրիորդը Թող ընկերանայ ինծի:

Տուն վերադարձին, հեռաձայն մը եկաւ: Հեր Սաք երկար խօսելէ ետք, ելաւ ու մեկնեցաւ. նորէն մտահոգուեցայ. ինչո՞ւ յանկարծ գիշերանց կը կանչուի: Ես ալ դուրս ելայ ու մօտակայքը շրջեցայ, անոր վերադարձին սպասելով: Հեռուէն տեսայ որ կուգայ. սովորականին պէս, կը քալէր. մօտեցայ իրեն.

— Օ՛ր, ինչ կ'ընես հոս, հարցուց.

— Կը պտտէի... բայց դուն ինչո՞ւ գացիր... ինչ երիւր...

— Վաղը նորէն Լայրցիկ պիտի երթամ:

Հետեւեալ առտու Հեր Սաք մեկնեցաւ Լայրցիկ, ինչ որ դործիս եկաւ: Միասին դուրս ելած եւ ճամբան ու յետոյ սրճարանը, երկարօրէն խօսած էի ապագայ ծրագիրներու մասին. թէ ինչպէս Գերմանիա պիտի փոխադրեմ ինծի ժառանգ մնացած հսկայ գումարը, եւ այդ գումարով ինչե՞ր կարելի էր ընել. կալուած ոք խանութներ գնել եւ առեւտրական ձեռնարկներ գլուխ հանել, պայմանաւ որ ինծի օգնէր. վստահելի բարեկամի պէտք ունէի եւ իրմէ լաւը չէի կրնար գտնել: Տանտէրս ալ խաճաղաւորուած էր երազ—

ներովս, որոնցմէ մեծապէս պիտի օգտուէր: Իրմէ բաժնըւելէ վերջ, Պերթային հետ խաղաղ ժամեր անցուցի, ապա գացի Զօրեանին, եւ ժամադրուեցանք, յաջորդ օր Աւրստրիական Դեսպանատուն երթալու համար

Հանգիստ սրտով տուն վերադարձայ կրկին. Յրիցը վրաս վաղեց, տխուր էր եւ կարծես անցուդարձերուն տեղեակ. չոքուա մը տուի, չկերաւ դուրս հանեցի, եւ ճամբան խողի միս առի իրեն համար ու պահ մը կենդանաբանական պարտէզ չրջելէ վերջ, կրկին տուն եկանք: Քովէս չէր դատուեր մանաւանդ շատ կ'ախորժէր որ զլուխը անընդհատ շոյեմ ես ալ այդ վերջին օրերը չէի ուզեր տունէն հեռանալ, եւ տնեցիներուն հետ յաճախ տեսնուելու կամ խօսակցելու առիթներ կը փնտռէի, բան մը հասկնալու, լուրէ մը կամ խօսքէ մը հետեւութիւն մը հանելու եւ անցուդարձերուն տեղեակ ըլլալու համար: Պարզապէս հսկողութիւն կատարելու նպատակովն է որ երբեմն դուրս կ'ելլէի: Այդ գիշեր Պերթային հետ սինեմա մը դացինք, յետոյ ասդին անդին պտոյտ մըն ալ ընելէ վերջ ուշ ատեն վերադարձանք:

Առտուան ժամը ութին, մեր տան փողոցին դուռը դարկին. ելայ բացի. ցրուիչը հեռագիր մը երկարեց. ուղղուած էր Մայր Սաքին. պաշտօնեան հեռանալէ ետք, մտադրեցի պահել հեռագիրը, բայց տիկինը վրայ հասաւ: Յանձնեցի հեռագիրը. բացաւ ու սկսաւ կարդալ. քիչ մը անդին կեցած էի, իր դէմքը դիտելու եւ տպաւորութիւնը հասկնալու համար: Դէմքին վրայ մտահոգութեան պէս բան մը նշմարեցի եւ սիրտս թեթեւ մը թպրտաց: Անշուշտ մէկ կողմ քաշուեցայ ու սենեակս մտայ, անկին մը նստայ: Տիկին Հանա քիչ վերջ եկաւ, ներս մտաւ, չորս դին աչք մը պտտցուց եւ հարցուց.—

— Ե՞րբ կը մեկնիս...

— Զեմ գիտեր պատասխանեցի, Հեր Սաքին պիտի սպասեմ:

— Վաղը կէսօրին հոս պիտի ըլլայ... կ'ուզէ որ սպասես իրեն...

Եւ երեսս ի վեր նայեցաւ: Այս անգամ անսովոր էր նայուածքը. այդ խնդումներես եւ բարի կնոջ աչքերը շատ

լրջացած էին. չհաւնեցայ, բայց անմեղուկ աչքերով նայեցայ իրեն, յաջողելով ներքին յուզումս զսպել եւ անմեղուկ շեշտով ալ ըսի.—

— Շատ լաւ, շատ լաւ, իրեն պիտի սպասեմ: Յետոյ խնդրեցի կէսօրին միասին ճաշել:

— Ուրախութեամբ, պատասխանեց ու հեռացաւ:

Երկուշաբթի օր վիզաս առի եւ վճռեցի ալ Պերլինէն հեռանալ, Երեքշաբթի առաւօտ: Շոգեկառքը ժամը տասնին կը մեկնէր:

ՄԱՅԻՍ 8.— Առաւօտուն շատ կանուխ ելայ: Ֆրիցը եկաւ, երեսը շոյեցի, շոքոլաններ տուի եւ տոմսակս գրպանիս մէջ չօջափելով դուրս ելայ: Բոյոր գոյքերս տեղւոյն վրայ ձգած էի սովորականին պէս: Դեռ կանուխ էր կայարան երթալու համար եւ կենդանաբսնական պարտէզին կողմերը պտոյտ մը բրի: Հանդարտ, հանդարտ տուն կը վերադառնայի, երբ տեսայ որ երկու ոստիկան մեր տունը կը մտնեն: Սովորական էր ասիկա. սակայն սպասեցի հինգ տաս վայրկեան, անոնք դուրս չեկան: Կասկածը ծանրացաւ մէջս եւ միտքս կարգ մը բաներու գնաց... Նախորդ օրուան հեռագիրը... տիկինին դէմքը, նայուածքներն ու լրջութիւնը

Արամին հաղուստները... Եւ տրամաբանեցի որ հիմա այդ ոստիկանները ինծի կը սպասեն, մանաւանդ մայր Սաքը անոնց հաւատացուցած պիտի ըլլար թէ Հէր Ղազարեանը ուր ալ դացած ըլլար, պիտի վերադառնար անպայման... ամենօրեայ սովորութեան համաձայն...

Ալ տուն երթալը մոռնալու է, րսի ինքնիրենս, նախագահացումներուս հաւատալով չիտակ դացի Զօրեանին, գոյքերս առի եւ կայարան փութացի: Թալիսման չապիկս վրաս էր: Կայարանին մէջ հանդիպեցայ ընկեր Վարանդեանին, որ տեղեակ էր գաղտնի փախուստիս. Փարիզ պիտի անցնէր: Շատ կարճ խօսակցութիւն մը ունեցանք. ժամանակ չունէի եւ ինքն ալ կ'ուզէր որ վայրկեան առաջ շոգեկառքին մէջ տեղաւորուիմ:

— Աս է կառախումբդ, ըսաւ մատովը ցոյց տալով, ինքզինքիդ հոգ տար եւ ժպտելով աւելցուց.— Աղջիկներուն շատ մի նայիր:

Ոնդացի, հրաժեշտ առի եւ վեր ելայ:

Շոգեկառքը կը սուրար եւ կարծես ան ալ կ'ուզէր վայրկեան առաջ գիտ հեռացնել ու փախցնել վտանգէն: Դէպքէն վերջ, մարդ վախկոտի պէս բան մը կը դառնայ. առաջուան քաջութիւնը եւ պաղարիւնութիւնը ակամայ կորսնցուցած կ'ըլլայ. ամէն ինչ կասկածելի էր. շուք մը, ճամբորդի մը երթեւեկը, քովէդ անցած ամէն մէկուն անտարբեր նայուածքն անգամ, կառախումբի պաշտօնեաներուն հանդարտ քայլուածքը կամ աճապարանքը, ամէն ինչ վտանգի սպառնալիք մը կը նկատես: Քանի անգամ զգացի, որ արիւնը կարծես կը պարպուէր երակներէս եւ ջղային դրութիւնս կը քայքայուէր: Զարմանալի բան, վտանգէն առաջ երբեք այս վիճակը չէի ունեցած: Տունէն բաժնուելէս վերջ եւ մասնաւորաբար կառախումբին մէջ հետզհետէ սաստկացաւ անձկութիւնս: Հետեւաբար, քանի շոգեկառքը կը սուրար, ես այնքան աւելի անհամբեր դարձած էի եւ կ'ուզէի թեւեր առնել, վայրկեան առաջ եւ անկէ առաջ սահմանը կտրել անցնելու համար:

Թերթ մը երեսս, կը կարդայի, առանց բան մը հասկընալու եւ միտքս անդին գնաց. հիմա Սաքերը, մայր ու աղջիկ ինծի կը սպասեն ճաշի. անշուշտ ոստիկաններն ալ հոն են կամ մեկնելէ վերջ պիտի վերադառնան, քանի որ մայր Սաքը անոնց բացարձակ հաւաստիք տուած պիտի ըլլայ, թէ ես, կէսօրուան ճաշին ալ եթէ տուն չհանդիպէի, իրիկունը անպայման տունն հմ: Ինչպէս սովորութիւն եղած էր երկար ատենէ ի վեր: Յետոյ բացառիկ կամ արտասովոր բան մըն ալ պատահած չէր, որ ես տուն չվերադառնալու պատճառ ունենայի: Պայուսակներս ալ անկողնին տակն են եւ սեղանիս բոլոր առարկաները, գերմաներէնի գիրքս, ածիլուելու գործիքս, եւայլն, իրենց տեղերն են: Այնպէս որ սենեակս մտած ատեննին կասկած պիտի չունենային:

Շոգեկառքը մեծ աղմուկով կը սուրար եւ ես սիկարէթ սիկարէթի վրայ կը ծխէի. վտանգը վտանգ էր տակաւին եւ սահմանը չանցած ազատութեան շունչը չէի կրնար առնել: Սահմանին վրայ իսկ կրնային գիտ ձերբակալել, եթէ ինքնութիւնս ստուգէին: Մտահոգութիւնս ծանր կերպով կը

ճնշէր եւ անհամբերութիւնը դիւ կը քայքայէր: Տեղ մը, կայարանէ մը «պոմպէ» գլխարկով մարդ մը ներս մտաւ. գըլանիկ մը բերնին յաճախ ինծի կը նայէր. գաղտնի ուտիկանի նմանցուցի: Ժամու մը չափ նոր տալնապ մը ապրեցայ, մինչեւ որ մարդս ուրիշ կայարան մը իջաւ եւ շունչ առի:

Վերջապէս սահմանը հասանք: Անցադիրս ձեռքիս՝ ըսպասեցի հերթիս: Թուղթերս քննեցին, երեսս նայեցան մէյ մը, քանի մը հարցումներ ըրին, որոնց գլխով պատասխան տուի. յետոյ երկու պայուսակներս ալ բացին, քննեցին, եւ թուղթերս կնքեցին ու արտօնեցին որ անցնիմ: Ազատած էի: Եւ երբ ուրիշ շուկաուք մը առի Վիեննա հասնելու համար, առաջին գործս եղաւ մտնել ճաշարան-վակոնը: Այդ միջոցին ահաւոր երազէ մը արթնցածի պէս էի. ամբողջ մարմինս քրտնած էր. մէկէն ամբողջովին թեթեւցայ. ջիղերս խաղաղեցան, ինքզինքս գտայ եւ առիւծի ախորժակս բացուեցաւ: Սիկարէթ մը վառեցի եւ դարձեալ միտքս գնաց խեղճ Հեր Սաքին տունը:

Անշուշտ ոստիկանները վերադարձած են եւ մայր Սաքը անոնց ի՞նչ բացատրութիւններ տուած է արդեօք: Ի՞նչ կըրնայ ըսած ըլլալ: Եթէ Հեր Սաք Լայբցիկի մէջ գտած է Պոլսէն հասնող թուրք ոստիկանները, որոնցմէ առած պիտի ըլլայ լուսանկարս, ի՞նչ հոգեվիճակի մէջ է հիմա արդեօք: Այս հանելուկներուն լուծումը, կը խորհէի պիտի գըտնեմ Վիեննայի մէջ: Ա՛լ չոգեկառքը կը սուրա՞ր կամ դանդաղ կ'ընթանար, հոգս չէր: Ազատ էի եւ ընկերներս ալ պիտի դռնէի...

ՎԱՌՆԱՅԻ ՄԷՋ

ԹՈՒՐԲ ԳԱՂՏՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ ԿԸ ՓՈՐՁԵՆ
ԱՌԵՒԱՆԳԵԼ ԶԻՍ

Վիեննա հասնելուս տեղաւորուեցայ սովորական ծանօթ պանդոկս եւ պայուսակներս հոն ձգելէ յետոյ գացի մանկութեանս ընկերներէն ուսանող Ա. Ս. ին, զոր գտայ Բիրխլնկասէ փողոցի մէկ սրճարանին մէջ: Մեծ ուրախու-

Թեամբ դէմս վազեց ու գրկեց զիս, յուզումով եւ գուրգուրանքով: Դէպքին տեղեակ էր թէ Թերթերէն եւ թէ Արամէն, եւ օրերէ ի վեր ջղային հետաքրքրութեամբ հետեւած էր գերման եւ աստրիական թերթերուն, հասկնալու համար մասնաւորաբար թէ ինչ եղած էի ես, եւ անհամբեր կը ըսպասէր վերադարձիս: Տեղական դրամ չունէի եւ իրմէ քանի մը հարիւր քրօն ուզեցի:

Հիանալի տղայ էր. տասնոց չունէր, Պոլսէն սպասած դրամը ուշացած էր, բայց ձեռք դպցուցած չէր թրքական թղթադրամ—ոսկիներուն եւ 10.000 իտալական լիրէթին, զորս ի պահ դրած էի իր մօտ, Պերլին երթալէս առաջ: Շատ նեղուեցայ որ այդ դրամները չէ դործածած: Եւ իր սենեակը գացինք, ուր դրամապանակս նոյնութեամբ ինծի վերադարձուց, Գայիանէին քանի մը նամակներուն հետ: Մաս մը դրամ փոխեցինք եւ գացինք լաւագոյն ճաշարան մը, ուր մեծ ախորժակով պատուական ճաշ մը ըրինք: Այդ գիշեր պանդոկ չգացի եւ իր սենեակը պառկեցայ: Չափազանց հետաքրքիր էր տեղեկանալու դէպքի մանրամասնութիւններուն եւ մասնաւորաբար վերջին օրերու պարագաներու, վախ ու սրտագողերու, հնարքներու եւ փախուստիս դրուագին, որոնք տակաւին անծանօթ կը մնային բոլորին համար: Կլանուած մտիկ կ'ընէր:

Ընկերս իր կարգին յայտնեց թէ Արամն ու Արշակը արդէն մեկնած են Պուլկարիա, իսկ Հրաչը, Թեթեւ գործողութեան մը համար փոխադրուած է հիւանդանոց: Առտուն առաջին գործս եղաւ, հանդարտ մտքով պատասխանել Գայիանէին նամակներուն, որոնք բաւական հին էին, իսկ վերջինով դժգոհութիւն կը յայտնէր, զինք անպատասխան թողելու համար: Այցեկեցի Հրաչին եւ որոշեցինք միասին մեկնիլ Վիեննայէն. մինչեւ ապաքինումը պիտի սպասէի. այդ առթիւ իր ատրճանակը յանձնեց ինծի:

Ամէն օր կը հետեւէինք Պերլինի անցուդարձերուն, որոնք դեռ լայն արձագանդ կը գտնէին թերթերուն մէջ: Թուրք գաղտնի ոստիկաններ հասած եւ գործի անցած էին: Անակնկալ լուր մըն ալ ա. էջերուն վրայ.— Ոստիկանութիւնը սպաննիչներուն հետքին վրայ է եւ կը փնտռէ երկու

Հոգի: Ամիս մը առաջ ռուսի նմանող օտարական մը, գերմանացի բարեկամի մը հետ — անունը չէին տար — առաջնակարգ դերձակի մը գացած եւ ձեռք մը հագուստ ապրսպրած էր: Զափը առնելու ատեն, երբ օտարականը բանկոնը կը հանէ, դերձակը անոր տարատին վրայ կը տեսնէ կաշիէ պահպանակի մը մէջ խոշոր մատուլէր ատրճանակ մը: Այդ պահուն դերձակը մտքէն բան մը չի կրնար անցնել, եւ կասկած մը չ'ունենար, նկատելով որ զայն ներկայացնող բարեկամը շատ ծանօթ անձ մըն էր: Բայց դերձակը իր կասկածները ոստիկանութեան յայտնելու կ'երթայ այն օրը, երբ յիշեալ ատրճանակին պատկերը կը տեսնէ թերթերուն մէջ — ինչպէս յայտնի է Արամը դէպքին գիշերը իր մատուցէրը նետած էր պարտէզ մը ու ոստիկանութիւնը գտած էր — մանաւանդ երբ կ'անդրադառնայ որ օտարականը հագուստը առնելու չէ պացած, հակառակ փոխարժէքին մեծ մասը վճարած ըլլալուն:

Ժիշդէր ոստիկանութիւնը մեր հետքին վրայ էր. բայց շատ ուշ: Տարուեցայ խորհելու, որ իրաւունք ունէի մտահոգուելու Լայքցիկէն Տիկին Սաքին զրկուած հեռագրին պարունակութենէն: Երբ Հեր Սաք անպայման կը փափաքէր որ իրեն սպասեմ, ուրեմն մտադիր էր հետս խօսիլ Արամի մասին եւ ստուգել անոր ինքնութիւնը: Ու կծիկը պիտի քակուէր եւ ես արդէն իրենց ափին մէջն էի իսկ անակնկալ փախուստս տունէն, արդէն հիմնաւորած պիտի ըլլար վերջին պահուն ունեցած կասկածները: Խեղ՛ շեր Սաք, ով պիտէ ինչ դժնդակ կացութեան մէջ էր այդ օրերուն: Անշուշտ բացած են պայուսակներս եւ գտած են միայն հին թերթեր, հին կօշիկներ եւ իտալական Պորսալինօ դիւարկ մը: Ով գիտէ ինչքան կատաղած փրփրած է միամիտ բարեկամս Խորհիլ, ամիսներով մնացած էի իր տունը իբրեւ տան տղայ, անինչայ ծախսած էի մեծահարուստի պէս, անփորձ ու մանկամիտ երեւնալով մէշտ, ատրճանակին հետ խաղալով եւ սարսափի մատնելով դիրենք, միշտ ժպտուն: Ու սիրալիր, վերջին օրերուն, հսկայ մոռանդութեան մը առասպելն ալ յերիւրելով եւ անրնկատ ձգձգելով անցագրիս արձանագրութիւնը, եւ օր մըն առանց

մնաք բարով մ'անգամ ըսելու, փախած էի, բողոքն ալ խաղի բերելով: Իսկ եթէ թուրք ոստիկանները իրեն ցոյց տըլած են լուսանկարս, անդրադարձած պիտի ըլլար՝ իր գերադրական միամտութեան եւ ապիկարութեան: Ոչ միայն կեանքիս ապահովութեան, այլ փախուստիս ալ օգնած էր... Պեղծ Հեր Սաք...

Ա. Ս. ընկերս թերթերը կը կարդար եւ ես ալ մանրամասնութիւններ կուտայի իրեն: Կեանքս մազի թելէ մը կախուած պիտի ըլլար, եթէ այդ օրն իսկ Պերլինէն մեկնած չըլլայի: Անխոհեմ Արամ, ի՞նչ հարկ անպայման ծանօթանալ Հեր Սաքին հետ եւ զայն խառնել գործին: Ինչ հարկ, չափ առնելու կամ փորձի օրը անպայման ատրճանակով երթալ դերձակին: Բայց մեր անթիւ նահատակներուն ոգին, Արամին հրեշտակն ու իմ Թալիսմանս փրկած էին մեզ: Ա. Ս. ին հետ վաղեցիինք հիւանդանոց, Հրաչին տեղեկութիւններ տալու համար: Ապշահար մնացած էր եւ երեսս կը նայէր:

1922 Յունիս 1ին Հրաչին հետ ճամբայ ելանք դէպի Պուլկարիա: Ան Ֆիլիպէ վնաց, իսկ ես քանի մը օր հանգիստ ընելու նպատակով գացի Վառնա, ուր հայկական հիւպատոսարանէն նոր անցալիք մը պիտի առնէի, նոր անուն մականունով մը ճամբորդելու համար: Որոշած էի անպատճառ Պուլիս վերադառնալ, երազներս իրականացնելու համար:

Իջայ Օթէլ Պալքան, ուր առանձին սենեակ չգտայ: Ամառ էր եւ Վառնա ոչ միայն Պուլկարներուն, այլ եւ Արեւելեան Եւրոպայի զբօսաշրջիկներուն նախասիրած օդափոխութեան վայրն էր, խաղաղ եւ անաղմուկ եւ գեղեցիկ ծովափով: Պանդոկները խճողուած էին: Հետեւաբար երկու անկողիննոց սենեակ մը ցոյց տուին ինծի. միւս անկողինը տրամադրուած էր թուրք վաճառականի մը: Ի՞նչ հանդիպում, Թուրքի մը հետ սենեկակից: Մարդուն հետ քանի մը խօսք փոխանակեցինք եւ յայտնեցի թէ դպրոցական եմ ու կուղամ Վիեննայէն. իսկ մարդը առեւտուր կ'ընէր Պուլկարիոյ հետ:

Ածիլուեցայ, լուացուեցայ եւ իջայ վար ու պանդոկի

քովի «երգեցիկ սրճարան»ը մտայ, սեղան մը զրաւեցի, ճաշեցի եւ մէկ երկու գոնեաք պարպեցի, եւ հատ մը եւս ապրսպրեցի: Նուապախումը մը զուարթ եղանակներ կը նրազէր եւ երիտասարդ զոյգեր կ'երկէին ու կը պարէին: Ամէն ոք, գլուխը տաքցած, «քէյֆ» կ'ընէր ու ես ալ կը զուարճանայի եւ մասնակից էի բոլորին ուրախութեան, անհոգ զուարթ:

Վերջին գաւաթս պարպելու վրայ էի եւ կը պատրաստուէի ոտքի ելլել պանդոկ վերադառնալու համար, երբ քաղաքային տարազով մէկը մօտեցաւ ինծի ինքզինք ներկայացուց իբրեւ գաղտնի ոստիկան եւ ինզրեց ինձմէ որ իրեն հետեւիմ մինչեւ պահականոց, թեթեւ հարցուփորձի մը համար:

Սթափեցայ. ապահովութեան մէջ կը նկատէի ինքզինքրս, մինչդեռ վտանգը չէր հեռացած երեւի, խորհեցայ անմիջապէս: Նոր հասած էի Պուլկարիա, եւ որեւէ յանցանք չէի գործած, որպէսդի ոստիկանութեան հետ պործ մը ունենամ: Մարդուն երեսը նայեցայ. մօտենալու եղանակը անախորժ գտայ եւ կասկածելի. թրքութիւն կը հոտէր. քաղաքավարական այդ ձեւերուն ծանօթ էի եւ այդ եղանակով բռնած ու ձերբակալած էին մեր մեծ ընկերներն ու մտաւորականները եւ անվերադարձ տարած էին դանոնք: Մինչ այդ, երեք-չորս հոգի եւս երեւան եկան ու զիս պաշարեցին: Ալ յատակ էր ինծի համար. եկած էին զիս առեւանդելու...

— Սպասեցէք ըսի, գոնեաքը խմեմ, դրամը վճարեմ... կ'երթանք...

Եւ շուրջս աչք մը պտտցուցի, Հայ մարդ մը կամ համազպետաւոր ոստիկան մը պտնելու յոյսով. ի պուր էր. անծանօթ վայր մը եւ անծանօթ երկիր մը եւ անծանօթ յաճախորդներ բոլորովին: Բարեբախտաբար դէնք ունէի. Հրաչր իր ատրճանակը ինծի տուած էր, անակնկալ պարագայի մը ինքնապաշտպանութեան միջոց մը ունենալու համար: Եւ անակնկալը հասած էր: Անձայն ոտքի ելայ կռնակս բեմին տուի, շուրջս նայեցայ եւ յանկարծ մարդոց դառնալով դռնեցի.—

— Ո՞վ էք դուք եւ ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ... ձեր ինքնութեան թուղթերը ցոյց տուէք...

— Մենք պուլկար ոստիկաններ ենք, ըսին միարեբան եւ փորձեցին զիս բռնել տանիլ դուրս:

Կացութիւնը կը ծանրանար. այդքան մեծ վտանգներէ ապատելէ վերջ այս անակնկալ փորձանքին հանդիպիլ մըտքէս չէր անցած: Եթէ տեղի տայի, կորստեան օրս էր, զիս պիտի տանէին Պոլիս կամ Անատօլու եւ հետքս անգամ կորսուած պիտի ըլլար: Ո՞վ պիտի իմանար եւ ո՞վ որու: Քաֆէի «Երզնգիկ»ին նուազախումբը աւելի ոգեւորուած էր, աղջիկ տղայ կը շարունակէին պարել ու երգել եւ հտպիտ մըն ալ միմոսութիւններ կ'ընէր: Սրահը կը թնդար ծիծաղելով, քահաճներով եւ աղմուկով Ոչ ոք տակաւին մեզմով կը զբաղէր Բայց այն պահուն երբ այդ մարդիկներէն մին ձեռքը ուսիս դնելով կը ջանար զիս գուրս քաշել, ատրճանակս հանեցի եւ միւս ձեռքով այնքան ուժգին հրէցի այդ մարդը, որ քայլ մը անդին գետին ինկաւ. յետոյ ատրճանակս ուղղելով անոնց գոչեցի:—

— Ձեռքերը վե՛ր... եթէ ոչ, բոլորդ ալ շանսատակ կ'ընեմ...

Սրահը մէկ ակնթարթի մէջ քարացաւ կարծես. մարդիկը յանկարծակիի եկած, ապշահար ինծի նայեցան: Շուրջանակի աչք մը պտտեցի եւ աւելի մօտեցայ բեմի երդուհիներուն. Թուրքերուն բոլորին ձեռքերը վեր էին: Կանչեցի զբօսարանին տէրը եւ խնդրեցի որ ոստիկան մը կանչէ, ու իրեն ըսի թէ այս մարդիկը գող ու աւազակներ են: Համազպետաւոր ոստիկան մը շուտով հասաւ. բայց ես պահանջեցի որ ոստիկանապետ մը կանչեն քանի մը ոստիկաններով Զբօսարանին մէջ նուազ ու աղմուկ դադրած էր, երբ ոստիկանապետ մը ոստիկաններով ներս մտաւ: Ատրճանակս յանձնեցի քոմիսէրին եւ քովը կեցայ, չափով մը ապահովուած զգալով Պաշտօնատարը զարմացումով մէյ մը ինծի կը նայէր, մէյ մը անոնց եւ հարցուց թէ ինչ է պատահեր:

Մարդիկը իրենց պատմութիւնը առաջուրդէ հիւսած էին. բայց խնդրեցին ոստիկանապետէն դուրս ելիլ: Ամէն—

քըս մէկ դացինք մեր պանդուկը եւ իմ սենեակս մտանք։ Անոնք հանեցին իրենց ինքնութեան թուղթերը եւ ցոյց տուին։ Բոլորն ալ թուրք գաղտնի ոստիկանութեան բաժնին կը պատկանէին։

— Է, լաւ, ինչ կ'ուզէք այս տղայէն, հարցուց ոստիկանապետը։

— Շատ կարեւոր է... այս տղան պէտք է Պոլիս վերադարձնենք։ Քանի մը օր առաջ գիշերանց մեծ աւազակութիւն մը ըրած է... 100,000 ոսկի գողցած ու փախած է, դրամատէրը մահացու կերպով վիրաւորելէ եւ պահապանն ալ սպաննելէ վերջ։ Դրամատէրը հիւանդանոց փոխադրուած է եւ այս տղուն անունը տուաւ. արդէն անձամբ ալ կը ճանչնայ. պիտի տանինք ինքնութիւնը ստուգելու... եթէ յանցաւոր չէ ազատ պիտի արձակենք։

Ոստիկանապետը մասամբ համոզուած այս ճարտարօրէն հիւսուած պատմութեան, անցապիս հարցուց։ Դժբախտաբար քովս չէր. հայկական հիւպատոսարանը զրկած էի նոր մը առնելու համար։ Պայուսակներս բացին եւ գաղտնի մէկ խորչէն գտան գեղեցիկ դաշոյն մը, զոր Արշակէն առած էի Պերլինի մէջ։ Գրպաններս խուզարկեցին. 500 ոսկի ելաւ իտալական լիբէթներու եւ պուլկարական լեվաներու տրցակի մը հետ։ Յետոյ գտան Հռոմի, Վիեննայի եւ Պերլինի փողոցներու քարտէզներ։ Ոստիկանապետը զարմացումով երեսս նայեցաւ ու հարցուց.

— Անունդ ի՞նչ է...

— Սուրէն, պատասխանեցի։

— Ոչ, ոչ, գոչեց թուրքերէն մին... անոր անունը Արշակ է... ճեհեննէմ Արշակ... Գանլը Գաթիլ Արշակ... սարսափելի անուններ ունի... չտեսա՞ք, քիչ մնաց բոլորս ալ սպաննէր. վտանգաւոր տղայ է... դուք մեզի տուէ՛ք, ահաւասիկ մեր պաշտօնաթուղթերը... ստացագիրը կը յանձնենք ձեզի, ահաւասիկ։

Ոստիկանապետը անդամ մըն ալ երեսս նայեցաւ. արտայայտութենէն հասկցայ որ համոզուած չէր «Գանլը Գաթիլ» մը ըլլալուս. սակայն ըսաւ.

— Ծար չունիմ... քեզ պիտի յանձնեմ...

— Բայց ես Պոլսէն չեմ գար, Վիեննայէն կուգամ...

— Փաստ չունիս եւ անցագիր ալ չունիս... չեմ կրնար խօսքիդ հաւատալ. յետոյ ուսանող եմ կ'ըսես, այսքան դրամ, ատրճանակ, դաշոյն ի՞նչ գործ ունին քովդ... կը ցաւիմ, բայց քեզ պիտի յանձնեմ...

Մինչ այդ, Թուրք ոստիկաններէն մին իր մէկ ընկերոջ բաներ մը փսփսաց. անիկա փութաց վար իջնել, հաւանաբար զիս տանելու պատրաստութեան համար... Միւսներուն ղէմքերը գոհունակութիւն կ'արտայայտէին արդէն...

Ոստիկանապետը վրայ բերաւ.— Եթէ Պոլսոյ այդ դէպքը չպատահէր, Թուրք ոստիկանութիւնը ի՞նչ գործ պիտի ունենար քեզի հետ... ինչո՞ւ հինգ հոգի ղրկէին հոս...

— Զիս Պոլիս տանելու համար նախ պէտք է արտօնութիւն առնեն Ներքին Գործոց Նախարարութենէն. այդ պաշտօնական դործողութիւնը կատարած են: Եւ չեչտակի ոստիկանապետին երեսին նայելով, հարցունցի.— Տեսա՞ք Թուրքերը... ճի՞շդ են...

— Անպիտանը ժամանակ չահիլ կ'ուզէ, ընդմիջեց Թուրք ոստիկան մը. միակ վկան մահամերձ է եւ եթէ մեռնի, զինքը դատելու փաստ պիտի չունենանք: Ուրիշ անգամ ալ ասանկ բաներ բրած է. չէք գիտեր որքան խորամանկ է... Նայէ՛, նայէ, ինչեր ալ գիտէ, այս անգամ ալ չի կրնար մեզ խաբել եւ մանաւանդ պուլկար բարձրաստիճան պաշտօնատար մը, աւելցուց, փայփայելու համար ոստիկանապետին ինքնասիրութիւնը:

— Այո, այո, ըսաւ ոստիկանապետը, պիտի յանձնեմ քեզ, եթէ յանցանք չունիս, արդէն ազատ պիտի արձակենք...

— Շատ լաւ, ըսի, ուրեմն հայկական հիւպատոսարանը երթանք անցագիրս առնելու. վերջապէս Հայ մը Թող եղեւութեան տեղեակ դառնայ...

— Ժամանակ չկայ, ժամանակ չկայ, կը պոռային Թուրքերը միաբերան:

Ճարս հատած էր, պիտի տանէին զիս. ոստիկանապետը բոլորովին Թուլցած էր. արդէն Թուրքերը երբեմն զայն անկիւն մը տանելով բաներ մը կը փսփսային, հաւանաբար դրամական մեծ խոստումներ կ'ընէին:

Այդ պահուն պանդոկապետն ալ եկաւ ու սենեակին վարձքը ուզեց: Առտուան ժամը երկուքին մօտ էր. սենեկակից թուրք վաճառականը ապշահար երեսս կը նայէր եւ յանկարծ ըսաւ.

— Եղբայր, սա ինչ սարսափելի փորձանքի մը հետ պիտի գիշերեմ եղբր...

— Առտուն գլուխդ կտրուած պիտի ըլլար, վրայ տըլաւ թուրք ոստիկան մը:

Այդ ծանր կացութեանս մէջ այդ մէկ հատիկ խօսքը զայրոյթս գրգռեց եւ հազիւ ինքզինքս զսպեցի, այդ անզգամ լիբրը չապտակելու համար: Բայց ինքզինքս կորսնցնելու ատենը չէր. անկարելի էր փախուստի վրայ խորհիլ: Թուրք եւ պուլկար տասնեակ մը ոստիկան շուրջս կեցած էին եւ վարն ալ հետաքրքիրներու մեծ բազմութիւն: Գիտէին որ պանդոկէն ներս բաներ մը կը դառնան, բայց թէ ինչ... Փորձեցի պատուհան մը վազել Հայ մը գոնէ գտնելու յոյսով, թող չտուին:

— Ինքզինքդ վար պիտի նետես... մենք քեզի պէտք ունինք, հարիւր հազարը գտնելու համար:

Ոստիկանապետին երեսը նայեցայ եւ յուսահատի շեշտով մը ըսի.

— Ուրեմն թող պիտի տա՞ս որ թուրքերը առնեն տանին զիս...

— Ուրիշ միջոց չունիմ, ըսաւ. ամէն ինչ պաշտօնական է. վաղը այս թուղթերը կը դրկեմ նախարարութիւն. հոն ալ նոյն բանը պիտի ընեն. քանի որ Պոլսոյ մէջ քեզ իբրեւ ոճրագործ կը փնտռեն, անոնք ալ պիտի յանձնեն...

— Ոչ ըսի, օրէնքը այդպէս չէ. նախ պէտք է քննեն թուղթերս եւ եթէ իրենց պնդումը հիմ ունենայ, թող տանին. իսկ դուն այդ բանը ընելու հնարաւորութիւն չունիս այս պահուս. պաշտօնատուները գոց են: Արդէն թուրք ոստիկաններն ալ դիտմամբ այս ժամերուն սպասեցին, որպէսզի աճապարանքի բերեն ձեզ, միջոց չունենաք ինքնութիւնս հաստատելու եւ դիւրութեամբ զիս յանձնէք: Բայց ձեզի ըսեմ որ վաղը մեծ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուիք եւ պիտի զղջաք...

Ոստիկանապետը քիչ մը թուլցաւ, իսկ թուրքերուն գոյնը նետեց. միայն անոնցմէ մին ըսաւ.

— Ժամանակ չունինք պարոն քոմիսէր... ստիպուած պիտի ըլլանք օդանաւով Պոլիս տանիլ:

Ոստիկանապետը ինծի դարձաւ ու ըսաւ.— Բան մը չեմ կրնար ընել, ստիպուած եմ քեզ յանձնել:

Միւսները ուրախութեամբ կը մօտենային երկաթէ ձեռնակապը դաստակիս անցնելու նպատակով, երբ Հինգ վայրկեանի առանձին տեսակցութիւն մը խնդրեցի ոստիկանապետէն:

— Շատ լաւ, եկուր նայինք, ինչ ունիս ըսելիք:

Սենեակին մէկ անկիւնը քաշուելու վրայ էինք, երբ թուրք ոստիկան մը, իր թրքութիւնը չկրցաւ ծածկել, թեւէս քաշեց ու փորձեց բռնի տանիլ գոչելով.— Ա՛լ երկար ըրիր, քալէ նայինք...

— Քեզ նման չունին չեմ պատասխաներ անգամ, ես ոստիկանապետին հետ կը խօսիմ...

— Ճանրմ, գոչեց բարկութեամբ թուրք ոստիկանը, «պօշ» խօսքերէն վազ անցէք... տուէք տանիմ...

Ոստիկանապետը ինքզինք անպատուուած նկատելով բարկացաւ: Ի զուր ջանաց չքմեղանք յայտնել, թէ խօսքը իրեն համար չէ: Պուլկար պաշտօնատարը հաւանեցաւ որ առանձինն խօսինք:

— Ինչո՞ւ կը վախնաք մեր առանձին խօսակցութենէն. Ժամ մըն է ձեզ կը լսեմ. Հինգ վայրկեան ուշ մեկնեցէք...

Եւ զիս անկիւն մը տանելով պատուիրեց որ ճշմարտութիւնը ըսեմ իրեն:

Վերջին խաղաթուղթս էր եւ պէտք էր բանայի քաջութեամբ:

— Պարոն ոստիկանապետ, ըսի, ես քաղաքական յանցաւոր եմ...

— Ի՞նչ, փսփսաց, գրեթէ, քաղաքական յանցաւոր...

Եւ սկսայ ամէն բան պատմել: Հռոմի եւ Պերլինի դէպքերը քանի մը խօսքերով: «Պիտի հարցնես թէ այս մարդիկը ուրկէ ուր քեզ գտած ու հետապնդած են: Ձեմ գիտեր տակաւին թէ ինչպէս: Միայն աւելցնեմ թէ Պոլսոյ մէջ ալ

զարկած եմ իրենց գաղտնի մէկ ոստիկանապետը, որ Հայ էր եւ բազմաթիւ հայ ընտանիքներու դժբախտութեան եւ կորստեան պատճառ եղած էր: Ասոնք գիտեն եւ եթէ հիմա անոնց գրպանները խուզարկես, լուսանկարս կրնաս գտնել, թերեւս ալ Ոստիկանութեան Պաշտօնաթերթը, ուր իմ մասին գրուածքներ կան: Իրենց այս պատմութիւնը, գողութիւն, աւաղակութիւն՝ բոլորովին անհիմն ու յերկրածոյ են: Այս սուտը շինած են, զիս Պոլիս տանելու պատրուակ մը գտնելու նպատակով: Արդ, ես քաղաքական յանցաւոր եմ, եւ կը պատկանիմ Յեղափոխական Կուսակցութեան մը, որ մեր ժողովուրդին ազատագրութեան համար պայքարած է թուրքերուն դէմ, ճիշդ ինչպէս դուք Պուլկարներդ, Մակեդոնացի ձեր եղբայրներուն հետ կռուած էք Պուլկարիոյ անկախութեան եւ ազատագրութեան համար ու յաջողած էք ձեր հայրենիքը փրկել թրքական լուծէն:

«Յետոյ, շարունակեցի, այս թուրքերը եթէ կ'ուզէին զիս տանիլ, նախ պէտք է ձեզի գային եւ ձեզի հետ միասին տանէին: Շատ պարզ է որ ձեզմէ գաղտնի կերպով մը կ'ուզէին զիս առեւանդել: Պարոն ոստիկանապետ, առանց ինքնութիւնս ստուգելու, չէք կրնար զիս ասոնց յանձնել: Բան մըն ալ կը ընդդրեմ ձեզմէ. հոս ծանօթ վաճառական մը ունիմ... Զ. — անուն մականունը տուի — որ զիս հայկական հիւպատոստորանը տարած էր անցագրիս խնդիրը կարգադրելու: Թող գայ, տեսնուեցէք իրեն հետ»:

Եւ տեսնելով որ թուրքերը սմբածի պէս մնացեր են, աւելցուցի.

— Նայէ, ալ չեն կանչեր... կը կռահեն որ ճշմարտութիւնը կը յայտնեմ ձեզի...

Ոստիկանապետը երեսոս նայեցաւ ու ժպտեցաւ: Ալ համոզուած էր, առեւանգում էր թուրքերուն պատրաստած խաղը: Դարձեալ խօսեցայ եւ իրմէ խնդրեցի դրամներս իր մօտ պահել եւ ըսի.

— Մէկ երկու ոստիկան հոս ձգէ, առաւօտուն միասին կ'երթանք, ամէն ինչ կը պարզուի:

Ոստիկանապետը Մակեդոնացի էր եւ մօտիկ բարեկամը վաճառական մեր ընկերոջ Զ.ին, որ այդ չըջանին Կեդրո-

նական Կոմիտէի ատենապետն էր, ինչպէս յաջորդ օրն իսկ պիտի իմանայի: ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ, ՊԱՅԲԱՐ, ԱԶԱՏԱ-ԳՐՈՒԹԻՒՆ բառերը արտասանած միջոցին, աչքերը կը փայլէին: Թերթերուն ալ հետեւած էր եւ տեղեակ էր Հոռմի ու Պերլինի դէպքերուն, որոնք համապատասխան էին իմ պատմածներուն: Կր զգայի որ դատու չահած եմ: Իրաւ ալ յանկարծ դարձաւ թուրքերուն եւ ըսաւ անոնց.

— Քանի մը ժամէն կը լուսնայ. այս գործին մէջ պատասխանատուութիւն չեմ առներ. ոչ կրնամ ձերբակալել, ոչ ալ բանտ տանիլ. ամէնքս ալ հոս կը սպասենք եւ միասին կ'երթանք ոստիկանութեան կեդրոն: Այս տղան հոս Հայ մը կը ճանչնայ. ան ալ կուգայ, անցապիւրը կը տեսնենք: Եթէ նախարարութիւնը յարմար տեսնէ զայն յանձնել, կը յանձնէ ձեզի. իր գիտնալիք բանն է... ուրիշ կերպ չեմ կրնար չար-ժիլ...

Այնքան վճռական չեղտով խօսեցաւ որ թուրքերը ակոռանին սեղմած ինծի դարձան եւ մրմուռացին: Այդ լուռ քապառնալիքը օգտագործելով, փսփսացի ոստիկանապետին. — Այս մարդիկը կրնան մեր վրայ յարձակիլ... չատ են եւ վարն ալ մարդ ունին... զգոյշ ըլլալու է...

Ասոր վրայ ոստիկանապետը անմիջապէս հրամայեց իրեն ընկերացող ոստիկան զինուորներուն սուիները գէնքերուն անցնել: Եւ խստիւ պատուիրեց անոնց թոյլ չտալ ոեւէ մէկու ներս մտնել: Ոստիկան զինուորները հրամանը կատարեցին եւ արձաններու պէս կեցան: Այդ միջոցին թուրքերէն մէկը ինծի դարձաւ նորէն ու ըսաւ.

— Ըսած էին որ ճարպիկ ես... ասոնք ալ կրցար համոզել... բայց վաղը կը տեսնուինք...

Ուշադրութեամբ զննեցի իրենց դէմքերը եւ պատահաբանեցի.

— Դուք զիս իրրեւ գող ու ոճրագործ ներկայացուցիք պարոն ոստիկանապետին. բայց զգոյշ եղէք որ ուրիշ անգամ չհանդիպիք ինծի Պուլկարիոյ մէջ կամ որեւէ ուրիշ տեղ: Եւ մասնաւորաբար մատնանշելով այն ոստիկանը, որ մեր վիճաբանութեան ընթացքին սրտնեղելով փորձած էր ձեռքս բռնել ու ձեռնակապը անցնել, ըսի, — Մանաւանդ

դուն... եւ խնդալով աւելցուցի.— Էշրէֆ Էֆէնտին ի՞նչ եղաւ... ո՞ւր է... Թէ ոչ տեղ մը կը սպասէ ինծի...

Թուրք գաղտնի ոստիկանները գլխիկոր ու կատղած մեկնեցան: Իսկ սենեկակից Թուրքը կը վախնար նոյն սենեակին մէջ պառկելու: Ոստիկանապետը ըսաւ անոր: Եթէ չես ուզեր պառկիլ, գնա փողոց... սոսկ պայուսակդ — Եւ մարդը դուրս հանեցին...

Պանդոկապետը անհետացած էր արդէն:

Ոստիկանապետը մեկնելու պահուն կրկին հրաւելից ոստիկան գինուորներուն որ խիստ հսկողութիւն կատարեն եւ պատուիրեց զիս առաւօտուն Ոստիկանական Կեդրոն տանիլ: Ասոր վրայ ըսի.

— Այս ոստիկանները անբաւական են, եւ պատուհանէն մատնանիչ ընելով դուրսի բազմութիւնը՝ աւելցուցի: — Թուրքերը շատ մարդիկ ունին հոս...

Ոստիկանապետը պուլկարերէն բաներ մը խօսեցաւ, եւ ելաւ զնաց, երկու ոստիկան գինուոր ձգելով սենեակիս մէջ: Ես միշտ պատուհանն էի. շատ չանցած, տեսայ շարք մը ոստիկաններ որոնք դուրսի բազմութիւնը կը ցրուէին: Եւ հոն մնացին: Այս տեսնելով անկողնիս վրայ ինկայ հագուստներով եւ մրափ մը քաշեցի: Երբ աչքերս բացի, սենեակիս մէջ գտայ երեք չորս ոստիկանապետներ, մէկը քաղաքային տարալով:

Զանոնք տեսնելով բոլորովին ապահովուեցայ, բայց դեռ չէի գիտեր Թէ ուր պիտի տանին զիս.

— Տղաս, ըսաւ քաղաքային տարազով ոստիկանապետը, անուշ շնորհով մը, դեռ ժամանակ ունինք, հանգստացիր...

Արշալոյսը բացուելու վրայ էր: Ելայ ածիլուեցայ, լուացուեցայ եւ չապիկս փոխեցի: Միաժամանակ մարդուն հարցուցի Թէ ուր պիտի տանին զիս: — Անհոգ եղիր... Ըսաւ ժպտելով... մեզի պիտի տանինք...

Նորէն պատուհան դացի. ինչ տեսնեմ. բազմութիւն մը ոստիկաններու եւ հրէջջ գունդէն համազգեստաւոր անձեր: Իսկ գիշերուան Մակեդոնացի ոստիկանապետը երկու ոստիկաններով հասաւ ու չիտակ սենեակս ելաւ: Կատակելով հարցուց.— Լաւ մը քնացա՞ր: — Այո, պատասխանեցի:

Յետոյ ամէնքս իջանք ու ամէն կողմէ ոստիկաններով եւ դադտնի ոստիկաններով շրջապատուած քալեցինք դէպի Ոստիկանութեան Կեդրոն: Բաղմութեան կը նայէի եւ կը տեսնէի դէմքեր, որոնք թուրք կը հոտէին. բայց իմ մարդիկս մէջանալ չկային:

Ոստիկանութեան Կեդրոնին մէջ ինչ տեսնեմ: Մեր ընկերներէն ծ.ը եւ քանի մը անձեր արդէ, յոն հասած էին եւ կը սպասէին: Համբուրուեցանք. խորին ալ դէմքերը ուրախութենէ կը ճառագայթէին: Դրամներս եւ ատրճանակս անդամ ինծի տուին: Մակեդոնացի ոստիկանապետը, կարգ մը բաներ ըսելէ վերջ, նոյնպէս մօտեցաւ ու զիս համբուրեց ու կատակելով ըսաւ. — Մարդ չգարնես հա՞... .

Մենք ամէնքս ալ բաւական մը սպասեցինք թուրքերուն որոնք բնաւ չերեւցան. ծ.ը մեզ բոլորս, ոստիկանները որոնք զիշիրը անքուն մնացած էին, նախաճաշի տարաւ: Վերադարձին կրկին սպասեցինք: Ոչ մէկ թուրք մէջտեղ ելաւ: Նախաճաշի սեղանին վրայ ոստիկանապետը յայտնեց որ այս տղան չենք կրնար պաշտպանել կամ ամէն օր ջոկատ մը ղինուոր տրամադրել, հետեւաբար տեղ մը երթալու է երեք օրէն պէտք է դուրս ելլէ: Ծ.ը պատասխանեց.

— Ինծի յանձնեցէք... այդ գործը... ես կը կարգադրեմ...

Եւ միասին, դարձեալ քանի մը ոստիկաններու ընկերակցութեամբ, գացինք պանդոկ, գոյքերս առինք եւ ծ.ին որոշած մէկ տունը մեկնեցանք կառքով:

Իմ բարեկամ Մակեդոնացի ոստիկանապետին հետ, դիւերը դրաւի բռնուած էի թէ թուրքերը բնաւ ալ պիտի չերեւան եւ գրաւը չահած էի: Թէեւ ինք գրաւը կորսնցուցած էր, բայց չափազանց ուրախ էր որ ես ազատած եմ...

— Ինչ սարսափելի սխալ մը բրած պիտի ըլլայի, եթէ տղան յանձնէի... մինչեւ կեանքիս վերջը պիտի տառապէի...

Երեք օր ծ.ին ցոյց տուած գադտնի տան մէջ մնալէ վերջ, մեկնեցայ Հիսարի ջերմուկները, ուր 15 օր հանգըստանալէ վերջ անցայ Ռումանիա: Հոն եկան զիս գտան Հ.ը եւ Արշակը: Շատ հաճելի ժամանակ անցուցինք: Հիսարի

ճամբուն վրայ մեր ընկեր ձ.ը պատմեց իր բարեկամ ոստիկանապետին տպաւորութիւնն ու այդ գիշերուան հոգեկան տազնապը: Մարդը զարմացած էր թէ ինչպէ՞ս ամենանեղ րոպէներուն, առանց պաղարիւնս կորսնցնելու, յարմար պատասխան մը գտած էր իր նեղացուցիչ հարցումներուն եւ փաստարկութիւններուն եւ ինչպէս ի վերջոյ դիմաթափ եղած էր: Ու անընդհատ կրկնած էր.

— Լաւ որ համոզուեցայ... Լաւ որ համոզուեցայ... Ի՞նչ ծանր ու անդարմանելի սխալ մը դործած պիտի ըլլայի, եթէ այդ տղան թուրքերուն յանձնած ըլլայի... կեանքիս մինչեւ վերջը խղճի խայթ պիտի ունենայի եւ պիտի տանջուէի...

Ճամբան ընկեր ձ. հետաքրքրական պարապայ մը պատմեց: Պուլկար ոստիկանութիւնը հրամանագիր մը հանած է թուրք գաղտնի ոստիկանները բռնելու եւ հարցաքննելու համար: Նկատելով որ անոնք սուտ ու սխալ տեղեկութիւններով փորձած էին առեւանգել հայ երիտասարդ մը եւ մանաւանդ ինքզինքնին ներկայացուցած էին իբրեւ պուլկար գաղտնի ոստիկան: Դժբախտաբար պուլկար ոստիկանապետը այդ գիշերուան երկար հարցուփորձերու, շփոթութեան եւ ջղայնութեան մէջ, մոռցած էր առնել թուրքերուն անունները եւ անոնց թուղթերը: Միայն Շեվքէթ Պէյ անունը գիտէինք, ատ ալ խօսակցութեան ընթացքին լսած էի երբ փորձած էր զիս բռնել ու դատաւիտ ձեռնակապ անցնել:

Ընկեր ձ.ին պատմութենէն յայտնի եղաւ որ պուլկար ոստիկանապետը զիս վկայութեան պիտի կանչէր, թուրք գաղտնի ոստիկանները բռնելու պարագային: Հարցաքննութեան միջոցին ներկայութիւնս անհրաժեշտ գտած էին: Սակայն ես, ինչպէս ոստիկանապետին հետ դրուի բռնուած ու չահած էի, բոլորովին վստահ էի թէ թուրք ոստիկանները ալ բնաւ մէջտեղ պիտի չելլէին եւ չելան, Պուլիս փախչելով, հաւանաբար: Պուլկար ոստիկանութիւնը անհանդուրժելի գտած էր թուրքերուն այդ յանդգնութիւնը եւ հաշիւ պիտի պահանջէր: Իսկ թուրքերը ոչ միայն վախցած էին այդ հաջուհտուութենէն, այլ եւ մեր ահաբեկիչ ընկերներէն, որոնք այդ օրերուն կը հասնէին Պուլկարիւ...

Պուլկար ոստիկանութիւնը, մեկնումէս առաջ շարք մը թուղթեր ստորագրել տուաւ ինծի: Բայց թէ ինչ եղաւ ոստիկանութեան հետապնդումին կամ քննութեան արդիւնքը, երբեք չգիտցանք:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ

ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒՄ ՊՈԼՍԵՆ ՓԱՐԻՋ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱ

1922 ՅՈՒՆԻՍ.— Տեղացի ընկերներուն թելադրութեամբ եւ կարգադրութեամբ, քիչ մը աւելի մնացի Պուլկարիա, հակառակ ինծի տրուած երեք օրուան պայմանաժամին: Եւ յանձնարարեցին երթալ երկրին լաւալոյն աւառանոցներէն Հիսար, խաղաղ բնութեան եւ հանքային ջուրերու մէջ հանգստանալու եւ կազդուրուելու համար: Եւ որպէսզի մինակ չմնամ, ինծի ընկերացաւ Իզմիրի Առաջնորդ Դուրեան Սրբաղան, որ այդ շրջանին Պուլկարիա կը գտնուէր եւ նոյնպէս մտադրութիւն ունէր ջերմուկ երթալու: Մեր ծախքերը ամբողջ հոսացած էր ընկեր ձ.ր:

Թանկապին էր ինծի համար այդ պատեհութիւնը: Յոգնած ու ջղային վիճակ մը ունէի. լեռնային սքանչելի վայր մըն էր Հիսար, ուր կառքով հասանք չորս-հինգ ժամ զառիվներէ կտրելէ եւ կաղնիներու ու թաւ մացառուտներու մէջէն, եւ նեղ ու ոլորապտոյտ ճամբաներէ անցնելէ վերջ: Պզտիկ դիւղ մըն էր, միակ ներկայանալի սանդուղով մը, որուն պուլկար տէրը եւ 17 ամեայ գիրուկ աղջիկը բոլոր գործերը կը կատարէին փութկոտութեամբ եւ զուարթութեամբ:

Ամբողջ Հիսարը վարդ կը բուրէր. մերձակայքը երկու հրեայ ընկերներ վարդի իւղի դործարան մը կը բանեցնէին եւ աշխարհի զանազան մասերուն հետ առեւտուր կ'ընէին. ունէին քանի մը բանուոր, որոնք կը բնակէին տնակներու մէջ: Պանդուկին մէջ մեզմէ դատ երկու Լրեք հոգի կային միայն: Այնպէս որ ջերմուկները մեզի մնացած էին: Կեանքըն ալ զարմանալի կերպով աժան էր. գառնուկ մը կարելի էր գնել թրքական տաս դահեկանով. խորովածը մեր սովո-

բազմաթիվ ամենօրեայ կերակուրն էր։ Կը յիշեմ որ տասնըհինգ օրուայ ընթացքին, հազիւ տասնըհինգ տոլար ծախսած էի, հիւրասիրելով ընկեր ու այցելուներ։ Քանի մը օր վերջ հասան նաեւ Հրաչը, Արամն ու Արշակը, որոնց հետ շատ հաճելի ժամեր ապրեցանք եւ բոլորս ալ լաւ մը հանգստացանք։

Հիանալի բնութիւնը, առողջարար օդն ու ջուրերը, խաղաղութիւնը ու հանդարտութիւնը բարերար ազդեցութիւն ըրին եւ կարճ ատենուան մէջ կաղզուրուեցայ ու բոլորովին նոր մարդ մը դարձած էի։ Ղիզերս հանդարտեցան ու միակ մտածում մը ունէի այլեւս։ Վերադառնալ Պոլիս, Գալիանէին հետ նշանուիլ, ամուսնանալ եւ մեկնիլ հեռաւոր երկիր մը, հանգիստ ու ապահով ապրելու եւ աշխատելու համար։

Ընկերներս սակայն խոհեմութեան եւ զգուշաւորութեան կը հրաւիրէին զիս. պէտք չէ աչքէ հեռացնէի ձերբակալուելու վտանգը։ Թարմ օրինակը կար եւ թուրք ոստիկանութիւնը հանգիստ պիտի չընէր ու պիտի հետապնդէր զիս։ Մանաւանդ Պոլիս վերադառնալու մտադրութիւնս անտեղի ու վտանգաւոր կը գտնէին, քանի որ լուրերը իրարու ետեւէ կը հասնէին եւ շատ, շատ գէշ էին։ Պոլիսը հետզհետէ բայց արագօրէն կը կորսնցնէր միջազգային իր կերպարանքն ու հանգամանքը եւ քեմալական գործակալներով կը վիտար, Միլլի բանակին յաջորդական յաղթանակներուն պատճառով։ Պոլսոյ ստրկացած թուրքերը զլուխ բարձրացուցած էին եւ սպառնալից դարձած, համաձայնական բազմազգի զինուորներուն եւ ծովայիններուն քթին տակ։ Գրաւման բանակներուն նահանջը այլեւս յայտնի կը դառնար. քանի Հելլէն բանակը ձախորդութիւններ կը կրէր, այնքան Համաձայնական պետութիւններուն տարակարծութիւններն ու վէճերը կը շեշտուէին։

Արդէն զրոյցներ չըջան կ'ընէին թէ Համաձայնականները Պոլիսը Քեմալին յանձնելու վրայ են եւ տեղացի քրիստոնեայ տարրը խուճապի մատնուած է։ Ես ալ գիտէի թէ ինչ տանջանքներ եւ ինչ վախճան կը սպասէր ինծի, եթէ թուրքերու ձեռքը անցնէի. որքան ատեն հեռու ըլլայի տնոնցմէ եւ ապահով վայր մը, խնդիր չէր կրնար ըլլալ։

غربت شهیدلری آلتی لولدی!

یاد ایلرده دشمن آلرک اولدوردیکی آلتی مسدان

جال پاشا مرحوم

سید حلیم پاشا مرحوم

طلعت پاشا مرحوم

جال مزیمی بک مرحوم پاشا کریمت مرحوم جوانشیرخان مرحوم
(تامیس) جال پهاکک ارمیلر طرفدن دکل، بولشویکار طرفدن قتل ایدیلش اولدینی اتمانلار
محت ایدیور. بو مجتله (تامیس) ایتامق قابیلر ۹ هم مسله، اولدورن شخصده دکل، وطاقر
تورکک منتظما ویکدیگری تظیفا امانته فراز ویرلش اولامنددر.
اوله وفوع بولان منفورجنایشلر وسیله سیه، ویکدیگرکی یز، وطنداشلرمنیز تورکک قاضی کناهکار
وحسابورمک مجبور اولسلر یله ادا ایلرده بویه آلیشیه شهید ایدیلرلی خیرت ولسته قاشیلارز. قاتلره
وطنداشلرمنی بویه خاناه اولدورمکه اولرک بوتون کناهارلی عفو ایدیلر یور ویدی مظلوم برر
وطن فداشی حانه کتیرمن اولوبورلر. بوسلرک بالایی دشمن آلر طرفدن بوسورک آلیشیه
مجهبه اضا ایدیلرلی بوتون مسلمانلری دغون آیدیکدر. مراقبه بونجیع تفری ایشاع ایدیلر این
اولونلرک ایچیزدن بویک کوچک بر قاج کفی اکسملکه بزرک فوغزه، مزمره ذره دیر خلل
قلز، بالکس بوجایتلرک والیدی همومزده رها وسلاط ایچون هینرک اتحاد ایچمندن باشقه چله
اولادیی فاضلی بر قات دها خویه ایدیور. مراقبه مسلمانلرک بویه اوتوده بریده بر قاج شلی
خونخوارک انتقامنه قربان کینه سی دورده نلک آرتور، خانی بک باغلاشیش اولدینه برمه شه بولدر.

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ԹՈՒՐԲ ՄՏԱՌՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ

Ապրիլեան եղեռնին հանդէպ Թուրք մամուլն ու մատուրականութիւնը ամենէն անարգ վերաբերումը ցուցարեցին: Անոնք ոչ միայն չըմոռոտացան ի տես կատարուած ցեղասպանութեան, այլ նաեւ ջանացին արդարացնել քանհրորդ դարու մեծադոյն ջարդարարները: Գերման մատուրականութեան ամենէն փայլուն ներկայացուցիչները ծառայան նացիներու կազմակերպած ջարդերուն դէմ, համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ընթացքին թէ պատերազմէն վերջ:

Համաշխարհային Առաջին պատերազմի ընթացքին Գերմանացի Տօքթ. Լեփսիւս եւ այլ դէմքեր դատապարտեցին իրենց կառավարութիւնը, որ հայկական ջարդերու հանդէպ լուռ հանդիսատեսի եւ երբեմն ալ քաջալերողի դերքին մէջ գտնուած էր: Թուրք ժողովուրդին մէջէն Տօքթ. Լեփսիւս մը չգտնուեցաւ: որ դատապարտէր կատարուած ահաւոր ցեղասպանութիւնը:

Թուրք ժողովուրդի ամբողջ ողբերգութիւնը այս իրողութեան մէջ պէտք է փնտռել:

1922-ին, Պոլսական Թերթ մը, ձեմալ փաշայի սպաննութեան առթիւ, հրատարակել էր «Նահատակուած» վեց Թուրք դահապետներուն լուսանկարները, կը գրէր.

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԹԻՒԼ ՎԵՑ ԵՂԱԻ ՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԹՇՆԱՄԻՒՆ ՁԵՌՔՈՎ ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ ՎԵՑ ԹՈՒՐԲԵՐ

Թաժըզ քերթը ձեմալ փաշայի անքակումը ոչ թէ հայերու՝ այլ բոլշեփկներու կողմէ կատարուած ըլլալու հաւանականութեան մասին կը գրէ: Այս հարցի մասին կարելի՞ է հաւատք ընծայել Թաժըզի գրածին: Եւ արդէն կարեւորը սպաննողին անձը չէ, այլ՝ կարգ մը քուրճերու հանդէպ կանոնաւոր հետեւողականութեամբ եւ իրերայաջորդ կերպով ոչնչացման վճիռ տրուած ըլլալու պարագամ: Ինչպէս կ'ըսէինք ասկէ առաջ կատարուած ճողկալի սպաննութիւններու առթիւ, եթէ ճոյնիսկ մեր այդ հայրենակիցները թրքութեան հոնդէպ յանցաւոր եւ հաշուետու ըլլան, առնոց օտարութեան մէջ այսպէս վատթէն սպաննութիւնը ճողկանով կը դիմաւորեն: Այդ ռմբակոծները, մեր հայրենակիցները այդ ձեւով դաւադրաբար սպաննելով՝ անոնց բոլոր մեղքերուն բազուկին տուին եւ զանոնք վերածեցին ազգին համար գոհուած հերոսներու: Մեր հայրենակիցներու օտար եւ քնամի ձեռքերով վատարար ոչնչացումը բոլոր թուրք հայրենակիցները հոգեպէս պիտի ցնցէ: Ամէն պարագայի տակ, այս գգուելի ռմիւրները գործսիրողները պիտի վշտահ ըլլան, որ մեզմէ քանի մը հոգի ոչնչացնելով մեր ուժին եւ վնասկամութեան հիւլէի չափ վնաս չեն կրնար հասցնել. ընդհակառակը, այս ռմիւրներու շարունակութիւնը մեր մէջ պիտի շնչոտէ այն համոզումը որ ապահովութեան եւ խաղաղութեան միակ միջոցը մեր միակամ ըլլալն է: Ամէն պարագայի տակ, կասկած չունինք, որ քուրճերու անարգ ռմբակոծներու յիսկալութեան գոհը դառնալու վախճանը մտնեցած է:

Բռնուելուս պարագային կացութիւնը խիստ տագնապալի պիտի դառնար նաեւ տեղւոյն Հայութեան համար: Մեր Կուսակցութեան Վերին Մարմինը Պոլիս մուտքս արգելեց եւ ինծի յանձնարարած էր Եւրոպա անցնիլ:

Հրաշք, Արամն ու Արշակը մեկնեցան եւ ես առանձին մնացի: Այլեւս Պուլկարիա ալ չէի կրնար մնալ: Պոլիսը սակայն մտասեւեռումս էր եւ մերինները՝ վերստին տեսնելու փափաքը այնքան բուռն էր, որ զգուշութեան եւ խոհեմութեան բոլոր հրաւերներն ու պատուիրանները մոռցայ եւ անցայ Քօսթանցա, անկէ գաղտնօրէն Պոլիս երթալու հաստատ որոշումով: Վերի Մարմինն անդամներէն Ամատունին նամակներով կարգ մը հարցումներ կ'ուղղէր ինծի. չպատասխանեցի, նախընտրելով հետագային բերանացի զեկուցում տալ իրեն եւ ընկերներուն:

Քօսթանցայի մէջ գտայ Միսաք Թորլաքեանը, Շարաֆեանը եւ Կարօ Զարդարեանը, որոնք ամէն ջանք թափեցին հանգիստս ապահովելու եւ զիս ուրախ տրամադրութեան մէջ պահելու համար: Ոչ մէկ բան աչքիս կ'երեւար սակայն եւ կը փափաքէի օր առաջ Պոլիս վերադառնալ, ու կարգադրութիւններս ընել:

Եւ Օգոստոս 20ին շոգենաւով մեկնեցայ: Սեւ ծովու վրայ սարսափելի փոթորիկի մը բռնուեցանք. գայլի պէտք կ'ոռնար ծովը եւ վիթխարի ալիքներ տակնուվրայ կ'ընէին կամրջակներն ու յարկերը: Ըսին թէ ալիքները երկու երեք ճամբորդ առած տարած են: Խցիկիս ճամբորդները կուլային ու կ'աղօթէին: Յուսահատական պահեր ապրեցանք, ամէն վայրկեան ընկղմելու վտանդին ենթակայ:

Հետեւեալ առաւօտ, կարծես բան մը պատահած չըլլար, խաղաղ ծովով մտանք Վոսփոր: Պայուսակ չունէի. Պուլկարիայէն Արշակին հետ պայուսակներս դրկած էի Գալիանէնց, հետեւաբար դիւրութեամբ նաւահանգիստ իջայ եւ բաղմութեան խառնուելով անհետացայ: Գալիանէնք անակնկալի եկան զիս տեսնելով եւ չափազանց ուրախացան: Յաջորդ օրը, Ամատունիին եւ Նաւասարդեանին հետ երկարօրէն խօսեցանք դէպքերու մասին: Երկուքն ալ շատ նեղուեցան Պոլիս վերադառնալուս համար ու մեղա-

դրանքներ ըրին: Յետոյ որոշում տուին, որ անցնիմ Փարիզ, Պուլկարիան եւ Ռուսմանիան վտանդաւոր գտնելով, վերջին առեւանդմանս փորձին պատճառով:

Պոլսոյ մասին Պուլկարիոյ մէջ մեզի տրուած լուրերն ու տեղեկութիւններն ճիշդ էին մեծ մասով: Սուլթանի մայրաքաղաքը կերպարանափոխուած էր. նախկին սմբած, տըխուր ու դիւսիկոր թուրքերը, դարձած էին խրոխտ, դաժան եւ սպառնալից նայուածքներով կը չափէին անցորդներն ու Համաձայնական ղինուորներն անկամ: Քրիստոնեաները անձկութեան մատնուած եւ արդէն իսկ ինքզինքնին անպահով դրութեան մէջ կը նկատէին, հակառակ օտար բաղմատեսակ մարտանաւերու ներկայութեան Վոսփորի եւ Մարմարայի ջուրերուն մէջ: Ձեւական էր անոնց ներկայութիւնը եւ անշուշտ իրենց հպատակներուն պաշտպանութեան համար, տակաւին հոն կը մնային: Եւ թերթերուն լուրերէն ու մեկնաբանութիւններէն յստակ երեւան կուգար, որ Հելլէն բանակը իր վերջին յուսահատական կռիւը կը մղէր թուրք Միլլի կոչուած բանակներուն դէմ:

Հայ եւ Յոյն ունեւորները կը քանային հեռանալ եւ հայկական ու օտար հիւպատոսարաններուն առջեւ խուճապի մատնուած մարդիկ պոչ կը բռնէին, ժամ առաջ վիղա մը ստանալու նպատակով: Պոլսոյ չրջակայ քաղաքները ճամբորդութիւնը վտանդաւոր դարձած էր եւ կը տեղեկանայինք թէ յունական զրաւման շրջաններէն, Իզմիրէն, Պանտրիմայէն, Պալքէսիրէն, Իզմիրթէն եւ նոյնիսկ Պուրսայէն Պոլիս զործով ճամբորդող բազմաթիւ Հայեր նաւերէն դուրս եկած միջոցին իսկ կը ձերբակալուէին, Հելլէն բանակին զործակցելու պատրուակին տակ: Մեր ընկերներն ալ, Վերին Մարմնի անդամներ, Ճակատամարտի խմբադիրներ, զործիչներ նոյնպէս պատրաստութիւններ կը տեսնէին, հեռանալու համար:

Ն Շ Ա Ն Տ ՈՒ Ք

1922 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1.— Աւելի քան ամիս մըն է **Պոլիս** եմ :

Այսօր, Օրթադիւղ, Գայիանէնց ընակարանին մէկ փոքր սենեակին մէջ, փոքրիկ կանթեղի մը լոյսին տակ, կատարուեցաւ Գայիանէին եւ իմ նշանախօսութիւնը: Ներկայ էին միայն ընտանիքին անդամները, քոյրս էլիզը եւ ամուսինը Մանուկ Ասլանեան: Արարողութիւնը տեւեց ճիշդ տասը վայրկեան: Մանուկը կ'աճապարէր, Բերա տուն պիտի երթային եւ վտանգաւոր էր ուշ ատեն փողոցը մնալը:

Ամէն օր դէպքեր կը պատահէին եւ քրիստոնեաները մասնաւորաբար մութը չկոխած կը փութային իրենց տուները: Քեմալի բանակները վերջնական յաղթանակը տարած են, ըստ իրենց բացառութեան, Հելլէն բանակը ծովը թափելով: «Կեավուր» իզմիրը այրեցին եւ պոլսեցիք սարսափի մէջ են, որ նոյն ճակատաւորին պիտի ենթարկուին: Եւ կամ քեմալական բանակը քաղաք մտած միջոցին պիտի ջարդեն ոչ թուրքերը:

Որոշուած է որ մեկնիմ. բայց տակաւին որեւէ կարգադրութիւն ըրած չեմ: Զիս տագնապեցնող խնդիրը սա է որ ինչ պիտի ըլլայ մերիններուն վիճակը: Նշանածս պիտի մընայ մօրը եւ երկու անչափահաս քոյրերուն հետ: Մեր թաղը մեծ մասամբ թրքանոց է. եւ հոն խռնուած են հազարաւոր դաղթականներ, որոնք տարաւորութենէն վերադարձած տեղաւորուած են դէշ աղէկ: Աս ու ան թաղին մէջ ալ ուրիշ հարիւրաւոր եւ հազարաւոր որբեր:

Զանոնք պաշտպանել պէտք էր: Զէնքի զաղտնի փոխադրութիւնները նորէն սկսան Դաշնակցութեան Վերին Մարմնի շնորհիւ. քաղաքը քանի մը չըջաններու բաժնած էին ինքնապաշտպանութեան դիւրութեան համար: Եթէ Համաձայնականները քաջութին երթային, մեր թաղը կը յանձնըւէր Ոստրով Պապայեանին եւ ինծի. հետեւաբար մեկնումս յետաժողուեցաւ: Արդէն ես ալ կը փափաքէի մնալ. այդ դժոխքին մէջ, ինչպէ՞ս հեռանայի. ինչ պիտի ըլլային Գայիանէն եւ ընտանիքը: Ինչ որ ըլլանք միասին ըլլանք,

կը խորհէի: Բայց կեանքն ալ օրէ օր աւելի անտանելի կը դառնար:

Միլի բանակին յաղթանակներէն գինովցած թուրք ամբոխը ցոյց կ'ընէր, քրիստոնեայ հաստատութեանց վրայ յարձակումներ կը կատարէր ու անցորդներ կը խոշտանգէր: Նոյնիսկ դիշեր մը, Սկիւտարի մէջ զլխատած էին մեր մէկ ընկերը եւ զլուխը փողոց նետած: Համաձայնականները հանդիսատեսի դիրքին մէջն էին: Մեր ղեկավար ընկերներէն ոմանք հեռացան: Մանուկ Ասլանեան մնաց, իսկ Գուրգէն Մխիթարեան մեկնելու կը պատրաստուէր: Խոսքով Պապայեան պնդեց որ ա'լ չկենամ. բայց նիւթական միջոցներս կը պակսէին:

Հոկտեմբեր 7ին այցելեցի Պատրիարք Տ. Զաւէն Սըրբազանին, իր հրաւերին վրայ: Յայտնի էր որ կանխաւ խօսուած էր իմ մասին: Սրբազանն ալ շատ նեղուեցաւ որ տակաւին Պոլիս կ'ըմնամ: Անցագիր մը պատրաստել տուաւ ինծի համար Սուրէն Ղազարեան անունով, տոմսակս գնել տուաւ, հինգ հարիւր ոսկի յանձնեց ինծի եւ յանձնարարեց Հոկտեմբեր 10ին չողենաւով մեկնիլ Ֆրանսա: Իր օրհնութիւններուն հետ տուաւ նաեւ երկու յանձնարարական գիրեր, մէկը Փարիզ Պ. Վահան Խորասանճեանին, միւսը՝ Ամերիկա, Գ. Հաստատութեան:

1922 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 10.— Ղալաթիոյ քարափը բեռնատար նաւ մը կեցած է. անով պիտի ճամբորդեմ: Քոյրս՝ Էլիզը, Մանուկը եւ Գայիանէնք ողջերթի եկած են: Նաւուկով հինդ վայրկեանէն հասայ ու ելայ վեր: Պահակ ոստիկանը թուղթերս աչքէ անցուց եւ ճամբայ տուաւ: Ներսը պայուսակներս տեղաւորեցի ընկերոջ մը՝ Դաւոյին հետ, որ Հայաստանի մէջ զինուորութիւն ըրած կտրիճ մըն էր եւ պահապանի պէս կը հսկէր վրաս: Անձամբ ամէն կարգադրութիւն ըրաւ՝ բեռնատարին մէկ անկիւնը մաքրեց սրբեց, գետինը թերթեր փռեց եւ անկողնի պէս բան մը պատրաստեց: Նստանք, սպասելով նաւուն մեկնումին: Տասը ժամէն միայն ճամբայ պիտի ելլէր. սպասելէն հոգինիս ելաւ:

Կարելի է երեւակայել մեր տագնապն ու բարկութեան չափը, երբ քիչ վերջ եկան հաղորդելու, որ նաւը յաջորդ

առաւօտ ճամբայ պիտի ելլէ: Ինչ ընէինք սակայն. ճար չունէինք: Մեզի ուղեկից ուրիշ ազգակիցներ, անընդհատ կ'երթեւեկէին եւ նաւէն դուրս կ'ելլէին, գնումներ ընելու. խումբ մը կը վերադառնար: Հարցուցինք թէ երթեւեկի ընթացքին դժուարութեան կը հանդիպի՞ն: — Ոչ, պատասխանեցին:

Ասոր վրայ որոշեցի դուրս ելլել եւ ժամու մը չափ Գայիանէնց հանդիպիլ, անակնկալ մը ընելու համար: Դաւոն խոհեմութիւն յանձնարարեց, խնդրեց ու պնդեց, բայց մտիկ չըրի, եւ դուրս ելայ, ոստիկանին յայտնելով որ քանի մը բաներ պիտի գնեմ եւ չուտով կը վերադառնամ: Յետոյ զինք կաշառելու դիտումով աւելցուցի.

— Քանի մը տուփ սիկարէթ առնե՞մ քեզի... կ'ուզե՞ս...

— Գոհ կը մնամ, պատասխանեց, դեռ մէկ երկու ժամ հոս եմ:

Նաւամատոյց ելայ, բայց հայրենակիցներու ըսածին պէս չէր մնացած կացութիւնը: Ոստիկաններ պաշարումի տակ առած էին քարափը եւ մօտ 100 հոգի հաւաքած կը տանէին մեր հին, համբաւաւոր Վոյվոտայի պահականոցը: Յայտնի էր որ չըջակայ գաւառներէն դարձեալ ճամբորդներ հասած էին Ղալաթիա, ուր կը մօտենային կամ կը խարըսխէին Պանտրմայի, Իզմիթի շոգենաւերը: Հայ եւ Յոյն, Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի բանակներուն դէմ կռուած ըլլալու ճրի ամբաստանութեամբ կը ձերբակալուէին: Եւ շատեր տարած էին, անվերադարձ կերպով:

Բնականաբար աղատում չունէի եւ ես ալ ինկայ շղթային տակ: Մեղ տարին. սաստիկ անձկութեան մատնուած էի եւ զղջացի անխոհեմութեանս համար: Հապա՞ եթէ ծանօթ զաղտնի ոստիկան մը հանդիպէր. ինչ պիտի ըլլար վիճակս: Մտադրեցի անմիջապէս արտասահման մեկնումս պահել, հարցուփորձի մը ատեն: Պահականոցին մէջ կարգի կեցանք եւ քոմիսէր մը հարցուփորձի սկսաւ, իսկ մեզ չըջապատող ոստիկաններն ալ ուշադրութեամբ կը զննէին հարցաքննուողներուն դէմքը: Երբ կարգը ինծի եկաւ, մարդիկը զարմացումով երեսս նայեցան: Ես ալ զարմանք կեղծեցի եւ

հարցուցի թէ ինձմէ ի՞նչ կ'ուզեն:

— Դուն հոս ի՞նչ գործ ունիս, հարցուց ոստիկանապետը. անունդ ի՞նչ է...

— Սամաթիացի եմ, անունս Գրիգոր:

— Հա՞յրդ...

— Մեռած է...

— Բայց ինչ գործ ունէիր քարափը...

— Կը պտտէի:

— Լաւ, անդին կեցիր... սպասէ...

Անդին կեցայ եւ սպասեցի: Այդ միջոցին տեսայ որ ոստիկանապետին սեղանին վրայէն թուղթ մը ինկած է. ծռեցայ, վերցուցի եւ յարգանքով դրի սեղանին վրայ: Քանի մը քայլ անդին կեցող պահակ ոստիկանը տեսաւ յարգալիր վարմունքս եւ ժպտեցաւ: Առանց սպասելու, մօտեցայ իրեն, քանի մը բառ մըմտացի եւ հանդարտ քայլերով դուրս ելայ: Ոստիկանը չարդիւնեց, կարծելով որ գործողութիւնս լրացած է: Քիչ մը հեռանալէ ետք, արագ քայլերով հասայ քարափ, ոստիկանին խոստացած սիկարէթները, զոր քարափի խանութէ մը գնած էի, յանձնեցի ոստիկանին, նաւակով մը չոգենաւ հասնելէ ետք:

Յաջորդ առաւօտ ժամը 11ին բռնատարը ճամբայ ելաւ: Այս անգամ Պոլսէն կը մեկնէի չվերադառնալու հաստատ մտադրութեամբ: Նաւը թրքական ջուրերէն հեռանալէն ետք, ինքզինքս բոլորովին ապահով զգացի: Վտանգը անցած էր եւ խառնուեցայ մեր միւս հայրենակիցներուն, որոնք ինծի պէս օտար երկիրներ կը ճամբորդէին, անգամ մըն ալ չվերադառնալու պայմանով: Ես, կը խորհէի, Փարիզէն պիտի անցնիմ Ամերիկա, ուր պիտի հաստատուիմ, նոր կեանք մը սկսելու համար: Ու առաջին գործս պիտի ըլլար Գալիանէնք հոն փոխադրել:

1922 Հոկտեմբեր 21ին հասայ Փարիզ, ուր առաջին գործս եղաւ Պատասխանատու Մարմնին յանձնարարագրերը ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, որուն նախագահն էր ընկեր Աւետիս Ահարոնեան: Այնտեղ դտայ ընկեր Ս. Վրացեանն ու ընկեր Ղազարեանը, որոնք զիս վստահեցուցին թէ Ամերիկա մեկնու-

ԱՐՇԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿՆԱՆ, 1964 Ապրիլին

միս գործը շուտով պիտի կարգադրեն: Յաջորդ օրն ալ գացի Պատուիրակութեան պրասնենակը, ուր ընկեր Ահարոնեան անսովոր ջերմութեամբ ու համրոյրներով զիս ողջագուրեց: Յայտնեց նաև թէ անցապրային գործողութիւնները պիտի կարգադրուին ու աւելցուց:

— Քանի մը օր Փարիզ մնացիր... Գ. Վահան Խորասանճեանը կը փափաքի քեզ տեսնել... Զաւէն Սրբազանէն նամակ է ստացած:

Գ. Վահան Խորասանճեան, արտակարգ ընդունելութիւն մը ըրաւ ինծի: Մեծատուն Հայը, մեծաւոյի եւ ազնուական, իր խօսքերով, վարմունքով, եւ նիստ ու կացով, հայրական գուրգուրանքով շրջապատեց զիս. տարաւ իր բնա-

կած առաջնակարգ պանդոկը, ուր պիտի մնայի մինչեւ Նոյեմբերի վերջ: Գ. Վ. Խորասանճեան անձամբ ճանչցած էր մեր անմահ նահատակ մտաւորականներուն մեծ մասը եւ կը յուզուէր անոնց անունները տուած ատեն իսկ: Զէր հաւատար, որ Թուրքէն աւելի վայրենի ու դազան ցեղ մը երբեւիցէ աշխարհ եկած ըլլայ: Ինչպէ՞ս կարելի էր սպաննել այդ հանճարեղ մարդիկը, որոնք երկրին այդքան ծառայութիւններ մատուցած էին: Ինչպէ՞ս կարելի էր այդքան վայրագութեամբ եւ առանց ամենափոքր խղճահարութեան, կոտորել բարի, աշխատասէր ու քրիստոնեայ ժողովուրդ մը: Զէր մոռցած, չէր կրնար մոռնալ ու չէր կրնար ներել: Եւ կը մխիթարուէր, լսելով շարաշար սատակումը Թուրք հրէշային ջարդարարներուն, հայ տղոց՝ իր հարազատներուն պնդակներուն տակ: Իր անմոռանալի թանկադին բարեկամներուն եւ սիրելիներուն վրէժը լուծուած էր եւ աչքերը կը թրջուէին:

Համբաւաւոր հին Հայ գերդաստանի զաւակ այդ պահպանողական աղնիւ Հայը կը ծափահարէր Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը եւ անոր կամաւոր ահաբեկիչները: Ամէն միջոց խորհած ու կարգադրութիւններ ըրած էր, որ ես Փարիզի մէջ իշխանավայել կեանք մը անցընեմ: Քանի՞ քանի անգամ պնդեց որ մնամ իր քով եւ միակ փափաքն էր զիս տանիլ Պրիւքսէլ կամ Լոնտոն, պոքս ու ապապաս ապահովելով: Մերժեցի: Համոզելու բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնացին: Որոշումս տուած էի. անցնիլ Ամերիկա, որ ինծի համար տիպար, քաղաքակիրթ, ազատութեան եւ արդարութեան միակ երկիրն էր, եւ ուր մտադրած էի անձնական աշխատանքովս ու ճակտիս քրտինքով կեանքս չահիլ եւ դիրք ունենալ: Եւ այդպէս ալ ըրի:

Պարոն Խորասանճեան ինեց չոյենաւի տոմսակս եւ կարելոր գումարի չէք մըն ալ յանձնեց ինծի, որպէսզի, ինչպէս այնքան հոգածութեամբ ըսաւ, Ամերիկայի մէջ առաջին օրերուն, որեւէ նեղութեան չենթարկուիմ: Մերժեցի, դժուարութեամբ տուաւ: Բաժանման պահուն յուզուեցաւ, զիս նոր ճանչցած օրուան պէս, յաջողութիւններ մաղթեց եւ սա յանձնարարութիւնը ըրաւ:

— Տղաս, Աստուած մի արասցէ, եթէ օր մը նեղութեան մատնուիս, զիս չմոռնաս...

1923 ՕԳՈՍՏՈՍ.— Ութ ամիպէ ի վեր հոս եմ, Միացեալ Նահանգներ: Կը բնակիմ Նիւ Ճըրզի եւ խաղաղ կեանք մը ունիմ ու վաղուան մտահոգութենէ զերծ եմ: Երեւակայածէս աւելին գտայ հոս: Անսահման ազատութեան եւ ապահովութեան երկիր մը, որուն արժէքն ու մեծութիւնը չատ աւելի չեշտուած կերպով կը տեսնես, երբ մեզի նման կուգաս Արեւելքի յետամնաց, կիսաքաղաքակիրթ, ծոյլ եւ ապիկար ժողովուրդներու մէջէն. եւ նոյնիսկ Եւրոպայէն Նոր Աշխարհ եկողը կը գտնէ իրապէս նոր ու դեղնցիկ, չէն ու բարկաւած եւ օրէ օր աւելի հսկայաքայլ մեծնալու ընդունակ երկիր մը: Մեր հալածուած ազգակիցները այստեղ գտած են ամենէն հիւրընկալ բնակավայրը եւ դոհունակութեամբ ու առանց վախի կ'աշխատին: Արդարութեան երկիր մը գերազանցապէս եւ հաւասարութեան երկիր եւ օրէնքի տիրապետութեան տիպար Հայրենիքը:

Ամենօրեայ մտմտութենքերու, սրտհատնումներու, հալածանքի կամ հետապնդումի վախերու եւ կասկածներու հետքը չէ մնացած: Դեռ պաշտօնեայ մը, կամ ոստիկան մը չհարցուց թէ ով եմ եւ ինչ եմ կամ ինչ կ'ընեմ: Եւ հին հայրենակիցներս կը հաւաստեն, թէ հարցնող փնտռող ալ չպիտի ըլլայ, որքան ատեն քաղաքացի մը կամ օտարական մը յանցանք մը չէ գործած:

Բացարձակ ապահովութեան եւ ազատութեան այս մթնոլորտին մէջ խաղաղօրէն ապրելով, հանդարտ մտքով ու հանգստացած ջիղերով, կը ջանամ անցնող օրերու գըլխաւոր դրուագները նօթ առնել: Տակաւին թարմ են անոնք:

Վ Ե Ր Ջ

ԱՐՇԱԽԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
ԵՒ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ

Արշալիր Շիրակեան —

համեստ, կարգապահ, գաղափարական — Ե. Մ. 7

Արշալիր Շիրակեան — Կ. Սասունի 21

Ապրիլեան Եղեռնը — Եր. Փամպուխեան 25

Հայկական Նիւրեմբերգը — Ս. Վ. 71

Ապրիլեան Եղեռնի քարտէս 49

«ԿՏԱԿՆ ԷՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ»

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 83

Զինատար եւ սուրհանդակ — խուզարկութիւն մեր

Քաղստոց տան մէջ — կրակի մկրտութիւն 83

Համրակառքի տոմսակալաճառ 97

Հայ տռամաթիկի անդամակցութիւնս 105

Կրակի մկրտութիւն — դաւաճան Վահէ Իսսանի

առարկելումը 111

Քերչէն Պաթում 137

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷԶ 145

Դէպի Պաքու եւ Եմվեր փաշաները

գտնելու համար — Թիֆլիսի մէջ Արամ

Երկամեանի եւ իմ ձերբակալութիւնը — Մեսեխի

մէջ չարչարանք եւ մեր փախուստը

ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՈԼԻՍ 163

Համդիպում ընկերներու եւ Դայիանէի հետ —

դէպի Մարսիլիս եւ Հոռոմ

ԱՀԱՐԵԿՈՒՄ ՎԱՐՁԱՊԵՏ ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ	174
Մարիա	198
Հելենա	202
Սայիտ Հալիմի վերջին օրը	207
Հելենային հետ հանդիպում	230
Յետադարձ ակնարկ մը	234
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ, ՍՎԻԼԵՆԿՐԱՏԻ ԵՒ ՊՈՒՐԿԱԶԻ ԺԱՄԲՈՎ	238
ԴէՊի ՊԵՐԼԻՆ — Երեք ահաբեկիչներով եւ երեք գործիչներով ահաբեկում Պէհաէտտին Շաֆիր պէյի եւ ձեմալ Ազմի փաշայի	248
Պերլինի մէջ	259
Հետապնդումներ	261
Տնեցիներս	265
Ս.ն գեկուցում կու տայ	274
Հրաչ կը գտնէ եւ ես կը ստուգեմ	280
Արշակ կը մեկնի	284
Արամ կը հանդիպի Պէհաէտտինի	292
Ահաբեկում — 1922 Ապրիլ 17 — Մեռելոցի օր	302
Հեր Սաֆ դէպքը կը հազարդէ ինձի	316
ՎԱՌՆԱՅԻ ՄԷՋ ԹՈՒՐԻՔ ԳԱՂՏՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ ԿԸ ՓՈՐՁԵՆ ԱՌԵԻԱՆԳԵԼ ԶԻՍ	337
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ — ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒՄ ՊՈԼՍԷՆ ՓԱՐԻՋ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱ	352
ՆՇԱՆՏՈՒՔ	358
ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ԹՈՒՐԻՔ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ	354-355

Հանձնված է արտադրության 20-IX-91 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 27-IX-91 թ. Չափսը՝ 60x84/16. Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ, 23 տպ. մամ. Տպաքանակ 10000 Պատվեր 34. Գինը պայմանագրային կողպերատիվ «Նավասարդ—1»